Uniwersytet Warszawski
Варшаўскі ўніверсітэт

Studium Europy Wschodniej
Студыюм Усходняй Еўропы

Centrum Studiów Białoruskich
Цэнтр беларускіх студыяў

Rocznik Centrum Studiów Białoruskich

Гадавік Цэнтра беларускіх студыяў

Nr 7 / № 7

Warszawa / Варшава 2021

Rocznik Centrum Studiów Białoruskich / Гадавік Цэнтра беларускіх студыяў
Studium Europy Wschodniej
Uniwersytet Warszawski

Rada Redakcyjna
Prof. dr Thomas Bohn (Justus-Liebig-Universität Gießen), dr hab. Piotr Cichoracki (Uniwersytet Wrocławski), dr. prof. Eriks Jekabsons (Latvijas Universitate, Riga), prof. dr hab. Mikołaj Haustowicz (Uniwersytet Warszawski), prof. dr hab. Jan Jurkiewicz (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu), dr Rūstis Kamuntavičius (Vytauto Didžiojo universiteto, Kaunas), dr Andrej Kotljarchuk (Södertörn University in Stockholm), dr Jan Jerzy Milewski (Polskie Towarzystwo Historyczne, Białystok), prof. dr hab. Eugeniusz Mironowicz (Uniwersytet w Białymstoku), dr Rimantas Miknys (Lietuvos istorijos instituto, Vilnius), dr Per A. Rudling (Lund University), dr hab. prof. Henadź Sahanovich (Uniwersytet Warszawski), prof. dr hab. Elżbieta Smułkowa (Uniwersytet Warszawski), prof. dr hab. Leszek Zasztowt (Uniwersytet Warszawski), праф., доктар гіст. навук Аляксандр Вабішчэвіч (Брэсцкі ўніверсітэт ім. А. С. Пушкіна), проф., доктор істор. наук Леонід Зашкільняк (Львівський національний університет ім. Івана Франка), праф., доктар гіст. навук Рыгор Лазько (Гомельскі ўніверсітэт ім. Францыска Скарыны), доктар филол. наук Николай Николаев (Российская национальная библиотека).

Kolegium redakcyjne
dr hab. Aleksander Smalianczuk (redaktor naczelny), dr hab. Anna Engelking (zastępca redaktora naczelnego), dr Anatol Wialiki (zastępca redaktora naczelnego), dr Tatsiana Kasataya (sekretarz redakcji), dr Andrej Czarniakiewicz, dr hab. Tadeusz Gawin, dr hab. Aleksander Kraucewicz, dr hab. Siarhiej Tokć, mgr Filip Urbański.

Recenzenci
Prof. dr hab. Eugieniusz Mironowicz, dr hab. Oleg Łatyszonek, dr Jan Jerzy Milewski, dr hab. Anna Engelking, dr hab. Jolanta Żyndul, д-р гіст. навук Сяргей Токць, д-р гіст. навук Аляксандр Краўцэвіч, д-р гіст. навук Захар Шыбека, Андрэй Вашкевіч.

Redakcja techniczna: Aksana Danilewicz, Filip Urbański.
Tłumaczenie i korekta streszczeń na język polski — Filip Urbański, na język angielski — Christopher Moore.
Opracowanie graficzne, skład, druk: Zmicier Hupianiec.
Okładka: Manuel Prada.

Adres redakcji:
Krakowskie Przedmieście 26/28, 00–927 Warszawa
wydawnictwa.studium@uw.edu.pl
ISSN 2450–8144

Druk i oprawa:

Spis treści / Змест

DIALOGI / ДЫЯЛОГІ

ŻYCIE NAUKOWE / НАВУКОВАЕ ЖЫЦЦЁ

Рэцэнзіі

Канферэнцыі

Pro Memoriam

АД РЭДАКТАРА

Шаноўныя сябры!

На пачатку хачу падзякаваць першаму рэдактару *Гадавіка* Генадзю Семенчуку, які кіраваў выданнем да канца мінулага года. Пад яго кіраўніцтвам выйшлі з друку шэсць тамоў (2015–2020) часопіса, які заняў пачэснае месца сярод іншых перыядычных выданняў Студыюма Усходняй Еўропы Варшаўскага ўніверсітэта.

Узяўшыся за гэту адказную працу, лічу сваім абавязкам найперш прадставіць новую канцэпцыю *Гадавіка*.

Канцэпцыя

Гадавік з'яўляецца навуковым выданнем Цэнтра беларускіх студыяў Варшаўскага ўніверсітэта, створанага ў 2015 г. Цэнтр існуе ў рамках Студыюма Усходняй Еўропы, якія за 30 гадоў зрабілі надзвычай шмат дзеля развіцця гуманітарных даследаванняў у Цэнтральна-Усходняй Еўропе.

Да тэматычных прыярытэтаў *Гадавіка* належыць праблематыка мінулага Польшчы і Беларусі ў кантэксце гісторыі народаў былой Рэчы Паспалітай або рэгіёна Украіна–Літва–Беларусь (УЛБ) паводле канцэпцыі Ежы Гедройца (1906–2000) і Юльюша Мерашэўскага (1906–1976) і з улікам уплываў Польшчы і Расіі. У цэнтры ўвагі будуць таксама даследаванні гісторыі народаў УЛБ і стасункаў паміж імі, а таксама аналіз сучаснай культуры памяці.

Іншай важнай задачай *Гадавіка* з'яўляецца прэзентацыя беларускай гістарыяграфіі і вывучэнне праблем

Koncepcja

Rocznik jest naukowym wydaniem Centrum Studiów Białoruskich Uniwersytetu Warszawskiego, które powstało w 2015 roku. Centrum istnieje w ramach Studium Europy Wschodniej, które w ciągu 30 lat odgrywało znaczącą rolę w rozwoju badań humanistycznych w Europie Środkowo-Wschodniej.

Priorytety tematyczne *Rocznika* obejmują problematyką przeszłości Polski i Białorusi w kontekście historii narodów dawnej Rzeczypospolitej czyli regionu Ukraina–Litwa–Białoruś (ULB) według koncepcji Jerzego Giedroyca (1906–2000) i Juliusza Meraszewskiego (1906–1976), uwzględniając przy tym wpływy Polski i Rosji na los regionu. Rocznik skupi się też na dziejach narodów ULB i stosunkach między nimi (głównie polsko-białoruskich), a także analizie współczesnej kultury pamięci.

Innym ważnym zadaniem *Rocznika* jest prezentacja białoruskiej histo-

яе развіцця. Рэдакцыя будзе імкнуцца ператварыць часопіс у пляцоўку для дыялогу розных нацыянальных гістарыяграфій і гістарычных школ УЛБ, а таксама ўнутрыбеларускага дыялогу. Дзеля гэтага заяўляем пра адкрытасць да абмеркавання вострых пытанняў гісторыі міжнацыянальных і міждзяржаўных адносін у рэгіёне, а таксама іх адлюстравання ў сучаснай гістарычнай палітыцы і калектыўнай памяці.

Рэдакцыя вітае прыхільнасць аўтараў да метадалагічных навацый сучаснай гістарыяграфіі (*memory study*, гістарычная антрапалогія, *oral history*, *gender study,* біяграфістыка ды інш.).

Тэксты будуць публікавацца на ўсіх славянскіх мовах, якія прысутныя ў рэгіёне УЛБ, а таксама на англійскай мове з абстрактамі па-беларуску, па-польску і па-англійску.

riografii oraz badania problemów jej rozwoju. Jednocześnie Redakcja będzie starała się stworzyć platformę dialogu różnych historiografii narodowych i szkół historycznych ULB, w tym dialogu wewnątrzbiałoruskiego. W tym celu deklarujemy otwartość na dyskusję o najbardziej palących kwestiach z historii stosunków międzynarodowych i międzypaństwowych w regionie, a także o ich odbiciu we współczesnej polityce historycznej i pamięci zbiorowej.

Redakcja także wita zaangażowanie autorów w metodologiczne innowacje współczesnej historiografii (*memory study*, biografistyka, *oral history*, antropologia historyczna, *gender study*, itp.).

Teksty będę opublikowane we wszystkich językach słowiańskich obecnych w regionie ULB, a także w języku angielskim ze streszczeniami w językach białoruskim, polskim i angielskim.

Główne działy *Rocznika* / Галоўныя раздзелы *Гадавіка*:

Dyskusja / Дыскусія

Artykuły i komunikaty / Артыкулы і паведамленні

Dokument / Дакумент (publikacja dokumentów historycznych, przeglądy zasobów archiwalnych)

Dialogi / Дыялогі (wywiady, rozmowy)

Życie naukowe / Навуковае жыццё (informacje o wydarzeniach z życia naukowego: recenzje, przeglądy literatury naukowej, informacje o konferencjach itp.)

Чарговы том *Гадавіка* прысвечаны 100-годдзю Рыжскага трактата, падпісанне якога 18 сакавіка 1921 г. прынесла народам Цэнтральна-Усходняй Еўропы доўгачаканы мір. Аднак трываласці гэтага міру ў значнай ступені перашкодзіла ігнараванне савецкай і польскай дэлегацыямі права нацый на самавызначэнне, што найбольш датычыла беларусаў і ўкраінцаў.

На старонках выдання вядомыя гісторыкі Беларусі, Польшчы, Украіны, Літвы, Латвіі, Расіі і Нямеччыны разважаюць пра значэнне Рыжскага міру ў гісторыі як УЛБ, так і ўсёй Еўропы. Гэтую праблематыку істотна дапаў-

няе даследаванне польска-савецкіх перамоў на іх „менскім этапе” ў жніўні–верасні 1920 г. (Анатоль Вялікі).

Таксама публікуюцца дапрацаваныя рэфераты шэрагу ўдзельнікаў міжнароднай навуковай анлайн-канферэнцыі Цэнтра беларускіх студыяў „Збройнае змаганне за беларускую дзяржаўнасць у 1917–1923 гг.” (Варшаўскі ўніверсітэт, 13.11.2020). У артыкулах Ніны Стужынскай (Менск), Heleny Głogowskiej (Bydgoszcz), Ігара Мельнікава (Менск) і Сяргея Токць (Варшава) разглядаюцца важныя аспекты беларускай паўстанцкай і партызанскай барацьбы за ўласную дзяржаўнасць (1921–1923), спробы фармавання беларускіх частак у складзе Польскага войска (1919–1920) ды інш. Гэтыя даследаванні дапаўняюць успаміны палкоўніка Аляксандра Успенскага пра раззбраенне польскімі вайскоўцамі 1-га Беларускага палка ў Гародні (1919), падрыхтаваныя да друку Тамашам Блашчакам (Коўна).

Гісторык Ежы Мілеўскі (Беласток) прааналізаваў польскія дыскусіі вакол постаці і дзейнасці Рамуальда Райса (Буры). У студзені і лютым 1946 г. падчас „пацыфікацыі” яго атрадам беларускіх вёсак на Беласточчыне загінулі 79 мірных жыхароў, у тым ліку жанчыны і дзеці. Памяць пра гэтую трагедыю апошнім часам стала прадметам палітычных і ідэалагічных маніпуляцый.

Пэўным водгукам на падзеі „гарачага беларускага лета 2020 г.” стала даследаванне лёсу беларускай нацыянальнай сімволікі падчас Другой сусветнай вайны (Ежы Гжыбоўскі (Варшава)), а таксама ўспаміны першага амбасадара Польскай Рэспублікі ў незалежнай Беларусі прафесара Эльжбеты Смулковай (1991–1995). Са спадарыняй Смулковай размаўляла Ганна Энгелькінг (Варшава).

У *Гадавіку* публікуюцца рэцэнзіі на выданні, якія прыцягнулі да сябе ўвагу:

A. Biały, *Mniejszość polska na Białorusi Sowieckiej w latach 1921–1939.* Prasnysz: Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Przasnyskiej, 2018, s. 839 (Аляксандр Смалянчук);

Węzeł polsko-białoruski 1918–1921: dokumenty i materiały. Wybór i opracowanie Wojciech Materski; współpraca Uładzimir Snapkouski (Białoruś). Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, 2018, s. 859 (Андрэй Чарнякевіч);

В. Іванова, *Лipляны: біяграфія і штодзённасць беларускай вёскі.* Мінск: Галіяфы, 2019, 404 с.) (Таццяна Касатая, Ірына Чарнякевіч);

Е. Ахманскі, *Літоўская этнічная мяжа на ўсходзе ад племяннай эпохі да XVI стагодзьдзя,* „Arche”, 2016, № 2 (147), с. 13–96 (Аляксандр Краўцэвіч).

На старонках выдання можна знайсці інфармацыю пра шэраг важных для нашага рэгіёна навуковых канферэнцый, а таксама развітацца з калегамі, якія пакінулі нас у 2020 г. (Pro Memoriam).

Д-р гіст. навук Аляксандр Смалянчук

ДЫСКУСІЯ

РЫЖСКІ МІР У ЛЁСЕ НАРОДАЎ І ДЗЯРЖАЎ РЭГІЁНА УКРАІНА–ЛІТВА–БЕЛАРУСЬ

Неюбілейны форум

18 сакавіка 1921 г. у Рызе дэлегацыі Польшчы, савецкай Расіі і савецкай Украіны падпісалі канчатковы тэкст мірнай дамовы, якая закончыла амаль 7-гадовыя ваенныя дзеянні. Як вядома, ні савецкая Беларусь (ССРБ), ні дэмакратычная Беларуская Народная Рэспубліка да ўдзелу ў мірнай канферэнцыі не былі дапушчаны. Ад імя савецкай Беларусі канчатковую дамову падпісала дэлегацыя РСФСР. У сярэдзіне красавіка мірная дамова была ратыфікавана ўсімі ўдзельнікамі перамоў.

100-годзе гэтай падзеі прымушае яшчэ раз задумацца над яе значэннем не толькі для тых краін, прадстаўнікі якіх падпісвалі яе ў зале рыжскага палаца Шварцкопф, але таксама для народаў Цэнтральна-Усходняй Еўропы і ўсяго еўрапейскага кантынента. Тым больш што распад СССР і г. зв. „сацыялістычнага лагера", аднаўленне незалежнасці Прыбалтыйскіх краін і Польшчы, суверэнітэт Украіны і Беларусі стварылі новую перспектыву ацэнкі Рыжскай мірнай дамовы.

Рэдакцыя Гадавіка Цэнтра беларускіх студыяў Варшаўскага ўніверсітэта прапанавала шэрагу гісторыкаў з Польшчы, Беларусі, Літвы, Латвіі, Украіны, Расіі і Германіі прыняць удзел у форуме, прысвечаным гістарычнаму значэнню Рыжскай мірнай дамовы. Удзельнікам форума было прапанавана адказаць на тры пытанні:

1. Якім было значэнне Рыжскага трактата для народаў рэгіёна Украіна–Літва–Беларусь? / Jakie było znaczenie traktatu ryskiego dla narodów regionu Ukraina-Litwa-Białoruś?
2. Якое значэнне Рыжскі трактат меў для гісторыі Еўропы, асабліва для яе палітычнай архітэктуры міжваеннага перыяду? / Jakie było znaczenie traktatu ryskiego dla historii Europy, a zwłaszcza dla jej politycznej architektury okresu międzywojennego?

3. Якое месца польска-савецкая вайна і Рыжскі мір займаюць сёння ў гістарычнай памяці? / Jakie miejsce wojna polsko-sowiecka i pokój w Rydze zajmują dzisiaj w pamięci historycznej?

Удзельнікі:

- прафесар, доктар гістарычных навук Уладзімір Снапкоўскі (Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Менск)
- прафесар, доктар гістарычных навук Рыгор Лазько (Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны)
- прафесар, доктар гістарычных навук Мікалай Мязга (Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны)
- profesor, dr hab. Marek Kornat (Instytut Historii PAN, Warszawa)
- profesor, dr hab. Wojciech Materski (Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa)
- profesor, dr hab. Roman Jurkowski (Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Olsztyn)
- професор, доктор історичних наук Леонід Зашкільняк (Львівський національний університет імені Івана Франка)
- професор, доктор історичних наук Владислав Верстюк (Інститут історії України НАНУ)
- PhD Algimantas Kasparavičius, senior research fellow (Lithuanian Institute of History, Vilnius)
- Dr Česlovas Laurinavičius, principal investigator (Lithuanian Institute of History, Vilnius)
- кандидат исторических наук Леонтий Ланник, старший научный сотрудник Института всеобщей истории РАН (Москва)
- Dr Ēriks Jēkabsons, associate professor (University of Latvia, Riga)
- Dr Diana Siebert (Universität Gießen, Historisches Institut).

I. Якім было значэнне Рыжскага трактата для народаў рэгіёна Украіна–Літва–Беларусь?

Прафесар, доктар гістарычных навук Уладзімір Снапкоўскі:

Ва ўсходняй палітыцы Польшчы ў час савецка-польскай вайны Беларусь займала падпарадкаванае ў параўнанні з Украінай і Літвой становішча. Вырашэнне „беларускага пытання” польскія кіраўнікі, перш за ўсё Юзаф Пілсудскі, ставілі ў залежнасць ад рашэння „ўкраінскага” і „літоўскага пытанняў”. Федэралісцкія планы Пілсудскага былі накіраваны або на стварэнне Літоўска-беларускай дзяржавы ў цеснай федэрацыі з Польшчай,

або на стварэнне беларускай нацыянальна-культурнай аўтаноміі ў складзе Польшчы.

У перыяд мірных перамоў Варшава ў якасці рэакцыі на прапагандысцкія лозунгі Масквы пра самавызначэнне народаў пагадзілася на ўключэнне ў тэкст мірнага дагавора палажэнняў аб прызнанні незалежнасці Украіны і Беларусі, бо ўбачыла ў гэтым магчымасць рэалізацыі канцэпцыі федэралізму. Насамрэч яна разглядала гэтыя дзве савецкія рэспублікі як бальшавіцкія фікцыі, што кіраваліся з Масквы. Падпісанне Рыжскага міру савецкае кіраўніцтва ацаніла як адмову Польшчы ад стварэння буферных дзяржаў, што ўяўлялі пагрозу для адзінства савецкай Расіі.

Паўторна абвешчаная па ініцыятыве Масквы ССРБ павінна была выконваць службовую ролю ў знешняй палітыцы РСФСР. Найбольш ярка залежнае становішча Беларускай савецкай рэспублікі выявілася напярэдадні і ў ходзе савецка-польскіх мірных перамоў. Нададзены Ваенна-рэвалюцыйным камітэтам (ВРК) ССРБ ураду РСФСР мандат на вядзенне перамоў з Польшчай і вызначэнне межаў Беларусі (верасень 1920 г.) быў сведчаннем крайняй палітычнай слабасці ВРК, яго залежнасці ад Масквы і адначасова нацыянальнага нігілізму шэрагу яго членаў.

Наданне мандата ўвасабляла рэдкі ў гісторыі дыпламатыі выпадак, калі адна дзяржава ўпаўнаважыла іншую падпісаць мірны дагавор, які абмяжоўваў яе тэрыторыю падзелам напалову. Ні да, ні пасля Рыжскага міру беларуская дзяржава не падпісвала дамовы з наданнем іншай дзяржаве падобных паўнамоцтваў, хоць эпоха падзелаў Беларусі не скончылася ў чаканні Другой сусветнай вайны. Каб паказаць, што мандат быў невыпадковы, Другі Усебеларускі з’езд саветаў (снежань 1920 г.) пацвердзіў яго, як і „правільнасць” палітычнай лініі расійска-ўкраінскай дэлегацыі ў „адстойванні” інтарэсаў Беларусі.

Патрабаванні беларускіх камуністаў аб удзеле ў мірных перамовах пасля падпісання прэлімінарнага міру, як і пашырэння межаў „карлікавай” ССРБ, вымусілі савецкае кіраўніцтва прыняць захады па ўпарадкаванні адносін з ёю паводле ўзору федэратыўных адносін з УССР.

Прафесар, доктар гістарычных навук Рыгор Лазько:

Значэнне Рыжскай мірнай дамовы не было аднолькавым для гісторыі народаў рэгіёна Украіна–Літва–Беларусь. Тая ацэнка Рыжскага трактата, што была выказана падчас яго падпісання беларускімі публіцыстамі і паэтамі як акта падзелу Беларусі, учыненага „чужаніцамі”, як трагедыі беларускага народа, з перспектывы часу выглядае цалкам слушнай. Народ, які ў сваім гістарычным развіцці распачаў стварэнне нацыянальнай дзяржавы, не знайшоў у сабе сілы, каб не дапусціць трагедыі падзелу. У Рызе беларускі народ стаў ахвярай змовы двух сваіх суседзяў — адроджанай Польскай дзяржавы і савецкай Расіі, якія вялі барацьбу за кантроль над геапалітычнай прасторай былой Рэчы

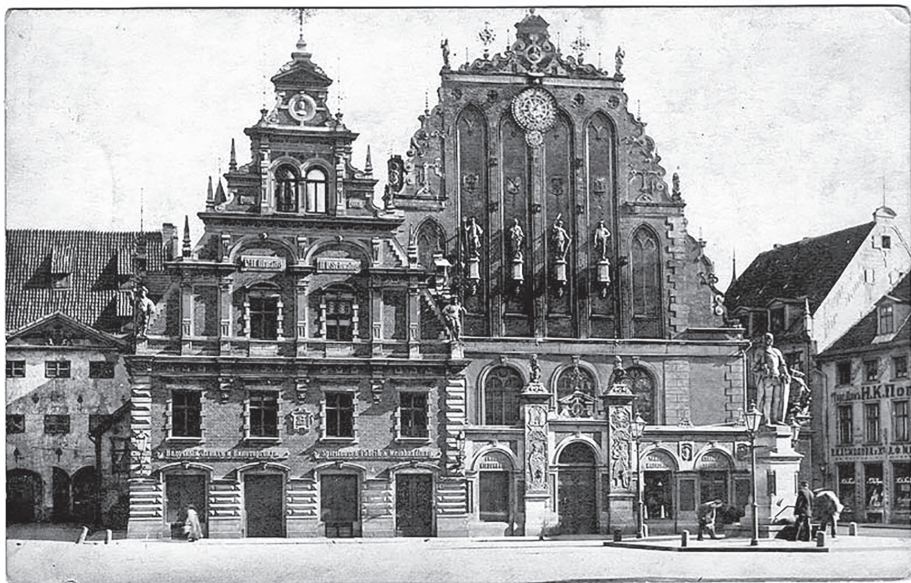

„Дом Чорнаголовых” (нем. Das Schwarzhäupterhaus, латыш. Melngalvju nams) у Рызе, дзе праходзілі пасяджэнні мірнай канферэнцыі

Паспалітай, намерваючыся пераўтварыць яе ў зыходную пазіцыю для рэалізацыі ўласных геапалітычных планаў. Для абодвух праціўнікаў беларускі дзяржаватворчы рух быў толькі інструментам рэалізацыі гэтых планаў.

Аднак ацэнка Рыжскага трактата як змовы двух буйнейшых суседзяў Беларусі, накіраванай супраць беларускага народа, цягне за сабой пытанне аб наяўнасці альтэрнатывы падзелу. Пры гэтым неабходна вызначыць той гістарычны перыяд, калі такая альтэрнатыва сапраўды існавала. У той пераломны час сітуацыя змянялася хутка і адпаведна змяняліся ўмовы развіцця Беларусі і ўсходнееўрапейскага рэгіёна ў цэлым. Адна сітуацыя існавала на мяжы 1918–1919 гг., калі абодва суседы Беларусі ўцягваліся ва ўзброеную барацьбу паміж сабой, другая — падчас паходу Чырвонай арміі на Варшаву, да г. зв. „цуду на Віслe”, і зусім іншая — восенню 1920 г., калі ўзброеная барацьба двух праціўнікаў змянілася змаганнем дыпламатаў. На працягу 1919–1920 гг. праціўнікі неаднойчы адхілялі варыянты кампраміснага і менш цынічнага заканчэння сваёй тэрытарыяльнай спрэчкі. Урэшце пасля двух гадоў крывавай барацьбы падзел усё ж адбыўся. Беларускі народ, які быў адной з тых сіл, што прымусіла абодвух „чужаніц” сесці за стол перагавораў, здолеў уратаваць для сябе толькі савецкую квазідзяржаву на частцы тэрыторыі Мінскай губерні, і каля 10 год часу для больш-менш спакойнага развіцця.

Трагедыя падзелу затрымала завяршэнне працэсу фармавання беларускай нацыі, прычым, магчыма, у найбольшай ступені — яе свядомаснага кампанента. Нават пасля завяршэння Другой сусветнай вайны яшчэ доўга беларусы з даваеннай БССР будуць успрымаць сваіх суайчыннікаў з даваеннай Заходняй Беларусі як „заходнікаў", а тыя іх — як „восточников", знаходзячы для гэтых акрэсленняў шмат зусім не „геаграфічных" аргументаў.

Разам з тым, ацэньваючы акт падзелу як фактар, што аслабляў патэнцыял беларускай нацыі і стрымліваў яе развіццё, нельга не ўлічваць, прынамсі, адзін яго кампанент, які ў нейкай ступені змяншаў негатыўны ўплыў. Гаворка ідзе аб з'яўленні на кароткі час феномена беларускага „П'емонта" на тэрыторыі савецкай Беларусі. Яго ставрала палітыка савецкага кіраўніцтва, накіраваная на тое, каб „расшыць" польскую дзяржаву па „нацыянальных швах", г. зн. выкарыстаць дзеля яе аслаблення нацыянальныя рухі падзеленых народаў. Прыклад паспяховага нацыянальнага развіцця „савецкіх" беларусаў павінен быў стаць прыцягальным для „польскіх" беларусаў. Такая ж роля адводзілася ўкраінскаму нацыянальнаму руху.

З часу заключэння польска-савецкага дагавора аб ненападзе ў 1932 г. мы бачым зусім іншую сітуацыю: паралельную барацьбу двух дыктатарскіх рэжымаў — бальшавіцкага і санацыйнага — супраць беларускага руху ва ўсіх яго праявах.

Гаворачы аб значэнні Рыжскага трактата для гісторыі ўкраінскага народа, неабходна прыняць да ўвагі больш значны патэнцыял Украіны, назапашаны да моманту яе падзелу — дэмаграфічны, эканамічны, культурны — і больш высокі ў параўнанні з Беларуссю ўзровень мадэрнізацыі тых яе раёнаў, якія „выпалі" з Аўстрыйскай імперыі ў перыяд яе распаду ўвосень 1918 г.

Заходнія ўкраінцы, што пачалі свой шлях да мадэрновай нацыі ў межах імперыі Габсбургаў, мелі значны вопыт самаарганізацыі ў выглядзе ўдзелу ў кааператыўным руху, у дзейнасці органаў мясцовага самакіравання. Яны некаторы час карысталіся ўсеагульным выбарчым правам, мелі свае палітычныя партыі. Выдатнае значэнне мела існаванне такога культурнага цэнтра (хоць і рэальна дуалістычнага) як Львоў, іншых украінскіх асяродкаў у Галіцыі і за мяжой. Усходнегаліцыйскі ўкраінскі „П'емонт", існаваўшы яшчэ да 1918 г., выконваў сваю мабілізуючую ролю і пасля 1921 г.

Гэты патэнцыял дазволіў украінскай нацыі з меншымі стратамі перажыць траўму падзелу і забяспечыць яе большую ўстойлівасць адносна палітыкі дэнацыяналізацыі, якую ўласцівым ім метадамі праводзілі абодва антыўкраінскія рэжымы — бальшавіцкі і санацыйны.

Сваё адметнае значэнне Рыжскі трактат меў і для літоўскага народа. Устаноўленая ў Рызе польска-савецкая граніца, зафіксаваўшы перадачу ў склад Польшчы шырокай паласы беларускай зямлі, „адгарадзіла" Літоўскую Рэспубліку ад яе кан'юнктурнага саюзніка ў барацьбе супраць польскай экспан-

сіі — савецкай Расіі. Акрамя таго, адно з палажэнняў трактату забараняла савецкаму ўраду ўмешвацца ў справы тэрыторый, што засталіся на захад ад гэтай мяжы. Сухі юрыдычны сэнс гэтага палажэння датычыў і той часткі Гарадзеншчыны, якую савецкі ўрад перадаў Літоўскай Рэспубліцы за некалькі тыдняў да другога абвяшчэнная Беларускай Савецкай Рэспублікі. Праз некалькі месяцаў, забяспечыўшы сябе з усходу Рыжскім дагаворам, Варшава арганізавала свой паход на Вільню. Абвостраны гэтай акцыяй польска-літоўскі канфлікт застаўся закансерваваным амаль на два дзесяцігоддзі як траўма нацыянальнай свядомасці літоўцаў, цягнуўся ён і далей, і невядома, ці залагоджаны цалкам сёння.

Такім чынам, мы бачым ланцуг несправядлівасці і бяспраўя. Рыжскі дагавор, рассекшы беларускі край напалам, заблакіраваў савецка-літоўскі дагавор 1920 г., падпісаны без уліку інтарэсаў беларускага народа. Разам з тым, ліквідацыя Рыжскага трактату праз 19 гадоў, якая дапамагла літоўцам атрымаць Віленшчыну, прыкрывае іншае бяспраўе, а менавіта савецкую акупацыю Літвы. Можна згадзіцца са сцвярджэннем літоўскіх гісторыкаў, што Рыжскі дагавор адтэрмінаваў на 20 гадоў саветызацыю Літвы, а разам з ёю, як можна меркаваць, і іншых Прыбалтыйскіх рэспублік. Але адначасна ўзнікае пытанне аб альтэрнатыве Рыжскаму дагавору.

Прафесар, доктар гістарычных навук Мікалай Мязга:

Для Беларусі было важна тое, што пры падпісанні Рыжскага дагавора Польшча адмовілася ад федэралісцкай канцэпцыі Юзафа Пілсудскага, г. зн. ад ідэі стварэння саюзнай Польшчы беларускай дзяржавы. Фактычна палякі пагадзіліся прызнаць БССР як беларускую дзяржаву, а таксама кантроль савецкай Расіі над цэнтральнай і ўсходняй часткай беларускіх зямель. Адзначым, што на мяжы 1920–1921 гг. у Польшчы наўрад ці была магчымасць рэалізаваць федэралісцкія планы.

Для Беларусі вызначальным момантам у Рыжскім дагаворы стала тое, што ён замацаваў падзел беларускіх тэрыторый. Заходняя Беларусь была ўключана ў склад Польшчы, а цэнтральная і ўсходняя часткі Беларусі аказаліся пад кантролем савецкай Расіі. Рыжскі дагавор зафіксаваў няўдачу спробы стварыць незалежную беларускую дзяржаву ў яе этнічных межах. Беларускі этнас аказаўся ўключаным у склад некалькіх дзяржаў. На першы план выйшла задача тэрытарыяльнага аб'яднання беларускіх зямель. У якой форме гэта адбудзецца залежала ад геапалітычнай сітуацыі ў Цэнтральна-Усходняй Еўропе.

Трэба адзначыць і станоўчы для беларусаў момант Рыжскага дагавора. У ім на міжнародным узроўні было заяўлена пра існаванне незалежнай Беларусі. Праўда, не канкрэтызавалася, якое дзяржаўнае ўтварэнне маецца на ўвазе. Захавалася БССР, якая пры адсутнасці рэальнага суверэнітэту ўсё ж пакідала ў парадку дня пытанне аб існаванні беларускай дзяржавы.

Для Польшчы пасля падпісання Рыжскай дамовы найважнейшай задачай станавілася трывалая інтэграцыя ў свой склад тэрыторыі Заходняй Беларусі і Заходняй Украіны. Паколькі польскія правячыя колы бачылі шлях да вырашэння гэтай задачы толькі праз правядзенне палітыкі асіміляцыі, то беларускае насельніцтва „ўсходніх крэсаў" станавілася яе аб'ектам. Кіраўніцтва савецкай Расіі са свайго боку імкнулася да аслаблення пазіцый Польшчы на тэрыторыі Заходняй Беларусі і Заходняй Украіны. На гэта быў накіраваны і партызанскі рух на гэтых тэрыторыях. Пасля Рыжскага дагавора мяжа паміж БССР і Заходняй Беларуссю ў складзе Польшчы выступала як мяжа вострага супрацьстаяння.

Рыжскі дагавор спарадзіў праблему нацыянальных меншасцей на тэрыторыі савецкіх рэспублік і Польшчы. Савецкае кіраўніцтва імкнулася выступаць у ролі абаронцы інтарэсаў беларусаў у Польшчы. Але гэта не была самамэта. Стаяла задача заваяваць сімпатыі беларусаў, каб тым самым стварыць перадумову для далучэння Заходняй Беларусі да БССР.

Што тычыцца польскай меншасці ў БССР, то спачатку яна разглядалася бальшавікамі як сіла, якую можна выкарыстаць для падтрымкі сацыялістычнай рэвалюцыі ў Польшчы. Калі ж у сярэдзіне 1930-х гг. сталінскае кіраўніцтва адмовілася ад канцэпцыі сусветнай рэвалюцыі, палякі на тэрыторыі СССР сталі разглядацца як „пятая калона" і падвергліся масавым рэпрэсіям.

Палітыка Масквы ў адносінах да БССР у значнай ступені вызначалася Рыжскім дагаворам і супрацьстаяннем з Польшчай. Такія крокі савецкага кіраўніцтва, як палітыка беларусізацыі, вяртанне ў склад БССР Віцебшчыны, Магілёўшчыны і Гомельшчыны між іншым былі абумоўлены жаданнем супрацьпаставіць савецкую нацыянальную палітыку палітыцы нацыянальнага прыгнечання ў Польшчы.

Profesor, dr hab. Marek Kornat:

Oczywiście dla Polski było ono inne, a dla innych „narodów sukcesyjnych" Rzeczypospolitej Obojga Narodów inne (Posługuję się tu kapitalnym określeniem Tymothy'ego Snydera z jego książki *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999,* 2003). Inaczej być nie mogło. Status wszystkich tych narodów nie był identyczny.

Dla Polaków pokój w Rydze stanowił dopełnienie pragnienia, aby odrodzone państwo objęło w swych granicach wszystkie te terytoria, na których występowały znaczące skupiska ludności polskiej oraz te, które uważano za niezbędne dla jego pomyślności i bezpiecznej egzystencji. Dla Ukraińców i Białorusinów pokój ryski oznaczał podział ich narodowych terytoriów między dwa państwa: Polskę i Rosję Sowiecką. To, że taki podział był rzeczywistością — nie może ulegać wątpliwości. Historyk polski powinien tylko przypomnieć, że nie nastąpił żaden rozbiór Białorusi czy Ukrainy, bo narody te, w ówczesnych realiach, nie uzyskały jeszcze

własnej państwowości. Dzielono ziemie (terytoria) będące przedmiotem aspiracji narodów sukcesyjnych przedrozbiorowej Rzeczypospolitej. Tyle i tylko tyle.

Po stu latach od pokoju ryskiego byłoby ze wszech miar pożyteczne, aby elity narodów ukraińskiego i białoruskiego podjęły próbę refleksji nad pytaniem o los tych narodów w granicach państwa polskiego i państwa sowieckiego — na tle porównawczym.

Na pewno godzi się odnotować, że jako mniejszości narodowe obie te społeczności (białoruska i ukraińska) nie mogły cieszyć się takim położeniem, które zadowalałoby ich aspiracje. Nie bez podstaw można mówić w odniesieniu do nich o obywatelach drugiej kategorii. Ale — moim zdaniem — nie powinno się zapominać o zbrodniczej, eksterminacyjnej polityce sowieckiej. Kolektywizacja na Ukrainie i wywołany w ten sposób Wielki Głód (1932–1933) symbolizuje politykę ludobójstwa, czyli wyniszczenia całych społeczności narodowych.

Co do Litwinów — sprawa jest inna. Oni uzyskali własne państwo i pragnęli za wszelką cenę opanować Wilno, do którego mieli tylko tytuł historyczny, gdyż miasto było w ogromnej większości zamieszkałe przez Polaków. W godzinie wielkiej próby dla Polski, jaką przyniosło lato 1920 r. przywódcy Litwy wybrali taktyczne zbliżenie z Sowietami, aby wejść w posiadanie tego miasta. Wyrażał to traktat od 12 lipca 1920 r., na mocy którego Moskwa oddawała Wilno Republice Litwy. Marsz Żeligowskiego przyniósł odebranie im miasta. Litwini mieli prawo do swoich pretensji. Proklamowali bojkot Polski, który realizowano do marca 1938 r.

W rzeczywistości jednak polskie zwycięstwo nad Sowietami w roku 1920 dało Litwie możliwość niepodległej egzystencji przez 20 lat, co było bezcenne z punktu widzenia ich narodowej świadomości dzisiaj. Nie sposób sobie nawet wyobrazić przetrwania wszystkich państw bałtyckich, gdyby Polska upadła. Trafnie wyraził to swego czasu szwajcarski historyk Alfred Erich Senn, który pisał, że zwycięstwo polskie nad Wisłą kosztowało Litwę Wilno, ale zaoszczędziło jej narodowi doznania „dobrodziejstw leninizmu".

Czy pokój ryski był kompromisem między dwoma państwami? — jak często utrzymują historycy Polscy. I tak, i nie. Istotnie był to kompromis, obie strony wyrzekały się realizacji celu maksymalnego — jak to powiedział to swego czasu Piotr Wandycz (*Soviet-Polish Relations 1917–1921*, Harvard 1969). Polacy nie zrealizowali swej koncepcji federalistycznej w duchu Piłsudskiego, która zakładała federację ziem litewsko-białoruskich z Polską oraz oderwanie od Rosji Ukrainy, złączonej sojuszem z Warszawą. Sowieci nie zdołali narodowi polskiemu narzucić reżimu komunistycznego. Jednak rzeczywisty kompromis wymaga pogodzenia się zwaśnionych stron, co do jego kształtu. To zaś nie zaistniało ze strony Moskwy. Wszystko wskazuje na to, że bolszewicy pojmowali pokój zawarty w Rydze jako nowy manewr taktyczny na wzór pokoju brzeskiego z marca 1918 r. Dodajmy też, że potępienie terytorialnych postanowień pokoju z Polską ze strony „białych" Rosjan było bardzo silne.

Profesor, dr hab. Roman Jurkowski:

Odpowiedź na to pytanie podzielę na trzy części, a mianowicie:

I. Znaczenie traktatu ryskiego dla Polaków z całej II Rzeczypospolitej;

II. Znaczenie traktatu ryskiego dla Polaków zamieszkujących ziemie białorusko-ukraińskie;

III. Znaczenie traktatu ryskiego dla Białorusinów, Ukraińców i Litwinów.

I: Dla wszystkich Polaków, którzy nie mieszkali na ziemiach białorusko-ukraińskich, znaczenie traktatu było dwojakie: a) kończył faktycznie długą, wyczerpującą wojnę rozpoczętą jeszcze w 1914 roku, dawał spokój, nadzieję na normalne życie w swoim państwie; b) był po klęskach powstania kościuszkowskiego, listopadowego, styczniowego pierwszą wojną wygraną z najgorszym z zaborców, jakim była Rosja. I nie miało większego znaczenia czy była to Rosja biała czy czerwona. Istotne było tylko to, że traktat ryski kończył zwycięską dla Polaków wojnę z Rosją i Rosjanami.

II: Dla Polaków zamieszkujących ziemie białorusko-ukraińskie, te, które zostały na wschodzie poza granicami ryskimi — był on hańbą i klęską jednocześnie. Hańbą, bo zwycięska Rzeczpospolita dobrowolnie wyrzekła się zrealizowania sprawiedliwości dziejowej, czyli odtworzenia swoich granic sprzed rozbiorów. A tak powinno być w ich mniemaniu. Gdy państwo zaczęło upadać w 1772 r., miało przecież swoje granice na wschodzie. Gdy odrodziło się ponownie — powinno wrócić do tych samych granic — zwłaszcza, że wygrało wojnę. A klęską było także i to, że mogąc w Rydze dyktować warunki, Polska dla partyjnych interesów endecji i ludowców, nie tylko nie odtworzyła swoich granic z 1772 r., ale także nie zadbała o Polaków pozostałych poza granicą ryską i pozostawiła ich oraz i ich dobytek na pastwę bolszewizmu. Oznaczało to także zaprzepaszczenie całego wielowiekowego dorobku unii Korony Królestwa Polskiego z Wielkim Księstwem Litewskim.

III. Dla Białorusinów traktat ryski był tragedią gdyż dzielił terytorium Białorusi i naród białoruski na dwie części, które zmuszone były do funkcjonowania w całkowicie odmiennych warunkach politycznych i kulturowych. Niweczył także już nie tylko plany federacyjne obozu belwederskiego, ale nawet projekty autonomiczne wysuwane przez część inteligencji białoruskiej, środowiska krajowców wileńskich i grupy mądrych konserwatystów pokroju Edwarda Woyniłłowicza.

Ale z drugiej strony, patrząc na eksterminację niemal całej białoruskiej elity narodowej w BSSR, na kolektywizację i inne represje polityczne w latach 30. XX wieku dokonane przez stalinowski Związek Radziecki, to fakt, że dzięki traktatowi ryskiemu część narodu białoruskiego mogła spokojnie żyć w państwie polskim, odegrał niebagatelną rolę w jego dziejach, nawet mimo katastrofalnie błędnej polityki narodowościowej państwa polskiego (a zwłaszcza rządów pomajowych) w stosunku do mniejszości białoruskiej.

Jeśli spojrzeć na traktat ryski tylko z punktu widzenia istnienia narodu ukraińskiego, to przychodzi mi na myśl tylko jedna refleksja: to dzięki traktatowi w Ry-

dze, Wielki Głód na Ukrainie, ta Ukraińska Apokalipsa — zaplanowana i zrealizowana przez Stalina w ZSRS, była przerażającym doświadczeniem tylko jednej części tego narodu.

Odnosząc się do państwa litewskiego zadam pytanie: czy antypolscy politycy rządzący Litwą w 1920–1921 r. mieli świadomość, że pokonanie bolszewików pod Warszawą i potem w bitwie niemeńskiej uratowało także ich niepodległość? Bo przecież nie trzeba było być znawcą ideologii bolszewickiej, a wystarczyło tylko rozumieć istotę rosyjskiego (choćby tylko carskiego!) imperializmu (a to chyba rozumieli znając historię własnego narodu?) aby nie łudzić się, że Lenin i Trocki po pokonaniu i zajęciu Polski pozostawią Litwę w spokoju?

Profesor, dr hab. Wojciech Materski:

Ryski traktat pokojowy z Sowietami w zasadzie zakończył proces kształtowania granic wschodnich państwa polskiego, aczkolwiek kwestia rozgraniczenia z Litwą formalnie ciągnęła się jeszcze dwa lata. Wraz z traktatami sojuszniczymi zawartymi z Francją i równie zagrożoną przez Sowiety Rumunią ustabilizował międzynarodową pozycję Rzeczpospolitej, radykalnie poprawił poziom jej bezpieczeństwa.

Zarazem ostatecznie przekreślił koncepcję federacyjną obozu belwederskiego (marszałka Józefa Piłsudskiego), resztki szans na utrzymanie się Białoruskiej Republiki Ludowej i Ukraińskiej Republiki Ludowej. Natomiast pośrednio umocnił bezpieczeństwo Litwy, niestety na pozycjach wyraźnie wrogich Rzeczpospolitej, bazujących na sojuszu z Sowietami.

Dr Diana Siebert:

Хоць я немка, я не магу казаць, што ў гэтым форуме я прадстаўляю Германію. Даследчык гісторыі, таксама як прадстаўнік кожнай іншай навукі, павінен імкнуцца пераадолець ідэю „прадстаўляць" пэўную краіну, хоць гэта зрабіць і няпроста.

Нямецкамоўная Вікіпедыя, якую чытаюць не толькі ў Германіі, фіксуе ў сярэднім штодня 23 прагляды для Рыжскага мірнага дагавора за апошнія 90 дзён, а Версальскага мірнага дагавора штодня — 1 222 прагляды. Розніца відавочная. Для калектыўнага тэрміна „Парыжскія дамовы" гэта значэнне складае 65 праглядаў; для Сэн-Жэрменскай дамовы — 167, для Трыянонскай дамовы — 140, для дамовы Нёй-сюр-Сен — 9, для Сэўрскай дамовы — менш за 1 прагляд штодня, для Лазанскай дамовы — 2 штодзённыя прагляды.

У той час Рыжскі мірны дагавор азначаў для Германскага рэйха „мір на Усходзе". Акрамя таго, дагавор быў вельмі важны для нямецка-польскіх палітычных адносін. Пражыванне 10 мільёнаў людзей, якія не былі этнічнымі палякамі, разглядалася ў кантэксце 1 мільёна этнічных немцаў у гэтай дзяржаве. Дэмакраты, камуністы, нацыяналісты, фашысты — кожны, хто хацеў, мог убачыць у Польскай Рэспубліцы сезонную дзяржаву. А гэтага хацелі многія.

Што датычыць сённяшняга дня, то можна сцвярджаць, што Рыжскі мірны дагавор не мае вялікага значэння для Германіі. Немцы, якія цікавяцца палітыкай і гісторыяй, бачаць сябе часткай інтэграванай Еўропы. Той, хто ўвогуле ведае пра гэты Рыжскі дагавор, пахваліць яго як канец грамадзянскай вайны і гвалтоўных пагромаў, а значыць, як спробу мірнага ўрэгулявання канфліктаў у Еўропе.

Професор, доктор історичних наук Леонід Зашкільняк:

„Мирний договір між Росією та Україною, з одної сторони і Польщею — з іншої", підписаний 18 березня 1921 р.,— саме так він називався — ознаменував завершення творення нової геополітичної ситуації в регіоні Центрально-Східної Європи і європейського континенту в цілому й був наслідком краху та розпаду імперій, які впродовж попереднього століття формували географічну мапу і політику в цій частині світу і глобальну. Багатонаціональні імперії Романових, Габсбургів і Гогенцоллернів не витримали модернізаційних „випробувань" і розпались під натиском національних, соціальних і релігійно-культурних рухів й воєнних катаклізмів Першої світової війни. Особливо потужні національні і соціальні заворушення охопили Російську імперію Романових, володіння якої включали низку народів Центральної та Східної Європи, які впродовж тривалого історичного часу були споживачами і „трансформаторами" поступових модерних ідей на Схід, які приходили із західної частини континенту — просвітництва, лібералізму, соціалізму, демократії, націоналізму. Саме в Росії ці ідеї і рухи зустрічалися з потужним імперським протистоянням і поборюванням. Проте, стримати ці рухи було неможливо, і, знаходячи поширення в масах, вони готували ґрунт для постановки питання про самовизначення націй, про права людини і громадянина, соціальну справедливість, демократичне управління та інші суспільні зміни.

Розпад Російської імперії супроводжувався потужними національними рухами, які спричинили виникнення незалежних національних держав насамперед на її західних окраїнах — України, Польщі, Бєларусі, Литви, Латвії, Естонії. Зрозуміло, що процеси державотворення цих країн були відмінні і визначалися багатьма соціальним, політичними, культурними і воєнними чинниками. Однак у Росії знайшлися політичні сили, які під виглядом проведення „світової революції" й творення „нового комуністичного світу" поставили в порядок денний збереження багатонаціонального державного організму з метою використання його ресурсів в „знищенні старого порядку". Національні рухи і новопосталі в 1917–1918 рр. національні держави були перешкодою в реалізації російсько-більшовицької стратегії „світової революції". Різними способами із воєнними включно російські більшовицькі керманичі, захопивши владу в центрі, прагнули поширити свої впливи і підпорядкувати ці молоді держави і народи своїм впливам

і планам, спираючись на поширення комуністичної ідеології, що вносила розкол у національні спільноти під гаслами „соціальної солідарності трудящих". Це був парадокс історії — зміни в обгортці соціальних реформ служили збереженню напівфеодального утворення з імперським присмаком.

Наведені вище стислі оціночні твердження нам вкрай необхідні для опертя наступних розважань. Ризький мирний договір 1921 р. став певною межею, яка відокремила період агресивних війн створеної більшовиками РКП(б) Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки (РСФРР) проти новоутворених держав Центрально-Східної Європи –України, Бєларусі, Польщі і Литви, політичні еліти яких прагнули будувати самостійні держави. В історіографії та історичній політиці керівників майбутнього СРСР і сучасної Росії цей період скромно називають „громадянською війною", спеціально не бажаючи визнавати суб'єктності молодих держав, що виникли і трактуючи їх як внутрішню проблему Росії. На жаль, і більшість правителів тогочасних західних демократій не хотіли прощатися з баченням великодержавної Росії, прагнучи тільки усунути від влади в ній агресивних більшовиків.

В умовах агресивної політики радянської Росії і розгортання у 1918 р. російсько-української війни Українська Народна Республіка (УНР) опинилася в складній ситуації пошуку зовнішніх союзників. Незважаючи на великодержавні устремління західного сусіда — Польщі, керівники УНР змушені були шукати союзу з її правителями, зокрема і тимчасовим Начальником держави Ю. Пілсудським, всупереч посяганням останніх на західноукраїнські землі та їх суверена — Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР) в обмін на визнання факту Української Держави. „Непотрібна" польсько-українська війна 1918–1919 рр. зіграла на руку російським більшовикам, які використали її для послаблення позицій Української Революції в цілому. Наслідком стала поразка українських визвольних змагань і встановлення влади російських більшовиків на більшій частині України в 1920–1921 рр.

Ризький мир 1921 р. знаменував тимчасову поразку українців і білорусів в боротьбі за самостійну державність і водночас давав шанс іншим національним державам регіону — Польщі і Литві розпочати національне будівництво. У становленні нових держав виявилося чимало „старих історичних проблем", які послаблювали їхні позиції в Європі і створювали прецеденти для зовнішнього втручання, передусім з боку більшовицької Росії, перейменованої в 1922 р. на СРСР.

Договір у Ризі закріплював нову організацію геополітичної ситуації на Сході континенту, яка характеризувалась невирішеністю багатьох територіальних, національних, соціально-політичних проблем впорядкування постімперського простору. Агресивний тоталітарний СРСР під виглядом „світової революції" прагнув насамперед опанувати цей „втрачений" простір, а тоді і розвиток експансії в західному і південному напрямах.

Для України і Бєларусі як суб'єктів міжнародних відносин Ризький мир знаменував етапну поразку національно-державної ідеї, але не крах їх визвольних змагань, котрі продовжувались і тривали все XX століття аж до чергового розпаду нового російського імперського утворення — СРСР і проголошення незалежної України і Бєларусі в 1991 році. Для незалежних Польщі і Литви він означав невблаганний пошук нових гарантій самостійного існування перед обличчям загроз як зі Сходу, так, згодом, і Заходу. Як виявилось, таких противаг зовнішнім загрозам знайти аж до початку Другої світової війни не вдалось. Ця війна знову поставила перед політичними провідниками всіх народів Центрально-Східної Європи питання переформатування стратегічних візій і союзників перед обличчям повного поглинання тоталітарними режимами — Росії чи Німеччини. Друга світова війна та її наслідки створили ще більші проблеми для народів Центрально-Східної Європи, які їм довелося розв'язувати упродовж пів століття.

Професор, доктор історичних наук Владислав Верстюк:

Значенне Ризького договору 1921 р. для історії України і народів регіону УЛБ было фатальним. Іноді українські історики називають його другим Андрусово, порівнюючи з Андрусівським договором 1667 р., який поділив територію України між Росією та Польщею. За Ризьким миром сталося щось подібне, лише Росії дісталося значно більше. Багато хто з сучасників вбачав у Ризькому мирі аналог поділів Польщі. Іноді зауважують, що Варшавська угода 1920 р. теж була побудована на територіальних поступках Польщі, але вона мала іншу філософію, поступки робилися українською стороною заради продовження боротьби за незалежність.

Ризький мир, до участі у виробленні якого делегації УНР і ЗУНР не допустили, поставив крапку на цій боротьбі. Його підписання стало тріумфом інкорпораційної концепції Р. Дмовського, політика зорієнтованого на Росію, який, так як і росіяни, не визнавав права українців на національне самовизначення і у якого не було жодних симпатій до українців. П'ята стаття договору робила неможливим перебування в Польщі антибільшовицьких організацій, передусім Директорії та уряду УНР. У польському сеймі 12 квітня 1921 р. відбулася гостра дискусія щодо подальшого перебування на її території Державного Центру УНР. Націонал-демократи наполягали на його ліквідації. Український уряд мусив скорочувати штат і кількість міністерств, маскувати їх під неполітичні громадські організації. Нема сенсу переповідати хід подій того часу, вони добре відомі.

Можна лише констатувати, що питання про українську незалежність, хоч і не було знято з порядку денного, проте відтерміновано на багато десятиліть, а народ і територія поділені поміж сусідніх держав.

Algimantas Kasparavičius, PhD, senior research fellow:

Значение Рижского мирного договора от 18 марта 1921 г. для истории Литвы и всего литовско-белорусско-украинского региона двойственно и довольно неоднозначно. С одной стороны, договор закончил польско-большевистскую войну, способствовал восстановлению мира между сторонами и стабильности всего региона почти на целое 20-летие. Это значит, Рижский мир в том плане был выгоден для Литвы и для всего литовско-белорусско-украинского региона, так как создал определенные условия для мирного созидательного труда и культурно-социального прогресса этих народов.

С другой стороны, результаты этого мирного договора по большому счету не устраивали никого из подписантов. Большевистская Россия на последнем этапе войны потерпела поражение, была вынуждена отступить и потеряла огромные территории, которые считала своими,— Западную Украину и Западную Беларусь. А также и границу с Литвой, зафиксированную в Московском мирном договоре между Литвой и Россией, а значит и непосредственное сообщение через Литву с Восточной Пруссией и Германией. Очевидно, что в этом плане Рижский мир для Советской России, а позже — и для СССР, означал моральное, геополитическое и экономическое поражение. Образно говоря, Россия получила от Польши довольно звонкую пощечину. Не удивительно, что практически сразу после подписания документов Москва начала большую дипломатическую подковерную игру против этого договора с целью расшатать политические позиции Польши в ее „восточных крэсах". В 1921–1924 гг. морально, финансово и оружием она тайно поддерживала здесь антипольское партизанское движение. Иногда эта *деятельность* координировалась с Литвой, которая после потери Вильнюса в 1921 — весной 1923 г. тоже поддерживала антипольское партизанское движение на Виленщине.

Что касается Польши, то здесь тоже не все однозначно. С одной стороны, Рижский мир олицетворял определенную политическую позицию, которой придерживались только польские правые — партия национал-демократов (эндеки), которая в то время имела большинство в Сейме и контролировала правительство страны. Но если смотреть шире и исходить из геополитических амбиций польской элиты 1916–1921 гг. и особенно ее первого руководителя маршала Юзефа Пилсудского, которые стремились восстановить национальное польское государство в границах Речи Посполитой 1772 г., то Польша в свою очередь тоже только частично могла считать Рижский мир своей победой. Этот договор покидал вне Польши не только эмоциональные центры украинцев и белорусов — Киев, Минск, но также большие территории бывшей Речи Посполитой. По сути он перечеркнул все надежды Пилсудского создать сильное федеративное Польское государство, которое стало бы новым геополитическим центром в Европе. Этот центр при-

тягивал бы к Польше и объединял в геополитическое единое целое страны от Венгрии и Румынии на юге и до Эстонии, Финляндии на севере. Фактически он создал бы в континентальной Европе в противовес Западу и Востоку (России) „третью Европу" и третью геополитическую силу, которая наравне с двумя первыми поддерживала бы стабильность и мир на „старом континенте". Этот план мог бы превратить Центрально-Восточную Европу в самодостаточного геополитического игрока, не зависящего от сил и воли извне. Однако Рижский мир эти надежды перечеркнул, и в геополитическом плане оставил Польшу в опасном „подвешенном" состоянии, когда страна в силу того что более трети ее населения составляли национальные меншинства, не могла быть только национальным образованием, но в то же время отвергла федеративную модель внутреннего устройства.

Для Литвы и народов Беларуси и Украины Рижский мир имел еще другое значение. Если иметь в виду факт, что граница между Польшей и Россией была оговорена и согласована еще во время прелиминарных переговоров 4–5 октября 1920 г., то можно констатировать, что в силу этого договора Литва почти на целое двадцатилетие потеряла свою столицу Вильнюс и практически всю юго-восточную часть страны, что составило примерно треть ее территории, на которой проживало около полумиллиона населения.

Для Литовской Республики это был тяжелый удар. Она стала единственным государством в Европе, а может быть и во всем мире, которое в силу геополитических амбиций своего исторического соседа лишилась столицы. Вильнюс почти на 20-летие стал провинциальным городом Польши. Естественно, это привело к иррациональному раздору между Литвой и Польшей, который продолжался вплоть до начала Второй мировой войны. В геополитическом плане это негативно повлияло как на положение Польши, так и Литвы. Политическая война с Литвой в межвоенные годы не позволила Польше *объединиться* с Балтийскими странами в единый Балтийский союз для противостояния угрозам извне. Таким образом, Польша осталась лишь „героем-одиночкой", борющимся с влиянием Кремля в регионе, а литовско-латышско-эстонский политический союз, оформленный в сентябре 1934 г., без Польши являлся своего рода „бумажным тигром", не способным к практическим действиям. Более того, по сути он был создан с подачи Москвы, и в ее руках стал даже определенным политическим оружием против той же Польши.

Еще более жестокий удар Рижский мир нанес Беларуси и Украине. Договор фактически поделил эти народы и земли между Россией и Польшей. Несомненно, что такой политический раздел перечеркнул надежды белорусов и украинцев создать свои национальные государства, сильно задержал политическое развитие этих народов и их превращение в единые нации с четко выраженным национальным самосознанием. Советский режим, используя террор и идеологическое давление, старался превратить белорусов и украинцев в т.н. „советский народ", искоренить у них чувство гордости, национального духа и идентичности и по сути — русифицировать эти народы.

Варшава в свою очередь тоже хотела унифицировать свое население и государство. Это привело к тому, что в начале 1920-х годов на этих территориях появились очаги партизанского движения. Белорусы и украинцы неоднократно обращались за помощью в Лигу Наций, к президентам и правительствам западных держав. В 1930-е годы некоторые радикально настроенные украинские националисты испробовали даже террористическую форму борьбы против польской власти. К сожалению, эти деятели некоторое время поддерживали определенные связи со спецслужбами Литвы.

Таким образом, можно предположить, что Рижский мир таил в себе определенную разрушительную силу как для Польши, так и для всего региона. Договор создал предпосылки раздора между Литвой, Беларусью и Украиной, с одной стороны, и Польшей — с другой, и одновременно представлял собой благодатную почву для геополитических интриг извне.

Леонтий Ланник, кандидат исторических наук:

Значение Рижского мира некорректно сводить к подведению итогов советско-польской войны 1919–1921 гг. Подписанные 18 марта 1921 г. соглашения смогли стабилизировать многие (но не все) границы на постимперских пространствах бывшей Российской империи, т.е. выполнили ту функцию, что безуспешно пытались решить в рамках целой серии различных соглашений, начиная с мирной конференции в Брест-Литовске в 1917–1918 гг.

Именно Рижский трактат сумел надолго зафиксировать непростой компромисс по ряду заложенных в Бресте тяжелейших проблем в устройстве Восточной Европы, а потому его значение бессмысленно рассматривать вне контекста решений обоих Брестских мирных договоров. Некоторые польские историки говорят о возможности выделения особой Рижской (под) системы международных отношений, с чем возможно согласиться с некоторыми оговорками относительно места и значения Польши в общей расстановке сил в 1920–1930-х гг.

Рижский трактат означал важнейшее звено в стыковке Версальской системы с сумевшими уклониться от вступления в нее советскими республиками.

Как и прочие псевдосправедливые и построенные на якобы точной национальной статистике договоры и арбитражи в Европе после Первой мировой войны, Рижский трактат стал трагедией для многих народов региона. В марте 1921 г. было зафиксировано раздробление народов (особенно белорусского и еврейского[1], но в известной степени и всех остальных), ко-

[1] Имею в виду именно восточных евреев, которые с 1815 г. сто лет прожили в одном государстве (как бы оно к ним ни относилось), а вот после 1915–1918 гг. фронты и границы рассекли их, резко ускорив и без того активную эмиграцию сразу из всех государств-лимитрофов.

торые — вопреки всем лозунгам и проповедуемым плебисцитарным принципам — не получили возможности волеизъявления.

Рижский трактат поставил массу проблем по защите прав этнических меньшинств, создав крайне неустойчивые в политическом отношении государства, претендовавшие, тем не менее, на создание мононациональных стран и нередко проводившие этнократическую и насильственно-ассимиляционную политику.

Тем не менее, этот опыт переустройства огромного региона, ранее в течение века разделенного между империями, не следует оценивать слишком негативно. Особенно по сравнению с теми этническими чистками, геноцидом и массовыми депортациями, что последовали в ходе и по итогам Второй мировой войны. Рижский трактат не мог решить все поставленные распадом империй и исходом Великой войны проблемы, ведь они носили комплексный характер, а потому не поддавались „всего лишь" национально-государственному размежеванию, да еще и откровенно предвзятому.

Сравнительно долгий период действия Рижского трактата (18,5 лет) гарантировал длительные его последствия, то есть углубление/сохранение глубоких отличий между землями Восточной и Западной Беларуси, между тремя западными областями Украины и Поднепровьем (не говоря об областях востока и юга). Последующие десятилетия с их вынужденными миграциями и все усилия по советизации по обе стороны границы СССР после 1945 г. дали лишь частичный эффект.

Dr Ēriks Jēkabsons, associate professor:

Traktat ryski kończył działania wojenne w Europie Środkowo-Wschodniej, co prawda, dzieląc ziemie ukraińskie i białoruskie na dwie części (pomiędzy Polską a Rosją Sowiecką). Polska była politycznym sojusznikiem Łotwy już od jesieni 1919 roku, a wojskowym — od początku 1920 roku, chociaż ową przyjaźń można określić, jako bardzo ostrożną ze strony łotewskiej. Jednak wspólnym był nieprzyjaciel — Rosja Sowiecka. Właśnie za pomocą polską armia łotewska na początku 1920 roku wyzwoliła wschodnią część kraju, miejscami nawet przekraczając tzw. granicę etnograficzną, wchodząc do terytorium Rosji. Potem Łotwa już więcej nie była zainteresowana współpracą wojskową z Polską. Zadania polityczne i wojskowe obu państw na Wschodzie jednak różniły się.

W lipcu 1920 roku, kiedy, jak się wydawało, rozpoczęła się katastrofa całego państwa polskiego, w Rydze wywołało to znaczący niepokój i nawet pewną panikę. Wszyscy dobrze rozumieli możliwe konsekwencje dla Łotwy ewentualnego zwycięstwa Armii Czerwonej w Polsce. Szczególnie dlatego, że bolszewicka władza najwyższa (naprzykład, Lew Trocki), wierząc w swoje zwycięstwo, zaczęła otwarcie mówić „o czerwonym sztandarze, który zostanie wzniesiony nad jednym z portów bałtyckich" itd.). Do późnej jesieni czynnie, chociaż nieoficjalnie,

pomagano polskim wojskowym, którzy w lipcu znaleźli schronienie na Łotwie, w ich powrocie do ojczyzny przez port w Libawie (Liepāja).

Zresztą właśnie Ryga już w lipcu stała się mediatorem w kontaktach Moskwy z Warszawą. Mianowicie kierownik rosyjskiej delegacji Adolf Joffe przekazał ministrowi spraw zagranicznych Łotwy Zigfrīds'owi Meierovics'owi notę swego rządu brytyjskiemu ministrowi spraw zagranicznych Lordowi Curzon'owi od 17 lipca, prosząc o dalsze przekazanie jej akredytowanemu przedstawicielowi Polski w stolicy Łotwy.

Właśnie z powodu przedewszystkim obawy przed agresją 11 sierpnia w okresie dla Polski najkrytyczniejszym, w Rydze został zawarty pokój między Łotwą a Rosją Sowiecką, co dla ostatniej oznaczało przede wszystkim tymczasowe zabezpieczenie prawego skrzydła podczas natarcia na Europę, zaś dla Łotwy było wyrazem starań, w tej krytycznej chwili, o zabezpieczenie wszelkimi sposobami swojej niepodległości. Wieczorem na obiedzie z okazji zawarcia pokoju przewodniczący delegacji radzieckiej A. Joffe w oficjalnym przemówieniu pozwalał sobie tak niedyplomatyczne wyrazy (np., otwarcie zarzucając Łotwie przyjażń z wrogiem Rosji — Polską itd.). Było więc jasne, że ten urzędnik sowiecki już wierzył w zwycięstwo swego państwa i wynikające z tego konsekwencje dla całego regionu. Dlatego wydarzenia Bitwy Warszawskiej w połowie sierpnia zostały w Rydze przyjęte z olbrzymią ulgą. Wyjaśnia to gotowość Łotwy do kontynuowania roli mediatora, co się udało i rozmowy zostały przeniesione do Rygi.

II. Jakie było znaczenie traktatu ryskiego dla historii Europy, a zwłaszcza dla jej politycznej architektury okresu międzywojennego?

Profesor, dr hab. Wojciech Materski:

Podpisanie traktatu odegrało rolę stabilizującą w całym regionie, w skali znacznie szerszej niż polsko-sowieckie stosunki bilateralne. Stąd coraz bardziej upowszechniające się w historiografii określanie europejskiego ładu pokojowego w okresie międzywojennym jako wersalsko-ryskiego, a nie jak wcześniej — wersalskiego.

Zwycięska wojna przesądziła o roli Rzeczypospolitej jako nieformalnego polityczno-wojskowego oparcia dla suwerennego bytu państwowego republik bałtyckich — aż po tragiczny dla nich 1940 r. W regionie zakaukaskim, gdzie powstałe wiosną 1918 r. niezawisłe republiki Armenii, Azerbejdżanu i Gruzji przedstawiały podobny potencjał, co republiki bałtyckie, w warunkach braku takiego czynnika stabilizującego, zgniecenie ich niepodległości nie stworzyło bolszewikom większego problemu.

Znaczenie polskiego zwycięstwa w wojnie z bolszewikami miało decydujące znaczenie dla historii Europy, zapobiegło jej przynajmniej częściowej sowietyza-

cji i zapaści cywilizacyjnej. Nic dziwnego, iż zwycięska Bitwa Warszawska bywa nawet określana jako jedna z kilkunastu najważniejszych dla losów świata.

Profesor, dr hab. Marek Kornat:

Traktat zawarty w Rydze ukończył budowę pokojowego ładu w Europie po Wielkiej Wojnie. Dobrze to pokazał Jerzy Borzęcki w swojej monografii (*Pokój ryski 1921 roku i kształtowanie się międzywojennej Europy Wschodniej*, 2012). Pokój wersalski został uzupełniony i umocniony. Przetrwał pierwszy swój kryzys, jak ujął to Andrzej Nowak w swojej pracy *Pierwsza zdrada Zachodu. 1920 — zapomniany appeasement*. Ład wersalski — zaprojektowany i niewykończony jako budowla — mógł zostać zburzony już po roku funkcjonowania.

Pokój z Niemcami w Wersalu oraz inne traktaty pokojowe nie przyniosły zbudowania architektury ładu międzynarodowego w Europie. Zabezpieczyły jedynie zachód Europy. Szczegółowo uregulowały też losy terytorialnej spuścizny po monarchii austro-węgierskiej. Nie stworzyły jednak żadnego ładu w Europie Wschodniej. Było przecież zupełnie oczywiste, że rządy w Paryżu, Londynie czy Rzymie nie wyślą ani jednego żołnierza do tej „drugiej Europy", aby tam bił się on za takie czy inne granice. To żołnierz polski walczył o zatrzymanie pochodu Sowietów na Zachód, o zabezpieczenie cywilizacji wolności w obliczu wyzwania, które rzuciła im Moskwa Lenina i Trockiego. I tylko żołnierz polski mógł to zrobić. W stwierdzeniu tym nie ma polonocentrycznej przesady, bo przecież trudno sobie wyobrazić, aby w roli tej mógł wystąpić żołnierz czechosłowacki czy rumuński.

Ład pokojowy, który nazywamy wersalskim — a który dla Europy Wschodniej — był w istocie porządkiem wersalsko-ryskim, nie przyniósł realizacji prawa do samostanowienia wszystkim narodom regionu. Dotyczy to w szczególności Ukraińców i Białorusinów. Trzeba — nam Polakom — to rozumieć. Należy jednak podkreślić, że mimo wszystko na gruzach imperiów powstał system państw narodowych, który był sprawiedliwszy niż system dominacji mocarstw imperialnych. Posiadanie własnego państwa jest wielkim dobrem, które nie ma wymiernej ceny wśród wszystkich wartości życia publicznego.

Profesor, dr hab. Roman Jurkowski:

Dla historii Europy, a zwłaszcza Europy Środkowo-Wschodniej znaczenie traktatu ryskiego było przełomowe, gdyż:

a) przegrana w wojnie z Polską pokazała bolszewikom, że jeszcze są za słabi, aby militarnie rozprzestrzeniać swoją ideologię;
b) traktat dał takim państwom jak Litwa, Łotwa, Estonia, Polska kilkanaście lat niepodległości i możliwości swobodnego rozwoju;
c) poprzez ustalenie granicy wschodniej Rzeczypospolitej traktat ryski stabilizował układ państwowo-polityczno-ideologiczny oddzielający Europę od bolszewickiego totalitaryzmu;

d) w Europie Zachodniej absolutnie niedoceniono zarówno polskiego zwycięstwa jak i znaczenia samego traktatu. Przyczyna była jedna — tylko nieliczni ludzie na Zachodzie rozumieli wówczas istotę totalitarnego systemu ideologicznego, jaki niósł ze sobą bolszewizm i zagrożenia z niego wynikające.

Прафесар, доктар гістарычных навук Рыгор Лазько:

Адказ на гэта пытанне неабходна пачаць з канстатацыі таго факта, што Рыжскі дагавор завяршыў вайну паміж дзяржавамі, якія з'яўляліся антаганістычнымі элементамі ў міжнароднай сістэме, будаўніцтва якой у той момант не было завершана. Гэтыя дзве акалічнасці — роля Польшчы і савецкай Расіі (пазней СССР) у міжнароднай сістэме, якую будуць называть Версальскай, і незавершанасць яе будаўніцтва, а затым і ўскраінны ў межах сістэмы характар польска-савецкага канфлікту абумовілі значэнне Рыжскага дагавора для гісторыі Еўропы.

Рыжскі дагавор садзейнічаў стабілізацыі Версальскай сістэмы, але яго стабілізуючы патэнцыял не меў доўгатэрміновага характару і быў абмежаваны трываласцю сістэмы ў цэлым. Гэта сістэма, як і кожная іншая, залежала ад дынамікі патэнцыялаў яе цэнтраімклівых і цэнтрабежных элементаў.

Можна згадзіцца з ацэнкай Рыжскага дагавора як ахоўнага бар'ера для Цэнтральна-Усходняй Еўропы, за якім Польшча, краіны Прыбалтыкі, іншыя краіны атрымалі магчымасць заняцца будаўніцтвам нацыянальных дзяржаў, стваралі асновы грамадзянскай супольнасці. Але гэты аспект Рыжскага дагавора не варта перабольшваць. Неабходна мець на ўвазе альтэрнатыўныя варыянты расійска-польскага замірэння, меўшыя, праўда, розныя шансы на рэалізацыю. Варыянт са стварэннем паміж савецкай Расіяй і Польшчай паласы „буферных" нацыянальных дзяржаў, які „ўсплываў" у ходзе рыжскіх перагавораў у выглядзе прапановы кіраўніка польскай дэлегацыі Яна Домбскага, быў нерэальным. Яго катэгарычна не жадала Масква і не адстойвала Варшава. Але варыянт, які знайшоў адлюстраванне ў вядомай ноце Керзана (дзяржаўная мяжа на ўсходзе больш-менш супадае з этнічнай польска-беларускай мяжой), пры ўмове яго прыняцця Польшчай меў сур'ёзныя шансы на рэалізацыю.

Безумоўна, калі ацэньваць яго ў межах польскай палітычнай ідэалогіі таго часу, то мы знойдзем у ім істотную слабасць, бо гэты варыянт пакідаў Вільню і Усходнюю Галіцыю па-за граніцамі Польскай дзяржавы. Але, калі глядзець на гэту „слабасць" праз прызму пазнейшых падзей, праз прызму лёсу Польскай Рэспублікі, то ці не стала б гэта „слабасць" моцным элементам пасляваеннага ўладкавання адроджанай Польскай дзяржавы? Відавочна, што гэты варыянт забяспечваў большую аднароднасць яе этнічнага складу, большую нацыянальную ўстойлівасць, ствараў бы менш падстаў для ўмяшання ва ўнутранае жыццё краіны з-за ўсходняй мяжы. І што яшчэ немалаважна — устанаўленне польскай усходняй мяжы адпаведна з лініяй, пра-

панаванай у ноце Керзана, было б агульным праектам дзяржаў-пераможцаў і Польшчы, накіраваным на ўладкаванне Усходняй Еўропы, што, несумненна, аблегчыла б яе абарону супраць дзяржаў-рэвізіяністаў, да якіх належалі абодва вялікія суседзі Польшчы.

Гэта меркаванне можа быць аспрэчана са спасылкай на негатоўнасць польскага грамадства прыняць варыянт, які пакідаў Віленшчыну і ўсходнеславянскія тэрыторыі былой Рэчы Паспалітай па-за межамі адроджанай Польскай дзяржавы. Але якую пазіцыю па гэтым пытанні заняла сама Польская дзяржава, яе ўлады і палітычныя эліты? Яны прапагандавалі анахранічную ідэю ўключэння ў склад Польскай Рэспублікі ці злучэння з ёю ў іншай форме „ўсходніх крэсаў" былой Рэчы Паспалітай, насуперак ідэі нацыянальна-дзяржаўнага самавызначэння ўсіх народаў заснавальнікаў былой федэратыўнай поліэтнічнай дзяржавы.

Згодны, што аптымальнага варыянта дзяржаўнага размежавання Польскай Рэспублікі з яе ўсходнімі суседзямі не было. Але з існаваўшых альтэрнатыўных варыянтаў у выніку польска-бальшавіцкай змовы ў Рызе быў рэалізаваны найгоршы. І гэты варыянт быў прадыктаваны страхам. З боку бальшавіцкай Расіі гэта быў страх перад чарговай галоднай зімой, а з боку Польшчы — перад самой савецкай імперыялістычнай Расіяй.

Можам згадзіцца і з тым, што сёння, праз 100 гадоў пасля падпісання Рыжскага дагавора, кагосьці пазбаўляе душэўнага камфорту яго ўспрыняцце як прычыны трагедыі беларускага і ўкраінскага народаў. Больш прыемна гаварыць толькі аб яго прагрэсіўным змесце — аб тым, напрыклад, што дагавор уратаваў немалую колькасць беларусаў і ўкраінцаў ад сталінскіх рэпрэсій. Хоць пры гэтым ён не ўратаваў беларускую адукацыю і беларускую царкву ў Заходняй Беларусі. Але гаворка зараз не аб гэтым.

Гаворка пра тое, што быў адкінуты іншы варыянт мірнага дагавора, які, верагодна, меў шанс прынцыпова змяніць як сітуацыю Беларусі і Украіны, так і ў цэлым сітуацыю ва Усходняй Еўропе. Відавочна, што гэты варыянт мог быць рэалізаваны толькі на аснове супрацоўніцтва Польскай Рэспублікі з БНР і УНР, а не супраць іх. Вось жа савецкі расійскі урад прывёў за стол перагавораў сваю марыянетку савецкую Украіну, але УНР там не было, як не было і БНР. Чаму? І гэта пры тым, што восенню 1920 г. савецкая Расія знаходзілася ў слабейшай пазіцыі, чым Польшча. Несумненна, гэта пытанне патрабуе далейшага вывучэння.

Які ж патэнцыял для Версальскай (ці Версальска-Рыжскай сістэмы) — цэнтрабежны ці цэнтраімклівы — меў польска-савецкі мірны дагавор, падпісаны ў Рызе? Ёсць падставы сцвярджаць, што ён стаў адной з пляцовак для супрацоўніцтва праціўнікаў Версальскай сістэмы, стаў „мінай", якая выбухне ў Еўропе праз 19 гадоў. І гэту ролю вызначыла тое, што Рыжскі трактат быў заключаны насуперак жыццёвым інтарэсам беларускага і ўкраінскага народаў.

Прафесар, доктар гістарычных навук Мікалай Мязга:

Яшчэ падчас ваеннай кампаніі 1920 г. барацьба з Польшчай разглядалася бальшавікамі як важнейшая частка барацьбы савецкай Расіі супраць Антанты і Версальскай сістэмы міжнародных адносін. Наступленне Чырвонай арміі на Варшаву летам 1920 г. Уладзімір Ленін ацэньваў як удар па ўсёй Версальскай сістэме. Ён быў пэўны, што разгром і саветызацыя Польшчы паспрыяе разбурэнню сістэмы Версальскага міру.

Заключэнне Рыжскага дагавора аб'ектыўна спрыяла ўмацаванню Версальскай сістэмы еўрапейскіх адносін, хаця шэраг яго палажэнняў супярэчыў праграме мірнага ўрэгулявання ва Усходняй Еўропе, якую прапаноўвала Антанта. Гэта ў першую чаргу тычыцца пытання аб межах.

Ужо пасля заключэння Рыжскага дагавора ў Еўропе загучала крытыка Польшчы за яе „імперыялістычную палітыку", якая не лічылася з інтарэсамі народаў. Рыжскі дагавор уносіў карэктывы ў міжнародную сітуацыю ва Усходняй Еўропе ў параўнанні з тымі рашэннямі, якія былі прыняты на Парыжскай мірнай канферэнцыі. Ён нібыта дабудоўваў Версальскую сістэму ў дадзеным рэгіёне.

Рыжскі дагавор у рашаючай ступені вызначыў не толькі характар савецка-польскіх адносін, але істотна паўплываў на міжнародныя адносіны ў Цэнтральна-Усходняй Еўропе. Ён аб'ектыўна ўмацаваў пазіцыі Эстоніі, Латвіі і Літвы як незалежных дзяржаў. У той жа час Рыжскі дагавор стаў важным фактарам, які садзейнічаў савецка-германскаму збліжэнню і заключэнню Рапальскага дагавора.

Савецкае кіраўніцтва разглядала Рыжскую дамову як вынік сваёй часовай слабасці. Літаральна на наступны дзень пасля яе падпісання Масква пачала рыхтаваць умовы для перагляду тых пагадненняў, якія былі дасягнуты ў Рызе. Пры гэтым гаворка ішла пра разбурэнне ўсёй сістэмы міжнародных адносін, якая склалася ў Цэнтральна-Усходняй Еўропе ў выніку падпісання Версальскага і Рыжскага дагавораў. Ленін заяўляў, што як толькі савецкая Расія збярэцца з сіламі, яна разбурыць Версальскую сістэму. Стратэгічная мэта бальшавікоў заключалася ў тым, каб вярнуць СССР тыя міжнародныя пазіцыі, якія Расія мела да пачатку Першай сусветнай вайны. У гэтай справе Германія аб'ектыўна павінна была стаць надзейным саюзнікам СССР. І калі ў час Рапала дзве названыя дзяржавы яшчэ не мелі дастаткова сіл, каб разбурыць Версальска-Рыжскую сістэму міжнародных адносін, то ў 1939 г. яны гэта зрабілі.

Знешняя палітыка Польшчы пасля падпісання Рыжскага дагавора ў многім вызначалася імкненнем дамагчыся яго міжнароднага прызнання і стварыць сістэму саюзаў, якая б дазволіла паспяхова адстойваць усходнюю мяжу. Гэта былі вельмі важныя для польскай дыпламатыі задачы, бо тэрыторыі „ўсходніх крэсаў" у вялікай ступені вызначалі геапалітычнае становішча Польшчы ва ўмовах Версальска-Рыжскай сістэмы. Як справядліва адзна-

чаў беларускі гісторык Рыгор Лазько, „Віленшчына, Заходняя Беларусь, Заходняя Украіна як бы стваралі на ўсходзе пояс бяспекі для найважнейшых польскіх эканамічных, культурных і палітычных цэнтраў, аддаляючы іх ад магчымага ўварвання праціўніка".

Вырашэнне названых дзвюх задач аказалася для Польшчы складаным. Вядучыя дзяржавы Захаду толькі ў 1923 г. прызналі ўсходнюю мяжу Польшчы. Удалося рэалізаваць ідэю саюза з Румыніяй, але пацярпелі няўдачу намаганні Варшавы па стварэнні польска-балтыйскага саюза. Паколькі з цягам часу суадносіны сіл на міжнароднай арэне мяняліся не на карысць Польшчы, то перспектыва рэвізіі Рыжскага дагавора станавілася ўсё больш рэальнай.

Прафесар, доктар гістарычных навук Уладзімір Снапкоўскі:

У працах замежных гісторыкаў, выдадзеных у сувязі з 90-годдзем Рыжскага міру, адзначаецца яго кампрамісны характар, а таксама міжнароднае значэнне як важнага прававога і палітычнага акта, які „дабудаваў" Версальскую сістэму міжнародных адносін ва ўсходнееўрапейскім рэгіёне да Версальска-Рыжскай. Гэтыя новыя ацэнкі і інтэрпрэтацыі ўтрымліваюцца ў сур'ёзным даследаванні міжнароднага калектыву гісторыкаў *Zapomniany pokój. Traktat ryski: Interpretacje i kontrowersje 90 lat późnej* (Warszawa 2013).

Што тычыцца яго станоўчых бакоў, пра якія раней імкнулася не згадваць савецкая, а зараз не асабліва імкнецца афіцыйная беларуская гістарыяграфія, то Рыжскі мірны дагавор стаў першым легітымным міжнародна-прававым актам XX ст., які замацаваў за Беларуссю (назвы дзяржавы ў тэксце не было) і беларускім народам шэраг найважнейшых атрыбутаў дзяржаўнасці і нацыянальных правоў. Па-першае, дагаворныя бакі прызнавалі незалежнасць Беларусі, як і Украіны, што давала падставы Маскве і Менску лічыць, што гэта азначае прызнанне менавіта ССРБ, бо камуністы кантралявалі тэрыторыю рэспублікі, а ўрад БНР знаходзіўся ў эміграцыі.

Прызнанне Польшчай незалежнасці Украіны і Беларусі азначала, што Польшча стала першай заходняй дзяржавай, якая прызнала ССРБ дэ-юрэ і пацвердзіла гатоўнасць усталяваць з ёй дыпламатычныя адносіны. Вядома, каб зняць боль падзелу, гэтага было недастаткова. Да таго ж, хуткае стварэнне Саюза ССР паставіла крыж на надзеях Менска абмяняцца пасольствамі з Варшавай. Па-другое, дагавор прызнаваў нацыянальныя правы беларусаў у Польшчы, якія да таго ж былі гарантаваныя і Малой канстытуцыяй ад 17 сакавіка 1921 г., як і правы палякаў у савецкай Беларусі. Па-трэцяе, у адпаведнасці з дагаворам ССРБ атрымала міжнародна прызнаную мяжу з заходняй дзяржавай. Міжнароднае прызнанне ўсходніх межаў Польшчы адбылося ў 1923 г.

Професор, доктор історичних наук Леонід Зашкільняк:

Фактично, нова геополітична ситуація, яка виникла на європейському континенті після завершення Першої світової війни та хвилі національних і демократичних революцій 1918–1921 рр., стала своєрідною „проблемою" для політичних еліт багатьох європейських країн. Ризький договір став певним продовженням Версальської системи міжнародних договорів, який „впорядковував" кордони і відносини в східній частині континенту, де, як стало невдовзі зрозуміло, виникло нове вогнище війни, пов'язане з трансформацією імперії Романових в нове соціально-імперське утворення під гаслами „світової солідарності пролетаріату і трудового селянства" і прагненням до світового панування, але насамперед — „повернення" давніх імперських володінь.

Сьогодні, з позицій часової ретроспективи і подій XX та початку XXI століття можна більш аргументовано і зрозуміло інтерпретувати події столітньої давнини. Весь цей час людство могло спостерігати метаморфози тоталітаризму в його різних проявах — комунізму, нацизму, фашизму, фундаменталізму, популізму, якими певні політичні середовища в Європі і світі намагалися долати проблеми глобального розвитку з допомогою простих „рецептів" — узурпації влади, опанування ресурсів, тотального контролю і соціальної демагогії. Благо, таких прикладів не бракує і на даному відрізку часу.

Архітектура Центрально-Східної Європи після Риги (1921) відповідала ідеалізованим уявленням провідних західних політиків про „мир і спокій". Безперечно, населення країн регіону було вичерпано після багатьох років війн і революцій, змін кордонів і депортацій та прагнуло миру. Заради цього більшість політичних діячів готова була „закрити очі" на проблеми, які залишились нерозв'язаними. Серед них, насамперед, крах ідеї „самовизначення націй", проголошене і втілюване наприкінці світової війни. Не всі народи здобули „самовизначення".

Український (і білоруський) народ зазнав поразки і опинився під колоніальним гнітом інтернаціональної (!) метрополії під назвою СРСР, який приніс в Україну бездумну експлуатацію природних ресурсів і пограбування національних багатств, масові репресії, Голодомор, денаціоналізацію. Будь-які прояви національної свідомості, зокрема і української мови, супроводжувались репресіями, звинуваченнями у „буржуазному націоналізмі" й „прислужництві західним імперіалістам і католицькій реакції". Національна політика правлячої партії комуністів в СРСР наполегливо і жорстоко впроваджувала у життя російські імперські ідеологічні цілі „вищості" слов'янських народів, а серед них передусім росіян („русских"), покликаних провадити всі інші народи до „перемоги комунізму в усьому світі". Облудні утопічні гасла впроваджувалися силовими методами в умовах існування „залізної завіси", а численні репресії і депортації повинні були „переви-

ховати населення". Таку перспективу і реальність відкрив Ризький трактат для народів, що опинилися під владою Росії.

Але й для вцілілих після численних війн держав Центрально-Східної Європи, насамперед Польщі, Литви, Латвії, Чехословаччини, Угорщини та інших створений після 1921 р. геополітичний ландшафт був далеко не ідилічним. Встановлення кордонів і розмежування територій, проведене в рамках післявоєнної Європи, залишало чимало нерозв'язаних питань, образ і претензій, які робили взаєморозуміння і співпрацю між цими народами проблематичною, такою, що не виключала зовнішнього втручання в їх стосунки. В тому числі це торкалось і потужних західних країн, які в силу різних причин не зауважували або й ігнорували потужні національні рухи в регіоні, в тому числі й український, залишаючись в полоні ідеалізованої візії „єдиної" Росії, здатної „організовувати" і „контролювати" східноєвропейський політичний простір. На нашу думку, великодержавні (можна навіть заризикувати — династичні) примари минулого ще чинили значний вплив на свідомість і дії провідних політиків західного світу, насамперед Франції, Великої Британії та інших, не згадуючи вже про антигуманні плани нацистів. Привиди „історичних і неісторичних народів" та „історичних прав" на той час ще відчутно бриніли в імпліцитних (а часом і відкритих) розмірковуваннях впливових політиків, в тому числі і країн Центрально-Східної Європи. За цим явно проглядалась туга з „історичною величчю".

Як видається, Ризький договір поділяв континент на певні зони: західні країни-переможці, які диктували умови і порядок в Європі; центральноєвропейські країни, що постали на територіях колишніх імперій і прагнули до поступу та, водночас, відчували небезпеку для свого незалежного існування в умовах „санітарного кордону"; східноєвропейський простір віддавався „на відкуп" більшовицький імперії, щодо якої передбачалась її трансформація в демократичну федерацію. Чимало лівих течій і політиків на символічному Заході плекали ілюзії щодо справжніх цілей російського червоного імперіалізму, а тому й недооцінювали його небезпеку, яка невдовзі оприявнилася катастрофічними наслідками для всіх поневолених народів СРСР. Фактично, Ризький договір став мимовільним (чи ні?) *carte blanche* для СРСР.

Професор, доктор історичних наук Владислав Верстюк:

Як на мене, простої відповіді на це питання не варто очікувати. Паризька мирна конференція, виробивши чотири мирні договори, серед яких Версальський був найважливішим, заклала основи нової геополітики в Європі, з якою змушені були змиритися переможені країни. У Західну Європу прийшов довгоочікуваний, однак не справедливий, мир. Але в Центрально-східній Європі до нього було ще далеко. Основним джерелом напруги була советська Росія, де протягом трьох років продовжувалася громадянська вій-

на, відбулося кілька російсько-українських воєн, на 1920 р. владу вже міцно взяли в свої руки більшовики. Їх центральне гасло — розпалювання світової комуністичної революції — лякало лідерів Антанти, але їм не вистачило рішучості і сил побороти це зло у зародку. Ставка на Колчака і Денікіна (єдину і неподільну Росію) виявилася помилковою, насамперед тому, що нехтувала прагненням неросійських народів до незалежного життя. Відновивши Польщу, Антанта підштовхувала її до замирення з Росією, особливо активно робив це прем'єр Великобританії Ллойд Джорж літом 1920 р.

Підписання Ризького миру фактично завершило формування нової геополітичної системи в Європі. Іноді її називають Ризько-Версальською. Повернуся до думки, що ця система була сформована за рахунок переможених. Йдеться не лише про українців, білорусів та литовців, але й про німців, угорців, австрійців, які втратили великі території і мусили виплачувати непосильні репарації. При цьому ця система, хоч і не визнала, але зберегла життя більшовицькому режиму, який не полишав планів перетворення Європи у світовий революційний плацдарм. Створений в 1919 р. в Москві, Комінтерн своїм головним програмним завданням вважав встановлення світової диктатури пролетаріату та утворення Всесвітнього союзу соціалістичних радянських республік, а головно вів велику підривну роботу у цьому напрямку.

Ці обставини мали фатальний вплив на подальшу історію Європи XX ст. Комунізм підштовхнув до появи націонал-соціалізму, фашизму та реваншизму. Друга світова війна стала продовженням першої. Тільки її жертви були значно більшими. Українське питання, розв'язане нашвидкоруч поділом території та народу на частини, обернулося в совєтській частині Голодомором 1932–1933 рр., сталінським терором. В Польщі — стало причиною зародження українського інтегрального націоналізму, гострого українсько-польського протистояння, наслідки якого відчутні ще й сьогодні.

Dr Diana Siebert:

Рыжскі дагавор з яго 1400-кіламетровай мяжой меў вялікае значэнне для Еўропы. Разам з заканчэннем грэка-турэцкай вайны (1922) і вынікамі Лазанскай мірнай канферэнцыі (1923) Рыжскі мір паклаў канец дагаворам аб еўрапейскім міжнародным парадку. Еўрапейскія дзяржавы афіцыйна прызналі існаванне камуністычных савецкіх дзяржаў і ўваскрэслую Польшчу.

Рыжскі мірны дагавор быў апошнім у Еўропе, які цалкам ігнараваў этнічныя, моўныя, не кажучы ўжо пра рэлігійныя ўмовы, хоць пры гэтым ён, па меншай меры, не прадугледжваў выгнання значнай часткі насельніцтва! Гэта быў відавочны прыклад таго, што актыўна пастуляваны прынцып самавызначэння народаў і нацыянальных дзяржаў не быў рэалізаваны ва ўсёй Еўропе.

Рыжскае палітычнае размежаванне ўрэшце прывяло да прэтэнзій на перагляд дагавораў і ў канчатковым выніку да ўзброеных канфліктаў, гэтак-

сама як і ў многіх іншых рэгіёнах Еўропы. У выніку адбыўся разгром Чэхаславакіі, а ў 1939 г. распачалася Другая сусветная вайна, у якой Савецкі Саюз праводзіў класічную захопніцкую ваенную палітыку.

Algimantas Kasparavičius, PhD, senior research fellow:

С одной стороны очевидно, что Рижский мирный договор юридически закончил крупнейший военный конфликт в Европе после Первой мировой войны. Естественно, что великие европейские державы были этим довольны. Европа, измученная Первой мировой войной, требовала мира и стабильности, особенно в социальном плане. Кроме того Рижский мир закрепил за Польшей довольно обширные территории на Востоке, что с одобрением было встречено во Франции. После развала Российской империи, которая с конца XIX в. выступала как геополитический союзник Франции, Париж *tête*-à-*tête* с Германией чувствовал себя неуверенно и нуждался в новом союзнике. Иначе говоря, Франция нуждалась в сильной и большой Польше, которая в союзе с Францией была бы способна геополитически противостоять угрозе, исходящей из Германии. В этом смысле Рижский мир был выгоден Франции, так как обещал сделать Польшу сильной державой.

Но, с другой стороны, западные державы сдержанно и даже холодно встретили Рижский мир, так как очень хорошо понимали, что он чреват латентным и трудно прогнозируемым геополитическим конфликтом с Россией. Можно даже сказать, что западные державы пробовали противостоять такому миру, точнее говоря, начерченной границе между Россией и Польшей. Лондон и Париж по сути два года тянули с признанием восточной границы Польши. Даже когда 15 марта 1923 г. дело дошло до ее признания, формула этого признания звучала таким образом, что в отношении восточной границы Польши Англия, Франция, Италия и Япония не давали никаких гарантий. Иначе говоря, завоеванная поляками в войне с большевиками восточная граница была оставлена исключительно под ответственность самих поляков. Эта граница не получила никаких западных гарантий, даже несмотря на тот факт, что именно поляки ценой своей крови летом 1920 г. остановили нашествие большевиков на Европу.

И этому есть объяснение. Дело в том, что еще в разгар польско-большевистской войны во время конференции в бельгийском городе Спа 10 июля 1920 г. Англия и Франция предложили закончить войну, а польско-российскую границу провести по т.н. „линии Керзона". Эта „линия" должна была оставить Вильнюс Литве, а Беларусь и Украину — за пределами Польши.

Англичане и отчасти французы изначально были склонны видеть Польшу как национальное государство с более-менее гомогенным польским населением и без серьезных геополитических противоречий с Россией. Здесь следует напомнить, что нынешняя восточная граница Польши как раз и проходит в общих чертах по т.н. „линии Керзона". Но, к сожалению, она стала

такой не летом 1920 г. по инициативе лорда Керзона, а в 1939–1945 гг. с подачи генералиссимуса Иосифа Виссарионовича Сталина.

Очевидно, что в начале XX века Франция и Великобритания лучше поляков понимали суть Российской империи и азбуку геополитики. Они понимали, что эта граница не натуральна, не жизнеспособна и даже опасна, что она противоречит долгосрочной геополитической стабильности Европы. Именно этим и объясняется снисходительное поведение Лондона и Парижа в отношении Москвы, когда 17 сентября 1939 г. Красная армия вторглась в Восточную Польшу, а позже в Тегеране и Ялте в 1943–1945 гг. американцы и англичане согласились на советские требования насчет восточной границы Польши.

Dr Česlovas Laurinavičius, principal investigator:

Рижский мир формально означал прекращение войны между Россией и Польшей, что подразумевало мир в регионе Восточной Европы. В исторической литературе есть тенденция Рижский мир связывать/сравнивать с Версальским миром, который привел к установлению мирных отношений в Европе. Но, как известно, Версальский мир фактически стал причиной новой войны. Нечто похожее можно сказать и в отношении Рижского мира, который оказался больше похож на временное перемирие. Конкретных причин, почему т.н. Версальско-Рижская система оказалась зыбкой, было много. Притом, если считать Версальский и Рижский мир системно связанными, можно даже ставить вопрос так: какая составная часть — Версальская или Рижская — была более зыбкой и, проваливаясь сама, тянула в пропасть всю систему. Однако предложенные вопросы касаются Рижского мира, поэтому сосредоточим внимание только на нем.

Итак, почему Рижский мир оказался зыбким? Если вопрос рассматривать с точки зрения военно-силового аспекта, то зыбкость мира заключалась в его конъюнктурности. Россия была сильнее Польши по определению, но мир оценивался как победа Польши. Дело в том, что российское руководство готово было идти на существенные уступки Польше, потому что для него в тот момент более важной задачей являлась победа во внутренней гражданской войне (что и было достигнуто после прекращения военных действий с Польшей). Но в такой ситуации попытка Польши позиционировать себя более могущественной силой в регионе, чем Россия, означала существенную ошибку геополитического свойства.

Конъюнктурность при решении вопроса баланса сил определенным образом влияла и на другие аспекты Рижского мира, особенно на ценностную систему этого мира. В ранге главного ценностного императива на Рижских мирных переговоров декларировался принцип права народов на самоопределение. Формально право народов зафиксировано и в самом мирном договоре. В конкретных статьях договора статус белорусского, украинского

и литовского народов упоминался по-разному. Но, по существу, права этих народов по Рижскому договору не были соблюдены.

Исходной проблемой для соблюдения права белорусского, украинского и литовского народов являлось то объективное обстоятельство, что упомянутые народы с точки зрения социально-политического и культурно-цивилизационного состояния находились в стадии развития, хотя и неодинаковой. Для создания условий дальнейшего их развития в международно-правовом арсенале имелись разные типы осуществления протекции. Одним из наиболее рекламированных такого рода институтов в то время считался федерализм. К тому же на защиту малых и слабых в государственном отношении народов была ориентирована Лига Наций. Но, как показала практика, компетенция этих упомянутых институций была ничтожна в условиях, которые сложились вследствие Рижского договора. По линии, начерченной этим договором, шла колючая проволока.

Польша вела войну с Россией, имея амбиции объединить в форме федерации литовский, украинский и белорусский народы и таким образом воссоздать великую Речь Посполитую, существовавшую до 1772 г. Но фактически оказалось, что Польша не была в состоянии это осуществить. По Рижскому договору она формально согласилась оставить украинский и белорусский народы в компетенции России. Но при этом она присоединила существенную часть этнографической территории этих народов. Польша это сделала, в первую очередь исходя из своих националистических устремлений.

Касательно территорий Западной Беларуси действия Польши имели и стратегический расчет. При помощи т.н. „коридора Грабского", созданного вследствие польско-российской договоренности *tete-a-tete*, Польша смогла отделить от России Литву, отнять у последней часть ее территории со столицей Вильнюсом, а на оставшуюся Литву начать давление с целью заставить литовцев подчинится польскому доминированию. Стратегический расчет был таков: если литовцы капитулируют и согласятся стать частью Польши в той или иной форме, то в перспективе можно было надеяться, что своеобразная Пах-Полония сможет распространяться далее на восток.

Однако Литва не капитулировала. Она превратилась в своего рода „осажденную крепость", но не перестала требовать возвращения столицы. Это означало возникновение в регионе нового международного конфликта. К тому же, были нарушены условия национального развития для белорусского и украинского народов. Таким образом, можно заключить, что вследствие Рижского мира — точнее Рижского сговора — весь регион становился заложником ревизии.

Леонтий Ланник, кандидат исторических наук:

Условия оформленного в Риге в марте 1921 г. варианта раздела Восточной Европы следует оценивать с обязательным учетом германского фактора, сыгравшего огромную роль в позиции Литвы, в развитии Латвийской Республики и в проблемах Польши. Трактат подписывался на фоне далеко не разрешенного приграничного конфликта в Верхней Силезии, который дополнительно мотивировал Москву и Берлин к тайному военному сотрудничеству, что обязаны были учитывать в Варшаве. Не следует забывать и о сложных расчетах большевистского руководства, в эти же дни оформлявшего передел Закавказья в союзе с кемалистами в Турции, а также принимавшего крайне сложные и чреватые расколом в партии решения внутриполитического характера, в том числе о будущей Новой экономической политике.

Принято считать (в советской традиции), что Рижский мир был чрезвычайно выгоден именно польской стороне, хотя наиболее бесспорным бенефициаром стала Латвия, сохранившая за собой Двинск и течение Западной Двины. Наиболее тяжелые последствия он имел для Литвы (хотя прямо не оговаривал потерю ею Вильны) и для Беларуси, раздел которой носил наиболее произвольный с территориальной точки зрения характер. Судя по последствиям, договор вряд ли можно признать выигрышным для Польши, которая не только не добилась максимума желаемого, но и обрела огромные территории т.н. „кресов всходних", которые не смогла успешно инкорпорировать. Именно потому она оказалась склонна к балансированию между различными внешнеполитическими идеологиями при, в конечном счете, крайне неверной оценке своего военного потенциала.

Большевики — при напускном недовольстве — могли быть удовлетворены договором, позволившим им закрепить за собой крупные территории, на сохранение которых до ноября 1918 г., а также зимой 1919–1920 гг. (во время торгов с Ю. Пилсудским) они едва ли могли рассчитывать. Разумеется, это не отменяло общей установки на ревизию под социальными и национальными лозунгами при первой возможности, то есть при прямом содействии любых антиверсальских сил.

Подписание Польшей прочного мирного договора с большевиками означало для советской России то, что Антанта лишается поистине удобного канала для потенциальной интервенции и возможности для сколько-нибудь успешной экономической блокады. Этой угрозы победители в Великой войне не осознавали, так как считали, что с помощью Польши удалось добиться создания между Москвой и Берлином разделяющего их „санитарного кордона", которого, впрочем, все равно не хватило для предотвращения стратегического взаимодействия СССР и Веймарской республики.

Dr Ēriks Jēkabsons, associate professor:

Z podpisaniem pokoju w stolicy Łotwy zakończyło się tworzenie istniejącego przez cały okres międzywojenny systemu Wersalskiego, lub raczej — Wersalsko-Ryskiego. Ponieważ zawarty w 1919 roku układ w Wersalu, chociaż utworzył nowy system europejski, co prawda z całym szeregiem poważnych braków, jednak nie zabezpieczył pokój w Europie Wschodniej, gdzie działania wojenne były kontynuowane przez kilka lat. Faktycznie — do marca 1921 roku, kiedy prawnie zostały one zakonczone zawartym w Rydze układem.

Przy okazji zawarcia traktatu poraz pierwszy w historii wielki świat polityki europejskiej dowiedział się także o Łotwie i Rydze.

III. Якое месца польска-савецкая вайна і Рыжскі мір займаюць сёння ў гістарычнай памяці?

Леонтий Ланник, кандидат исторических наук:

Как и применительно к почти любому явлению, относящемуся к эпохе до Великой Отечественной войны, следует констатировать крайне слабые представления о важности и масштабе событий. За исключением специалистов и имеющих личный (семейный) интерес к отношениям с Польшей или к истории Беларуси можно констатировать почти полное забвение. Существовавшие некогда мифологемы и собирательные образы (о „панской Польше”) фактически забыты, так же как и условные „петлюровцы” почти полностью растворились в карикатурных „бандеровцах”. Все хуже — даже при преподавании — прослеживается взаимосвязь советско-польской войны и боев с армией Врангеля на юге России в 1920 г., а уж тем более отсутствует понимание острой необходимости в быстром прекращении основных внешнеполитических конфликтов у истощенной войной, голодом и эпидемиями советской России и ее сателлитов. История межвоенной Польши неизвестна, поэтому крахом заканчиваются попытки отдельных энтузиастов и агитаторов заострить внимание на трагедии попавших в польский плен красноармейцев в качестве „контрудара” по проблеме Катыни.

Представление о том, что в подписании Рижского договора участвовала как отдельная сторона советская Украина, но при этом не участвовала советская Беларусь — отсутствует. Специфика польско-литовско-белорусских отношений и вообще размежевания в Сувалкии, на Гродненщине и на Виленщине (а тем более вопроса о Клайпеде/Мемеле) за редчайшим исключением в массовом сознании жителей современной России совершенно неизвестны. Текущие границы Беларуси, Литвы и Польши воспринимаются без всякой рефлексии о том, сколь сложным процессом было их возникновение. Есть уверенность в том, что они отражают не только текущие ареалы расселения соответствующих народов, но и вообще сложившиеся веками

„исторические" рубежи. Крайне насущные дискуссии о принадлежности населения Полесья в этническом плане — вызывают удивление, спорность трактовок содержания понятия „литвин" — тем более.

Мысль о том, что многие поляки искренне считали (и считают) не только Львов и Брест, но и Вильнюс по крайней мере 100 лет назад польским городом, россиянам чужда. То же можно сказать и о дискуссиях вокруг разграничения в Латгалии, о проблеме Абрене и проч. Понимания специфики латгалов и вообще их отличия от латышей не только в языковом, но и культурном плане нет вовсе. Представления о степени и глубине немецкого влияния в странах Прибалтики ограничивается туристическими впечатлениями и крайне обрывочными ассоциациями насчет остзейского дворянства. Взаимоотношения Литвы и Латвии (а также Эстонии) с советской Россией сразу после войн за независимость интереса не вызывают (кроме вопросов, связанных с предысторией пакта Молотова-Риббентропа). Все менее актуальными для исторического сознания россиян являются также любые вопросы истории восточного еврейства 1920–1930-х гг.

Dr Ēriks Jēkabsons, associate professor:

Współczesne obywateli Łotwy nie mają świadomości istnienia i znaczenia w historii traktatu ryskiego. Oczywiście historycy posiadają wiedzę na ten temat, jednak przeciętni obywatele — nie.

Decyduje o tym równierz kształt świadomości historycznej w ogóle. Jest ona zniekształcona półwiecznym okresem okupacji sowieckiej, w czasie którego zakazane były objektywne badania historii Łotwy międzywojennej, nie wspominając o procesach i wydarzeniach obszerniejszych, charakteryzujących międzynarodowe położenie Łotwy, szcególnie w relacjach z innymi krajami regionu, także z Polską.

Dr Česlovas Laurinavičius, principal investigator:

Что касается того, как строится историческая память в Литве, то можно констатировать, что по этому вопросу ясности нет вообще, и тем более по такой „больной" теме, как Вильнюсский вопрос. Но есть установка ориентироваться на европейские ценности. К тому же прослеживается тенденция на поиск созвучия с историческими видениями в Польше. А там есть попытка представить Рижский мир как составную часть Европейского мира и как средство спасения от большевизма.

Однако в таком контексте пресловутому литовскому ревизионизму остается лишь квалификация иррационального национализма, близкого религиозному догматизму. Для литовского исторического сознания это означает, что теряется ясность того, каким образом и — тем более — на каких ценностных основаниях появилась теперешняя Литва. Иначе говоря, исторический процесс литовского народа теряет свой континуум, а для рядового обывателя на первое место выносятся анонимные (а-национальные) либеральные ценности.

Ориентация на такой конструкт памяти в Литве в настоящее время — только тенденция. Но она потенциально предполагает тупик для литовской исторической мысли, а перспектива самой Литвы становится туманной.

Algimantas Kasparavičius, PhD, senior research fellow:

Здесь мой ответ будет коротким. Смею думать, что советско-польская война 1920 г. и Рижский мир в исторической памяти литовцев сегодня занимают довольно скромное место. Подавляющее большинство рядовых литовцев попросту этих исторических событий и фактов не знает. Им куда важнее война за независимость 1919–1920 гг., Московский мирный договор от 12 июля 1920 г., присоединение Клайпеды к Литве в 1923 г. или же возвращение Вильнюса в начале Второй мировой войны. А польско-большевистская война и Рижский мир хорошо известны только специалистам-историкам, небольшой части национальной элиты, которая интересуется историей Литвы или международными отношениями, и частично — студентам-историкам, учащимся лицеев и гимназий.

В какой-то степени это, наверное, есть горький результат того, что по причине бывших территориальных споров между Литвой и Польшей литовцы с недоверием относятся к истории своего южного соседа.

Прафесар, доктар гістарычных навук Мікалай Мязга:

У гістарычнай памяці беларусаў можна вызначыць некалькі аспектаў, звязаных з Рыжскім дагаворам. Па-першае, у ёй адлюстраваўся факт знаходжання Заходняй Беларусі ў складзе Польшчы. У свядомасці жыхароў заходніх абласцей Беларусі, асабліва больш сталага пакалення, прысутнічае падзел гісторыі іх малой радзімы на „польскі" і „савецкі" перыяды. Пры гэтым у гістарычнай памяці адлюстраваны як адмоўныя, так і станоўчыя моманты жыцця насельніцтва Заходняй Беларусі пад уладай Польшчы.

На сённяшні дзень у рамках дзяржаўнай гістарычнай палітыкі ў гістарычную памяць актыўна ўкараняецца тэзіс аб прагрэсіўным значэнні для беларускага народа падзей восенні 1939 г., вынікам якіх стала аб'яднанне практычна ўсіх беларускіх тэрыторый у межах адной дзяржавы. Але, нягледзячы на гэта, нельга гаварыць пра адназначна станоўчае адлюстраванне ў гістарычнай памяці беларусаў працэсу ўсталявання савецкай улады ў 1939 г. у Заходняй Беларусі. У гістарычнай памяці беларусаў прысутнічаюць і карціны штодзённага жыцця на польска-савецкім пагранічны ў 1920–1930-я гады, сітуацыі, калі жыхары суседніх вёсак, часта сваякі, якія добра ведалі адзін аднаго, аказаліся падзеленымі рыжскай мяжой.

У цэлым падзеі польска-савецкай вайны і Рыжскі мір, як яны адлюстраваліся ў гістарычнай памяці беларусаў, у пэўнай ступені спрыяюць фармаванню ў іх свядомасці адмоўнага стэрэатыпу палякаў. Гэта ў большай ступені тычыцца сталага пакалення і ў значна меншай — сярэдняга і малодшага пакаленняў.

Прафесар, доктар гістарычных навук Рыгор Лазько:

Пытанне пра месца Рыжскага дагавора ў гістарычнай памяці беларусаў толькі нядаўна пачалі вывучаць беларускія гісторыкі, засяродзіўшыся, здаецца, выключна на выніках краху Рыжскага дагавора ў верасні 1939 г. Для Заходняй Беларусі гэта адклалася ў гістарычнай памяці як прыход „першых саветаў" („*За першымі саветамі": польска-беларускае памежжа 1939–1941 гг. у вусных успамінах жыхароў Беларусі* / Пад рэд. д-ра гіст. н. А. Смаленчука. Мінск 2019.) Што-небудзь прынцыпова новага да ацэнак, прыведзеных укладальніцай і аўтарам уступнага артыкула да гэтай працы, мы сёння дадаць не можам. Але ёсць яшчэ магчымасць прадоўжыць назапашванне крыніцавага матэрыялу, звяртаючыся да дзяцей беларусаў, падзеленых Рыжскай мяжой 1921 г., у прыватнасці тых, хто нарадзіўся з яе ўсходняга боку.

А памяць аб вайне, вынікам якой была гэта мяжа, у фрагментарным выглядзе была захавана беларускай класічнай літаратурай 1920-х гадоў, бо працэс фармавання гістарычнай памяці беларусаў на працягу наступных некалькіх дзесяцігоддзяў быў моцна дэфармаваны таталітарнай сістэмай. Сёння беларускія гісторыкі маюць абавязак прадоўжыць працу пачынальнікаў, абапіраючыся на навуковае вывучэнне „слядоў" гістарычнага працэсу і папулярызуючы вынікі сваіх даследаванняў у розных формах і, перш за ўсё, у сістэме адукацыі.

Прафесар, доктар гістарычных навук Уладзімір Снапкоўскі:

Рыжскі мірны дагавор меў для БССР далёка не той адназначна негатыўны характар, які ўкладвалі ў яго савецкая агульнасаюзная і беларуская гістарыяграфія з ацэнкай яго як несправядлівага і рабаўніцкага, адарваўшага ад Расіі Заходнюю Беларусь і Заходнюю Украіну. Падобныя ацэнкі яшчэ працягваюць мець месца сярод часткі беларускіх гісторыкаў, як, напр., у 5-м томе „Гісторыі Беларусі", які выйшаў у 2006 г., дзе прысутнічаюць тэрміны „інтэрвенцыя Польшчы", „польская акупацыя", „тэрытарыяльныя прэтэнзіі Польшчы" і інш. У сучаснай беларускай гістарыяграфіі „антыпольскія", калі можна так сказаць, ацэнкі не ўраўнаважаныя адпаведнымі ацэнкамі палітыкі савецкай Расіі ў дачыненні Беларусі.

Аднак пасля 1991 г. у нацыянальнай гістарыяграфіі відавочная тэндэнцыя да больш узважанай трактоўкі як у цэлым савецка-польскай вайны, так і асаблівасцей яе дыпламатычных аспектаў, мірных перамоў і дасягнутых дамоўленасцей (прэлімінарнага і канчатковага мірных дагавораў). Новыя падыходы выяўляюцца ў тым, што цяпер адказнасць за падзел Беларусі ўскладаецца (зразумела, не ў аднолькавай ступені) на абодва бакі перамоўнага працэсу, а не на Польшчу, як гэта было раней. Прасочваецца імкненне гісторыкаў па-іншаму, больш комплексна ацэньваць і 18-гадовы перыяд знаходжання Заходняй Беларусі ў складзе Польскай дзяржавы,

а не толькі праз прызму „барацьбы беларусаў за сацыяльнае і нацыянальнае вызваленне".

Значэнне Рыжскага мірнага дагавора для Беларусі заключалася ў тым, што ён падвёў рысу над 7-гадовым перыядам ваенных дзеянняў на яе тэрыторыі, пачатых Першай сусветнай вайной. Гэты мірны дагавор таксама закончыў перыяд падзелаў і анексій беларускіх зямель, якія былі распачаты Брэсцкім мірам 1918 г. і працягнуты далучэннем Усходняй Беларусі да РСФСР у 1919 г., дамовамі РСФСР з Літвой і Латвіяй 1920 г.

Гаворачы пра месца Рыжскага міру ў гістарычнай памяці беларусаў, трэба адзначыць, што для многіх з іх не мелі значэння юрыдычныя фармулёўкі аб „прызнанні Беларусі", аб паўнамоцтвах або мандатах, нададзеных ССРБ ураду РСФСР, ці аб правах нацыянальных меншасцей па ободва бакі мяжы. Для іх важней было зусім іншае, а менавіта, што Беларусь падзялілі чужыя сілы без яе згоды. Нацыянальны беларускі пісьменнік і паэт Якуб Колас назваў іх „чужынцамі", „махлярамі цёмных дарог". Гэтыя эпітэты ў роўнай ступені тычыліся палякаў і расійскіх бальшавікоў, таму яго верш „Да беларускага люду" (1922) не ўвайшоў ні ў адзін зборнік твораў беларускага класіка, выдадзены ў савецкі час. Другі беларускі пясняр Янка Купала здзекліва адгукнуўся на паўторнае абвяшчэнне ССРБ радкамі: „Далі шэсць паветаў, Дзякуй і за гэта".

Рыжскі мір заставаўся ў міжваенны перыяд незагойнай ранай у масавай свядомасці беларусаў па абодва бакі мяжы. У Савецкім Саюзе і БССР ён сілкаваў савецкі і беларускі рэваншызм і антыпольскія настроі. Сталін і атачэнне не прымірыліся з яго вынікамі і чакалі зручнага моманту для вяртання саступленых Польшчы ў цяжкія часы тэрыторый Заходняй Украіны і Заходняй Беларусі. Гэты момант наступіў у верасні 1939 г.

Професор, доктор історичних наук Владислав Верстюк:

Відповісти і на це питання не так просто, як здається на перший погляд: насамперед війна пам'ятається дещо інакше, ніж Ризький мир. Варшавська угода й спільний похід польської та української армії на Київ, боротьба з більшовицькою армією і владою, оборона Варшави і Замостя сприймається як приклад спільних дій у протистоянні з Росією, яка загрожувала і одним, і іншим.

Ризький мирний договір помітних слідів у історичній пам'яті не залишив. Він не є предметом для щорічних нагадувань ЗМІ, як, скажімо, День Соборності чи День пам'яті героїв Крут. Він не позначений особливою увагою кіно і телебачення. І це закономірно, негативні конотації закладені в основу договору, недопущення делегацій УНР та ЗУНР до участі в конференції, поділ України на частини не сприяють його пригадуванню. Проте не все так однозначно. Цей договір є завершальною частиною Української революції з її сумним підсумком мовчазної міжнародної зго-

ди на поділ української території, її окупацію більшовиками. Присутність делегації УСРР на переговорах аж ніяк не робила Україну суб'єктом переговорного процесу. Згідно з умовами договору до Польщі перейшли не лише території, де українці становили абслоютну більшість, але й значні культурні та історичні цінності: метричні книги повітів, судів, магістратів, ратуш, консисторій, приходів та книги Волинської казенної палати. Водночас процес пошуку інформації про українські історичні реліквії на території Польщі та їх повернення в УСРР, не був реалізований українською совєтською владою.

Століття, яке відділяє нас від моменту підписання договору в Ризі, а також знання того, що відбулося в міжвоєнний час в Центрально-Східній Європі підштовхує до роздумів про те, як небезпечно будувати політику на поділах і експансії. Історія свідчить, що такий спосіб ніколи не вирішував, а ускладнював проблеми.

Професор, доктор історичних наук Леонід Зашкільняк:

Перш ніж говорити про образ радянсько-польської війни і Ризький мир в сучасній історіографії та історичній пам'яті українців, треба зауважити, що упродовж тривалого історичного часу — понад сімдесят років в суспільному та інтелектуальному просторі України поширювалася і панувала радянська версія тлумачення цих подій, сконструйована в період існування СРСР. У цій версії події війни і договору інтерпретувалися з позицій комуністичної ідеології та обґрунтування „миролюбних" намірів комуністичної Росії та її маріонеток в Україні. Війна і сьогодні розглядається як „інтервенція західних імперіалістів" у внутрішні справи Росії, а Ризький мир — як завершення військової інтервенції та громадянської війни в Росії. Роль України і українців тлумачиться виключно крізь призму діяльності маріонеткового уряду Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР), спеціально створеної з російських та інтернаціоналістських більшовицьких елементів у Харкові на противагу державній структурі УНР.

Ця апологетична версія війни і миру з певними нюансами донині продовжує життя в українській історіографії і суспільній свідомості, зокрема серед прихильників т.зв. „русского міра" і частини „русскоговорящего" населення України. Хоча за останні десятиріччя вона зазнала серйозних змін, але її синдроми прослідковуються в працях деяких сучасних українських істориків, які продовжують спиратися на документи і спогади, оприлюднені свого часу в СРСР, ігноруючи документи УНР і ЗУНР. В історичній літературі було закріплено, що передумовою підписання Ризького миру була „миролюбна" зовнішня політика радянської Росії, яка була готова територіально поступитися Польщі для швидкого підписання перемир'я. Акцент на відчуженні до Польщі земель від України і Бєларусі робився для підкреслення неагресивної політики російської делегації на мирних переговорах у Ризі.

Відгомін цього підходу і сьогодні можна знайти в працях Дениса Скляренка („Україна і Ризька мирна конференція (1920–1921 рр.)" (1999), Валерія Солдатенка („Українська революція: Історичний нарис" (1999), Рема Симоненка і Дмитра Табачника („Українсько-польські відносини та боротьба за єдність України" (2007) та ін. Останні автори навіть стверджують, що „не маючи належної опори в народі, Центральна Рада, а згодом Директорія намагалися втриматися за допомогою зовнішніх сил", тобто Польщі (с. 638). І загалом, стверджують названі автори, Центральна Рада і УНР проводили „антиукраїнську політику", а справжню проукраїнську політику проводили уряди РСФРР і УСРР (!).

Українська національна версія подій формувалася спочатку переважно в еміграції, куди масово потрапили політики УНР на чолі з Головою Директорії Симоном Петлюрою. До її формування значною мірою спричинилися еміграційні діячі, зокрема учасники революційних подій С. Петлюра, Андрій Лівицький, Ісаак Мазепа, Олександр Шульгін, Роман Смаль-Стоцький, Володимир Кедровський та ін. Вони виходили із легітимності УНР як представника українського народу і суб'єкта міжнародних відносин. Їхні спогади і роздуми, не позбавлені суперечностей, наголошували на внутрішніх та зовнішніх складностях боротьби за самостійну державність, серед яких на першому місці була агресія радянської Росії проти УНР, а також відсутність підтримки українського руху з боку західних держав, які робили ставку на збереження єдиної Росії. Констатуючи вимушеність союзу УНР з Польщею і підписання Варшавського договору 1920 р. (договір Пілсудський — Петлюра), вони переконливо аргументували зраду польських провідників під час заключення Ризького договору 1921 р., визнавши представниками України на переговорах в Ризі радянський маріонетковий уряд Х. Раковського.

У незалежній Україні дослідження подій сторічної давнини розгорталося повільно через панування радянсько-російської версії, а також дуже повільне формування і доступ до реальних джерел УНР і УСРР. Проте вже наприкінці 1990-х років стався прорив і почали з'являтися нарисові статті і публікації дослідників Української Революції, зокрема Володимира Сергійчука, Владислава Верстюка, Ярослава Файзуліна та інших фахових дослідників. Проте, в багатьох роботах історики використовують переважно вже напрацьований матеріал, а також документи російських і польських дослідників. Разом з тим, впорядкований на сьогодні матеріал ще чималою мірою залишається невостребуваним.

Тому справжнім проривом в науковому опрацюванні тематики слід вважати дисертацію і праці київського історика Валентина Кавунника, які подають розлогу картину збережених документів урядів УНР і УСРР та їх інтерпретацію. З цих документів випливає, що Ризький мир означав легітимізацію встановленого маріонеткового уряду на окупованій російською армією території України. Можна також вважати доведеним, що трактування всіх процесів, пов'язаних з радянсько-польською війною і Ризьким до-

говором слід розглядати як наслідок російсько-більшовицької агресії проти України і російсько-української війни 1918–1920 років.

На жаль, такий підхід до розуміння подій постання Української Державності, який виходить з її суб'єктності, поки що не набув в Україні бажаного поширення у фаховому середовищі і в суспільстві. Над цим ще доведеться багато працювати українським історикам. Сумно, але нова агресія Росії проти України і російсько-українська війна не сприяє цій роботі. Водночас ці події сучасності, напевно, більшою мірою відбиваються на прискореному переосмисленні українським суспільством його власної, а не штучно накинутої історії.

Profesor, dr hab. Marek Kopнат:

Temat, który wywołuje to pytanie, pozostaje nader rozległy. Ograniczę się zatem do trzech ogólnych myśli. Odpowiadając na to pytanie, trzeba oczywiście zrobić zastrzeżenie, że odpowiedź będzie dotyczyć inteligencji i ludzi interesujących się przeszłością własnego narodu i państwa.

Ogólnie rzecz biorąc pokój ryski znajduje w dzisiejszym społeczeństwie polskim trzy odrębne narracje.

Po pierwsze, nie wygasł wśród zainteresowanych przeszłością Polaków pogląd, że nie wykorzystano zwycięstwa nad Wisłą, zawierając kompromisowy pokój. W ten sposób Europa Wschodnia nie została przebudowana po myśli Polski. Przyszło za to zapłacić dużą cenę w roku 1939, kiedy to Związek Sowiecki, wszedł w taktyczny sojusz z Niemcami Hitlera, aby dokonać rozbioru państwa polskiego. Poza tym, zostawiono za wschodnią granicą znaczne skupiska Polaków, którzy doznali w ZSRR prawdziwej eksterminacji pod koniec lat trzydziestych. Oczywiście rozumowanie to nie bierze pod uwagę tej oczywistej prawdy, że wiosną 1921 r. Polski już nie było stać na kontynuację wojny. Pokój był absolutną koniecznością.

Po drugie, bardzo żywa — mam wrażenie — pozostaje w historycznej wyobraźni Polaków teza, że w Rydze Polacy odstąpili od programu federacyjnego. Przypieczętowała to postępowanie zgoda delegacji polskiej na uznanie pełnomocnictw przedstawicieli Ukrainy sowieckiej. I znów mamy tu pomylenie skutków z przyczynami. Komentarz historyka na ten temat nie może być inny. Zwycięstwo nad Wisłą i Niemnem było imponujące, ale nie rzuciło bolszewickiej Rosji na kolana. Nie pozbawiło jej podstaw mocarstwowego statusu. Pokój ryski był tylko konsekwencją zwycięstwa, które nie miało swojej „kropki nad i".

Wreszcie po trzecie, bardzo pobudza polską wyobraźnię historyczną publicystyczna narracja o możliwości uzyskania w rokowaniach ryskich bardziej korzystnych granic wschodnich państwa. Do tych spraw podchodzi się — nie tyle w akademickich dociekaniach, ale w publicystyce historycznej — z dużą swobodą. Często można sięgnąć po teksty, w świetle których w przysłowiowym „zasięgu ręki" były rozmaite terytoria — Mińsk, czy Kamieniec Podolski — które można było po prostu inkorporować do Polski.

Przebieg rokowań w Rydze — w świetle źródeł — nie uprawnia jednak do takich wniosków. Ci, którzy snują takie spekulacje, nie zastanawiają się na ogół nad tym, co dałoby Polsce rozciągnięcie granic dalej na wschód (niż linia traktatu ryskiego) z punktu widzenia zasady zachowania narodowego charakteru państwa. Nie wolno zapominać, że mogło to oznaczać niebezpieczne obniżenie odsetka ludności polskiej w odrodzonym państwie.

Na końcu wreszcie wspomnieć wypada jeszcze jeden problem. Otóż mimo upadku reżimu PRL powraca — od czasu do czasu — dyskusja historyków nad słusznością decyzji Naczelnika Państwa Józefa Piłsudskiego, aby nie przyjąć sowieckiej oferty pokojowej z początku 1920 r. (historiografia PRL głosiła, że Lenin wielkodusznie dawał Polsce korzystny pokój). Dla mnie nie może być nawet cienia wątpliwości co do tego, że propozycja ta nie była szczera, ale stanowiła manewr propagandowy na użytek Zachodu, aby Polskę najpierw „moralnie" rozbroić a potem pokonać militarnie. Dla tych historyków, którzy odrzucenie sowieckiej oferty uznają za błąd, wygodny jest przykład Estonii, która już w lutym 1920 r. zawarła pokój z bolszewicką Rosją. Pojawiają się także głosy — także i ostatnio (np. Andrzeja Chwalby), które poddają krytyce wyprawę kijowską. Cała ta kontrowersja daje się podsumować dwoma ogólnymi stwierdzeniami. Otóż wspomniany przykład Estonii niczego nie tłumaczy, bo kraj ten zachował wolność korzystając z sytuacji, jaką przyniosła klęska Sowietów w wojnie z Polską. Poza tym, wiosną 1920 r. wybór przed Polską był prosty — albo pokój albo wojna. Innej opcji nie było. Wojna polsko-sowiecka była nieunikniona.

Profesor, dr hab. Roman Jurkowski:

O wojnie polsko-bolszewickiej współcześni Polacy wiedzą znacznie więcej niż o traktacie ją kończącym. I wiedza ta zależy głównie od dwóch czynników: 1. Wieku — osoby starsze wiedzą zazwyczaj znacznie więcej o wojnie niż młodzież (tutaj winna jest fatalna edukacja historyczna w szkołach podstawowych i średnich); 2. Nagłośnienia okrągłych rocznic w środkach masowego przekazu. Dlatego w 2020 r. poziom wiedzy o wojnie polsko-bolszewickiej znacznie wzrósł.

Natomiast, jeśli chodzi o miejsce wojny polsko-bolszewickiej w pamięci dzisiejszych Polaków to generalnie w jej ocenach widoczna jest duma z faktu, że w tak trudnych okolicznościach obroniliśmy swoją niepodległość i wygraliśmy wojnę z Rosją bolszewicką. Jeśli połączyć to przekonanie z fatalnymi współczesnymi relacjami polsko-rosyjskimi (w każdym wymiarze) to radość i duma z tego, iż w 1920 r. pokonaliśmy w wojnie ogromną Rosję jest głęboko obecna w świadomości dzisiejszych Polaków. Wśród pokolenia, które swoją edukację szkolną zakończyło w czasach PRL pojawiają się też opinie, że przyczyną wojny była wyprawa kijowska, a więc gdyby jej nie było, to nie byłoby Tuchaczewskiego pod Warszawą. To oczywiście skutek zakłamanych podręczników do historii z czasów rządów komunistów w Polsce powojennej.

Jeśli zaś chodzi o traktat ryski w pamięci historycznej współczesnych Polaków — to wiedza o nim jest znikoma. Wiadomo, że wojnę kończy pokój, wojnę wygraliśmy, więc logicznie rzecz biorąc także pokój powinien być zwycięski — tak myśli znacząca część współczesnego społeczeństwa polskiego, nie zastanawiając się nad tym, jakie były jego postanowienia i jak je zrealizowano.

Сакавік 2021 г.

Рыжскі мір у лёсе народаў і дзяржаў рэгіёна Украіна–Літва–Беларусь. Неюбілейны форум

18 сакавіка 1921 г. у Рызе дэлегацыі Польшчы, савецкай Расіі і савецкай Украіны падпісалі канчатковы тэкст мірнай дамовы, якая закончыла амаль 7-гадовыя ваенныя дзеянні. Ад імя Беларусі, прадстаўнікоў якой не дапусцілі да ўдзелу ў перамовах, дакумент падпісала дэлегацыя бальшавіцкай Расіі.

100-годзе гэтай падзеі прымушае яшчэ раз задумацца над яе значэннем не толькі для яе непасрэдных удзельнікаў, але таксама для народаў Цэнтральна-Усходняй Еўропы і ўсяго еўрапейскага кантынента. Тым больш што распад СССР і г. зв. „сацыялістычнага лагера", аднаўленне незалежнасці Прыбалтыйскіх краін і Польшчы, суверэнітэт Украіны і Беларусі стварылі новую перспектыву ацэнкі Рыжскай мірнай дамовы.

Рэдакцыя *Гадавіка Цэнтра беларускіх студыяў* Варшаўскага ўніверсітэта прапанавала шэрагу гісторыкаў з Польшчы, Беларусі, Літвы, Латвіі, Украіны, Расіі і Германіі прыняць удзел у форуме, прысвечаным гістарычнаму значэнню Рыжскай мірнай дамовы. Удзельнікі форума адказалі на наступныя пытанні:

- Якім было значэнне Рыжскага трактата для народаў рэгіёна Украіна–Літва–Беларусь?
- Якое значэнне Рыжскі трактат меў для гісторыі Еўропы, асабліва для яе палітычнай архітэктуры міжваеннага перыяду?
- Якое месца польска-савецкая вайна і Рыжскі мір займаюць сёння ў гістарычнай памяці?

Pokój ryski w dziejach narodów i państw regionu Ukraina-Litwa-Białoruś. Forum nierocznicowe

18 marca 1921 r. w Rydze delegacje Polski, Rosji Sowieckiej i Sowieckiej Ukrainy podpisały tekst końcowy porozumienia pokojowego kończącego niemal siedmioletni okres działań wojennych. W imieniu Białorusi, której przedstawiciele nie zostali dopuszczeni do udziału w rozmowach, podpisała delegacja bolszewickiej Rosji.

Stulecie tych wydarzeń zmusza do ponownej refleksji nad ich znaczeniem nie tylko dla bezpośrednich uczestników, ale również dla narodów Europy Środkowo-Wschodniej i całego kontynentu. Co więcej upadek ZSRR i tzw. obozu socjalistycznego, skutkujący odzyskaniem niepodległości przez państwa nadbałtyckie i Polske oraz uzyskaniem suwerenności przez Ukrainę i Białoruś, stworzył nową perspektywę do oceny traktatu ryskiego.

Redakcja Rocznika Centrum Studiów Białoruskich (SEW) Uniwersytetu Warszawskiego zaproponowała szerokiemu gronu historyków z Polski, Białorusi, Litwy, Ukrainy, Łotwy, Rosji i Niemiec udział w forum poświęconym historycznemu znaczeniu pokoju ryskiego. Uczestnicy forum odpowiedzieli na następujące pytania:

- Jakie było znaczenie traktatu ryskiego dla narodów regionu Ukraina-Litwa-Białoruś?
- Jakie było znaczenie traktatu ryskiego dla historii Europy, a zwłaszcza dla jej politycznej architektury okresu międzywojennego?
- Jakie miejsce wojna polsko-sowiecka i pokój w Rydze zajmują dzisiaj w pamięci historycznej?

The Treaty of Riga in the history of nations and states in the Ukraine-Lithuania-Belarus region. Non-anniversary forum

On March 18, 1921, in Riga, the delegations from Poland, Soviet Russia and Soviet Ukraine signed the final text of the peace agreement ending the nearly seven-year period of hostilities. The delegation of Bolshevik Russia signed on behalf of Belarus, whose representatives were not allowed to participate in the talks.

The centenary of these events forces us to rethink their significance not only for the immediate participants but also for the nations of Central and Eastern Europe and the entire continent. Moreover, the collapse of the USSR and the so-called socialist camp, resulting in the regaining of independence by the Baltic states and Poland and the gaining of sovereignty by Ukraine and Belarus, created a new perspective for the evaluation of the Treaty of Riga.

The editors of the Yearbook at the Center for Belarusian Studies of the University of Warsaw invited a wide group of historians from Poland, Belarus, Lithuania, Ukraine, Russia and Germany to participate in the Forum devoted to the historical significance of the Treaty of Riga. Forum participants answered the following questions:

- What was the significance of the Treaty of Riga for the peoples of the Ukraine-Lithuania-Belarus region?
- What was the significance of the Treaty of Riga for European history, and especially for its political architecture in the interwar period?
- What is the place of the Polish-Soviet war and the peace in Riga in historical memory today?

АРТЫКУЛЫ І ПАВЕДАМЛЕННІ

Анатоль Вялікі, канд. гіст. навук
(Менск)

У цені Рыгі: менскі этап савецка-польскіх мірных перамоў (17 жніўня — 2 верасня 1920 г.)

Менскі этап мірных перамоў паміж савецкай[1] і польскай дэлегацыямі мае ключавое значэнне для разумення Рыжскіх перамоў і заключэння Рыжскай мірнай дамовы. Аднак, як гэта ні дзіўна, ён нібыта схаваўся ў цені Рыгі і не стаў аб'ектам грунтоўнай увагі і аналізу ні айчынных[2], ні польскіх гісторыкаў[3].

Апрача таго, аналіз дакументальных матэрыялаў, якія захоўваюцца ў Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь (НАРБ), выявіў спробу фальсіфікацыі гісторыі з боку ўкладальнікаў III тома „Документов и материалов по истории советско-польских отношений" (1965)[4]. Гэтымі „дакументамі і матэрыяламі" да цяперашняга часу карыстаюцца беларускія, польскія і расійскія гісторыкі без іх крытычнага аналізу.

Між тым у Менску яскрава вызначыліся пазіцыі польскага і савецкага бакоў адносна Беларусі як суб'екта міжнародных адносін, якія мяняліся ў залежнасці ад ваенна-палітычнай сітуацыі на польска-савецкім фронце і дэманстравалі стаўленне палітычнага кіраўніцтва БССР, асабліва сакратара

---

1 У тэксце будзем прытрымлівацца гэтага тэрміна, хаця ў афіцыйных паведамленнях пра ход перамоў ужываўся тэрмін „расійска-ўкраінская дэлегацыя".

2 Гл. О. Боровская, *Советско-польские переговоры 1918–1921 гг. и их влияние на решение белорусского вопроса*, Минск 2018; В. Бароўская, *У пошуках кампрамісу. Спроба нармалізацыі адносін паміж Польшчай і Савецкай Расіяй на перагаворах у Мінску ў жніўні — пачатку верасня 1920 г.*, „Беларуская думка" 2014, № 12, с. 78–84; У. Снапкоўскі, *Беларуска-польскія адносіны (1918–1989 гг.): Даследаванні, дакументы, ілюстрацыі, карты*, Мінск 2013.

3 *Węzeł polsko-białoruski 1918–1921. Dokumenty i materialy*, wybór i opracowanie W. Materski, Warszawa 2018.

4 *Документы и материалы по истории советско-польских отношений*, т. III, апрель 1920 г.— март 1921 г. Ред. И. А. Хренов, Н. Гонсеровская-Грабовская и др., Москва 1965.

Цэнтральнага бюро ЦК КП(б)Б Вільгельма Кнорына (Кнорыньша) да „беларускага пытання". Кнорын цалкам падтрымліваў пазіцыю маскоўскіх камуністаў па гэтай праблеме.

17 жніўня 1920 г. адбылося першае пасяджэнне дэлегацый РСФСР, УССР і Польшчы. Ва ўзгаданым III томе яму прысвечаны ўсяго толькі тры старонкі. У той жа час у менскай газеце „Звязда", якая асвятляла яго ход, інфармацыя заняла амаль шэсць старонак. У гэты дзень абмяркоўваліся ўмовы правядзення пасяджэнняў, рэгламент працы, праверка правамоцнасці дэлегацый ды інш. Кіраўніком савецкай дэлегацыі з'яўляўся Карл Данішэўскі (1884–1938), вядомы дзеяч расійскага сацыял-дэмакратычнага руху, членамі — Івар Смілга і Мікалай Скрыпнік, экспертамі — Ф. Навіцкі, В. Гарф, сакратарамі — Г. Штыкгольд і В. Сямёнаў. Польская дэлегацыя была больш прадстаўнічай. Яе ўзначальваў Ян Домбскі, членамі з'яўляліся Н. Барліцкі, С. Грабскі, В. Кернік, А. Лістоўскі, М. Мячкоўскі, К. Альшоўскі, Л. Вашкевіч, М. Віхлінскі і В. Урублеўскі. Экспертамі былі К. Стаміроўскі, Баркоўскі, Лукашэвіч, Ф. Перль, Л. Альтберг, Ш. Рундштэйн, С. Каўзік, а сакратарамі А. Ладась, С. Янікоўскі і Рэлідзынскі.

Нечакана для польскай дэлегацыі з „урачыстай" прамовай выступіў кіраўнік савецкай дэлегацыі Карл Данішэўскі, які пералічыў ключавыя пазіцыі савецкай дэлегацыі. Ён адзначыў, што савецкі ўрад заўсёды выступаў за мір з Польшчай, за вырашэнне спрэчных пытанняў шляхам мірных перамоў, і паведаміў, што „ў Брэст-Літоўску таварыш Троцкі ўрачыста заявіў аб прызнанні савецкай Расіяй права Польшчы на поўную незалежнасць і аб адмове прызнаць германскія акупацыйныя ўлады ці іх агентаў з польскай буржуазіі сапраўднымі прадстаўнікамі польскага народа". Да гэтага ён дадаў, што РСФСР прызнае незалежнасць і суверэнітэт Польскай дзяржавы ў яе нацыянальных межах, якія выходзяць за межы, вызначаныя ў вядомай ноце лорда Керзана ад 11 ліпеня 1920 г., і прапануе мір без кантрыбуцый[5].

Данішэўскі доўга пералічваў мірныя ініцыятывы савецкага ўрада аб пачатку перамоў і абвінаваціў польскі бок у адсутнасці рэакцыі на гэтыя ініцыятывы. Паводле Данішэўскага, толькі 27 сакавіка 1920 г. польскі ўрад прапанаваў пачаць перамовы пра перамір'е ў Барысаве, аднак савецкі ўрад адхіліў прапанову, бо Барысаў мае стратэгічнае значэнне для Расіі. К. Данішэўскі таксама абвінаваціў у распальванні гэтай вайны Антанту, заявіўшы, што менавіта яна штурхала „польскі буржуазны памешчыцкі ўрад, які сам быў заахвочаны ў парабашчэнні сялянства і рабочых Украіны, Літвы і Беларусі, і не лічылася з нежаданнем польскіх працоўных мас ісці вайной на брацкія працоўныя народы суседніх рэспублік"[6].

5 Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ), ф. 60п, воп. 3, спр. 452, арк. 56.
6 Тамсама, арк. 58.

Далей ён вінаваціў ужо польскі ўрад, які нібыта „падштурхнуў польскі народ на кровапраліцце, на нічым не выкліканы напад на мірныя працоўныя масы Расіі і Украіны”[7], што, на яго думку, і вымусіла савецкую Расію выступіць супраць Польскай Рэспублікі. Згадаўшы польскі народ, К. Данішэўскі заявіў, што пры вызначэнні прынцыпаў працы на мірнай канферэнцыі савецкая дэлегацыя клапоціцца не толькі пра працоўныя масы Расіі і Украіны, але таксама „пра польскіх сялян і рабочых, якія пацярпелі ад вайны, навязанай урадам Польскай Рэспублікі”[8].

Сябры польскай дэлегацыі не чакалі такога працяглага выступу і не знайшлі, што адказаць. Ян Домбскі толькі выказаў жаданне атрымаць пісьмовы тэкст гэтай прамовы, каб дэталёва з ім пазнаёміцца, бо ён патрабуе „асобай увагі”.

„Урачысты” выступ Карла Данішэўскага не быў экспромтам. 14 жніўня Уладзімір Ленін напісаў наркаму знешніх спраў РСФСР Георгію Чычэрыну ліст, у якім загадаў: „Данішэўскаму трэба паведаміць, каб пачаў з урачыстай заявы”[9]. У гэтым жа лісце Ленін здзекліва назваў перамовы „свиданием в Минске”[10].

Магчыма, дэмагогія К. Данішэўскага пра „мір”, „расійскі і ўкраінскі пралетарыят”, „памешчыцкі польскі ўрад” ды інш. была абумоўлена тым, што 14 жніўня Ленін не мог і падумаць аб „цудзе на Віслe”. Нават 17 жніўня Масква яшчэ не асэнсавала глыбіню і маштабы *ваенна-палітычнай* (менавіта так — *А.В.*) катастрофы пад Варшавай. Менавіта гэтым тлумачыцца змест прамовы К. Данішэўскага, які выступаў як пераможца перад разбітым праціўнікам. Магчыма, якраз гэта памылковае ўяўленне абумовіла непараўнальны склад дэлегацый — савецкай і польскай. У Менск прыехалі савецкія „пераможцы”, якім непатрэбныя былі эксперты на перамовах.

Склады дэлегацый таксама паказалі, і гэта потым пацвердзіла Рыга, што ў Менску не было ні Беларусі, ні беларускага народа. З пачатку перамоў было заяўлена аб „правах Расіі і Украіны”. Затое пра правы Беларусі як самастойнай рэспублікі, на тэрыторыі якой вяліся ваенныя дзеянні і пачаліся перамовы, ніхто не казаў. Масква не палічыла неабходным нават дзеля фармальнасці ўключыць беларускага прадстаўніка ў склад савецкай дэлегацыі.

Другое пасяджэнне пачалося 19 жніўня. У параўнанні з папярэднім ваенна-палітычная сітуацыя на фронце кардынальна змянілася на карысць Польшчы. 16 жніўня 1920 г. з-пад ракі Вепш перайшла ў наступ ударная групоўка польскіх войскаў, якая прарвала слабы фронт Мазырскай групы і пачала хутка рухацца на паўночны ўсход. Ужо 19 жніўня польскія войскі выбілі часткі Чырвонай арміі з Брэст-Літоўска, а 20 жніўня польскія войскі

7 Тамсама, арк. 62.
8 Тамсама.
9 *Документы и материалы по истории советско-польских отношений,* т. III, с. 292.
10 Тамсама.

выйшлі на лінію Брэст-Літоўск — Высока-Літоўск — рака Нараў і Заходні Буг[11]. Надалей сітуацыя на фронце для Чырвонай арміі толькі пагаршалася.

Сітуацыя на перамовах кардынальна змянілася. Польскія дыпламаты гэта добра ўсведамлялі, у адрозненне ад савецкай дэлегацыі, якая не мела поўнай інфармацыі аб становішчы на фронце і не ўсведамляла памераў катастрофы.

Галоўнай падзеяй другога пасяджэння стала прадстаўленне савецкіх прапаноў перамір'я і прэлімінарнага міру. К. Данішэўскі зачытаў „Дэкларацыю савецкай дэлегацыі на менскіх перамовах аб асноўных умовах совецка-польскага мірнага дагавора"[12], якая ўключала 15 палажэнняў. Трэба адзначыць, што яны рыхтаваліся ў Маскве ў той час, калі войскі Чырвонай арміі стаялі каля Варшавы і ў савецкага кіраўніцтва была поўная ўпэўненасць, што сталіца Польшчы з хвіліны на хвіліну будзе захоплена.

Гэтыя папярэднія ўмовы былі апублікаваны ў „Известиях ВЦИК" і не ўлічвалі змененай ваенна-палітычнай сітуацыі. Фактычна гэта былі 15 умоў капітуляцыі Польшчы, якія мелі абразлівы і ганебны характар. Варта на іх засяродзіцца, бо ў айчыннай гістарыяграфіі яны не аналізаваліся, а ў згаданым III томе „Документов и материалов по истории…" былі сфальсіфікаваны.

У першым пункце заяўлялася, што РСФСР і УССР прызнаюць незалежнасць і самастойнасць Польскай Рэспублікі і ўрачыста пацвярджаюць безумоўнае права польскага народа ўладкоўваць уласнае жыццё і ўсталёўваць форму дзяржаўнай улады па сваім выбары. Другі пункт сведчыў, што РСФСР і УССР адмаўляюцца ад кантрыбуцый.

А вось з трэцяга пункта пачаліся ганебныя ўльтыматыўныя патрабаванні, на якіх трэба падрабязна спыніцца. Так, у трэцім пункце заяўлялася, што мяжа Польшчы ў асноўным супадае з лініяй, намечанай у ноце лорда Керзана ад 11 ліпеня 1919 г. з адхіленнямі на карысць Польскай Рэспублікі на ўсходзе, у раёне Беластока і Холма.

У чацвёртым пункце „Дэкларацыя…" фактычна патрабавала раззбраення Польшчы: „Польская Рэспубліка абавязуецца абмежаваць усе без выключэння ўзброеныя сілы колькасцю не болей 50 тыс. чалавек і каманднага складу не болей 10 тыс. чалавек. Акрамя гэтага, дзеля падтрымання парадку ў дзяржаве з рабочых ствараецца грамадзянская міліцыя". Заўважу, што ўкладальнікі згаданага III тома „Документов…" сфальсіфікавалі гэты абзац.

Прывядзём яго цалкам па матэрыялах, надрукаваных у „Звяздзе" на расійскай мове: „Кроме того, вооружаются городские и промышленные рабочие Польши, состоящие в профессиональных союзах, под контролем комиссий из представителей рабочих профессиональных организаций РСФСР,

[11] М. Мельтюхов, *17 сентября 1939 г. Советско-польские конфликты 1918–1939*, Москва 2009, с. 106.

[12] *Документы и материалы по истории советско-польских отношений*, т. III, с. 314.

Польши и Норвегии”[13]. Безумоўна, такога кшталту „патрабаванні” савецкай дэлегацыі інакш як здзеклівымі і абсалютна непрымальнымі для Польскай дзяржавы не назавеш.

Пяты пункт патрабаваў ад урада Польшчы пасля падпісання дамовы пра перамір’е і прэлімінарны мір прыступіць да дэмабілізацыі войска і завяршыць яе ў месячны тэрмін. У шостым адзначалася, што Польская Рэспубліка захоўвае толькі тую зброю і вайсковы рыштунак, які ёй патрэбны для выканання папярэдняга пункта. Іншую зброю і рыштунак яна павінна была перадаць РСФСР і УССР. Сёмы пункт абавязваў Польшчу перапыніць вытворчасць зброі і вайсковага рыштунку і прыступіць да дэмабілізацыі ваеннай прамысловасці. Восьмы пункт абавязваў яе не прапускаць праз сваю тэрыторыю і не атрымліваць ад замежных дзяржаў і арганізацый дапамогі людзьмі і коньмі, зброяй і рыштункам, а таксама не дапускаць існавання на ўласнай тэрыторыі варожых РСФСР і УССР і саюзным ім дзяржавам арганізацый, якія прэтэндуюць на ролю ўрадаў РСФСР і УССР.

Дзявяты пункт патрабаваў, каб ваенныя дзеянні перапыніліся праз 72 гадзіны пасля падпісання перамір’я. Пры гэтым войскі РСФСР і УССР маглі заставацца на лініі, якой яны дасягнулі ў ходзе вайны, але не на ўсходняй лініі, вызначанай у ноце Керзана. Затое польскае войска адводзілася на 50 верст ад арміі РСФСР і УССР.

Дзясяты пункт тычыўся дэмабілізацыі польскага войска і перадачы РСФСР і УССР ваеннага ўзбраення. Пры гэтым Чырвоная армія паблізу нейтральнай зоны паміж дяржавамі магла ўтрымліваць да 200 тыс. салдат.

Адзінаццаты пункт абавязваў Польшчу вярнуць абласцям, якія раней былі акупаваны польскімі войскамі, захопленыя чыгуначны інвентар і маёмасць, сельскагаспадарчы жывы і мёртвы інвентар, абсталяванне прамысловых будынкаў і ўстаноў, а таксама аднавіць разбураныя масты, дарогі і г.д.

Дванаццаты пункт абавязваў урад Польшчы ў заканадаўчым парадку надзяліць зямлёй сем’і грамадзян Польшчы, якія загінулі на вайне, а таксама параненых і страціўшых працаздольнасць.

Трынаццаты пункт патрабаваў ад Польшчы даць РСФСР і УССР права свабоднага транзіту людзей і ўсялякага роду тавараў праз сваю тэрыторыю, а ўчастак чыгункі Ваўкавыск — Беласток — Граева, які знаходзіцца на тэрыторыі Польшчы, павінен быў застацца ў поўным распараджэнні РСФСР. Апошняя захоўвала права трымаць на гэтым участку ўласную ўзброеную ахову. Гэта патрабаванне, як і наступнае, не трапіла ў матэрыялы згаданага тома III „Документов…” у аўтэнтычным выглядзе[14].

Чатырнаццаты пункт патрабаваў правесці поўную палітычную і вайсковую амністыю: „Даецца амністыя польскім грамадзянам, якія служылі

[13] НАРБ, ф. 60п, воп. 3, спр. 452, арк. 50.
[14] Тамсама, с. 51.

ў шэрагах узброеных сіл Расіі і Украіны ці падвергліся пакаранням за дзейнасць, якая мела сваёй мэтай барацьбу супраць вайны з Расіяй і Украінай".

Апошні, пятнаццаты пункт абавязаў пасля падпісання дагавора тэрмінова апублікаваць гэту Дэкларацыю, а таксама ўсе матэрыялы і дакументы, якія датычылі польска-савецкай вайны[15].

Акрамя гэтага, як здзек гучала патрабаванне, што ва ўсіх камісіях, ствараемых для выпрацоўкі і правядзення перамір'я і заключэння міру, з польскага боку ўдзельнічаюць прадстаўнікі прафесійных саюзаў, прамысловых рабочых і арганізацый сельскіх батракоў[16].

І апошнім стаў класічны камуністычны шантаж, які раскрываў сутнасць савецкага рэжыму і таксама не знайшоў адлюстравання ў матэрыялах згаданага III тома: „Ваеннапалонныя польскія афіцэры адказваюць сваім жыццём за бяспеку арыштаваных польскімі ўладамі польскіх камуністаў"[17]. Калі гэта перакласці на звычайную мову, то бачым, што польскія ваеннапалонныя афіцэры з'яўляліся закладнікамі ў руках саветаў і маглі быць расстраляны без суда і следства ў выпадку нейкіх здарэнняў з польскімі камуністамі. Гэта была звычайная бальшавіцкая „сістэма закладнікаў", якую яны „паспяхова" выкарыстоўвалі падчас польска-савецкай вайны.

Старшыня польскай дэлегацыі Ян Домбскі папрасіў Карла Данішэўскага перадаць пісьмовы тэкст „Дэкларацыі…" польскаму боку з тым, каб апошні яе дэталева вывучыў і на наступным пасяджэнні даў адказ.

З пункту гледжання міжнароднага права і ўмоў вядзення вайны гэта было безапеляцыйнае патрабаванне капітуляцыі, выкладзеннае ва ўльтыматыўнай форме. Такія патрабаванні магла дазволіць сабе толькі краіна, якая атрымала поўную перамогу ў вайне.

20 жніўня не было пасяджэння, аднак здарыўся вельмі непрыемны для савецкага боку дыпламатычны інцыдэнт. Адным з цьмяных эпізодаў менскіх перамоў з'яўляецца выданне і публікацыя загада камандуючага арміямі Заходняга фронту Міхаіла Тухачэўскага № 1847, які быў расклеены ў Менску 20 жніўня 1920 г. Гэты загад выклікаў абурэнне і пратэсты польскай дэлегацыі.

Ён невялікі, таму прывядзём яго цалкам на мове арыгінала, тым больш што ён раней не друкаваўся ў Беларусі:

"Солдат красной армии. Прикрываясь лживым стремлением к миру, польские белогвардейцы готовили нам удар на линии р. Вислы. Изнуренные героическим маршем от Полоцка до Варшавы, части красной армии отходят под давлением превосходных сил врага. Белогвардейцы всего мира ликуют по случаю нашей временной неудачи.

---

[15] *Документы и материалы по истории советско-польских отношений,* т. III, с. 315–316.

[16] НАРБ, ф. 60п, воп. 3, спр. 452, арк. 50.

[17] Тамсама, с. 52.

Польское правительство, недавно так усиленно просившее о мире, теперь резко изменило политику. Польская мирная делегация в Минске самым подлым образом срывает мир. Сплошь состоящая из шпионов и контрразведчиков, польская делегация пытается использовать свое положение для целей разведки.

Герои Киева, Вильны, Минска, Брест-Литовска и Полоцка. Очевидно, что только на развалинах белой Польши может быть заключен мир. Только окончательно разгромив белых бандитов, мы обеспечим России спокойный труд. Победоносно начатое наступление должно быть победоносно закончено. Позор тому, кто думает о мире до Варшавы!

Несокрушимой стеной встает на защиту Советской власти трудовой народ России, Украины и Белоруссии. Сотни тысяч новых бойцов пополняют поредевшие ряды славных полков. Не видать победы панам! Стальной кулак красной армии разобьет голову польской белогвардейщине. Бойцы красной армии. Помните, что Западный фронт есть фронт мировой революции. На этом фронте мы должны победить.

Красноармейцы, коммунисты, командиры и комиссары! Советская Россия требует от вас величайшего напряжения сил для достижения победы. Ни шагу назад. Победа или смерть"[18].

Гэты загад М. Тухачэўскага меў вельмі непрыемныя наступствы для расійскай дэлегацыі. У III томе „Документов и материалов по истории советско-польских отношений" з пяці пасяджэнняў у Менску прадстаўлены дакументы толькі чатырох — 1, 2, 4 і 5. Адсутнічаюць пратаколы трэцяга пасяджэння. Няўжо ні расійскія, ні беларускія гісторыкі не задаваліся пытаннем, чаму так адбылося? Чаму аўтары-ўкладальнікі III тома, выдадзенага ў 1965 г., уключылі ў яго толькі фрагменты? Зараз магчыма праліць святло на гэту таямніцу, якая наўпрост звязана з загадам № 1847 Міхаіла Тухачэўскага.

З самага пачатку трэцяга пасяджэння 23 жніўня з нечарговай заявай выступіў старшыня польскай дэлегацыі Ян Домбскі, які выказаў рашучы пратэст супраць „рэзкіх слоў" у адрас польскай дэлегацыі, у загадзе № 1847, які падпісаў камандарм Заходняга фронту М. Тухачэўскі, член Рэўваенсавета Смілга і начальнік штаба Шварц"[19]. Польская дэлегацыя ва ўльтыматыўнай форме патрабавала прыбраць з вуліц загад, публічна яго абвергнуць і прыцягнуць да адказнасці асобы, датычныя да яго распаўсюджвання. Кіраўнік польскай дэлегацыі адзначыў, што польскі бок устрымліваецца ад удзелу ў працы мірнай канферэнцыі да атрымання афіцыйнага тлумачэння адносна гэтага акта[20].

---

[18] НАРБ. Приказы армиям Западного фронта за 1920 г. Август №№ 1735–1859. Приказ войскам Западного фронта. № 1847.

[19] НАРБ, ф. 60п, воп. 3, спр. 454, арк. 22. Перепечатка из газеты „Звязда" материалов о работе мирной конференции в Минске – 4 августа 1920 г.— 3 сентября 1920 г.

[20] Тамсама, арк. 22.

Савецкія прапановы прэлімінарнага міру, паводле меркавання польскай дэлегацыі, былі „навеяны духам імперыялізму”[21]. Больш таго, Домбскі падкрэсліў, што калі савецкі бок будзе прытрымлівацца гэтых тэзісаў, то „далейшая праца канферэнцыі бессэнсоўная”[22].

К. Данішэўскі ў адказ на гэты дэмарш заявіў, што і для савецкай дэлегацыі з'яўленне гэтага загада таксама было непрадказальным і нечаканым. Ён прызнаў, што дэлегацыя заявіла Рэўваенсавету аб недапушчальнай бестактоўнасці, якая ўтрымлівалася ў загадзе, і паведаміў пра інфармаванне наконт інцыдэнту народнага камісара замежных спраў РСФСР Георгія Чычэрына, які пагадзіўся з ацэнкай сяброў дэлегацыі. Акрамя гэтага, Рэўваенсавет РСФСР папярэдзіў Рэўваенсавет Заходняга фронту пра недапушчальнасць такіх загадаў. Загад апратэставаны, і яго аўтары будуць прыцягнуты да адказнасці[23].

Па патрабаванні польскай дэлегацыі быў абвешчаны перапынак на 15 хвілін дзеля абмеркавання адказу. Аднак ён зацягнуўся на гадзіну. Пасля перапынку Ян Домбскі заявіў, што прызнае добрую волю савецкай дэлегацыі па ліквідацыі інцыдэнту. Аднак выказаў незадаволенасць адсутнасцю публічнай заявы савецкай дэлегацыі з нагоды інцыдэнту, а таксама адсутнасцю абвяржэння загада ў друку. Акрамя гэтага Домбскі нагадаў, што ў загадзе была дапушчана крытыка складу польскай дэлегацыі[24].

У сваю чаргу К. Данішэўскі заявіў, што з боку савецкай дэлегацыі было зроблена ўсе, каб ліквідаваць інцыдэнт і ў далейшым не дапускаць нічога падобнага з боку савецкай улады і ваеннага камандавання.

Тлумачэнне Данішэўскага было прынята да ўвагі, і Домбскі ад імя польскай дэлегацыі заявіў, што інцыдэнт вычарпаны і можна прыступаць да вядзення перамоў[25]. Зыходзячы з вышэйадзначанага, становіцца зразумелым, чаму савецкія гісторыкі не ўключылі ў III том матэрыялы аб загадзе М. Тухачэўскага і рэакцыю польскага боку на гэты загад.

Да цяперашняга часу ў айчыннай гістарыяграфіі няма аналізу гэтага загада і ўплыву гэтага інцыдэнту на ход перамоў. Дакладна невядома, хто ініцыяваў яго напісанне ў такой „недыпламатычнай форме”, арганізаваў „уцечку” і распаўсюджванне ў Менску ў такой форме. Наўрад ці Міхаіл Тухачэўскі як камандарм Заходняга фронту зрабіў гэта самастойна. Усё ж ён падпарадкоўваўся Рэўваенсавету РСФСР, які ўзначальваў Леў Троцкі, і па субардынацыі павінен быў узгадніць гэты дакумент, бо ён выходзіў далека за межы ваенных дзеянняў і закранаў дыпламатычныя адносіны савецкай Расіі з Польшчай. Ці гэта была спроба Масквы сарваць

21 Тамсама, арк. 28.
22 Тамсама, арк. 29.
23 Тамсама, арк. 23.
24 Тамсама.
25 Тамсама.

„минское свидание”, а потым ускласці віну на польскі бок? Гэта праблема патрабуе даследавання.

23 жніўня на трэцім пасяджэнні савецкая дэлегацыя атрымала адказ польскага боку на вышэйзгаданую Дэкларацыю. Ян Домбскі перад тым, як перадаць пісьмовы адказ, заявіў, што ўсе патрабаванні ўрада РСФСР „дыктуюцца не мірнымі жаданнямі, а навеяны духам імперыялізму, аб чым лепш за ўсё сведчаць тыя абставіны, што, патрабуючы рэдукцыі ўзброеных сіл Польшчы да 50 тыс. чалавек, урад РСФСР сам не лічыць неабходным абмежаваць колькасць сваёй арміі. Ніякі народ не мог бы пагадзіцца на такое абмежаванне сваёй незалежнасці і суверэнітэту, якое ўрад РСФСР спрабуе навязаць Польшчы. […] Такі мір мог бы прадыктаваць толькі пераможца народу, разгромленаму і вымушанаму безумоўна капітуляваць. Прынцыповая памылковаць такой пастаноўкі пытання асабліва ярка выступае ў цяперашні момант, калі польскія войскі пераможна адбілі напад на Польшчу”[26].

Далей Я. Домбскі вельмі коратка прыпыніўся на ўсіх 15 патрабаваннях савецкай „Дэкларацыі…” і ў катэгарычнай форме адхіліў практычна ўсе. Тым больш ён ужо меў інфармацыю аб пераможным наступленні польскіх войск і паражэнні Чырвонай арміі пад Варшавай.

Адгукнуўся на мірныя перамовы ў Менску і сакратар ЦБ КП(б)Б В. Кнорын. У дакладзе „Аб палітычным становішчы” (13.09.1920) ён адзначыў: „Зараз у Менску, як вам вядома, ідуць мірныя перагаворы, якія пачаліся па нашай прапанове і якія да цяперашняга часу ні да якога выніку не прывялі. Зараз, як вы ведаеце, яны на некалькі дзён прыпыненыя, і як яны пойдуць у далейшым — невядома. Трэба толькі памятаць адно, што пытанне аб жыцці ці смерці Беларусі не вырашаецца дзе-небудзь у кабінеце, за дыпламатычным сталом, а вырашаецца там, на палях, дзе сваёй крывею, тысячамі ахвяр абараняе сваю свабоду геройскі пралетарыят. […] Калі нас пабілі, якраз польская дэлегацыя была ў Менску, гэта польская дэлегацыя загаварыла з намі зусім іншай мовай, і замест ранейшых туманных фраз стала заяўляць пэўныя патрабаванні. […] Якія прапановы нам зрабіла Польшча? Яна паставіла такія ўмовы? Да Польскай дзяржавы павінны быць далучаны тэрыторыі, якія б далі Польшчы магчымасць шырокага эканамічнага развіцця. А што гэта значыць, таварышы? А гэта значыць, што да Польшчы павінны быць далучаны беларускія землі, тыя землі, у якіх насельніцтва ў пераважнай большасці не з'яўляецца польскім. І гэта польскія паны кажуць у той час, калі яны знаходзяцца яшчэ па-за межамі Беларусі, калі яны стаяць яшчэ за Бугам. Значыць, выснова такая, калі мы добраахвотна не аддадзім гэтыя землі, тады польскія паны пойдуць забіраць іх са зброяй у руках”[27].

[26] *Документы и материалы по истории советско-польских отношений,* т. III, с. 318–319.

[27] НАРБ, ф. 60п, воп. 3, спр. 452, арк. 119–122. Заключение мирного договора с Польшей (Переговоры в Борисове, Минске, Риге). 16 апреля 1919 г.— 18 марта 1921 г.

Як бачым, В. Кнорын нават не закранаў пытанне аб удзеле Беларусі як суб'екта ў мірных перамовах, а прытрымліваўся расійскага пункту гледжання аб немагчымасці Беларусі быць іх удзельніцай.

25 жніўня адбылося чацвёртае пасяджэнне. У самым яго пачатку польская дэлегацыя закранула праблему Беларусі. Менавіта палякі першымі ўзгадалі Беларусь. Аднак польскі бок усведамляў, што Беларусь цалкам залежная ад Масквы і не можа разглядацца як суб'ект перамоў ні з міжнароднага, ні з ваеннага, ні з палітычнага пункту гледжання. Наступныя Рыжскія перамовы яшчэ раз падкрэслілі гэты факт.

Ян Домбскі заявіў, што ў Беларусі савецкая ўлада гвалтоўна ўводзілася РСФСР, якая ніколі не давала насельніцтву магчымасці выказаць сваю волю. Ён падкрэсліў, што „шляхам тэрору яна падаўляла ўсюду свабоду слова і сумлення. Польскі ўрад мае ў сваіх руках вялікую колькасць доказаў тэрору з боку расійскай савецкай улады, асабліва ў адносінах да польскага насельніцтва"[28].

Потым выступіў кіраўнік савецкай дэлегацыі. Карл Данішэўскі абвінаваціў польскіх дыпламатаў у тым, што іх адказ нібыта „насычаны духам адмовы і непрыняцця і гатоўнасцю ці зацягнуць перамовы адной толькі крытыкай і невыстаўленнем сваёй праграмы, ці перапыніць іх адмовай ад якой-небудзь кропкі сутыкнення з нашымі прапановамі"[29]. Ён вінаваціў польскую дэлегацыю ў тым, што шляхам ультыматуму яна зрывае перамовы, і, больш таго, ён абвінаваціў польскі бок у тым, што той „арыентуецца не на мір, а на вайну, жадае працягнення вайны, бо няшчасныя «гістарычныя правы» для яе (Польшчы — *А.В.*) не адышлі ў вобласць мрояў. Мары аб іх, яшчэ не разбітых на полі бою, навязваюцца нам менавіта жаданнем польскай ваеннай партыі і рамантыкамі нацыяналізму аднавіць у жыцці працоўных народаў Літвы, Беларусі і Украіны адвергнутыя гісторыяй і пахаваныя назаўжды «гістарычныя правы»"[30].

Чаму Карл Данішэўскі раптам узгадаў „гістарычныя правы" Польшчы на беларускую тэрыторыю? У словах К. Данішэўскага была рацыя. Адноўленая польская дзяржава дамагалася не толькі міжнародна-прававога факта прызнання яе як суверэннай і незалежанай дзяржавы, але і прызнання яе межаў. Начальнік Польскай Рэспублікі Юзаф Пілсудскі цвёрда прытрымліваўся пункту гледжання, што дзяржаўныя межы краіны на ўсходзе могуць быць устаноўлены толькі сілай зброі. У Польшчы хапала прыхільнікаў ідэі ўстанавіць гэтыя межы ў рамках да першага падзелу Рэчы Паспалітай, які адбыўся ў 1772 г.

А гэта значыла, што Польшча мае „гістарычнае права" і на тэрыторыю Беларусі. Аднак з гэтым „правам" не стасоўвалася „права" нацый на самавызна-

---

[28] *Документы и материалы по истории советско-польских отношений,* т. III, с. 328.

[29] Тамсама, с. 329.

[30] Тамсама, с. 330.

чэнне. І ў савецкай Беларусі, і ў Беларускай Народнай Рэспубліцы (БНР) таксама мелася „гістарычнае права" на тыя ж тэрыторыі, на якія прэтэндавала Польшча. Тады становіцца зразумелым рэзкая крытыка і непрыняцце Данішэўскім „гістарычнага права" Польшчы на частку тэрыторыі Беларусі.

Аднак не трэба мець ілюзій наконт заявы Данішэўскага, які быццам бы бараніў „гістарычныя правы" беларусаў на іх тэрыторыю. Гэта была звычайная савецкая дэмагогія. Беларускія землі, як і частку польскай тэрыторыі, савецкая Расія сама разглядала з пункту гледжання „свайго гістарычнага права". Толькі параза пад Варшавай і далейшыя няўдачы на польска-савецкім фронце вымусілі яе часова адмовіцца ад „новага расійскага імперыялістычнага права" на гэтыя тэрыторыі. Зрэшты, адмовіцца толькі часова. Наперадзе быў 1939 г.

У сваю чаргу, Ян Домбскі адкінуў усе заявы савецкага боку і зноў паўтарыў, што савецкая Расія не мае ніякага права дыктаваць суверэннай Польшчы такія ўмовы перамір'я, якія па сваёй сутнасці з'яўляюцца ўмяшальніцтвам ва ўнутраныя справы Польскай Рэспублікі. Але дэмагагічныя заявы кіраўніка савецкай дэлегацыі ўжо не мелі ніякага значэння. Савецкі ўрад, улічваючы склаўшуюся сітуацыю, пайшоў на саступкі.

„Советская Беларусь" без ніякіх каментароў вельмі лаканічна ў артыкуле „Мірныя перагаворы з Польшчай" паведамляла:

1. Урад РСФСР, прымаючы пад увагу заяву польскай дэлегацыі аб немагчымых для яе першапачатковых умовах расійска-ўкраінскай дэлегацыі аб памяншэнні ліку польскай арміі, аб дэмабілізацыі яе ваеннай прамысловасці, аб выдачы ёй зброі і перадачы ў поўную ўласнасць РСФСР чыгункі Ваўкавыск — Граева, адмаўляецца ад гэтых умоў і выказвае згоду ў гэтым жа сэнсе зрабіць прапазіцыю саюзнай Украінскай Рэспубліцы.

2. РСФСР гатова зараз жа падпісаць перамір'е і папярэднія ўмовы міру на аснове прыняцця мяжы паміж Польшчай і Расіяй па лініі, якая праходзіць значна на ўсход ад мяжы, вызначанай Вярхоўным саюзным саветам з снежня 1918 г., з тым, што ўсходняя Галічына застаецца на захад ад гэтай мяжы"[31].

Вось так гэтыя два пункты вызначылі ў Менску „гістарычнае права" Польшчы на частку тэрыторыі Беларусі, што надалей было замацавана ў Рызе.

2 верасня адбылося пятае і апошняе пасяджэнне менскіх мірных перамоў. Яно было самым кароткім. Ужо было прынята рашэнне аб іх пераносе ў Рыгу. Пра гэта заявіў раніцай старшыня савецкай дэлегацыі Смідовіч, які адзначыў, што „ў парадку сённяшняга пасяджэння значацца тэхнічныя пытанні, звязаныя з працягам працы мірнай канферэнцыі, а дакладней, з пытаннем дзе, як і калі будуць працягвацца мірныя перагаворы"[32]. Разам

[31] НАРБ, ф. 60п, воп. 3, спр. 452, арк. 29.

[32] *Документы и материалы по истории советско-польских отношений,* т. III, с. 359.

з тым і польскі, і савецкі бакі адзначылі важнасць менскага этапу перамоў, які даў магчымасць абодвум бакам абмеркаваць прапановы, выказаць свае пазіцыі і дамовіцца пра працяг абмеркавання ў Рызе. Такім чынам, менскі этап перамоў скончыўся. Наперадзе была Рыга.

Пасля заканчэння перамоў афіцыйны Менск, хутчэй за ўсе з падачы Масквы, цынічна схлусіў. У „Звяздзе" з'явіўся артыкул „Менск — Рыга", у якім адказнасць за зрыў перамоў ускладалася на польскую дэлегацыю. У артыкуле падкрэслівалася (стыль і арфаграфія захаваныя — *А.В.*): „Мы чэсна работалі ў Менску [...] Не тое было з панамі. Яны ўхіляліся ад простага адказу, яны адцягвалі перагаворы, яны чакалі калі палепшыцца іхняе становішча на хронце, яны спачатку аткінулі нашыя мірныя ўмовы, а калі мы прыгразілі перарваць перагаворы, яны згадзіліся разглядзець нашыя ўмовы, але дзеля гэтага іхняму галаве Домбскаму трэба было параіцца з сваімі міністрамі — Дашынскім і Сапегай"[33]. Вышэй ужо было адзначана, што менавіта польская дэлегацыя заявіла пратэст у сувязі з загадам М. Тухачэўскага, і наркам замежных спраў Г. Чычэрын прызнаў яго памылковасць і недапушчальнасць.

У айчыннай гістарыяграфіі менскі этап мірных перамоў аб перамір'і і прэлімінарных умовах міру паміж Польскай Рэспублікай і савецкай Расіяй застаюцца, што дзіўна, своеасаблівай лакунай. Аднак гэты этап надзвычай важны з шэрагу прычын. Першая сусветная вайна, дзве расійскія рэвалюцыі зрынулі імперыі Раманавых, Габсбургаў і Гогенцолернаў у нябыт. На іх руінах паўсталі нацыянальныя дзяржавы, якія заявілі і патрабавалі міжнародна-прававога прызнання і замацавання дзяржаўных межаў. Для Польшчы гэта пытанне было адназначна вырашана палітычнымі элітамі краіны і асабіста Начальнікам Польскай Рэспублікі Юзафам Пілсудскім, менавіта як шлях да суверэннай і незалежнай дзяржавы.

Беларусь з-за збегу шэрагу абставін пайшла па іншым шляху. Менскі этап польска-савецкіх перамоў яскрава паказаў гэты шлях. У Менску, дзе разглядаліся важнейшыя пытанні яе нацыянальна-дзяржаўнага развіцця,— тэрыторыя і межы — не прысутнічалі ні прадстаўнікі савецкай Беларусі, ні БНР. Гэта азначала, што Польшча і Расія разглядалі яе толькі як аб'ект узгодненай палітыкі. І ў Рызе не было паўнамоцных прадстаўнікоў Беларусі. Аляксандр Чарвяков, які прысутнічаў у Рызе „інкогніта", у лік не бярэцца і не разглядаецца.

У айчыннай гістарыяграфіі цвёрда пануе міф, што менавіта ў Рызе было прынята рашэнне аб уваходжанні Заходняй Беларусі ў склад Польскай дзяржавы. Але прынцыпова гэта пытанне было вырашана ўжо ў Менску, а ў Рызе яно было толькі замацавана і юрыдычна аформлена.

[33] НАРБ, ф. 60п, воп. 3, спр. 452, арк. 116. Заключение мирного договора с Польшей (Переговоры в Борисове, Минске, Риге). 16 апреля 1919 г.— 18 марта 1921 г.

У Менску голас БНР не быў пачуты, а беларускія нацыянал-камуністы не мелі ніякага ўплыву на рашэнні Масквы. „Рэванш" за страчаную Заходнюю Беларусь яны ўзялі ў 1924 і 1926 гг. у час так званага „ўзбуйнення" Беларусі.

Беларуская партыйная арганізацыя, з'яўляючыся ў адпаведнасці са статутам КП(б)Б адной з абласных арганізацый РКП(б), а таксама Беларускае бюро ЦК КП(б)Б, якое ўзначальваў Вільгельм Кнорын, не мелі і ў прынцыпе не маглі мець пазіцыі адносна лёсу Беларусі, адрознай ад пазіцыі Масквы.

Эліты Беларусі? У поўным сэнсе гэтага слова іх не было. Народ „безмолвствовал". Усё гэта ў сукупнасці і прывяло да таго, што на менскім этапе, а затым і ў Рызе Беларусь была падзелена.

Dr Anatol Wialiki, *W cieniu Rygi: miński etap radziecko-polskich rozmów pokojowych (17 sierpnia—2 września 1920 r.)*

17 sierpnia 1920 r. w Mińsku rozpoczęły się radziecko-polskie rozmowy o rozejmie i wstępnych warunkach preliminariów pokojowych. Pomimo, że wpłynęły one w istotny sposób na postanowienia ostatniego — ryskiego — etapu negocjacji, to nie zostały dotychczas należycie zbadane przez polskich i białoruskich historyków. Na czele delegacji sowieckiej, składającej się z przedstawicieli RSFRS i USRR, stał Karl Daniszewski, na czele polskiej — Jan Dąbski. W rozmowach nie uczestniczyli przedstawiciele BSRS. Faktycznie, głos w ich imieniu zabrała Moskwa.

W Mińsku odbyło się pięć posiedzeń, na których przebieg istotny wpływ miały sukcesy militarne Wojska Polskiego i klęska bolszewików pod Warszawą. Z ich powodu delegacja sowiecka została zmuszona do porzucenia koncepcji bezwarunkowej kapitulacji Polski, proponowanej od samego początku, i pójścia na znaczące ustępstwa. 2 września 1920 r. odbyło się ostatnie posiedzenie, na którym podjęto decyzję o przeniesieniu rozmów do Rygi.

Problematyka białoruska została poruszona tylko raz. Nastąpiło to z inicjatywy strony polskiej, która oświadczyła, że władza radziecka przemocą narzuca swą wolę narodowi białoruskiemu. W odpowiedzi Daniszewski powiedział o imperialnych „marzeniach polskich panów". W rzeczywistości los Białorusi i jej narodu nie interesował uczestników rozmów. Taki stan rzeczy w pełni znalazł swe odzwierciedlenie dopiero w Rydze, gdzie nastąpił podział ziem białoruskich pomiędzy Rosję Sowiecką i Rzeczpospolitą Polską.

Dr Anatol Wialiki, *In the shadow of Riga. The Minsk round of the negotiation between Soviet and Polish delegation (17 august—2 september 1920)*

The article is devoted to the Minsk round of the Soviet-Polish negotiations at the final stage of the Polish-Soviet war. Despite the fact that military operations were conducted on the territory of Belarus, the plenipotentiary representatives of Belarus and the Belarusian people did not participate in the negotiations.

However, during the negotiations, the issue of the territory and borders of Belarus. Belarus was not a subject of international relations and was considered as their object based on the geopolitical interests of Poland and Soviet Russia.

In total, 5 meetings of the Soviet-Polish negotiations took place in Minsk.

It should be noted that the history of the Minsk period of negotiations was falsified in the historical literature and collections of documents published in Soviet times. Currently, there is a need to publish a collection of documents dedicated to these negotiations.

Ежы Гжыбоўскі, д-р габ.
(Варшава)

Выкарыстанне беларускай нацыянальнай сімволікі падчас Другой сусветнай вайны

Гербы і штандары заўсёды адыгрывалі ў гісторыі істотную ролю. Яшчэ ў Сярэднявеччы яны служылі як распазнавальны знак, які на полі бітвы дазваляў адрозніваць сваіх ад ворагаў. У пазнейшы час гэтыя сімвалы набылі новае і значна шырэйшае значэнне. У эпоху фармавання мадэрных нацый і станаўлення нацыянальных дзяржаў герб і сцяг сталі важнымі элементамі нацыянальнай і дзяржаўнай тоеснасці. Яны ўвасабляюць нацыянальна-дзяржаўныя імкненні і аспірацыі, а таксама фармуюць пачуццё гонару за прыналежнасць да нацыянальнай супольнасці.

Беларускі выпадак XX ст. адметны тым, што ўжо працяглы час яму ўласціва прысутнасць дзвюх геральдычна-вексілалагічных традыцый. Гэта тлумачыцца падзеямі драматычнай найноўшай гісторыі Беларусі. За кожнай з гэтых традыцый хаваецца ўласнае бачанне гістарычнага і дзяржаўнага развіцця Беларусі і адрозныя сістэмы грамадска-палітычных і нацыянальных каштоўнасцей. Адна з традыцый сягае сваімі каранямі да пачатку XX ст. і нараджэння беларускай нацыянальнай ідэі, якая ўвасобілася ў абвяшчэнні ў 1918 г. Беларускай Народнай Рэспублікі. Другая ж атаясамліваецца з іншай формай беларускай дзяржаўнасці — БССР. У незалежнай Беларусі гэты падзел набыў новае значэнне і змест.

У гісторыі беларускай нацыянальнай і дзяржаўнай сімволікі, як і ў гісторыі Беларусі наогул, хапае як славутых, так і змрочных старонак. У дадзеным артыкуле мы засяродзімся на адным з эпізодаў, які заняў трывалае месца ў беларускім навуковым і грамадска-палітычным дыскурсе, дасюль выклікаючы шмат эмоцый і спрэчак. Гаворка ідзе пра выкарыстанне падчас Другой сусветнай вайны беларускай нацыянальнай сімволікі — бела-чырвона-белага сцяга і герба „Пагоня”.

Беларуская нацыянальная сімволіка мае сваю багатую гісторыю. Герб „Пагоня” вядомы на беларускіх землях з часоў Вялікага Княства Літоўскага, калі ён быў дзяржаўным сімвалам гэтай шматэтнічнай краіны. Тым часам, бела-чырвона-белы сцяг з’явіўся на пачатку XX ст. на хвалі Беларускага нацыянальнага адраджэння.

Лічыцца, што яго аўтарам з’яўляецца вядомы дзеяч беларускага руху архітэктар Клаўдзій Дуж-Душэўскі (1891–1959). Ёсць звесткі, што сцяг прысутнічаў падчас I Усебеларускага з’езду ў снежні 1917 г. у Менску. Павод-

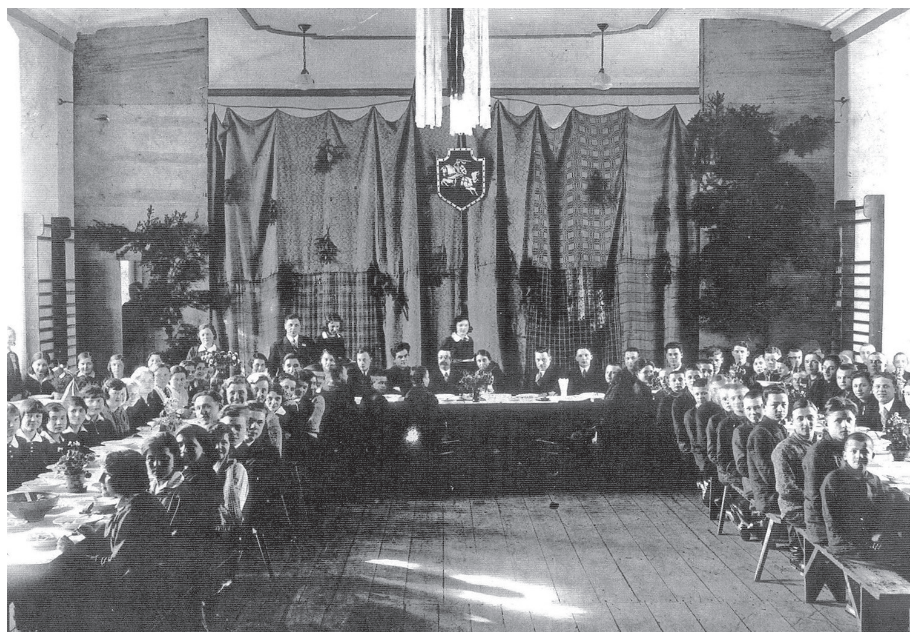

Настаўнікі і вучні Віленскай беларускай гімназіі. Сярэдзіна 1930-х гг.

ле даследчыка Алега Латышонка, найстарэйшы дакумент з беларускім сцягам, які захаваўся да сёння,— гэта ўлётка арганізацыі „Беларускі гай", створаная ў снежні 1917 г. у Адэсе. Упершыню беларускі сцяг быў вывешаны ў Менску пасля выгнання бальшавікоў з горада 19 лютага 1918 г. У жніўні 1918 г. урад БНР зацвердзіў бела-чырвона-белы сцяг і герб „Пагоня" як дзяржаўную сімволіку. Пачынаючы з 1919 г. гэтая сімволіка атрымала шырокае распаўсюджанне ў беларускім нацыянальным лагеры[1].

Вышэйзгаданыя сімвалы былі актыўна экспанаваныя дзеячамі БНР як сярод насельніцтва, так і на міжнароднай арэне. Нацыянальны сцяг і герб услаўляліся таксама беларускімі паэтамі Максімам Багдановічам (верш „Пагоня", 1916) і Макарам Краўцовым (марш „Мы выйдзем шчыльнымі радамі", 1919). Больш за тое, у 1919–1921 гг. пад гэтымі сімваламі адбывалася ўзброенае змаганне за беларускую дзяржаўнасць[2].

У міжваенны перыяд нацыянальная сімволіка шанавалася многімі беларусамі, якія жылі ў Польшчы, Латвіі, Літве, Чэхаславакіі і іншых краінах. На беларускіх землях яна актыўна распаўсюджвалася ў Заходняй Беларусі. Пры

[1] O. Łatyszonek, *Symbolika państwowa Białoruskiej Republiki Ludowej*, [w:] *Białoruś w XX stuleciu w kręgu kultury i polityki*, Toruń 2007, s. 215–217.

[2] Гаворка ідзе пра Слуцкае паўстанне 1920 г., беларускія аддзелы ў складзе літоўскага і польскага войскаў, Асобны атрад войск БНР у Балтыі, аддзелы на Румынскім фронце ды інш. Гл. больш: O. Łatyszonek, *Białoruskie formacje wojskowe 1917–1923*, Białystok 1995.

гэтым яе лічылі сваёй прадстаўнікі розных палітычных плыняў мясцовага беларускага руху: ад незалежнікаў-хадэкаў да прадстаўнікоў левага крыла (напр., Беларуская сялянска-работніцкая грамада), якія прытрымліваліся арыентацыі на СССР. Актыўнымі папулярызатарамі нацыянальнай сімволікі былі культурна-асветніцкія арганізацыі — Таварыства беларускай школы і Беларускі інстытут гаспадаркі і культуры. Падчас арганізаваных урачыстасцей, а таксама ў сядзібах гэтых арганізацый прысутнічаў герб „Пагоня" і бела-чырвона-белы сцяг[3]. Нацыянальная сімволіка не была чужой перадусім сярод беларускай вучнёўскай моладзі ў вышэйзгаданых краінах. Гэтаму спрыяла дзейнасць моладзевых арганізацый, а таксама тое, што веды пра гэтыя сімвалы распаўсюджваліся ў мурах беларускіх гімназій (напр., у Вільні і Дзвінску).

У сувязі з гэтым не павінна здзіўляць, што 13 лютага 1930 г. тагачасны заходнебеларускі камсамольскі актывіст і малады паэт Максім Танк напісаў верш, у якім услаўляў герб „Пагоня" і бела-чырвона-белы сцяг. Радкі, прысвечаныя сімволіцы, гучаць наступным чынам:

Глядзі ў будучыню смела!
Настаў доўгачаканы час,
Пад сцягам бел-чырвона-белым
Чакае перамога нас.

Няхай жа меч Пагоні ззяе!
Гартуйма нашу еднасць, моц!
Вядзі нас, Воля прасвятая,
Да новай славы, новых сонц![4]

Такім чынам, нацыянальныя сімвалы яшчэ да вайны сталі неадʼемнай часткай і распазнавальным знакам беларускага нацыянальнага і незалежніцкага руху.

Не зніклі яны таксама падчас Другой сусветнай вайны. Імі працягвалі карыстацца прыхільнікі стварэння беларускай дзяржавы на несавецкай аснове. Гэтыя людзі ў той ці іншай ступені лічыліся спадкаемцамі ідэі БНР, таму шанавалі сімволіку, з ёй звязаную. Напярэдадні Другой сусветнай вайны пэўная частка беларускага нацыянальнага лагера летуценіла, што вайна III Рэйха супраць СССР створыць шансы для незалежнай беларускай дзяржавы.

3 А. Вашкевіч, *Нашы сцягі над Заходняй,* „Архэ" 2007, № 4, с. 78–90.
4 М. Танк, *Збор твораў у 13 тамах. Т. 9. Лісткі календара. Дзённікі (1941–1959),* Мінск 2009, с. 428.

Пры гэтым трэба падкрэсліць, што стаўленне да нацыстаў было розным. Паслядоўныя прыхільнікі супрацоўніцтва з Берлінам, якія ў той ці іншай ступені падзялялі ідэалогію Рэйха, складалі невялікую жменьку дзеячаў (група Фабіяна Акінчыца). Іншыя кіраваліся халодным палітычным разлікам і ілюзорнай надзеяй на падтрымку немцамі беларускай незалежнасці, паколькі не бачылі альтэрнатывы ў тагачаснай міжнароднай сітуацыі. Сведчыць аб гэтым факт, што супрацоўніцтва з Берлінам было вынікам працяглых унутраных дыскусій і ваганняў. Акрамя таго былі таксама дзеячы, якія разглядалі калабарацыю з немцамі як часовую з’яву, а ў сапраўднасці рабілі стаўку на заходніх саюзнікаў. У 1940–1944 гг. яны актыўна шукалі кантактаў з польскім эміграцыйным урадам[5].

Нягледзячы на тое, што нацысты ніколі не разглядалі беларускіх дзеячаў як палітычных партнёраў і не збіраліся ствараць нават марыянеткавай беларускай дзяржавы, усё ж з іх боку рабіліся пэўныя саступкі на карысць беларусаў, асабліва ў культурнай і адукацыйнай галіне. Гэтая палітыка была абумоўлена патрэбай выкарыстання беларусаў як супрацьвагі ў адносінах да прадстаўнікоў іншых нацыянальнасцей, перадусім палякаў і рускіх. Такім чынам акупанты дзеля паспяховага кіравання захопленымі тэрыторыямі рэалізоўвалі старажытны прынцып „падзяляй і пануй”.

Паколькі да вайны беларуская нацыянальная сімволіка ўжо стала неад’емнай часткай беларускага нацыянальнага і незалежніцкага канону, то не павінен выклікаць здзіўлення факт, што беларускія дзеячы не цураліся гэтай атрыбутыкі. Да пачатку нападу Германіі на СССР на тэрыторыі III Рэйха і залежных ад яго тэрыторыях (Генеральнае губернатарства, Рэйхсгаў Вартэланд, Пратэктарат Чэхіі і Маравіі) дзейнічаў шэраг беларускіх грамадскіх арганізацый. Аднак, паводле нямецкага заканадаўства, экспанаванне якіх-колечы ненацысцкіх нацыянальных сімвалаў у грамадскіх месцах было забаронена. Выкарыстанне сцягоў, павязак і значкаў дазвалялася толькі падчас унутраных мерапрыемстваў. Такія захады нямецкага боку выйікалі з жадання не псаваць адносін з савецкім бокам, паколькі ў адпаведнасці з пактам Рыбентропа — Молатава Берлін і Масква былі саюзнікамі[6].

З пачаткам нямецка-савецкай вайны немцы ўжо не мусілі азірацца на СССР. Гэта выкарысталі беларускія дзеячы, якія намагаліся экспанаваць свае нацыянальныя сімвалы паўсюль, дзе толькі гэта было магчыма. Так, напрыклад, мініяцюры герба і сцяга аздобілі загаловак „Менскай газэты” (ад лютага 1942 г. — „Беларускай газэты”), галоўнага беларускамоўнага перыядычнага выдання ў акупаванай Беларусі.

Ці не ўпершыню ў акупаванай Беларусі нацыянальны сцяг з’явіўся ў публічнай прасторы ў снежні 1941 г.? Тады два беларускія сцягі аздобілі залу

[5] Ю. Туронак, *Беларускае пытанне ў палітыцы лёнданскага лягеру (1941–1944),* [у:] *Мадэрная гісторыя Беларусі*, Вільня 2006, с. 464–484.

[6] Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde (BArch.), R 58/459, k. 194–198.

Менскага гарадскога тэатра, у якой адбыўся (пад кіраўніцтвам кс. В. Гадлеўскага) з’езд акруговых і раённых школьных інспектараў[7]. Таксама сцяг эпізадычна выкарыстоўваўся там, дзе яшчэ да вайны існавалі моцныя асяродкі беларускага жыцця. Захаваліся звесткі пра тое, як жыхары Жодзішак з бела-чырвона-белым сцягам віталі свайго колішняга пробашча кс. В. Гадлеўскага, які наведаў мястэчка 12 ліпеня 1942 г.[8]

Натуральным крокам беларускага актыву было імкненне да легітымізацыі гэтых сімвалаў з боку акупацыйных улад. У сярэдзіне ліпеня 1942 г. кіраўнік Беларускай народнай самапомачы (БНС) Іван Ермачэнка апрацаваў праект беларускіх нацыянальных сімвалаў, якія базаваліся на сімволіцы БНР, і папрасіў дазволу генеральнага камісара Беларусі Вільгельма Кубэ на іх выкарыстанне ў грамадскім жыцці на тэрыторыі Генеральнай акругі Беларусь (ГАБ). Гэты праект быў перададзены кіраўніку аддзела прапаганды ГАБ Леапольду Юрда. Апошні падрыхтаваў адпаведнае распараджэнне, якое потым прадставіў на подпіс генеральнаму камісару[9].

27 ліпеня 1942 г. генеральны камісар Беларусі Вільгельм Кубэ выдаў распараджэнне, якое дазваляла выкарыстоўваць беларускія нацыянальныя сімвалы на тэрыторыі падлеглай яму акругі. Дазвол тычыўся герба „Пагоня”, бела-чырвона-белага сцяга і адпаведнай нарукаўнай павязкі для сяброў БНС. Выкарыстанне гэтай сімволікі дакладна рэгламентавалася і дазвалялася толькі падчас пэўных урачыстасцей, а таксама „для пазнаньня беларускае нацыянальнасьці”[10].

Дадзены крок меў, аднак, не зусім законны характар. Пра тое, што нямецкія ўлады не надалі гэтай справе належнай увагі, сведчыць факт, што вышэйзгаданае распараджэнне гаўляйтара нават не было апублікавана ў выданні „Amtsblatt der Generalkommissars für Weißruthenien” (Урадавы веснік генеральнага камісара Беларусі), на старонках якога размяшчаліся ўсе акты, якія набывалі юрыдычную моц. Нягледзячы на тое, што, на думку супрацоўніка ГАБ Маўха, з палітычнага гледзішча беларускія сімвалы не выклікалі засцярог[11], рашэнне гаўляйтара выклікала сумневы ў яго законнасці з боку шэрагу кіраўнікоў адміністрацыі Кубэ. Загадчык аддзела кіравання ГАБ урадавы дарадца В. Геман не бачыў патрэбы выкарыстання беларускай сімволікі. Ён лічыў, што дэманстраванне беларускіх сімвалаў немэтазгоднае па эканамічных меркаваннях. Акрамя таго немец звяртаў увагу на тое, што выкарыстанне герба з выявай вершніка непажадана яшчэ і таму, што ён нагадваў дзяржаўную сімволіку Літвы[12].

7 *Канфэрэнцыя школьных Інспэктароў Беларусі,* „Беларуская Школа” 1942, № 1, с. 10.
8 А. Вашкевіч, *Вінцэнт Гадлеўскі. Насуперак часу,* Менск 2018, с. 138.
9 Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ), ф. 510, воп. 1, спр. 247, арк. 1136.
10 *Ibidem*, арк. 1139–1140.
11 *Ibidem*, арк. 1160.
12 *Ibidem*, арк. 1153–1158.

Нягледзячы на вышэйзгаданыя супярэчнасці, беларускія дзеячы, згуртаваныя вакол БНС, успрынялі крок Кубэ як дазвол на афіцыйнае ўжыванне нацыянальнай сімволікі. Чыноўнік ГАБ Юрдэн адзначаў, што хоць нямецкі бок не прыняў ніякага канкрэтнага рашэння па гэтай справе, „беларусы летуценяць найлепшымі думкамі”[13]. Сведчыць аб гэтым факт, што берлінская „Раніца” 6 верасня 1942 г. пасьпяшалася нават надрукаваць вышэйзгаданае распараджэнне Кубэ[14]. Нямецкае следства, якое мела на мэце вызначыць, хто нясе адказнасць за гэты крок, не прынесла вынікаў. Верагодней за ўсё, што кіраўнік БНС Ермачэнка самавольна паінфармаваў рэдакцыю берлінскай газеты, чым увёў у зман як немцаў, так і беларусаў[15].

Пасля гэтага на вуліцах некаторых гарадоў і мястэчак Генеральнай акругі Беларусь з'явіліся людзі з бела-чырвона-белымі павязкамі і шэўронамі. Гэта былі сябры БНС і Беларускай самааховы (БСА), што сведчыла аб іх прыналежнасці да гэтых арганізацый. Пры гэтым у выпадку Самааховы гэта адбывалася без фармальнай згоды, паколькі ў адпаведнасці з загадам шэфа СС і паліцыі Карла Цэнера ад 7 ліпеня 1942 г. абавязковым было нашэнне самааховоўцамі нарукаўнай павязкі са свастыкай, а не нацыянальнымі сімваламі[16]. Тым не менш сімвалы былі прадэманстраваны 1 жніўня 1942 г. у Менску падчас урачыстага адкрыцця першага падрыхтоўчага курса афіцэраў БСА[17].

Нацыянальныя сцягі з'яўляліся таксама на некаторых будынках, у якіх месціліся сядзібы БНС альбо кватараваліся аддзелы Беларускай самааховы. Аналіз фотадакументаў дазваляе сцвярджаць, што нацыянальная сімволіка таксама сустракалася на будынках некаторых раённых упраў цывільнай адміністрацыі, якія складаліся з сяброў БНС[18].

Апрача таго беларускі сцяг можна пабачыць на здымках пахаванняў вядомых дзеячаў. У гэтым выпадку нацыянальным палотнішчам пакрывалася дамавіна. Напрыклад, бела-чырвона-белым сцягам была пакрыта труна Вацлава Іваноўскага падчас жалобнай працэсіі, якая адбылася ў Менску 11 снежня 1943 г.[19] У выніку таго, што беларуская сімволіка мімаволі акупантаў атрымала распаўсюджанне, улады ГАБ былі вымушаны пагадзіцца з гэтым фактам і падрыхтаваць праект новай пастановы[20].

---

13 *Ibidem*, арк. 1141.

14 *Беларускія нацыянальныя азнакі й эмблемы*, „Раніца”, 1942, 6 верасня, с. 2.

15 НАРБ, ф. 510, воп. 1, спр. 247, арк. 1154.

16 НАРБ, ф. 3500, воп. 2, спр. 48, арк. 103.

17 А. Літвін, *Беларуская самаахова: да пытання стварэння і дзейнасці*, [у:] *Старонкі ваеннай гісторыі Беларусі*, Мінск 1998, ч. 2, с. 50.

18 Беларускі дзяржаўны архіў музей літаратуры і мастацтва (БДАМЛіМ), ф. 3, воп. 3, спр. 131, арк. 1–4.

19 J. Grzybowski, *Pogoń między Orłem Białym, Swastyką i Czerwoną Gwiazdą. Białoruski ruch niepodległościowy w latach 1939–1956,* Warszawa 2011, s. 857.

20 НАРБ, ф. 510, воп. 1, спр. 247, арк. 1153–1158.

Пахаванне Вацлава Іваноўскага. Менск, 11 снежня 1943 г.

Напрыканцы 1942 г. справа выкарыстання беларускіх нацыянальных сімвалаў у ГАБ выпадкова звярнула на сябе ўвагу Берліна. У лістападзе 1942 г. дзеячы Люблінскага аддзела Беларускага камітэта звярнуліся да ўлад Генеральнага губернатарства з просьбай дазволіць выраб беларускіх эмблем, а таксама выкарыстанне нацыянальнай сімволікі на пячатках, штампах і іншай дакументацыі. Сваю просьбу яны абгрунтавалі наяўнасцю вышэйзгаданага распараджэння Кубэ, якое тычылася ўжывання нацыянальных сімвалаў у ГАБ[21]. Нічога не ведаючы, улады ў Кракаве зрабілі адпаведны запыт у Міністэрства ўсходніх акупаваных абшараў (Остміністэрыюм). Справа выкарыстання беларускай сімволікі стала прадметам дыскусіі на ўзроўні ведамства Альфрэда Розенберга ў Берліне і кіраўніцтва Рэйхскамісарыята „Остланд" у Рызе.

У выніку распараджэнне гаўляйтэра Беларусі было афіцыйна прыпынена. Тым не менш беларускі актыў працягваў фарсіраваць справу выкарыстання нацыянальных сімвалаў у грамадскай сферы. Гэта магло стварыць у вачах грамадства ўражанне пэўнай самастойнасці беларускіх дзеячаў. У чэрвені 1943 г. Беларуская рада даверу звярнулася да Кубэ з просьбай дазволіць выкарыстанне беларускай нацыянальнай эмблемы з выявай кветкі васілька на бела-чырвона-белым фоне. 27 жніўня 1943 г. гаўляйтар зрабіў спробу атрымаць згоду Остміністэрыюма на зацвярджэнне гэтага сімвала.

21 *Ibidem*, арк. 1136.

Заслугоўвае ўвагі абгрунтаванне, якім карыстаўся Кубэ, матывуючы прысутнасць кветкі васілька. У звароце генеральнага камісара Беларусі да Остміністэрыюма адзначалася: "Я меў перамовы з рознымі мясцовымі кіраўнікамі. Мне былі прадстаўлены прыклады эмблем, якія далучаю. З мэтай абгрунтавання гэтай эмблемы я хацеў бы заўважыць, што колер васілька ў беларускага народа з'яўляецца сімвалам беларускай нацыі, то бок сімвалам усіх тых, хто залічвае сябе да сапраўдных беларусаў. У шэрагу беларускіх народных песень узгадваецца гэта кветка, бо блакітным, як кветка, ёсць беларускае неба, вочы беларускіх хлапцоў і дзяўчат. «Душа беларуса гэтак нябесна празрыстая, мяккая і чыстая, як васілёк»,— кажа беларускі паэт. Беларускія паэты часта ўзгадваюць «васількова-блакітныя колеры беларусаў». Сусветнай вядомасцю карыстаюцца слуцкія паясы, якія ў сваёй аснове нярэдка ўтрымліваюць васілёк. Адзін з вядомых беларускіх лірыкаў Багдановіч услаўляе кветку васілька як «сімвал беларускага мастацтва». Зыходзячы з вышэйзгаданых разваг, мясцовыя жыхары выказаліся за тое, каб уключыць у іх беларускую нацыянальную дзяржаўную сімволіку кветку васілька. Колер бела-чырвона-белы павінен у будучыні стаць знакам сапраўдных беларусаў"[22].

Генеральны камісар Беларусі далучыў да прапановы эмблемы таксама праект распараджэння, якое юрыдычна замацавала б права яе выкарыстання на тэрыторыі ГАБ. Гаўляйтар прасіў згоды Берліна на зацвярджэнне гэтага дакумента. У № 1 праекта распараджэння чытаем: „У Генеральнай акрузе Беларусь дазваляецца на выпадак свят і нацыянальных урачыстасцей вывешваць і насіць беларускія нацыянальныя эмблемы, але з агаворкай, што заўсёды ў такіх выпадках адначасова і ў такім жа годным выглядзе будзе прадстаўлена сімволіка нямецкай дзяржаўнай улады падчас аздаблення будынкаў, сцэн і памяшканняў"[23]. Падрыхтоўка звароту і праекта распараджэння была апошнім крокам Кубэ, накіраваным на легалізацыю беларускай сімволікі. Ужо праз месяц гаўляйтар загінуў у замаху, таму распачатая ім справа мела працяг ужо без яго ўдзелу.

Аднак пытанне зацвярджэння беларускай сімволікі не знайшло хуткага вырашэння. Спачатку разгляд справы значна замарудзіўся па прычыне таго, што высланыя Кубэ ў Берлін эскізы былі знішчаны падчас бамбардзіроўкі нямецкай сталіцы. Тым не менш не тэхнічныя цяжкасці паўплывалі на вырашэнне пытання.

Варта больш уважліва прасачыць думкі нямецкіх чыноўнікаў. Кіраўніцтва Рэйхскамісарыята „Усход" і Остміністэрыюма паставіліся непрыхільна да спробы надання беларускай сімволіцы афіцыйнага статусу, прызнаючы яго неабгрунтаваным перабольшваннем. З ліста Остміністэрыюма да

[22] *Ibidem*, арк. 1161–1162.
[23] *Ibidem*, арк. 1157–1158.

выконваючага абавязкі генеральнага камісара Беларусі Курта фон Готберга ад 10 кастрычніка 1943 г. вынікае, што нямецкія ўлады не могуць зацвердзіць беларускіх нацыянальных сімвалаў, бо гэта азначала б прызнанне пэўнай самастойнасці альбо аўтаноміі Беларусі. Акрамя гэтага ў Берліне непакоіліся, што падобны крок можа абудзіць надзеі беларускіх нацыянальных актывістаў на падтрымку Германіяй стварэння суверэннай беларускай дзяржавы. А гэта, як вядома, не ўваходзіла ў планы нацыстаў[24]. Яскрава сведчыць аб гэтым ліст чыноўніка ўсходняга міністэрства доктара Лабса да Готберга, у якім чытаем: „Эскіз праекта беларускай нацыянальнай эмблемы ў якасці беларускай «дзяржаўнай атрыбутыкі ўлады» не можа быць мной падтрыманы, паколькі «дзяржаўная атрыбутыка ўлады» прадугледжвае дзяржаўную самастойнасць альбо прынамсі аўтаномію. Будучае фармаванне Беларусі ў яе агульных рысах пакуль яшчэ з поўнай упэўненасцю не вызначана такім чынам, каб ужо сёння мы маглі казаць пра яе «дзяржаўную» атрыбутыку. Пастаноўка гэтага пытання можа выклікаць пэўныя надзеі ў беларускім лагеры, якія, як вядома, у цяперашніх умовах не могуць быць споўнены"[25].

У сувязі з гэтым Берлін раіў замест „беларускай дзяржаўнай сімволікі" зацвердзіць „агульнабеларускі знак", які маглі б насіць сябры Беларускай рады даверу і СБМ, а таксама старасты цывільнай адміністрацыі[26]. Адпаведнае рашэнне было падпісана кіраўнікамі Остміністэрыюма 3 снежня 1943 г. пасля чаго накіравана ў Менск. 11 снежня 1943 г. Герхард Мэндэ паведамляў новаму гаўляйтару Беларусі Готбергу: "З Вашай прапановай увесці для беларусаў нацыянальны беларускі знак у выглядзе кветкі васілька на бела-чырвона-белым фоне я згодзен. Аднак я прашу не называць і не лічыць гэтую эмблему атрыбутыкай «беларускай дзяржаўнай улады», бо яна ў такім статусе можа стаць перадумовай да стварэння дзяржаўнай улады, якая ў Беларусі адсутнічае. Аб ухваленні гэтай эмблемы я прашу праінфармаваць беларускае насельніцтва не ў выглядзе афіцыйнага заканадаўчага акта, а толькі шляхам фармальнага паведамлення Беларускай рады даверу з публікацыяй у прэсе"[27].

Аднак ужо пасля гэтага ў Берліне з'явіліся пэўныя засцярогі да вышэйзгаданай сімволікі. Шэф аддзела палітыкі Остміністэрыюма обер-групэнфюрэр Бергер (6 студзеня 1944 г.) не раіў выкарыстоўваць выяву васілька як агульнабеларускую эмблему па прычыне таго, што раней Гітлер прадугледзеў падобную адзнаку для фольксдойчаў, якія служылі ў войсках СС[28]. У сувязі

[24] А. Літвін, *Акупацыя Беларусі. Пытанні супраціву і калабарацыі (1941–1944)*, Мінск 2000, с. 284–286.
[25] НАРБ, ф. 510, воп. 1, спр. 247, арк. 1161–1162.
[26] *Ibidem*, арк. 1162.
[27] *Ibidem*, арк. 1165–1166.
[28] *Ibidem*, арк. 1164.

з гэтым Остміністэрыюм вырашыў устрымацца ад інфармавання беларускіх дзеячаў аб сваім рашэнні наконт васілька. Такім чынам, распараджэнне ведамства Розенберга не было нават абвешчана насельніцтву, не кажучы ўжо аб тым, што яно набыло нейкую юрыдычную моц[29].

Паколькі выява васілька выклікала пэўныя засцярогі, у лютым 1944 г. Берлін прасіў ГАБ даслаць на разгляд іншыя прапановы адносна агульнабеларускага знака[30]. Пры гэтым нямецкае кіраўніцтва як у Берліне, так і ў Менску ставілася да яго як да нечага неістотнага і непатрэбнага. Так, напрыклад, персанальны рэферэнт ГАБ дзяржаўны арадца Маркус быў перакананы, што стварэнне беларускай нацыянальнай эмблемы зусім не пільнае, таму можна яго адкласці на нявызначаны час. Тым часам гаўтштурмфюрэр СС Брандэнбург 4 лютага 1944 г. адзначыў, што спачатку належыць апрацаваць нацыянальны знак для беларускіх остарбайтэраў, які мог бы ўтрымліваць стылізаваны васілёк, а ўжо потым на яго аснове стварыць „агульнабеларускі знак"[31]. Трэба адзначыць, што ўвесну 1944 г. сапраўды з'явіўся праект адзнак для ўсходніх работнікаў — беларусаў, рускіх і ўкраінцаў. Ён павінен быў замяніць агульную для ўсіх нашыўку з надпісам „Ost". Беларускі варыянт прадугледжваў выяву коласа з нацыянальнымі колерамі[32].

Такім чынам, урэгуляванне на юрыдычным узроўні ўжывання беларускіх сімвалаў пад нямецкай акупацыяй не адбылося. Тычылася гэта не толькі Генеральнай акругі Беларусь, але таксама іншых абшараў, на якіх існавалі беларускія арганізацыі і суполкі. Так, напрыклад, толькі 22 студзеня 1944 г. улады Генеральнага губернатарства атрымалі адказ з Остміністэрыюма аб тым, што належыць устрымацца ад выдання дазволу тамтэйшым беларусам на выкарыстанне нацыянальных сімвалаў да моманту прыняцця нямецкімі ўладамі канчатковага рашэння[33].

Нягледзячы на гэта сімволіка ў абмежаваным памеры выкарыстоўвалася беларускімі актывістамі ў Генеральным губернатарстве, Генеральнай акрузе Латвія, Пратэктараце Чэхіі і Маравіі. Адбывалася гэта альбо нефармальна, альбо ў якасці афіцыйнай эмблемы грамадскай арганізацыі. Так, напрыклад, выява герба „Пагоня" была размешчана на афіцыйных запрашэннях удзельнікам урачыстай Акадэміі з нагоды 24-й гадавіны абвяшчэння БНР, якую ў сакавіку 1942 г. зладзіў Пражскі аддзел Беларускага камітэта самадапамогі ў Германіі[34]. У якасці прыкладу можна таксама прывесці пахаванне Васіля Захаркі 19 сакавіка 1943 г. у Празе на Альшан-

29 *Ibidem*, арк. 1171–1172.
30 *Ibidem*, арк. 1174.
31 *Ibidem*, арк. 1175, 1177.
32 *Нацыянальныя адзнакі для работнікаў з Усходу*, „Беларускі Работнік" 1944, 7 траўня, с. 2.
33 НАРБ, ф. 510, воп. 1, спр. 247, арк. 1170.
34 Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. 5875, оп. 1, д. 38, л. 76.

скіх могілках. Труна прэзідэнта БНР была аздоблена шматлікімі вянкамі з бела-чырвона-белымі стужкамі[35].

Герб „Пагоня" знаходзіўся на афіцыйнай пячатцы Беларускага камітэта ў Генеральным губернатарстве[36]. У 1943 г. старшыня Беларускага аб'яднання ў Генеральнай акрузе Латвія Кастусь Езавітаў рабіў захады атрымаць ад немцаў дазвол на ўжыванне значкоў з выявай нацыянальнага сцяга. Па замове беларускага дзеяча была нават выраблена партыя значкоў, якія знайшлі попыт сярод мясцовай беларускай інтэлігенцыі[37].

На падставе аналізу вышэйзгаданых звестак можна зрабіць выснову, што выкарыстанне беларускай нацыянальнай сімволікі на працягу большага перыяду нямецкай акупацыі мела паўфармальны і эпізадычны характар. Сітуацыя крыху змянілася ў апошняе паўгоддзе акупацыі. Пад уплывам штораз горшай для немцаў сітуацыі на фронце ўлады ў Берліне былі вымушаны ісці на пэўныя саступкі на карысць мясцовых антыкамуністаў у акупаваных краінах, каб максімальна мабілізаваць мясцовае жыхарства на барацьбу з СССР. Такім чынам акупанты намагаліся ўзмацніць антысавецкія настроі сярод насельніцтва. Меркавалася, што ў выпадку вымушанага адыходу Вермахта з занятых абшараў тут узнікне мясцовы рух супраціву, які, ведучы ўзброеную барацьбу ў тыле Чырвонай арміі, здолее аблегчыць сітуацыю нямецкіх войскаў на фронце.

У снежні 1943 г. выконваючы абавязкі генеральнага камісара Беларусі Курт фон Готберг дазволіў стварэнне Беларускай цэнтральнай рады (БЦР) на чале з прэзідэнтам Радаславам Астроўскім. Паколькі Рада лічылася прапагандысцкай фікцыяй, то выкарыстанне сцяга і герба таксама ўспрымалася немцамі як элемент, неабходны для прыцягнення да супрацоўніцтва беларускіх сіл. У сітуацыі, калі нямецкія войскі адступалі на ўсіх франтах, у прапагандысцкіх мэтах акупанты былі схільныя заплюшчыць вочы на прысутнасць беларускай сімволікі. Перадусім гэта знайшло адлюстраванне падчас мерапрыемстваў з удзелам БЦР: урачыстасцей, маніфестацый і сходаў на вуліцах Менска і іншых гарадоў. Сярод найбольш масавых мерапрыемстваў беларускіх актывістаў у 1944 г. было святкаванне чарговай гадавіны абвяшчэння Беларускай Народнай Рэспублікі (25 сакавіка), Дня працы і вясны (1 траўня) і г. зв. Дня вызвалення з-пад бальшавіцкай акупацыі (22 чэрвеня)[38]. Беларускі актыў, згуртаваны вакол БЦР і звязаных з ёй арганізацый, намагаўся пашыраць сімволіку шляхам экспанавання яе ў якасці сваіх атрыбутаў (на пячатках, сяброўскіх пасведчаннях і г.д.). Ёсць сведчанні, што нацыянальны герб і сцяг з'явіліся на будынках, у якіх месціліся акруговыя намесніцтвы БЦР[39].

---

35 А. Глагоўская, *Васіль Захарка — другі прэзыдэнт БНР*, „Спадчына" 1994, № 1, с. 73.

36 Archiwum Akt Nowych (AAN), sygn. 214, I, t. 7, k. 3.

37 НАРБ, ф. 458, воп. 1, спр. 16, арк. 5.

38 У часопісе „Архэ" (2008, № 5) ёсць шмат здымкаў, якія дэманструюць розныя эпізоды выкарыстання нацыянальнай сімволікі ў часе існавання БЦР (вясна—лета 1944 г.).

39 Я. Малецкі, *Пад знакам Пагоні. Успаміны,* Таронта 1976, с. 129.

Нацыянальныя сімвалы прысутнічалі на інаўгурацыйным пасяджэнні БЦР (22 студзеня 1944 г.), а таксама на г. зв. II Усебеларускім кангрэсе (27 чэрвеня 1944 г.). Паводле ўспамінаў відавочцаў, у дзень правядзення кангрэсу бела-чырвона-белыя сцягі лунал не толькі на будынку Менскага гарадскога тэатра, у якім адбылося мерапрыемства, але таксама імі аздаблялі трамваі беларускай сталіцы[40].

Тое самае тычылася Беларускай краёвай абароны (БКА). Гэта фармаванне разглядалася як істотная частка нямецкіх планаў накіраваных на мабілізацыю мясцовага жыхарства на змаганне з СССР. 13 сакавіка 1944 г. кіраўнік СС і паліцыі Беларусі дазволіў жаўнерам БКА выкарыстоўваць нацыянальныя адзнакі. Яны прысутнічалі як у абмундзіраванні (цэшкі, нарукаўныя і каўняровыя нашыўкі), так і ў выглядзе штандара падчас урачыстасцей (напр., прыняцця прысягі), аздаблення будынкаў кашар і мабілізацыйных пунктаў. Гэта павінна было пазітыўна ўплываць на маральны стан і настроі жаўнераў.

Быў зацверджаны наступны ўзор мундзіра для шарагоўцаў, падафіцэраў і афіцэраў БКА: на шапцы — герб „Пагоня", устаўкі на каўнерах (4 x 6,5 см) з размешчаным па цэнтры шасціканцовым крыжам Ярылы (2 x 4 см) на чырвоным полі. У афіцэраў двукрыжы былі залатыя, у падафіцэраў і шарагоўцаў — срэбныя. На левым рукаве насіліся нашыўкі ў выглядзе шчыта бела-чырвона-белага колеру з размешчаным па цэнтры гербам „Пагоня". Музыкі аркестра БКА насілі згаданыя нашыўкі на абодвух рукавах[41].

Аднак ва ўмовах ваеннага часу і недахопу матэрыяльных сродкаў загады адносна ўніформы не заўсёды выконваліся. У мундзіры БКА былі апрануты толькі некалькі батальёнаў і камандны склад. Жаўнеры іншых батальёнаў амаль не адрозніваліся ад цывільнага насельніцтва. Камандаванне неаднаразова атрымлівала скаргі, у якіх сцвярджалася, што лясныя партызаны апрануты лепш, чым вайскоўцы БКА[42].

Некаторыя вайскоўцы БКА не перасталі выкарыстоўваць нацыянальныя адзнакі нават пасля эвакуацыі на захад улетку 1944 г. Паводле распараджэння прэзідэнта БЦР ад 25 кастрычніка 1944 г., а таксама загада начальніка Галоўнага кіраўніцтва вайсковых спраў (ГКВС) БЦР № 6 ад 25 кастрычніка 1944 г. для беларускіх вайсковых фармаванняў на чужыне да моманту іх вяртання ў Беларусь прызначаліся адзнакі БКА. Новым было ўвядзенне нашыўкі, якую насілі на правым рукаве вышэй локця. Яна мела выгляд шчыта з бела-чырвона-белымі паласкамі, размешчанымі пад вуглом 45% справа налева. У верхняй частцы на цёмна-шэрым фоне быў размешчаны надпіс „Беларусь". Згодна з загадам кіраўніка ГКВС БЦР № 43 ад 3 сакавіка

40 А. Гардзіенка, *Беларуская Цэнтральная Рада: стварэнне, дзейнасць, заняпад 1943–1995*, Мінск 2016, с. 94–95.

41 А. Літвін, *Акупацыя Беларусі*…, с. 190.

42 НАРБ, Ф. 382, воп. 1, спр. 4, л. 113; А. Літвін, *Акупацыя Беларусі*…, с. 193.

1945 г. нашэнне такога элемента абмундзіравання было абавязковым для ўсіх афіцэраў, падафіцэраў і жаўнераў, якія служылі ў шэрагах 1-га Кадравага батальёна БКА ў Берліне[43].

Падобная сімволіка была распрацавана для 30-й грэнадзёрскай дывізіі СС (1-й беларускай), фармаванне якой распачалося ў студзені 1945 г. у Баварыі. Яе жаўнеры павінны былі насіць на каўнерах чорныя нашыўкі з белым падвойным крыжам Ярылы. Такі ўзор быў зацверджаны рэйхсфюрэрам СС Гімлерам 29 студзеня 1945 г. Меркавалася, што беларускія грэнадзёры будуць таксама насіць на плячы бела-чырвона-белы шчыт, у верхняй частцы якога на чорным фоне будзе змешчаны надпіс *Weissruthenien*. Падобна, што гэты ўзор уніформы ніколі не выкарыстоўваўся, паколькі часу на яе вытворчасць ужо не было. У красавіку 1945 г. камандаванне прыняло рашэнне аб расфармаванні злучэння[44].

Пасля адыходу нямецкіх войск з Беларусі ўлетку 1944 г. кіраўніцтву ІІІ Рэйха ўжо было абыякава, дзе і якую сімволіку выкарыстоўваюць беларусы. У сітуацыі, калі хуткая параза Германіі рабілася непазбежнай, нямецкую цэнзуру гэтая праблема не цікавіла. У выніку на старонках берлінскай „Раніцы" ў лістападзе 1944 г. з'явіўся вялікі артыкул Антона Адамовіча, прысвечаны беларускім сімвалам. Аўтар пісаў пра іх у катэгорыях не толькі нацыянальных, але і дзяржаўных атрыбутаў Беларусі[45].

Крыху іншы характар мела выкарыстанне беларускіх нацыянальных сімвалаў у парамілітарных арганізацыях, а таксама вайскова-паліцэйскіх фармаваннях. Хоць сцяг і герб выкарыстоўваліся Саюзам беларускай моладзі (СБМ) і Беларускай службай Бацькаўшчыне, яны былі прадстаўлены не ў кантэксце нацыянальнай сімволікі, а толькі ў кантэксце сімволікі гэтых арганізацый.

Асабліва трэба падкрэсліць выпадак СБМ. Аналіз даступных фота- і кінаматэрыялаў дазваляе зрабіць выснову, што значная частка выкарыстання беларускіх нацыянальных сімвалаў у 1943–1944 гг. звязана менавіта з гэтай арганізацыяй. Гэта тлумачыцца асаблівым статусам Саюза ў іерархіі калабарацыйных арганізацый, якія існавалі са згоды акупантаў. Апошнія ўскладалі на СБМ значныя вайскова-гаспадарчыя і ідэалагічныя заданні, таму дбанне пра сімволіку разглядалася як сродак узмацнення аўтарытэту арганізацыі сярод моладзі. Эмблема Саюза ў выглядзе ромба ў нацыянальных колерах упрыгожвала мундзіры юнакоў і юначак (цэшкі, нарукаўныя знакі на левым рукаве). Бела-чырвона-белы сцяг з эмблемай арганізацыі пасярэдзіне з'яўляўся афіцыйным штандарам СБМ.

43 НАРБ, ф. 383, воп. 1, спр. 11а, арк. 233–234, 313.

44 J. Gdański, *Zapomniani żołnierze Hitlera*, Warszawa 2005, s. 75.

45 Г. Альгердзіч, *Нашыя нацыянальныя эмблемы*, „Раніца" 1944, 22 лістапада, с. 5; 26 лістапада, с. 5; 29 лістапада, с. 3.

Сябры СБМ маршыруюць вуліцамі Менска. Вясна 1944 г.

Акрамя таго кожны звяз, круг і акруга таксама мелі ўласныя сцягі. Яны адрозніваліся ад агульнасаюзнага штандара тым, што з левага боку на ўсю шырыню палотнішча быў размешчаны трохкутнік колеру, які адпавядаў узроставай групе адзінкі: зялёнага (моладзь 10–14 гадоў), блакітнага (15–18) і чырвонага (19–20). На трохкутніку знаходзілася таксама назва адзінкі і сімвал юнацкай арганізацыі: дубовыя лісты з жалудамі (юнакі) альбо кветка васілька (юначкі)[46]. Юнакоў і дзяўчат ва ўніформе СБМ можна было пабачыць не толькі ў Беларусі, але таксама па-за яе межамі. Гэта былі члены Працоўнай групы СБМ „Германія" і ўдзельнікі дапаможнага персаналу Люфтвафэ. Маладыя беларусы, якія належалі да гэтай службы, мелі на левым рукаве эмблемы СБМ[47]. Дзяўчаты на службе Люфтвафэ насілі замест павязкі на левым рукаве толькі простакутную эсбээмаўскую эмблему[48]. Апрача таго амаль усе вядомыя прапагандысцкія плакаты Саюза ўтрымлівалі нацыянальныя сімвалы. Такім чынам, менавіта СБМ можна лічыць галоўным „папулярызатарам" нацыянальных сімвалаў у разглядаемы перыяд[49].

У гістарыяграфіі існуе меркаванне аб паўсюдным выкарыстанні нацыянальнай сімволікі беларускай дапаможнай паліцыяй, але такое насамрэч

[46] А. Каваленя, *Прагерманскія саюзы моладзі на Беларусі. Вытокі. Структура. Дзейнасць*, Мінск 1999, с. 120–121.

[47] „Раніца" 1944, 23 ліпеня, с. 3.

[48] *Ibidem*, 3 верасня, с. 3.

[49] Ю. Туронак, *Людзі СБМ; Беларусь пад нямецкай акупацыяй*, Смаленск 2008, с. 115.

было немагчыма. Мясцовая служба парадку не з'яўлялася самастойнай структурай, а была часткай акупацыйнай машыны, якая падпарадкоўвалася вайсковай дысцыпліне і загадам. Паліцыя „шума" была апранута ў нямецкія мундзіры з адпаведнымі адзнакамі, а ўсялякая „самадзейнасць" з нацыянальнымі праявамі не віталася.

Але, паводле сведчанняў удзельнікаў ваенных падзей, нягледзячы на фармальную забарону нашэння беларускіх нацыянальных пазнак, яны ўсё ж сустракаліся ў некаторых адзінках. Прыкладам можа паслужыць 68-ы шума-батальён[50] у Наваградку. Яго камандзір Барыс Рагуля рупіўся аб нацыянальным абліччы адзінкі, што знайшло адлюстраванне ў прысутнасці ўласнага штандара, які ўяўляў сабой бела-чырвона-белы сцяг з надпісам „Першы беларускі швадрон", а таксама гербам „Пагоня" і гербам Наваградка ў левай частцы палотнішча. Паводле непацверджаных звестак, у батальёне выкарыстоўваліся таксама аблогі на каўнеры ў нацыянальных колерах[51].

Ёсць таксама ўзгадка пра тое, што жаўнеры 60-га шума-батальёна (месца кватаравання: Баранавічы) выразалі з бляшанак ад кансерваў нарукаўныя адзнакі ў выглядзе бела-чырвона-белых шчытоў, якія насілі на левым рукаве[52]. Да вышэйзгаданых сведчанняў належыць аднак ставіцца вельмі крытычна, паколькі яны не знаходзяць падмацавання ў іншых крыніцах. Калі выпадкі такой „самадзейнасці" сапраўды былі, то яны мелі адзінкавы характар. Звесткі аб выкарыстанні нацыянальных сімвалаў у вышэйзгаданых фармаваннях паходзяць ад іх кіраўнікоў, якія пасля вайны апынуліся ў эміграцыі і ўжо там намагаліся ўмацаваць свой аўтарытэт у вачах аднадумцаў прыпісваючы сабе патрыятычную актыўнасць у гады акупацыі[53].

Адзіным шума-фармаваннем, якое паводле ўставу ў абмундзіраванні мела беларускія знакі, быў 13-ы батальён СД. Гэта была нарукаўная нашыўка ў нацыянальных колерах. Яе насілі на левым рукаве вышэй локця. Аднак даступныя фотаматэрыялы дазваляюць меркаваць, што вышэйзгаданыя элементы прысутнічалі на ўніформе далёка не ўсіх шуцманаў 13-га батальёна.

Інфармацыю аб выкарыстанні пэўных нацыянальных элементаў ва ўніформе вышэйзгаданых вайскова-паліцэйскіх адзінак не варта ўспрымаць як прызнанне нейкіх прывілеяў для беларусаў. Пазначэнне нацыянальнымі колерамі іншаземных легіёнаў было з'явай паўсюднай у III Рэйху. У гады вайны ў структурах Вермахта, Люфтвафэ і СС існавалі шматлікія фармаванні, якія складаліся з іншаземцаў. Гэта тычылася як народаў Заходняй Еўропы, так і народаў СССР. Нацыянальныя колеры прысутнічалі на мундзірах

---

50 Гаворка ідзе пра атрады дапаможнай паліцыі (нем. Schutzmannschaft) (заўвага рэд.).

51 Л. Юрэвіч, *Жыцьцё пад агнём. Партрэт беларускага военачальніка і палітычнага дзеяча Барыса Рагулі на фоне яго эпохі*, Мінск 1999, с. 190, 203.

52 Ф. Кушаль, *Спробы стварэньня беларускага войска*, Мінск 1999, с. 61.

53 Ю. Грыбоўскі, *Наваградскі эскадрон Барыса Рагулі: вядомае і невядомае,* „Białoruskie Zeszyty Historyczne" 2008, z. 30, s. 101–114.

палявых частак Вермахта і СС, якія складаліся з прадстаўнікоў балтаў, нярускіх народаў Расіі, Закаўказзя, а таксама ў казацкіх аддзелах, у частках Рускай вызваленчай арміі і іншых усходніх легіёнах. Ужыванне нацыянальных элементаў у абмундзіраванні гэтых фармаванняў было прадыктавана не столькі палітычнымі матывамі, колькі практычнымі меркаваннямі, якія дазвалялі вонкава адрозніваць часткі, у якіх служылі іншаземцы ад злучэнняў, што складаліся з немцаў.

Нацыянальныя элементы ў абмундзіраванні некаторых ваенна-паліцэйскіх адзінак не сведчылі аб іх нацыянальным складзе. Акрамя беларусаў там знаходзілася значная колькасць прадстаўнікоў іншых нацыянальнасцей. Наяўнасць беларускіх элементаў у абмундзіраванні вышэйзгаданых калабарацыйных фармаванняў не адлюстроўвала ідэйных перакананняў людзей, якія там служылі. Прысутнасць элементаў беларускай сімволікі на ўніформе гэтых частак таксама не азначала, што яны складаліся з беларускіх нацыяналістаў. Нягледзячы на тое, што актыў БНС і БЦР хацеў бачыць у іх зародак нацыянальнага войска, насамрэч яны былі толькі элементам брутальнай акупацыйнай машыны тэрору[54].

Праведзенае даследаванне дазваляе зрабіць пэўныя высновы. Беларуская нацыянальная сімволіка ніколі не была зацверджана акупантамі ў якасці сімвалаў нават асобна ўзятай тэрытарыяльна-адміністрацыйнай адзінкі (напр., Генеральнай акругі Беларусь). Яна лічылася не больш чым распазнавальным знакам беларускіх арганізацый (БНС, БЦР, БКА, СБМ і г.д.), якія дзейнічалі з дазволу акупантаў. У 1941–1943 гг. выпадкі экспанавання нацыянальных сімвалаў мелі эпізадычны характар. Толькі ў 1944 г. яны пачалі выкарыстоўвацца больш шырока, чым дагэтуль. Аднак гэта зусім не азначала, што яны набылі афіцыйны статус.

Беларускі сцяг і герб падчас нямецкай акупацыі выкарыстоўваліся ў прапагандысцкіх мэтах, таму найчасцей яны экспанаваліся падчас урачыстасцей з удзелам мясцовых актывістаў. Да нашых дзён захавалася дастаткова шмат фота- і кінаматэрыялаў, якія сведчаць пра выкарыстанне нацыянальнай сімволікі падчас нямецкай акупацыі. Аднак трэба памятаць, што ў большасці выпадкаў гэта былі пастановачныя здымкі, зробленыя з нагоды розных прапагандысцкіх мерапрыемстваў, якія не адлюстроўваць штодзённага жыцця. У сувязі з гэтым няма падстаў сцвярджаць, што сімволіка моцна ўрэзалася ў памяць насельніцтва, якое зведала жахі акупацыі. Яскрава сведчыць аб гэтым факт, што ў архіўных крыніцах і мемуарыстыцы звесткі пра гэты эпізод акупацыйнага жыцця сустракаюцца вельмі рэдка. Пераважная большасць жыхароў Беларусі была занята штодзённым выжываннем ва

54 А. Литвин, *Местная вспомогательная полиция на территории Беларуси (июль 1941-июнь 1944 г.),* [у:] *Беларусь у ХХ стагоддзі*, вып. 2, Мінск 2003, с. 216; J. Grzybowski, *An Outline History of the 13 (Belarussian) Battalion of the SD Auxiliary Police,* „The Journal of Slavic Military Studies" 2010, vol. 23, nr 3, p. 461–476.

ўмовах жорсткай ваеннай рэчаіснасці, а не ўдзелам у прапагандысцкіх мерапрыемствах акупантаў. Па прычыне эпізадычнасці выкарыстання нацыянальная сімволіка не стала часткай штодзённага акупацыйнага краявіду.

Прыведзеныя дакументальныя сведчанні пераканаўча даводзяць, што акупанты пагарджалі беларускай сімволікай не менш чым іншай чужой атрыбутыкай, разглядаючы яе побач з сімваламі іншых народаў выключна як інструмент сваёй прапагандысцкай палітыкі.

Выкарыстанне беларускіх нацыянальных сімвалаў у часы нямецкай акупацыі не з'яўлялася чымсьці надзвычайным. Гісторыя пакінула шмат дакументальных сведчанняў аб тым, што нацыянальная і дзяржаўная сімволіка іншых народаў у гады вайны таксама выкарыстоўвалася тымі, хто па той ці іншай прычыне апынуўся на службе III Рэйху. Гэта датычыла многіх народаў Заходняй Еўропы, а ў нашым рэгіёне рускіх, украінцаў, эстонцаў, літоўцаў, латышоў, азербайджанцаў, грузін ды інш.

Нацысты не стварылі беларускай сімволікі, яна існавала задоўга да іх. Ініцыятыва яе выкарыстання зыходзіла не ад акупантаў, а ад беларускага актыву, які любым коштам фарсіраваў з'яўленне нацыянальных атрыбутаў у грамадскай прасторы. Беларускі актыў намагаўся такім чынам хоць сімвалічна прадэманстраваць сваю „самастойнасць".

Тым часам немцы бачылі ў гэтым дадатковы інструмент вядзення сярод беларусаў прапагандысцкай працы, скіраванай супраць іх апанентаў (палякаў і рускіх), якія адначасова з'яўляліся ворагамі Германіі. З юрыдычнага ж пункту гледжання акупанты разглядалі нацыянальную сіволіку не больш як атрыбутыку тых беларускіх арганізацый, якія ўзніклі з іх згоды (БНС, БЦР, БКА, СБМ ды інш.). Мэты акупантаў былі відавочныя: нейтралізаваць варожыя настроі сярод мясцовага жыхарства і здабыць прыхільнасць як мага большай яго часткі, а перадусім звабіць на свой бок антыкамуністаў і незалежнікаў. У Беларусі гэта было тым больш зручна, паколькі нацыянальная сімволіка — герб „Пагоня" і бела-чырвона-белы сцяг — упарта адмаўляліся як польскімі, так і савецкімі ўладамі. У міжваенны час у Заходняй Беларусі за экспанаванне гэтых сімвалаў нярэдка пагражаў пераслед, а ў БССР яна знаходзілася пад забаронай.

Гэта аўтаматычна рабіла іх у вачах часткі грамадства ўвасабленнем змагання з ворагамі Беларускага адраджэння. Прысутнасць гэтых сімвалаў падчас акупацыі толькі пацвярджае факт, што да пачатку Другой сусветнай вайны ў Беларусі не існавала іншай нацыянальна-дзяржаўніцкай геральдычнай і вексілалагічнай традыцыі, здольнай прэтэндаваць на статус агульнанацыянальнай. У сувязі з гэтым дзіўна было б, калі б гэтыя сімвалы ўвогуле ніяк не праявіліся ў перыяд акупацыі. Сімвалы БНР ужо тады атрымалі належнае распаўсюджанне сярод найбольш дзейснай у грамадска-палітычным і свядомай у нацыянальным сэнсе часткі беларускага грамадства, незалежна ад палітычных поглядаў і стаўлення да Германіі.

Беларускія камбатанты ў Заходняй Германіі. Міхельсдорф, люты 1947 г.

Пацвярджае гэта факт, што ў гады Другой сусветнай вайны гэтую ж сімволіку шанавалі таксама беларусы, што апынуліся на супрацьлеглым боку барыкады, якіх лёс закінуў у шэрагі заходніх альянтаў. Гэтымі сімваламі карысталася Беларуска-амерыканская нацыянальная рада (БАНР) у Чыкага, якая існавала падчас вайны. Існуюць звесткі пра тое, што арганізацыя распаўсюджвала нацыянальную сімволіку сярод амерыканскага грамадства. З гэтай мэтай з ініцыятывы БАНР у 1942 г. былі выраблены бела-чырвона-белыя сцяжкі-сувеніры[55].

У складзе Польскіх узброеных сіл на Захадзе (пад брытанскім камандаваннем) змагалася некалькі тысяч беларусаў. Гэтыя людзі ўдзельнічалі ў баях з нямецкімі войскамі на Апенінскай паўвыспе. Сярод найбольш вядомых прыкладаў належыць узгадаць афіцэраў Вінцэнта Жук-Грышкевіча, Мікалая Нікана і Пятра Сыча. Апошнія два ўласнай крывёй засведчылі свой баявы шлях на італьянскім фронце[56].

---

55 В. Кіпель, *Беларусы ў ЗША*, Мінск 2017, с. 192.

56 У 1965 г. у Мюнхене выйшла кніга Пятра Сыча *Смерць і салаўі. Успаміны афіцэра-беларуса з-пад Монтэ Касіна*. Аўтар у якасці харужага 18-га батальёна 5-й крэсавай пяхотнай дывізіі браў удзел у бітве за Монтэ Касіна (11–18 траўня 1944 г.). Гэта невялічкая праца стала першым і адзіным у беларускай літаратуры мемуарным творам былога ўдзельніка баталіі. У сваіх успамінах Сыч апісаў гераізм жаўнераў-беларусаў, якія „шчодра абмылі сваёй крывёй шурпатыя, дзікія горы каля манастыра Монтэ Касіна” (с. 7).

У 1945 г. у 2-м Польскім корпусе (камандзір ген. Уладзіслаў Андэрс), які кватараваўся ў Італіі, распачалася арганізацыйная праца сярод жаўнераў-беларусаў. Аналіз даступных фотаматэрыялаў дазваляе сцвярджаць, што ўдзельнікі беларускіх вайсковых гурткоў падчас сваіх урачыстасцей выкарыстоўвалі нацыянальную сімволіку. Пасля вайны на Захадзе дзейнічаў беларускі камбатанцкі рух, стрыжань якога складалі менавіта былыя „андэрсаўцы". Акрамя іх у склад ветэранскіх арганізацый уваходзілі таксама беларусы, якія ў гады вайны служылі ў пранямецкіх фармаваннях. Аднак усе гэтыя эмігранты, незалежна ад мундзіра, які раней насілі, у аднолькавай ступені шанавалі нацыянальныя сімвалы і лічылі іх сваімі.

Гэтыя людзі актыўна карысталіся нацыянальнай сімволікай падчас розных урачыстасцей. Напрыклад, у 1974 г. у Манэстары адбылася I Сусветная сустрэча (з'езд) беларускіх ветэранаў на чужыне, якая прайшла пад бела-чырвона-белым сцягам. Можна прывесці яшчэ адзін цікавы прыклад. У 1979 г. дэлегацыя беларускіх камбатантаў у складзе былых вайскоўцаў 2-га Польскага корпуса ўзяла ўдзел у святкаванні 35-х угодкаў бітвы за Монтэ Касіна. Падчас урачыстасці Хведар Кажаневіч (2-я варшаўская танкавая дывізія), Кастусь Маскалік (5-я крэсавая дывізія пяхоты) і Віктар Сянкевіч (3-я дывізія карпацкіх стральцоў) усклалі да помніка палеглых у бітве вайскоўцаў вянок са стужкай бела-чырвона-белага колеру з надпісам: „Сябрам, якія палеглі, каб жыла Айчына — Беларускія камбатанты"[57].

У пасляваенны перыяд савецкая прапаганда выкарыстала факт супрацоўніцтва прадстаўнікоў беларускага нацыянальнага лагера з III Рэйхам з мэтай іх дыскрэдытацыі. Яшчэ ў лютым 1945 г. ЦК КП(б)Б ухваліў пастанову аб выхаванні грамадства БССР у духу савецкага патрыятызму і нянавісці да нямецкіх акупантаў. Савецкая дзяржава атаясамлівала гітлераўскія злачынствы з праявамі беларускай нацыянальнай актыўнасці падчас акупацыі[58]. У гэтым кантэксце нацыянальная сімволіка выкарыстоўвалася савецкай прапагандай як візуальны доказ дзейнасці „буржуазных нацыяналістаў" у гады вайны.

Jerzy Grzybowski. *Wykorzystanie białoruskich symboli narodowych w czasie II wojny światowej*

Flagi i godła zawsze odgrywały w historii istotną rolę. Już w średniowieczu miały służyć jako znaki rozpoznawcze pozwalające odróżnić swoich od obcych na polach bitew. W późniejszym okresie nabrały one nowego wymiaru. W dobie kształtowania się nowoczesnych narodów stały się (obok języka i mitów historycznych) jednym z ważnych elementów tożsamości narodowej. Miały uosa-

[57] Ю. Грыбоўскі, *Беларусы ў польскіх рэгулярных вайсковых фармаваннях 1918–1945 гг.*, Петербург 2006, с. 321.

[58] E. Mironowicz, *Białoruś,* Warszawa 2007, s. 242–243.

biać dążenia i aspiracje narodowe oraz budzić dumę z bycia częścią wspólnoty narodowej, do której się należy.

Przypadek białoruski polega na istnieniu obok siebie od dłuższego czasu dwóch rywalizujących ze sobą tradycji heraldyczno-weksylologicznych. Zjawisko to ma swoje uzasadnienie w burzliwej i dramatycznej historii Białorusi XX wieku. Za każdą z tych tradycji stoją inne wartości i skrajnie odmienne od siebie wizje narodu i państwa białoruskiego. Jedna opcja sięga swoimi korzeniami powstającej u progu XX wieku białoruskiej idei narodowej, której zwieńczeniem stało się proklamowanie w 1918 r. Białoruskiej Republiki Ludowej (BRL). Tradycja ta odwołuje się do wartości historycznych i narodowych Białorusinów podkreślając ich związki z kulturą europejską. Natomiast druga opcja wywodzi się z tradycji sowieckiej, zaś jej zwolenników cechuje przeświadczenie o sowieckich korzeniach państwowości białoruskiej i szacunek do wszystkiego, co się kojarzy z przeszłością sowiecką.

W historii symboliki białoruskie nie brakuje kart zarówno chlubnych, jak i mrocznych, budzących nieustające kontrowersje i spory. Na liście tych ostatnich znajduje się m. in. kwestia wykorzystania w czasie II wojny światowej białoruskich symboli narodowych: flagi biało-czerwono-białej i godła „Pogoń". Białoruskie symbole narodowe mają długą historię. W XX wieku stały się one symbolami państwowymi BRL. W okresie międzywojennym były białoruską symboliką narodową dla Białorusinów zamieszkałych w Polsce, na Litwie, Łotwie i w innych krajach. Nic zatem dziwnego, że nie przestały one być eksponowane także po wybuchu II wojny światowej. Zwłaszcza miało to miejsce podczas niemieckiej okupacji Białorusi.

Złożyło się na to kilka istotnych przyczyn. Po pierwsze, znaczna część białoruskiego obozu narodowego kierując się zimną polityczną kalkulacją podjęła współpracę z Niemcami. Wychodzono z założenia, że konflikt pomiędzy III Rzeszą a ZSRS przyczyni się do utworzenia państwa białoruskiego. Współpracę z Berlinem traktowano jako wybór mniejszego zła wobec braku korzystniejszej alternatywy. Po drugie, niemieckim władzom okupacyjnym zależało na pozyskaniu do współpracy przynajmniej części społeczeństwa białoruskiego. W związku z tym okupanci byli skłonni tolerować przejawy życia narodowego Białorusinów, w tym eksponowanie białoruskiej symboliki narodowej.

Latem 1942 r. prezes Białoruskiej Samopomocy Ludowej Jan Jermaczenko opracował projekt białoruskich symboli narodowych odwołujących się do symboli BRL i zabiegał u generalnego komisarza Białorusi o zezwolenie na wykorzystywanie ich w życiu publicznym. 27 lipca 1942 r. Wilhelm Kube wydał rozporządzenie zezwalające na stosowanie białoruskich symboli narodowych na terenie Okręgu Generalnego Białoruś. Dotyczyło ono jedynie wywieszania w czasie uroczystości flagi i umieszczania herbu białoruskiego obok symboliki niemieckiej oraz noszenia naramiennej biało-czerwono-białej opaski przez członków BSL. Do tego faktu należy podchodzić z dużą ostrożnością, gdyż stało się to wbrew obowiązującemu prawu okupacyjnemu.

Nie oznaczało to wcale, że od tej chwili Niemcy uznali wspomniane symbole za legalne. Wiele wskazuje na to, że rozporządzenie zostało wydane bez wiedzy i zgody władz naczelnych w Berlinie. Stanowisko kierownictwa III Rzeszy w tej kwestii sprowadzało się do przeświadczenia, iż nie może być mowy o jakimkolwiek zaakceptowaniu białoruskich symboli narodowych jako „symboli państwowych", ponieważ powodowałoby to uznanie samodzielności lub co najmniej autonomii regionu. Ponadto obawiano się, że ustanowienie białoruskich symboli narodowych rozbudzi nadzieje „nacjonalistów białoruskich" na niemieckie poparcie dla przyszłego suwerennego państwa białoruskiego, co mijało się z celem władz III Rzeszy. Współpracujący z Niemcami działacze białoruscy zaprzestali starań, by uzyskać zgodę Berlina na zatwierdzenie swoich symboli narodowych. Po raz ostatni podjęto taką próbę latem 1943 r. Ostatecznie jednak spełzła ona na niczym.

Niemniej jednak w 1942–1943 dochodziło do przypadków eksponowania symboli narodowych w przestrzeni publicznej. Nie miało to jednak charakteru masowego. Z dużą dozą prawdopodobieństwa można założyć, że po raz pierwszy pod okupacją niemiecką publicznie pokazano symbole białoruskie 1 sierpnia 1942 r. w Mińsku, podczas uroczystego otwarcia pierwszego kursu przygotowawczego dla oficerów Białorusinów.

Dopiero wiosną 1944 r. polityka niemiecka uległa pewnej zmianie. Od stycznia do czerwca 1944 r. bardzo aktywnie eksponowano białoruskie symbole narodowe. Wiązało się to z tym, że wgrudniu 1943 r.p.o. komisarza generalnego Białorusi Kurt von Gottberg powołał Białoruską Radę Centralną (BRC). Skoro Radę uważano za fikcję, to stosowanie flagi i godła białoruskiego również traktowano jako element niezbędny do pozyskania do współpracy sił białoruskich. Ze względów propagandowych okupanci przymykali oko na formalny brak zezwolenia na eksponowanie symboliki białoruskiej. Przede wszystkim znalazło to swoje odbicie podczas uroczystości, manifestacji i wieców na ulicach Mińska innych miast. Wśród najbardziej masowych przedsięwzięć niepodległościowców białoruskich w 1944 r. były obchody kolejnej rocznicy proklamowania Białoruskiej Republiki Ludowej (25 marca), Dnia Pracy oraz Wiosny (1 maja) i tzw. Dnia Wyzwolenia spod Okupacji Bolszewickiej (22 czerwca). Urządzano wówczas manifestacje i wiece.

Poszczególne elementy symboli narodowych zawierało również umundurowanie złożonych z Białorusinów jednostek zbrojnych w służbie niemieckiej. Opaski w barwach narodowych były noszone głównie przez członków białoruskich organizacji, które istniały za zgodą Niemców. W szczególności dotyczyło to Związku Młodzieży Białoruskiej, który był oczkiem w głowie okupantów. Zastanawiając się nad przyczynami tolerowania przez nazistów białoruskich symboli narodowych warto podkreślić, że przed wojną były one dość powszechnie znane i kojarzone z białoruskim ruchem narodowym. W związku z tym okupanci niemieccy nie mogli się z tym nie liczyć. Nie jest także bez znaczenia fakt, że przed wojną symbole te były zwalczane przez Polskę i ZSRS, co automatycznie czyniło je dogodnym narzędziem propagandy wśród Białorusinów wymie-

rzonej przeciwko wrogom III Rzeszy. Znane nam dokumenty pozwalają stwierdzić, że białoruska flaga i białoruski herb funkcjonowały nieoficjalnie w życiu publicznym podczas okupacji niemieckiej. Okupanci traktowano je jako sztuczkę propagandową, nie popartą żadnymi działaniami prawnymi.

Wydaje się, że używanie białoruskich symboli narodowych pod okupacją niemiecką nie jest aktem wstydu czy pomówienia tych symboli. Historia odnotowała liczne przypadki, w których ruchy narodowe i polityczne współpracujące z III Rzeszą posługiwały się własnymi symbolami narodowymi. Gwoli ścisłości warto dodać, że białoruskie symbole narodowe były wykorzystywane przez Białorusinów, którzy walczyli u boku aliantów.

Jerzy Grzybowski. *The use of Belarusian national symbols during World War II*

Flags and emblems have always played an important role in history. Already by the Middle Ages, they were to serving as hallmarks to distinguish their own soldiers from the enemy on the battlefield. Later they took on a new dimension. In the era of the formation of modern nations, they have become (along with the language and historical myths) one of the most important elements of national identity. They were to embody national striving and aspirations, and evoke pride in being part of the national community to which they belong.

The Belarusian case consists in the existence of two rivaling heraldic and vexillological traditions which have existed side by side for a long time. This phenomenon has its justification in the turbulent and dramatic history of Belarus in the twentieth century. Behind each of these traditions are different values and radically different visions of the Belarusian nation and state. One option has its roots in the Belarusian national idea emerging at the turn of the 20th century, culminating in the proclamation of the Belarusian People's Republic (BPR) in 1918. This tradition refers to the historical and national values of Belarusians, emphasizing their ties with European culture. The second option, on the other hand, comes from the Soviet tradition, whose supporters are convinced of the Soviet roots of Belarusian statehood and respect everything associated with the Soviet past.

In the history of Belarusian symbolism, there is no shortage of both glorious and dark pages, which arouse constant controversy and disputes. The list of the latter includes, among others, the issue of using Belarusian national symbols during World War II: the white-red-white flag and the Pagan emblem. Belarusian national symbols have a long history. In the 20th century, they became state symbols of the BPR. In the interwar period, they were the Belarusian national symbolism for Belarusians living in Poland, Lithuania, Latvia and other countries. No wonder, then, that they continued to be exhibited even after the outbreak of World War II. This happened especially during the German occupation of Belarus.

There were several important reasons for this. Firstly, a significant part of the Belarusian national camp, guided by cold political calculations, started cooperation with Germany. It was assumed that the conflict between the Third Reich and the USSR would contribute to the creation of a Belarusian state. Cooperation with Berlin was treated as a choice of the lesser evil in the absence of a more advantageous alternative. Secondly, the German occupation authorities wanted to get at least a part of Belarusian society to cooperate. As a result, the occupiers were willing to tolerate manifestations of the national life of Belarusians, including the display of Belarusian national symbols.

In the summer of 1942, the president of the Belarusian People's Self-Help (BPS), Jan Yermaczenko, developed a project of Belarusian national symbols referring to the symbols of the Belarusian People's Republic and applied to the Belarusian General Commissioner for permission to use them in public life. On July 27, 1942, Wilhelm Kube issued an ordinance authorizing the use of Belarusian national symbols in the territory of the General District of Belarus. It concerned only the hanging of flags during the ceremonies and the placing of the Belarusian coat of arms next to German symbolism, and the wearing of a white and red and white shoulder band by members of the BPS. This fact should be approached with great caution, as it happened against the binding occupation law. Kube issued this document only as part of the concessions granted to Belarusians.

It did not mean that the Germans recognized the symbols as legal from that moment on. There are many indications that the ordinance was issued without the knowledge and consent of the supreme authorities in Berlin. The position of the leadership of the Third Reich in this matter boiled down to the conviction that there could be no question of any acceptance of Belarusian national symbols as „state symbols", as this would result in the recognition of independence or at least autonomy of the region. Moreover, it was feared that the establishment of Belarusian national symbols would awaken the hopes of „Belarusian nationalists" for German support for the future sovereign Belarusian state, which was not the aim of the Third Reich authorities. Belarusian activists cooperating with Germany stopped their efforts to obtain Berlin's consent to the approval of their national symbols. Such an attempt was made for the last time in the summer of 1943. However, in the end it failed.

Nevertheless, in 1942–1943 there were cases of exhibiting national symbols in public space. However, it was not of a mass nature. It can be assumed with a high degree of probability that Belarusian symbols were publicly shown for the first time under the German occupation on August 1, 1942 in Minsk, during the ceremonial opening of the first preparatory course for Belarusian officers.

It was only in the spring of 1944 that German policy changed somewhat. From January to June 1944, Belarusian national symbols were very actively displayed. This was due to the fact that in December 1943, the Rev. Commissar General of Belarus, Kurt von Gottberg, appointed the Belarusian Central Council (BCC). Since the Council was considered non-existent, the use of the

Belarusian flag and coat of arms was also treated as an element necessary to attract Belarusian forces to cooperate. For propaganda reasons, the occupiers turned a blind eye to the formal lack of permission to display Belarusian symbols. First of all, it was reflected during ceremonies, demonstrations and rallies in the streets of Minsk and other cities. Among the most massive undertakings of Belarusian independence in 1944 were the celebration of the next anniversary of the proclamation of the Belarusian People's Republic (March 25), Labor Day and Spring Day (May 1) and the so-called Liberation Day from the Bolshevik Occupation (June 22). At that time, demonstrations and rallies were organized. The individual elements of national symbols were also included in the uniforms of Belarusian armed units in the German service. National-colored armbands were worn mainly by members of Belarusian organizations that existed with the consent of the Germans. This was especially true of the Belarusian Youth Union (UBC), which was the apple of the eye of the occupiers. Reflecting on the reasons why the Nazis tolerated Belarusian national symbols, it is worth emphasizing that before the war they were quite commonly known and associated with the Belarusian national movement. Therefore, the German occupiers could not help but take it into account. It is also not without significance that before the war Poland and the USSR were fighting against these symbols, which automatically made them a convenient tool of propaganda among Belarusians against the enemies of the Third Reich.

An analysis of the sources and available literature on the subject allows us to say that the view of Soviet and post-Soviet historiography, that crimes against the people of Belarus were committed under Belarusian national symbols, should be rejected. Documents known to us allow us to state that the Belarusian flag and the Belarusian coat of arms functioned unofficially in public life during the German occupation. They were used only for propaganda purposes. They were treated as a propaganda trick, not supported by any legal actions.

It seems that the use of Belarusian national symbols under German occupation is not an act of shame or slander of these symbols. History recorded numerous cases in which national and political movements cooperating with the Third Reich used their own national symbols. For the sake of accuracy, it is worth adding that Belarusian national symbols were used by Belarusians who fought alongside the Allies.

Dr Jan Jerzy Milewski
(Białystok)

„Bura" pamięć. Kontrowersje wokół Romualda Rajsa „Burego": od bohatera do zbrodniarza

Narody na ogół eksponują w swojej historii czyny bohaterskie, podkreślają martyrologię, a na czele stoją politycy, którzy w ten sposób zbijają kapitał polityczny, wybierając przy tym wydarzenia najbliższe ideologicznie swojemu obozowi. Są to działania zrozumiałe, bo mają służyć budzeniu dumy narodowej i scalaniu narodu, a jeszcze lepiej gdyby służyły jednoczeniu wszystkich obywateli. Gorzej jest jednak, kiedy przemilcza się czyny haniebne i zbrodnie dokonywane przez przedstawicieli własnego narodu. Dotyczy to też wielu innych (lub prawie wszystkich) krajów. I tak np. w Litwie wielkie oburzenie wywołała wydana w 2016 r. książka Ruty Vanagaite dotycząca udziału Litwinów w mordach popełnianych na Żydach[1].

Przekłamania, choć, być może, czasami nieświadome, szczególnie widoczne są w przytaczanych statystykach. Tomasz Gross pisał, że w Jedwabnem na początku lipca 1941 r. Polacy przyczynili się do zamordowania 1 600 Żydów, choć faktycznie ofiar było 300–400, przy czym niektórzy wbrew faktom twierdzą, że nie było tu żadnej winy „sąsiadów". Wielu Polaków nadal upiera się, że za „pierwszego Sowieta" wywieziono na Syberię i do Kazachstanu nawet 1 mln 200 tys.— 1 mln 500 tys. osób, aczkolwiek już wiele lat temu historycy z rosyjskiego Memoriału w oparciu o materiały archiwalne stwierdzili, że było to nieco ponad 320 tys.

Z kolei skądinąd bardzo solidny historyk polsko-białoruski Eugeniusz Mironowicz zupełnie niedawno napisał, że z rąk żołnierzy Armii Krajowej w czasie II wojny światowej miało zginąć około 10 tys. Białorusinów[2]. Jest to liczba zdumiewająca, zwłaszcza, że z szacunków wynika, iż wszystkie polskie organizacje konspiracyjne w latach wojny zlikwidowały około 10–20 tys. Niemców i ich współpracowników (dokładnych liczb brak).

Kolejnym zabiegiem stosowanym w polemikach jest zohydzanie ofiar: Żydom zarzucano, że kolaborowali z Sowietami, donosili na Polaków, wskazywali kogo aresztować (deportować), Białorusinom — że współpracowali z NKWD, byli członkami Polskiej Partii Robotniczej, funkcjonariuszami Urzędów Bezpieczeństwa Publicznego i Milicji Obywatelskiej, Polakom — wyzyskiwanie i gnębienie

---

1 Rok później została ona wydana w jęz. polskim: R. Vanagaite, E. Zuroff, *Nasi. Podróżując z wrogiem*, Warszawa 2017.

2 E. Mironowicz, *Wojna wszystkich ze wszystkimi. Białoruś 1941–1944*, Kraków 2018, s. 176.

Białorusinów oraz Żydów, traktowanie ich jako gorszych obywateli. To Polacy byli sekwestratorami, policjantami, utworzyli obóz w Berezie Kartuskiej i dlatego to, co się stało po 17 września 1939 r. miało być „zasłużonym" rewanżem.

Powracając do wątku zasadniczego, są historycy, którzy nie tyle zajmują się wyjaśnianiem wydarzeń historycznych, co usprawiedliwianiem sprawców. W Polsce najbardziej widoczne to było na początku XXI w. w związku z mordami popełnionymi na ludności żydowskiej latem 1941 r. we wspomnianym Jedwabnem i okolicznych miasteczkach. Z jednej strony Instytut Pamięci Narodowej wydał dwutomowe rzetelne opracowanie[3], z drugiej — nadal ukazywały się publikacje i wypowiedzi, także niektórych historyków, kwestionujące przebieg wydarzeń lub szukające usprawiedliwienia udziału w zbrodniach grup Polaków (często bez znajomości podstawowych źródeł).

Tytuł artykułu „Bura pamięć" nawiązuje do pseudonimu bardzo kontrowersyjnej postaci podziemia niepodległościowego Romualda Rajsa. Najpierw zostanie krótko przedstawiona sama postać, natomiast autor nie będzie analizował pojęcia „pamięci", ponieważ tekst odnosi się nie tyle do pamięci zbiorowej czy indywidualnej różnych osób, co głównie — do „pamięci" w opracowaniach historyków.

Streszczenie biografii opieram na biogramie opracowanym kilkanaście lat temu przez wieloletniego badacza tej problematyki Jerzego Kułaka[4]. Przed wojną Rajs był podoficerem Wojska Polskiego, uczestniczył w kampanii wrześniowej 1939 r. W konspiracji od jesieni tegoż roku. We wrześniu 1943 r. dołączył do oddziału partyzanckiego, który od początku wiosny roku następnego był znany jako 3 Brygada Wileńska Armii Krajowej (wkrótce został w niej dowódcą kompanii szturmowej). Był znany jako świetny podoficer liniowy, ale „zarazem pozbawiony skrupułów dowódca — kilkakrotnie z własnej inicjatywy osobiście rozstrzelał wziętych do niewoli jeńców".

Uczestniczył w operacji „Ostra Brama" (6–7 lipca 1944 r.), która miała na celu wyparcie z Wilna Niemców przed zajęciem miasta przez Armię Czerwoną. W następnych miesiącach udało mu się uniknąć aresztowania, a na przełomie listopada i grudnia zgłosił się do placówki Związku Patriotów Polskich w Wilnie z chęcią służby w Ludowym Wojsku Polskim. Po wysłaniu transportem wojskowym do Polski, przez Lublin i Białystok ostatecznie trafił w lutym 1945 r. do Hajnówki jako dowódca plutonu, który miał chronić Puszczę Białowieską przed nielegalnym wyrębem. Jednak wkrótce zdezerterował. Na początku maja był już w 5 Brygadzie Wileńskiej AK, którą dowodził mjr Zygmunt Szendzielarz („Łupaszka"). Został w niej dowódcą plutonu (szwadronu), który przeprowadził kilka udanych akcji bojowych.

Jednak w końcu sierpnia, po skontaktowaniu się z Komendą Okręgu Narodowego Zjednoczenia Wojskowego Białystok, postanowił przejść ze swoim szwadro-

---

3 *Wokół Jedwabnego*, t. 1 (*Studia*), t. 2 (*Dokumenty*), red. P. Machcewicza, K. Persak, Warszawa 2002.

4 J. Kułak, *Romuald Adam Rajs (1913–1949)* [w:] *Konspiracja i opór społeczny w Polsce 1944–1956. Słownik biograficzny*, t. 2, Kraków-Warszawa-Wrocław 2004, s. 432–439.

nem do NZW. Miesiąc później został mianowany szefem Pogotowia Akcji Specjalnej NZW w okręgu, zaś szwadron przyjął nazwę 3 Wileńska Brygada NZW. „W sztabie okręgu domagał się nasilenia likwidacji agentury, bezwzględnego traktowania żołnierzy LWP oraz ludności białoruskiej”.

Na przełomie stycznia i lutego 1946 r. oddział „Burego” spacyfikował pięć białoruskich wsi („Wydał wówczas rozkaz strzelania do ludzi ratujących płonące zabudowania”): Zaleszany, Wólka Wyganowska, Zanie, Szpaki, Końcowizna — zginęło w nich około 50 osób, w tym 16 dzieci. Rajs „wydał także — z własnej inicjatywy — rozkaz zabicia 28 białoruskich furmanów”, których oddział zatrzymał w okolicach Hajnówki. Dodajmy — o czym nie pisze Kułak — po uprzednim zwolnieniu kilkunastu wozaków wyznania katolickiego.

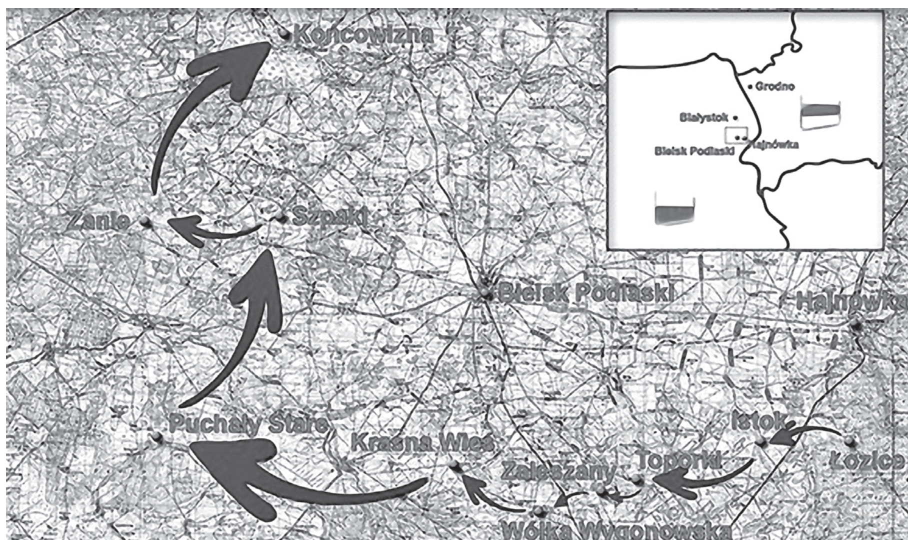

Mapa rejdu oddziała „Burego” w styczniu–lutym 1946 r.

Po rozbiciu 2 kwietnia 1946 r. w Brzozowie-Antoniach (pow. wysokomazowiecki) grupy operacyjnej UBP-KBW-MO wydał rozkaz rozstrzelania kilkunastu wziętych do niewoli funkcjonariuszy UBP i MO. W październiku tegoż roku rozwiązał oddział.

Aresztowany w listopadzie 1948 r., według J. Kułaka, „pozornie zgodził się na współpracę z UB”. Autor sam sobie jednak zaprzecza, np. podając, że „Bury” ujawniał adresy swoich żołnierzy, co należy uznać za przejaw rzeczywistej współpracy. Ponadto zrzucał odpowiedzialność za popełnione zbrodnie na podkomendnych.

Zeznania „Burego” były w jaskrawej sprzeczności ze stwierdzeniem cytowanego historyka podczas konferencji w 1992 r.: „Wszyscy żołnierze Brygady, z który-

mi rozmawiałem, podkreślali bardzo surową dyscyplinę panującą w oddziale”[5]. Wojskowy Sąd Rejonowy w Białymstoku 1 października 1949 r. skazał Rajsa na karę śmierci. Wyrok został wykonany 31 grudnia.

Wybrałem streszczenie biogramu napisanego przez J. Kułaka, którego trudno podejrzewać o negatywny stosunek do podziemia niepodległościowego w Polsce. Co więcej, jeszcze na początku lat dziewięćdziesiątych XX w. starał się w pewnym sensie usprawiedliwiać zbrodnie „Burego”. Świadczą o tym cytaty z jego artykułu z 1992 r. poświęconego 3 Wileńskiej Brygadzie NZW: „Wśród żołnierzy Brygady krążyły zatrważające opowieści o torturowaniu i mordowaniu polskich żołnierzy wracających z frontu do domu w 1939 r. przez białoruskich nacjonalistów”; „Żołnierze 3 Wileńskiej Brygady NZW nie jeden raz mieli, więc, okazję przekonać się o wrogim nastawieniu ludności białoruskiej do polskiej partyzantki. Tereny te stanowiły główne oparcie dla władzy komunistycznej na Białostocczyźnie”; „Nic więc dziwnego, że dzięki wrogiej postawie ludności białoruskiej na terenach tych istniał bardzo silny antagonizm polsko-białoruski. Białorusini w tym konflikcie byli stroną zdecydowanie silniejszą”[6]. Cieszy fakt, że historyk w wyniku bardziej krytycznego podejścia do źródeł, a być może poznania nowych, koryguje swoją opinię.

Spór o Romualda Rajsa toczy się na kilku płaszczyznach: historycznej, publicystycznej, prawnej, a nawet artystycznej, które wzajemnie się przeplatają i często angażują te same osoby. W 2002 r., chyba jako pierwsza, nakręciła film o „Burym” znakomita dokumentalista Agnieszka Arnold. Nosił on tytuł „Bohater”, specjalnie ujęty w cudzysłów. Reżyserka starała się być obiektywna. Pokazała jego działalność w partyzantce poczynając od Wileńszczyzny. Zamieściła wypowiedzi zarówno zwolenników „bohatera” jak i jego przeciwników, cywilów i towarzyszy broni. Jednak nawet wśród tych ostatnich przeważały opinie krytyczne, zwłaszcza w odniesieniu do działań na Białostocczyźnie.

Kilkanaście lat później (2015) film pt. „Siarożа” nakręcił Jerzy Kalina, z wykształcenia historyk. Tytułowy bohater, organizator na początku lat osiemdziesiątych Solidarności Rolników Indywidualnych Sergiusz Niczyporuk pochodzi ze spacyfikowanych Zaleszan, a z ręki żołnierzy „Burego” zginęli jego najbliżsi, nic więc dziwnego, że pojawił się także ten temat. J. Kalina doskonale orientuje się w tej problematyce, bo nie tylko pochodził z bliskiej okolicy, ale w 1995 r. opublikował w miesięczniku „Czasopis” artykuł pt. *Szlak znaczony krwią*. Był wtedy optymistą pisząc: „Sądzę, że nadszedł już czas, by męczeństwo pomordowanych opisać w formie bezstronnej i odpolitycznionej monografii historycznej, która raz na zawsze położyłaby kres szerzeniu mitów na ten temat”[7].

5 J. Kułak, *Organizacja i walki III Wileńskiej Brygady NZW (Narodowego Zjednoczenia Wojskowego) kpt. Romualda Rajsa — „Burego” (1945-październik 1946)* [w:] *Dzieje polskiego podziemia na Białostocczyźnie w latach 1939–1956. Materiały z sesji naukowej 24 kwietnia 1992 r. w Instytucie Studiów Politycznych PAN*, red. M. Ciżejewska, Toruń 1992, s. 85.

6 *Ibidem*, s. 92–93.

7 J. Kalina, *Szlak znaczony krwią*, „Czasopis” 1995, nr 2, s.16.

Katarzyna Bonda, znana autorka powieści kryminalnych, wychowana w Hajnówce, która napisała powieść poświęconą tym tragicznym wydarzeniom, w rozmowie z dziennikarką „Dziennika Gazety Prawnej" powiedziała: „Nie potępiam żołnierzy wyklętych, potępiam tylko to, co robił «Bury». Palił wsie, mordował ludzi — zbrodnia jest zbrodnią. Ta historia jest dobrze udokumentowana, o mordach w 1946 r. na prawosławnej ludności cywilnej można przeczytać nie tylko w mojej książce, w IPN znajduje się sporo akt na ten temat"[8].

Zupełnie innego rodzaju „wrażliwością" wykazała się pochodząca z pobliskiej Białowieży Ewa Szakalicka, autorka filmu dokumentalnego *Podwójnie wyklęty*. Jeszcze w trakcie jego realizacji w wywiadzie dla „Naszego Dziennika" mówiła, że ona — jako córka Żołnierza Wyklętego Armii Krajowej Okręgu Nowogródzkiego — z „determinacją realizuje prawdziwy film o kapitanie «Burym» bohaterze, o którego należy się dziś upomnieć". I dalej: „Na terenach części Białostocczyzny, która zamieszkiwana jest dziś przez ludność deklarującą się, jako białoruska — a więc w okolicach Bielska Podlaskiego, Hajnówki czy Orli — cały czas uprawiana jest propaganda w stylu PRL-owskim z lat 60. XX wieku. […] Jeśli chodzi o «Burego», te nastroje są jeszcze podgrzewane, cały czas gra się na emocjach białoruskiej społeczności, nastawiając ją przeciwko naszym polskim bohaterom"[9]. Film został w 2017 r. obsypany nagrodami na festiwalu „Niepokorni. Niezłomni. Wyklęci", organizowanym przez Instytut Pamięci Narodowej.

Przechodząc do płaszczyzny prawnej na wstępie trzeba przypomnieć, że Sąd Warszawskiego Okręgu Wojskowego 15 września 1995 r. unieważnił wyrok wydany na Rajsa w 1949 r., a rodzina otrzymała odszkodowanie. Uczynił to — nie wchodząc w szczegóły — zgodnie z Ustawą z dnia 23 lutego 1991 r. o uznaniu za nieważne orzeczeń wydanych wobec osób represjonowanych za działalność na rzecz niepodległego bytu Państwa Polskiego. Sąd uznał, że czyny, za które został on skazany związane były z działalnością na rzecz niepodległości Państwa Polskiego, a ponieważ działał w stanie wyższej konieczności, zmuszony był do podejmowania działań nie zawsze jednoznacznych etycznie. W tymże roku istniejąca wówczas Okręgowa Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, na wniosek Komitetu Obywatelskiego zajmującego się sprawą ekshumacji furmanów zamordowanych przez oddział „Burego" w Puchałach Starych, podjęła w tej sprawie śledztwo. Zostało ono zawieszone w 1999 r. w związku z likwidacją Komisji. Jego kontynuację podjęła OKBZpNP, działająca już w ramach Instytutu Pamięci Narodowej, na początku kwietnia 2002 r.

Oddziałowa Komisja po ocenie zgromadzonych dowodów w sprawie zamordowania na terenie powiatu bielskopodlaskiego w dniach 1 stycznia — 2 luty 1946 r.,

8 M. Rigamonti, *Jestem trzecim pokoleniem pogromu (rozmowa z K. Bondą)*, „Dziennik. Gazeta Prawna" 2016, 16 lutego, s. 22. O sobie w tymże wywiadzie Bonda mówi: „Jestem i czuję się Polką, a Polska to moja ojczyzna, którą kocham. […] mogę mieć również domieszkę innej krwi, niewykluczone, że białoruskiej". Mowa o książce: *Okularnik* (Warszawa 2015).

9 E. Szakalicka, *Chcę odkłamać historię „Burego"*, „Nasz Dziennik" 2016, 25 lipca, s. 4.

79 osób, w tym przesłuchania 169 świadków, uznała, że „były to zbrodnie przeciwko ludzkości popełnione w celu wyniszczenia części obywateli polskich z powodu ich przynależności do białoruskiej grupy narodowościowej o wyznaniu prawosławnym”[10]. Jednoznacznie stwierdzono, że odpowiedzialność za zbrodnie ponosi dowodzący oddziałem R. Rajs, ps. „Bury”. Wskazywano na wiele motywów dokonania zbrodni: nienawiść do zamieszkujących te tereny osób wyznania prawosławnego i narodowości białoruskiej, dążenie do zmuszenia ich do wyjazdu z Polski, współpracę z władzami komunistycznymi, likwidacja współpracowników, odwet za zabójstwa żołnierzy polskich we wrześniu 1939 r.

W konkluzji napisano: „Żaden ze wskazanych celów nie może usprawiedliwiać dokonanej zbrodni”[11]. Śledztwo zostało umorzone, ponieważ część sprawców na przełomie lat 40-tych i 50-tych XX w. została już skazana (w tym na kary śmierci), inni zginęli w trakcie walk lub zmarli, a nowych sprawców nie udało się ustalić. Postanowienie to zostało zaskarżone przez cztery pokrzywdzone osoby. Po rozpatrzeniu zażaleń Sąd Okręgowy w Białymstoku 30 listopada 2005 r. utrzymał w mocy postanowienie prokuratora IPN.

Decyzja prokuratora oraz wyrok sądu były od samego początku kwestionowane przez środowiska narodowe i niektórych historyków. W lutym 2016 r. na łamach „Naszego Dziennika” zamieszczono oświadczenie „*W obronie pamięci i honoru dowódcy III Brygady Wileńskiej Narodowego Zjednoczenia Wojskowego*”, w którym o „Burym” pisano jako o „bohaterze naszej wolności”, którego celem w okresie powojennym była wyłącznie walka z komunizmem. Kobiety i dzieci były wyłącznie ofiarami przypadkowymi, bo je „wykorzystywano jako tarcze bojowe przez komunistycznych bojowników[!] albo były ofiarami przypadkowego postrzału czy uduszenia w płonących budynkach”[12]. Pod tekstem znalazły się m. in. nazwiska historyków (w większości pracowników IPN): dra Mariusza Bechty, dra Wojciecha Muszyńskiego, dr hab. Krzysztofa Kaczmarskiego, Michała Ostapiuka, Jacka Pawłowicza, prof. Jana Żaryna, dziennikarza olsztyńskiej „Debaty” Dariusza Jarosińskiego, prezesa Stowarzyszenia Historycznego im. Danuty Siedzikówny „Inki” Bogusława Łabędzkiego (z zawodu katechety, obecnie pracownika IPN w Białymstoku), reżyserki Ewy Szakalickiej.

Dwa lata później zostało opublikowane ostrzejsze oświadczenie podpisane — jak poprzednio — przez potomków Romualda Rajsa oraz związanych z ruchem nacjonalistycznym polityków, historyków, artystów i działaczy polityczno-społecznych o następującej treści: „W związku z licznymi przypadkami rozpowszechniania fałszywych informacji na temat kpt. Romualda Rajsa «Burego», wykorzystywania wytworzonej

[10] *Informator. Sprawozdanie z działalności za okres 17 X 2000–31 XII 2006. Instytut Pamięci Narodowej — Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Oddział w Białymstoku*, Białystok 2007, s. 34.

[11] *Ibidem*, s. 35.

[12] *W obronie dobrego imienia kpt. „Burego”* [online], https://naszdziennik.pl/polska-kraj/152981, w-obronie-dobrego-imienia-kpt-burego.html [dostęp:8. 02. 2021].

**Zwłoki zastrzelonego ojca i spalonego dziecka ze wsi Szpaki.
Z Archiwum IPN**

Zwłoki spalonego dziecka ze wsi Szpaki. Z Archiwum IPN

Ulica w Wólce Wygonowskiej po rejdzie III Brygady Wileńskiej NZW. Z Archiwum IPN

przez komunistów „czarnej legendy" do wzniecania waśni narodowo-wyznaniowych na Białostocczyźnie i budowania kapitału politycznego, zwłaszcza przez środowiska lewicowe […] zniechęcania bądź uniemożliwiania przedstawicielom instytucji publicznych udziału w spotkaniach autorskich połączonych z prezentacją filmu pt. **„***Podwójnie Wyklęty*" oraz interwencji obcego państwa w polską politykę historyczną poprzez działania białoruskiego rządu, zdecydowanie protestujemy przeciwko:

Ograniczaniu wolności twórczości artystycznej; ograniczaniu swobody prowadzenia debaty publicznej o Żołnierzach Wyklętych; dyskryminowaniu i zakazywaniu innych poglądów niż dotychczasowa propaganda komunistyczna; ograniczaniu prawa obywateli do rzetelnej, opartej na źródłach historycznych informacji o wydarzeniach, które są przedmiotem sporów historyków lub publicystów i budzą uzasadnione zainteresowanie społeczeństwa.

Żądamy od instytucji państwowych do tego powołanych podjęcia działań mających na celu ochronę nieustannie szarganej pamięci polskiego Bohatera kpt. Romualda Rajsa „Burego", dwukrotnego kawalera Orderu Virtuti Militari, zrehabilitowanego jedynym prawomocnym wyrokiem wydanym w imieniu Rzeczypospolitej Polskiej przez Sąd Warszawskiego Okręgu Wojskowego z dnia 15 września 1995 roku (syg. CsUn 403/94). Żądamy należytego uhonorowania Rodziny Oficera, który walczył i zginął za Ojczyznę"[13].

[13] *Oswiadczenie w obronie dobrego imienia kpt. Romualda Rajsa „Burego"* [online], https://wpolityce.pl/polityka/383111-oswiadczenie-w-obronie-dobrego-imienia-kpt-romualda-rajsa-burego [dostęp: 10.02.2021].

Pod listem podpisali się m. in. historycy: prof. Jan Żaryn — senator, prof. Zdzisław Winnicki, Bartłomiej Rychlewski, Leszek Żebrowski, prezes Zarządu Głównego Związku Żołnierzy NSZ Karol Wołek, pos. Tomasz Rzymkowski i reżyserka Szakalicka, a nawet b. wiceminister obrony narodowej prof. Romuald Szeremietew.

Do eksplozji na tym tle doszło jednak dopiero rok później w związku z ogłoszeniem 11 marca 2019 r. przez IPN komunikatu dotyczącego informacji zawartych w ustaleniach końcowych śledztwa S 28/02/Zi w sprawie pozbawienia życia 79 osób — mieszkańców powiatu Bielsk Podlaski, w tym 30 osób tzw. furmanów w lesie koło Puchał Starych, dokonanych w okresie od dnia 29 stycznia 1946 r. do dnia 2 lutego 1946 r.

W Komunikacie stwierdzano, że w świetle najnowszych badań naukowych informacje z ustaleń końcowych śledztwa w sprawie „Burego" w wielu obszarach są wadliwe[14]. Dla uzasadnienia tej tezy powoływano się na publikacje historyków Kazimierza Krajewskiego i Grzegorza Wąsowskiego[15], Mariusza Bechty i Wojciecha Muszyńskiego[16] oraz Michała Ostapiuka[17]. W*yżej wymienieni* zdecydowanie odrzucali podłoże narodowościowo-religijne akcji pacyfikacyjnej przeprowadzonej przez oddział NZW. Według nich miała ona charakter polityczny i spowodowana była czynnym poparciem lokalnej ludności dla reżimu komunistycznego. W Komunikacie za nadużycie uznano „modne ostatnio określenie działań pacyfikacyjnych «Burego» mianem ludobójstwa na ludności białorusko-prawosławnej, gdyż nie uprawniają do tego ani skala tych wydarzeń, ani ich przebieg, ani nawet skutki. Miał przecież możliwości, by puścić z dymem nie pięć, ale znacznie więcej wiosek białoruskich w powiecie Bielsk Podlaski".

Zdaniem Krzysztofa Persaka w Komunikacie widać wewnętrzną sprzeczność: czytamy o najnowszych badaniach naukowych, tymczasem nie przytacza on żadnych nowych ustaleń. Jest jedynie reinterpretacją znanych faktów. Wstrząsające jest również użyte w nim stwierdzenie, że „Bury" mógł „puścić z dymem" więcej wiosek białoruskich, a spalił tylko pięć. Taki argument jest po prostu amoralny[18]. Witold Jurasz z kolei nazywa to kuriozalnym stwierdzeniem i dodaje, że oświadczeniem tym IPN *de facto* podkłada bombę pod relacje

---

14 Komunikat dotyczący informacji zawartych w ustaleniach końcowych śledztwa S 2802 [online], https://ipn.gov.pl/pl/dla-mediow/komunikaty/67471, koncowych-sledztwa-S-2802.html [dostęp:11.02.2021].

15 K. Krajewski, G. Wąsowski, *Kapitan Romuald Rajs a Białorusini–fakty i mity*, „Glaukopis" 2016, nr 33; K. Krajewski, G. Wąsowski, *Kpt Romuald Rajs „Bury" na kartach książki „Skazy na pancerzach", czyli prawda według Piotra Zychowicza*, „Glaukopis" 2019, nr 36.

16 M. Bechta, W. J. Muszyński, *Przeciwko Pax Sovietica. Narodowe Zjednoczenie Wojskowe i struktury polityczne Ruchu Narodowego wobec reżimu komunistycznego 1944–1956,* Warszawa 2017.

17 M. Ostapiuk, *Biografia kpt. Romualda Adama Rajsa „Burego" 1913–1949,* Białystok–Olsztyn–Warszawa 2019.

18 *Wywiad dla portalu Nowa Europa Wschodnia: „IPN usprawiedliwia «Burego». Z dr Krzysztofem Persakiem, badaczem dziejów najnowszych Polski i pracownikiem Instytutu Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, rozmawia Krzysztof Popek, 18. III. 2019* [online], https://new.org.pl/5991-ipn-usprawiedliwia-burego [dostęp: 12. 02. 2021].

polsko-białoruskie, przy czym nie tyle w wymiarze relacji z reżimem Alaksandra Łukaszenki, co w wymiarze relacji z opozycją i społeczeństwem Białorusi, a nazwanie zabijania kobiet i dzieci czynem, który zaledwie „kładzie się cieniem" na postaci „Burego", tudzież kończąca oświadczenie konstatacja, iż był on niewinny, jest skandalem[19].

IPN ogłaszając, iż „Bury" był niewinny podważył wyniki własnego śledztwa z 2005 r., przy czym tak naprawdę wówczas nie było wiadomo, czy wydane oświadczenie wyraża poglądy kilku znanych z prawicowych poglądów pracowników IPN, czy też całego Instytutu. Okazało się, że opublikowany tekst przygotowany został prawdopodobnie przez Kazimierza Krajewskiego i Michała Ostapiuka. Andrzej Pozorski, szef pionu śledczego IPN oświadczył, że Komunikat nie był z nim konsultowany. Po fali krytyki, która przetoczyła się w mediach, jak również napięciach dyplomatycznych na linii Polska–Białoruś (polski ambasador w Mińsku został wezwany do tamtejszego MSZ z prośbą o złożenie wyjaśnień), IPN 21 marca 2019 r. wydał oświadczenie, w którym przyznał, że stwierdzenia zawarte w Komunikacie przedstawiają jedynie wyniki prac badawczych autorów zatrudnionych w IPN, które nie mają żadnej mocy prawnej i nie wpływają na wynik śledztwa S 28/02/Zi, zamkniętego w 2005 r.

Dalej w oświadczeniu napisano: „Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu nie prowadzi żadnego nowego postępowania w odniesieniu do śledztwa S 28/02/Zi, zamkniętego w 2005 r. Jakkolwiek autorzy tych publikacji polemizują z jego ustaleniami, ich badania nie mają mocy prawnej i nie wpływają na ostateczny wynik. Wolność badań naukowych pozwala historykom na odnoszenie się do ustaleń śledztwa, a nawet ich kwestionowanie. Jednocześnie żadne interpretacje naukowe, nawet dalece rozmijające się z sentencją umorzenia śledztwa, nie mogą zmieniać decyzji prokuratora. Takiej ewentualnej zmiany dokonać może wyłącznie niezależny w swoich decyzjach od prezesa Instytutu Pamięci Narodowej prokurator, jedynie po ewentualnym wznowieniu śledztwa"[20].

Wyraźnie można zauważyć, że w ostatnich latach drugiej dekady XXI w. zostały podjęte przez historyków związanych ze środowiskami prawicowymi, a także przez związki kombatanckie, organizacji narodowe i osoby o przekonaniach nacjonalistycznych, działania na rzecz rehabilitacji m. in. Romualda Rajsa. Korzystano z dobrej koniunktury politycznej (w tym upolitycznienia IPN) i dążo-

[19] W. Jurasz, *Polska — Białoruś czyli o sztuce przegrywania na własne życzenie* [online], https://wiadomosci.onet.pl/tylko-w-onecie/witold-jurasz-polska-bialorus-czyli-o-sztuce-przegrywania-na-wlasne-zyczenie/y6nsb8v [dostęp: 14. 02. 2021]. Jurasz zwrócił uwagę, że „w sprawie Burego głos zabrała szefowa Biełsatu Agnieszka Romaszewska, z którą autor […] ma fundamentalny spór o sens zwalczania reżimu Łukaszenki. Romaszewskiej oddać jednak należy, że gdy inni ws. «Burego» milczą, ona głos zabiera",— podkreślił.

[20] Stanowisko IPN w związku z opublikowanym 11 marca 2019 r. Komunikatem w sprawie informacji zawartych w ustaleniach końcowych śledztwa dotyczącego Romualda Rajsa „Burego" [online], https://ipn.gov.pl/pl/dla-mediow/komunikaty/68002, Stanowisko-IPN-w-zwiazku-z-opublik owanym-11-marca-2019-komunikatem-w-sprawie-inf.html [dostęp: 27.02.2021].

no do zdominowania obchodów ustanowionego w roku 2011 Narodowego Dnia Pamięci Żołnierzy Wyklętych.

Apologeci „Burego" zaczęli, poza „Gazetą Polską" i „Naszym Dziennikiem", szerzej publikować w czasopismach naukowych (głównie w „Glaukopisie"), a także wydawać książki. Krąg autorów pozostał w zasadzie ten sam (Krajewski, Wąsowicz, Bechta), ale pojawiło się nowe nazwisko — Michał Ostapiuk, pracownik Delegatury IPN w Olsztynie, autor wydanej w 2019 r. wspominanej już biografii Rajsa.

Dał się on poznać już kilka lat wcześniej. Jego poglądy dobrze charakteryzuje wpis na Facebooku, który umieścił w lipcu 2013 r.: „Ukraińscy nacjonaliści masakrowali i wybijali całe wsie. Kapitan «Bury» podczas pacyfikacji «skomunizowanych wsi» nie likwidował ogółu mieszkańców. W Zaleszanach zlikwidowano współpracowników UB — NKWD, ofiary cywilne, jakie zaistniały w tej miejscowości, były wynikiem niepodporządkowania się zarządzeniu o zbiórce wszystkich mieszkańców u Sacharczuka. Po podpaleniu wsi zaczęła wybuchać amunicja, a osoby, które nie wykonały zarządzenia kapitana «Burego», opuszczały płonące zabudowania. To te osoby stały się ofiarami. Ale nie jest to trudne do wytłumaczenia. Wybuchająca amunicja plus ludzie opuszczający budynki mogli tworzyć wrażenie, że oddział jest atakowany, a cywile opuszczający budynki są napastnikami. Użyto więc broni. Czy kapitan «Bury» nienawidził prawosławnych? Bzdura!"[21].

Potem Ostapiuk opublikował wraz z Piotrem Szubarczykiem artykuł pod znaczącym tytułem „Kapitan Rajs — żołnierz podwójnie wyklęty"[22], w lutym 2016 r. on podpisał list w obronie „Burego", a w 2019 r. był współautorem słynnego Komunikatu IPN z 11 marca. W tymże roku IPN wydał jego autorstwa biografię Rajsa[23].

Praca ta została poddana ostrej krytyce w recenzji napisanej przez pracownicę IPN w Szczecinie Magdalenę Semczyszyn[24]. Autorka recenzji pisze, że w książce brakuje prób zobiektywizowania opisywanych sytuacji — wyjścia poza narrację kreśloną z pozycji bohatera i jego środowiska. Szczególny jej niedosyt budzi brak uczciwego przedstawienia pacyfikacji wsi: „Ponieważ próba usprawiedliwienia podobnych zbrodni otwiera niebezpieczne pole do relatywizacji ocen różnych formacji czy grup zbrojnych, w wyniku których ucierpiała ludność cywilna (bez względu na skalę tych działań, oraz narodowość, wyznanie czy światopogląd ofiar)"[25]. Krytykuje też autora za usprawiedliwianie partyzantów poprzez

---

[21] Cyt. za: A. Moroz, *Między pamięcią a historią. Konflikt pamięci zbiorowych Polaków i Białorusinów na przykładzie postaci Romualda Rajsa „Burego"*, Warszawa 2016, s. 220.

[22] M. Ostapiuk, P. Szubarczyk, *Kapitan Rajs — żołnierz podwójnie wyklęty*, „Nasz Dziennik", 2014, 31 grudnia. W tym artykule padły słowa niegodne historyków, że kpt. Rajs jedynie „przeprowadzał «czystki» wśród sowieckiej hołoty, która kolaborowała z NKWD–UB i marzyła o «Biełastoku»" (s. 5).

[23] M. Ostapiuk, *Biografia kpt. Romualda Adam Rajsa „Burego" 1913–1949*, Białystok–Olsztyn–Warszawa 2019.

[24] M. Semczyszyn, *Pacyfikacja pięciu wsi. O ciemnych kartach biografii kapitana Romualda Rajsa „Burego"*, „Kwartalnik Historyczny" 2020, nr 2, s. 389–393.

[25] *Ibidem*, s. 392.

wskazywanie wyłącznie na polityczny charakter ich działań (walka z komunizmem) i zagrożenie jakie płynęło dla NZW ze strony białoruskiej „skomunizowanej" ludności, odrzucanie kryterium narodowościowego jako jednego z czynników sprawczych oraz nieuwzględnianie pojęcia zbrodni na ludności cywilnej.

Ostapiuk również nie ukrywa, że najbardziej zainteresowany jest reinterpretacją części biografii Rajsa związanej ze spaleniem białoruskich wiosek i z zabiciem (choć autor używa wyłącznie słowa „likwidacja") niektórych ich mieszkańców na początku 1946 r. oraz zanegowaniem decyzji prokuratora IPN z 2005 r., w której jest mowa o „znamionach ludobójstwa" tej akcji. Dodam, że Ostapiuk w zasadzie powtarza stare tezy Kazimierza Krajewskiego. Grzegorz Motyka oceniając tę książkę użył określenia, że jest to „kawaleryjska szarża na warsztat badań historycznych"[26].

Obszerny artykuł na temat warsztatu naukowego historyka w związku z próbami reinterpretacji działalności Rajsa napisał Mariusz Mazur[27]. Odnosząc się do wspominanych wcześniej publikacji Krajewskiego, Wąsowskiego i Ostapiuka stwierdził, że ich celem nie jest rzetelne ustalenie faktografii, lecz walka z „antymitami dotyczącymi podziemia". Podstawowe tezy analizowanych prac, których starają się dowieść autorzy, są następujące: 1) Białorusini gremialnie byli komunistami, 2) Romuald Rajs był całkowicie pozbawiony myślenia stereotypami etnicznymi i absolutnie nigdy się nimi nie kierował.

O „skomunizowaniu" Białorusinów mają świadczyć liczby. W jednym z tekstów pojawiają się dane dotyczące kwietnia 1945 r., kiedy to w powiecie bielskopodlaskim na 547 członków PPR 463 osoby były narodowości białoruskiej i na tej podstawie wyciągany jest wniosek o „skomunizowaniu ludności białoruskiej". Autorzy ci nie podali jednak wniosków z faktu, że w powiecie tym mieszkało wówczas 86 tys. Białorusinów, zatem „upartyjnienie" mniejszości sięgało zaledwie 0,5%.

Następnie ci sami historycy odwołują się do daleko idącej generalizacji, zgodnie z którą prawosławni i Białorusini to jedna wielka masa zsowietyzowanych nienawistników udających „poczciwców", by pognębić Polskę. Drugim składnikiem tego wątku jest przekonywanie, że Rajsowi obce było myślenie kategoriami etnicznymi. Krajewski (IPN w Warszawie), Wąsowski (Fundacja „Pamiętamy") i Ostapiuk (IPN w Olsztynie) używają wielu metod narracyjnych, by zaprzeczyć etnicznemu postrzeganiu mniejszości narodowych, choć sami do niego stale się odwołują.

Mazur postawił sobie za cel jedynie przyjrzenie się aparatowi naukowemu i warsztatowi, stosowanemu przez wymienionych historyków. Jego zdaniem potwierdza się mądrość, że stawianie na początku tezy, a następnie zastanawianie się, jak dobrać metody, by ją udowodnić, kończy się zanegowaniem historii jako nauki. Historyk nie powinien być ani sędzią, ani stawiającym zarzuty prokura-

[26] G. Motyka, *Komendant „Bury". Kmicic z IPN-u*, „Gazeta Wyborcza" 2019, 25 marca, s. 6.

[27] M. Mazur, *Warsztat naukowy historyka w kontekście prób reinterpretacji postaci Romualda Rajsa „Burego"* [online], http://ohistorie.eu/2020/02/27/mariusz-mazur-warsztat-naukowy-historyka-w-kontekscie-prob-reinterpretacji-postaci-romualda -rajsa-burego/ [dostęp: 1. 03. 2021].

torem, ani adwokatem, który za pomocą wybiegów próbuje uniewinnić swojego klienta. Tak się nie uprawia nauki. Nierespektowanie nawet podstawowych reguł naukowych, takich jak krytyka źródła, poszukiwanie różnych interpretacji (a nie poprzestawanie tylko na tych, które mają pomóc w udowodnieniu pierwotnego założenia) czy szacunek do innych historyków oraz kreowanie w to miejsce nowych zasad, takich jak gremialne pomijanie źródeł oraz danych, które nie pasują do wyobrażanej przeszłości, uznawanie za autorytety niewiarygodnych instytucji i świadków, zaprzeczanie zasadzie „nikt nie może być wiarygodnym świadkiem we własnej sprawie”.

Dalej recenzent zadaje pytania Kazimierzowi Krajewskiemu, Grzegorzowi Wąsowskiemu i Michałowi Ostapiukowi pytanie: „Czy nie wiedzą, że pomijanie niewygodnych źródeł jest sprzeczne z rzetelnością naukową, a powstające w ten sposób opowieści są zanegowaniem nauki? Z jakiego powodu w tak jawny sposób zlekceważyli krytykę źródła i warsztat naukowy? To pytania fundamentalne dla naszego zawodu”. Natomiast mylenie historii z polityką historyczną oraz z pamięcią, to zanegowanie historii, jako nauki. Moim zdaniem — pisze w zakończeniu druzgocącej recenzji Mariusz Mazur — wydawanie pieniędzy podatnika na tworzenie pozanaukowych publikacji, które otrzymują logo instytucji państwowej, deprecjonując jej wiarygodność, jest naganne. Jeśli w Instytucie Pamięci Narodowej teraz tak będzie wyglądało uprawianie nauki, to możemy być pewni, że staniemy się świadkami jeszcze niejednego zaskoczenia i niejednej fantastycznej opowieści na temat przeszłości zgodnej z interesem pozanaukowym, bo trudno uwierzyć, że wszystkie błędy są niezamierzone.

Prof. Rafał Wnuk uważa, że od początku XXI w. w miarę uaktywniania się środowisk nacjonalistycznych następuje przejmowanie symboliki pluralistycznego, prodemokratycznego Polskiego Państwa Podziemnego i AK-WiN przez skrajnych nacjonalistów. Zaciera się różnice pomiędzy odmiennymi wizjami Polski, dzielącymi nacjonalistyczne i antydemokratyczne Narodowe Siły Zbrojne i mniej radykalne Narodowe Zjednoczenie Wojskowe od prodemokratycznego Zrzeszenia WiN, przemilcza się konflikty i starcia pomiędzy partyzantami podziemia narodowego i AK-WiN oraz fakt, że po zakończeniu wojny nie tylko ludzie wywodzący się z Armii Krajowej i struktur Polskiego Państwa Podziemnego byli przeciwni kontynuowaniu walki zbrojnej, ale także dowództwo NSZ w drugiej połowie 1945 r. rozwiązało swoje oddziały zbrojne i nakazało swoim członkom włączyć się „w nurt legalnego życia”, zaprzeczając tym samym mitowi NSZ, jako formacji najbardziej nieprzejednanych antykomunistycznych bojowników.

Wnuk zwraca uwagę, że podczas marszów i wieców środowisk narodowych częstokroć pojawia się podobizna odpowiedzialnego za mordy na białoruskich cywilach Romualda Rajsa „Burego”, który w trakcie śledztwa starał się zrzucić na podkomendnych odpowiedzialność za swe decyzje. Stawianie znaku równości pomiędzy nim a młodą sanitariuszką Danutą Siedzikówną „Inką”, opatrującą pod kulami zarówno towarzyszy broni, jak i rannych przeciwników, która w trakcie

okrutnego śledztwa nikogo nie zdradziła i została skazana na karę śmierci, wydaje się być wynikiem nie tylko niewiedzy[28].

Inny wybitny badacz podziemia niepodległościowego Grzegorz Motyka uważa, że: „ci, którzy podejmują trud obrony zbrodniarzy, osiągają skutek odwrotny, zamiast zmyć hańbę z nielicznych partyzantów, którzy dopuścili się niegodnych czynów, stwarzają wrażenie, że mieliśmy do czynienia ze zjawiskiem znacznie szerszym”[29].

W tym kontekście przypomina, że ukazało się szereg publikacji, w których usiłuje się zdjąć z „Burego”, byłego podkomendnego „Łupaszki” odpowiedzialność za zbrodnie popełnione na Białorusinach, ale zamiast jego obronić, rzucają one cień na powojenne działania majora „Łupaszki”. Wymienianie obok siebie Romualda Rajsa i Zygmunta Szendzielarza jest to „niesprawiedliwe i fałszywe porównanie”, konkluduje autor.

Rafał Wnuk występując w obronie Sławomira Poleszaka w związku z jego artykułem dotyczącym ostatniego partyzanta Józefa Franczaka ps. „Laluś”, który poległ na Lubelszczyźnie jesienią 1963 r[30]., nawiązuje do sporu wokół „Burego”. Poleszak, który wprowadził Franczaka do literatury naukowej, przez wiele lat badał źródła dotyczące jego działalności. W ostatnim artykule przedstawił swoje wątpliwości dotyczące wojennej przeszłości „Lalusia”: udział w mordowaniu oraz przyczynienie się do śmierci osób narodowości żydowskiej lub Polaków ich ukrywających. Artykuł został ostro zaatakowany przez apologetów „Lalusia”. Jak określa Wnuk: „metodą na «Burego»[31].

Interpretują oni źródła tak, by opisywane osoby czy organizacje ukazać w pozytywnym świetle. Podwładni „Burego” zabili około 80 prawosławnych, nieuzbrojonych mieszkańców białoruskich wiosek. Krajewski, Wąsowski i Ostapiuk, nie mogąc podważyć mordu dokonanego na bezbronnych cywilach starają się przedstawiać to jako uzasadniony, normalny element walki partyzantów o niepodległość. W tym celu ofiary — dzieci, starcy, kobiety, religijnych i często niepiśmiennych chłopów — uznali oni za komunistów. Zabieg służy udowodnieniu z góry założonej tezy, iż „Bury” nie kierował się uprzedzeniami narodowymi czy religijnymi, a jedynie pobudkami patriotycznymi.

Z badaczy, którzy od lat zajmowali się działalnością niepodległościową Rajsa, największą ewolucję (w sensie krytycznego stosunku do źródeł) przeszedł Jerzy Kułak. Początkowo był pod wpływem jego legendy, potem wycofał się z wielu stwierdzeń

---

28 R. Wnuk, *Wokół mitu żołnierzy wyklętych* [online], http://przegladpolityczny.pl/wokol-mitu-zolnierzy-wykletych-rafal-wnuk/[dostęp: 20. 02. 2021].

29 G. Motyka, *Gdzie „Łupaszka”, gdzie „Bury”*, „Nowa Europa Wschodnia” 2016, nr 3–4, s. 43.

30 S. Poleszak, *Kryptonim „Pożar”. Rozpracowanie i likwidacja ostatniego żołnierza polskiego podziemia niepodległościowego Józefa Franczaka „Lalka”, „Lalusia” (1956–1963)*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2005, nr 4/2 (8), s. 347–376.

31 R. Wnuk, *Kilka myśli na marginesie medialnego sporu o Józefa Franczaka Lalka* [online], http://ohistorie.eu/2021/01/09/kilka-mysli-na-marginesie-medialnego-sporu-o-jozefa-franczaka-lalka/ [dostęp: 20. 02. 2021]

i nie bronił w całości powojennej działalności „Burego", choć dostrzegał skomplikowanie jego losów. Przedstawił to w książce „Rozstrzelany oddział" (2007)[32].

Kilka lat później ukazało się jej drugie rozszerzone wydanie[33]. Do tej książki odwołuje się redaktor naczelny tygodnika „Myśl Polska" Jan Engelgard krytykując historyków, którzy podpisali się pod listem otwartym w obronie Romualda Rajsa opublikowanym w lutym 2016 r. Nie zgadza się z ich argumentacją, ponieważ w grę wchodzi nie tylko prawda historyczna, ale także reputacja i wizerunek obozu narodowego. „Bury" ten wizerunek, mówiąc oględnie, zaciemnia. Broniąc go na siłę i umieszczając w tradycji ruchu narodowego, sygnatariusze listu wyświadczają temu obozowi tzw. niedźwiedzią przysługę[34].

Swoje wywody Engelgard opiera na ustaleniach Kułaka: Rajs nigdy nie miał nic wspólnego z obozem narodowym (w sensie ideowym), terroryzował ludność i zwalczał konspirację wywodząca się z AK, chciał przyćmić sławą „Łupaszkę", był panem sytuacji, nikt nad nim nie stał, z czasem uwierzył, że ma prawo do robienia wszystkiego w imię walki o Polskę. Oderwane od rzeczywistości oceny sytuacji militarno-politycznej, by nie powiedzieć wręcz ślepota (mrzonki o wybuchu III wojny światowej, plany wywołania powstania wiosną 1946 r., zwalczanie AK-WiN jako organizacji, która poszła na współpracę z okupantem), całkowity brak odpowiedzialności za rezultaty takiej polityki i zgubne zadufanie w swoje siły doprowadziły do zwiększenia dynamiki walk zbrojnych jesienią 1945 i zimą 1946 r., co w konsekwencji doprowadziło do pacyfikacji województwa białostockiego przez siły reżimowe na niespotykaną dotychczas skalę. Swoiście pojmowane metody walki z przeciwnikiem doprowadziły do tragicznej w skutkach pacyfikacji kilku wsi zimą 1946 r. Po aresztowaniu od początku obciążył odpowiedzialnością za [spalenie wsi białoruskich] swego zastępcę ppor. „Rekina".

Jest zadziwiające, pisze Jan Engelgard, że wokół tej książki zapanowała całkowita cisza. Tylko „Gazeta Wyborcza" dla własnych celów ideologicznych opublikowała obszerną recenzję. Tymczasem ta książka powinna być przedmiotem poważnej dyskusji w instytucjach i ośrodkach, które prowadzą od paru lat swoistą kampanię sakralizowania „żołnierzy wyklętych". Nie może być zasługą dla narodu tylko fakt wydania na daną osobę wyroku śmierci przez władze komunistyczne, bo wśród tych skazanych jest i „Bury", i gen. August Emil Fieldorf „Nil", w tym czasie przeciwnik tego wszystkiego, co robił ten pierwszy.

W artykule tym nie zajmuję się szerzej kwestią pamięci, a to z tego powodu, że kilka lat temu ukazała się bardzo interesująca praca socjolożki Anny Moroz na

---

32 J. Kułak, *Rozstrzelany oddział. Monografia 3. Wileńskiej Brygady NZW. Białostocczyzna 1945–1946*, Białystok 2007.

33 J. Kułak, *Rozstrzelany oddział. 3 Wileńska Brygada NZW kapitana Rajsa „Burego". Białostocczyzna 1945–1946*, Warszawa 2015.

34 J. Engelgard, *Uważaj „Bury" bo źle skończysz…* [online], http://www.mysl-polska.pl/800 [dostęp: 20.02.2021].

temat konfliktu pamięci zbiorowych Polaków i Białorusinów na przykładzie postaci Romualda Rajsa „Burego"[35].

W *Przedmowie* do książki Paweł Machcewicz napisał: „…analiza Anny Moroz […] ukazuje miejsce Romualda Rajsa w pamięci zbiorowej Polaków i Białorusinów. Konflikty pamięci wokół tej postaci są znakomitą ilustracją, co najmniej kilku bardzo ważnych kwestii. Pokazują odrębność historii rozumianej, jako przestrzeń w miarę zobiektywizowaną, w której niezależnie od wszelkich sporów naukowych dąży się do weryfikacji faktów, oraz sfery pamięci, która jest otwarta na rozbieżne interpretacje i skrajne nawet emocje, «przetwarza» postacie i wydarzenia historyczne, nadając im nieraz przeciwstawne sensy. Kontrowersje wokół postaci Rajsa świadczą o tym, że pamięć zbiorowa ma charakter polifoniczny, jest wielogłosem, a nie monolitem. Aktorami tych walk i gier pamięci jest wiele podmiotów: państwo ze swoją polityką historyczną, oficjalne instytucje, jak IPN, kościoły, organizacje i stowarzyszenia, gazety czy wreszcie pojedynczy ludzie, którzy zamieszczają wpisy na Facebooku, na jednym z dwóch fanpage'ów: *Kpt. Romuald Rajs «Bury» — mój bohater»* oraz *Kpt. Romuald Rajs «Bury» — nie mój bohater»*. W tej ostatniej przestrzeni jest zresztą najwięcej emocji, skrajności czy nawet agresji. Polem sporów są m. in. pomniki, tablice pamiątkowe, nazwy placów i ulic, zbiorowe uroczystości, filmy"[36].

Właśnie w kończącym książkę rozdziale autorka zamieszcza przykładowe wpisy w Internecie, powstające na ogół pod wpływem emocji, które starała się posegregować na: *Komentarze „pochwalne" i „ultraniepodległościowe"* (gloryfikacja „Burego"), *Komentarze „antybohaterskie" i „ultranegatywne"*, *Akceptacja tego, że Romuald Rajs jest postacią kontrowersyjną* („Oddział Burego walczył o Polskę i się w tej walce pogubił… Bury mógłby być bohaterem, a został mordercą"), *Pogódźmy się* (te komentarze są wg autorki w zdecydowanej mniejszości), *Podział: my — oni* (wg linii podziałów politycznych i wyznaniowych, na swoich i obcych; z tego wynika podział na lepszych i gorszych), *Wracajcie na Białoruś* (podkreślanie obcości Białorusinów na Podlasiu), *Umniejszanie rozmiarów tragedii poległych Białorusinów* (bo ich liczba była bardzo mała w porównaniu z liczbą Polaków zamordowanych w Katyniu lub na Wołyniu), „*Sami sobie na to zasłużyliście*" (Białorusini ponieśli zasłużoną karę, bo kolaborowali z wrogami ojczyzny), „*Zginęły kobiety i dzieci*" („Wiele na sumieniu" miały 4-letnie dzieci i stare kobiety, wyrostki i matki?).

W *Zakończeniu* A. Moroz napisała: „Opinie publikowane za pośrednictwem Internetu wskazują na to, że spór o Rajsa jest przejawem większego konfliktu o charakterze etniczno-narodowym, konfliktu o postrzeganie języka, kultury, przeszłości danej grupy jako wyższej bądź niższej, lepszej lub gorszej: konfliktu między

[35] A. Moroz, *Między pamięcią a historią. Konflikt pamięci zbiorowych Polaków i Białorusinów na przykładzie postaci Romualda Rajsa „Burego"*, Warszawa 2016.

[36] *Ibidem*, s. 8.

Polakami i Białorusinami"[37]. W załączonych dalej fragmentach dyskusji dziennikarzy na ten temat w Polskim Radiu Białystok (21. 01. 2014) pojawia się sprawa roli IPN, który postrzegany jest niejednoznacznie. Zdaniem autorki: „Zarzuty wobec IPN wysuwa zwłaszcza strona białoruska — można do nich zaliczyć przede wszystkim jednostronność, brak zainteresowania pamięcią białoruską, nieobiektywność, nadmierną gloryfikację"[38].

Nawiązując do tego chciałbym dodać, że książkę, z której pochodzi powyższy cytat, wydał właśnie Instytut Pamięci Narodowej. Z drugiej strony jedni z największych apologetów Burego Krajewski i Ostapiuk są pracownikami IPN. Historyk zatrudniony w Muzeum Wojska w Białymstoku Łukasz Radulski w wywiadzie w 2020 r. powiedział: „W XXI wieku, kiedy mamy dostęp do informacji, boimy się wziąć dane zagadnienie na warsztat i dążyć do prawdy. Łatwiej stwierdzić, że «Bury» to ludobójca, bez zagłębiania się w zagadnienie». Radulski «zagłębił» się i wykazał ignorancję mówiąc np. o walczących w oddziale Rajsa Białorusinach. Mordy dokonane w pow. bielskopodlaskim na przełomie stycznia i lutego 1946 r. określił jako «mniej chwalebne», natomiast to, że zabijano i wydano rozkaz pacyfikacji kilku wsi, bo były białoruskie i prawosławne «nie wytrzymuje krytyki»"[39].

Tymczasem dwa lata wcześniej w rozmowie z tą samą dziennikarką młody historyk z Oddziału IPN w Białymstoku Paweł Niziołek stwierdził: „Akcja pacyfikacyjna dokonana przez 3 Brygadę NZW pod dowództwem kpt. Romualda Rajsa «Burego» jest zdecydowanie skrajnością. Utożsamianie tej skrajności ze zjawiskiem żołnierzy wyklętych i wynoszenie jej na sztandary z okazji Narodowego Dnia Pamięci Żołnierzy Wyklętych jest takim samym brakiem zrozumienia i empatii jak byłoby epatowanie postacią Romualda Rajsa «Burego» w przestrzeni publicznej miejscowości dotkniętych pacyfikacjami"[40].

Niestety, w ostatnich latach do takich zdarzeń dochodzi. Od 2016 r. odbywają się w Hajnówce, w okolicach 1 marca, marsze dla uczczenia żołnierzy wyklętych. Organizowane są przez środowiska narodowe (ONR, „Narodowa Hajnówka"), a jednym z ich działaczy jest z zawodu katecheta — obecnie pracownik IPN w Białymstoku. Maszerujący przez miasto, gdzie mieszkają rodziny ofiar 3 Brygady Wileńskiej NZW, skandują: „Bury, Bury, Bury nasz bohater".

Wspominana już pisarka Katarzyna Bonda w rozmowie z dziennikarką Moniką Żmijewską, już po II Marszu powiedziała: „Uważam, że to jest niesmaczne, powiem więcej — to jest okrutne w sensie humanistycznym, by w takim miejscu upamiętniać pamięć Romualda Rajsa, ponieważ dla niektórych na tamtych te-

---

[37] *Ibidem*, s. 230. Autorka dodaje, że „w obszarze problematyki pamięci zbiorowej konflikt pozwala na uświadomienie sobie wielowymiarowości ludzkich działań".

[38] *Ibidem*, s. 234.

[39] *Łukasz Radulski: Romuald Rajs Bury został oceniony jako szwarccharakter (rozmawia J. Januszkiewicz),* „Kurier Poranny", 2019, 1 marca, s. 2.

[40] *Żołnierze wyklęci to symbol narodowej tradycji walki o wolność (rozmowa J. Januszkiewicz z P. Niziołkiem)*, „Kurier Poranny", 2017, 1 marca, s. 4.

renach on nie był postacią kryształową. Powinno się to uszanować. I choć rozumiem młodych ludzi, dla których żołnierze wyklęci są wzorami do naśladowania, to apeluję, by nie wrzucać wszystkich do jednego worka. Generalizowanie zawsze jest krzywdzące. Ta historia ma swoje indywidualne dno i powinno się je zgłębić i po prostu przyznać, że doszło do ludobójstwa, do zbrodni"[41].

Na marsze zaczęli przyjeżdżać narodowcy nawet z odległych miejscowości — odpowiedzią na to było pojawienie się ich przeciwników np. ze stowarzyszenia „Obywatele RP". Władze miasta od początku bezskutecznie protestowały przeciwko organizowaniu marszów, bo psuły one relacje pomiędzy mieszkańcami różnych wyznań i narodowości. Tymczasem organizatorzy przedstawiali sytuację odwrotnie. Zebrali ponad 500 podpisów pod „*Protestem mieszkańców Hajnówki przeciw zagrażającym bezpieczeństwu praktykom władz miasta*" zarzucając im lekceważący stosunek „do świąt państwowych, ich polityczne promowanie zachowań agresywnych oraz próbę nieustannego skłócania mieszkających na terenie naszego miasta Polaków i przedstawicieli mniejszości narodowych"[42]. Występowano w nim przeciwko sprowadzaniu do Hajnówki przedstawicieli ekstremistycznych ugrupowań lewicowych, lewackich bojówek oraz zadymiarzy przedstawiających się jako „obywatele rp" (pisownia oryginalna).

Protest na posiedzeniu Rady Miasta 27 marca 2018 r. przedstawił radny PiS Bogusław Łabędzki. Spotkał się on z negatywnym odbiorem ze strony zdecydowanej większości radnych. W latach 2018–2019 burmistrz usiłował zakazać organizacji marszu, ale sądy I i II instancji, powołując się na wolność zgromadzeń, odrzucały zakazy[43].

Mieszkańcy Hajnówki, z których postawą solidaryzuje się samorząd miejski, organizują rocznicowe uroczystości pod nazwą „Wiecznaja Pamiat" rozpoczynające się nabożeństwem w cerkwi w intencji pomordowanych, a w południe przy pomniku ofiar wojen i represji zapalane są znicze oraz odczytywana lista ofiar oddziału „Burego". W ostatnim czasie odbywają się też kontrmanifestacje w postaci marszu upamiętniającego ofiary pacyfikacji, ze znaczącym udziałem stowarzyszenia „Obywatele RP", to o nich wspominano w proteście przedstawionym przez radnego Łabędzkiego.

21 lutego 2020 r. przed zbliżającym się terminem kolejnego Dnia Pamięci Żołnierzy Wyklętych Rada Miasta przyjęła krytyczne stanowisko wobec Marszu, ponieważ w jego trakcie „prawicowi ekstremiści" gloryfikują Romualda Rajsa oraz „próbują stworzyć mit wyzwoliciela" i żołnierza walczącego tylko z komunistycz-

---

41 *Królowa kryminału Katarzyna Bonda. Chcę dawać ludziom relaks*, „Gazeta Wyborcza", 2017, 20 kwietnia..

42 *Protest mieszkańców Hajnówki przeciw zagrażającym bezpieczeństwu praktykom władz miasta* [online], https://prawy.pl/68546-protest-mieszkancow-hajnowki-przeciw-zagrazajacym-bezpieczenstwu-praktykom-wladz-miasta/ [dostęp: 3. 03. 2021].

43 A. Zdanowicz, *Nacjonaliści przejdą ulicami Hajnówki z wizerunkiem wyklętego Burego*, „Gazeta Współczesna" 2019, 22 lutego, s. 10.

nym reżimem: „W obliczu odradzającej się chęci gloryfikacji zbrodniarzy, ostatni świadkowie tragicznych wydarzeń przestrzegają przed rodzącą się nienawiścią i jej skutkami. Rodziny ofiar żądają zaprzestania hołubienia sprawców tej tragedii oraz oddania czci należnej ich ofiarom. Nie odmawiamy hołdu żołnierzom AK i części Żołnierzy Wyklętych walczących o niepodległą Polskę. Nie zasługują jednak na hołd ci, którzy wystąpili zbrojnie przeciwko ludności cywilnej"[44].

Za uchwałą głosowali wszyscy obecni na sesji radni (16), kilku radnych PiS było nieobecnych (tamtejsza Rada Miasta liczy 20 osób). Tak więc uhonorowanie kontrowersyjnych postaci, zwłaszcza w miejscowościach gdzie wzbudzają one negatywne emocje, przyczynia się do wzrostu napięć między różnymi grupami społecznymi, narodowościowymi czy religijnymi. Być może organizatorom o to chodzi, o pokazanie, kto jest górą, kto tu rządzi[45].

Jan Bodakowski, z przekonań endek, recenzję książki Anny Moroz zatytułował: *Spór Polaków z Białorusinami o postać Romualda Rajsa „Burego"*[46]. Co do stron sporu ma on rację tylko częściowo, bo w kontrmanifestacjach w Hajnówce skierowanych przeciwko marszom gloryfikującym „Burego" uczestniczyli także Polacy np. z ruchu społecznego „Obywatele RP" oraz nieformalnego ruchu „Antifa". Natomiast na płaszczyźnie naukowej jest spór na ten temat, ale pomiędzy polskimi historykami a polskimi „parahistorykami". Tych ostatnich najlepiej charakteryzuje stwierdzenie zawarte w podpisanym przez nich i opublikowanym w lutym 2016 r. oświadczeniu *W obronie pamięci i honoru dowódcy III Brygady Wileńskiej NZW:* „Trzeba więc wyjaśnić, iż «Bury» podejmował walkę w ramach ogólnopolskiego powstania antykomunistycznego, w której drugą stroną byli Sowieci i komuniści, do których należeli zabici mieszkańcy wymienionych wsi"[47].

Od lat powtarzają oni takie i podobne stwierdzenia, nie biorąc pod uwagę ani nowych publikacji, ani nie próbując krytycznie przeanalizować źródeł. Z ich prac wynika aprobowanie zasady odpowiedzialności zbiorowej, minimalizowanie kwestii mordów popełnionych na dzieciach i kobietach (ofiary przypadkowe, same są temu winne), zaprzeczanie, że działania represyjne skierowano przeciwko prawosławnym Białorusinom, m. in. żeby skłonić ich do przesiedlenia się do ZSRR. Pomijając zbrodnie popełnione na Białorusinach, warto przytoczyć opinię Jerzego

44 J. Iwaniuk, *Radni Hajnówki przeciwko upamiętnianiu „Burego" podczas marszu* [online], https://www.radio.bialystok.pl/wiadomosci/index/id/179660 [dostęp: 4. 03. 2021].

45 Podam jeszcze jeden przykład spoza Hajnówki. W lipcu 2018 r. w gminie Poświętne (pow. białostocki) odsłonięto pomnik ku czci czterech „żołnierzy wyklętych", w tym „Burego". Podczas uroczystości list od syna Romualda Rajsa odczytał pracownik IPN, organizator marszów w Hajnówce. Po nieco dwóch latach pomnik został oblany czerwoną farbą („Gazeta Wyborcza" 2020, 8 października).

46 J. Bodakowski, *Spór Polaków z Białorusinami o postać Romualda Rajsa „Burego"* [online], http://prawy.pl/38009-spor polakow-z-bialorusinami-o-postac-romualda-rajsa-burego/ [dostęp: 28. 02. 2021].

47 *W obronie dobrego imienia kpt. „Burego"* [online], https://naszdziennik.pl/polska-kraj/152981, w-obronie-dobrego-imienia-kpt-burego.html [dostęp: 27. 03. 2021]

Kułaka, który uważa, że objęcie przez Romualda Rajsa „dowództwa okręgowego PAS-u i wpływ, jaki uzyskał na komendanta Okręgu NZW było prawdziwym nieszczęściem dla ludności Białostocczyzny", gdyż naraziło ją „na niespotykane dotąd represje ze strony sił bezpieczeństwa"[48].

Warto, żeby o tym pamiętali także historycy — jego obrońcy. Niesprawiedliwe jest umieszczanie w jednym szeregu „Burego" z „Łupaszką", a tym bardziej z „Inką". Obrona zbrodniarzy zawsze przynosi skutek odwrotny, a tracą na tym ludzie przyzwoici.

Ян Ежы Мілеўскі. *„Бурая" памяць. Палеміка вакол Рамуальда Райса „Бурага": ад героя да злачынцы*

Артыкул прысвечаны палеміцы вакол постаці Рамуальда Райса (псеўданім„Буры"), які ў 1943–1944 гг. ваяваў у партызанскім атрадзе Арміі Краёвай на Віленшчыне і быў адзначаны як адзін з лепшых камандзіраў. Аднак у верасні 1945 г. ён стварыў і ўзначаліў 3 Віленскую брыгаду Нацыянальнага вайсковага злучэння (NZW), якая ў студзені і лютым 1946 г. на тэрыторыі павета Бельск Падляскі Беластоцкага ваяв. правяла некалькі злачынных вайсковых акцый супраць мірнага насельніцтва. Яго атрад забіў тады 29 (30) фурманаў праваслаўнага веравызнання і правёў г. зв. пацыфікацыю пяці беларускіх вёсак, падчас якой загінула каля 50 вяскоўцаў, у тым ліку жанчыны і дзеці. Камуністычны суд напрыканцы 1949 г. вынес яму смяротны прысуд, які і быў выкананы.

У апошняй дэкадзе вакол постаці Рамуальда Райса разгарнулася вострая палеміка. Яе выклікала ўвядзенне ў 2011 г. Нацыянальнага Дня Памяці Выклятых Жаўнераў, які „правыя асяродкі" пачалі выкарыстоўваць дзеля таго, каб схаваць барацьбу Арміі Краёвай і злучэння „Вольнасць і незалежнасць" (WiN), а таксама прапагандаваць уласных герояў, у тым ліку Райса. У Гайнаўцы, дзе жывуць сваякі людзей, якія былі забітыя яго атрадам, пачалі арганізоўваць Маршы памяці Выклятых Жаўнераў, адным з сімвалаў якіх стаў „Буры".

Палеміка вакол ацэнкі постаці Бурага разгарнулся на некалькіх пляцоўках — мастацкай, юрыдычнай і навуковай. У артыкуле найбольш увагі надаецца якраз апошняй, якая цесна пераплятаецца з публіцыстыкай. Аўтар засяродзіўся на пазіцыі гісторыкаў і толькі закрануў праблему адрозненняў калектыўнай памяці беларусаў і палякаў.

Дыскусія вакол Бурага не з'яўляецца польска-беларускай спрэчкай, гэта спрэчка польска-польская, спрэчка паміж „парагісторыкамі" і гісторыкамі, якія валодаюць навуковым інструментарыем і не палітызуюць праблему. „Парагісторыкі" імкнуцца да мінімалізацыі і апраўдання злачынстваў атрада Райса (ваяваў толькі супраць камуністаў, іншыя ахвяры былі выпадковымі). Асабліва скандальным з'яўляецца заява аднаго з яго абаронцаў, што Буры спаліў толькі пяць вёсак, а мог спаліць значна больш.

[48] J. Kułak, *Rozstrzelany oddział. 3 Wileńska Brygada NZW kapitana Rajsa „Burego". Białostocczyzna 1945–1946*, Warszawa 2015, s. 491.

Гісторыкі, якія дзейнічаюць у межах навуковага падыходу, абвінавачваюць апанентаў, што тыя не шукаюць ісціну, а пішуць адпаведна загадзя выпрацаваным тэзісам, падзяляюць меркаванне наконт калектыўнай адказнасці, насуперак фактам аспрэчваюць антыбеларускую скіраванасць рэпрэсій (між іншым, каб прымусіць беларусаў да выязду ў СССР), ігнаруюць невыгодныя факты з біяграфіі Райса. Абарона злачынцаў заўсёды дае супрацьлеглы вынік, а гэта наносіць шкоду аўтарытэту сапраўдных герояў.

Jan Jerzy Milewski. ***„Bury” memory.Controversy around Romuald Rajs „Bury”: from hero to criminal***

The article concerns the dispute over the figure of Romuald Rajs, nicknamed Bury, who fought in the AK partisan unit in the Vilnius region in 1943–1944 and stood out as a company commander. However, after assuming command of the 3rd Vilnius Brigade in the Białystok Voivodeship in September 1945, the NZW carried out several criminal actions in the Bielsk Podlaski poviat. They took place at the turn of January and February 1946. His unit then murdered 29 (30) Orthodox carters and pacified five Belarusian villages, durinh which about 50 people were killed, including women and children. At the end of 1949, the communist authorities sentenced him to death, which was carried out.

In the last decade, there has been a bitter dispute over the assessment of Rajs’ attitude. It became more acute after the establishment of the National Day of Remembrance of Cursed Soldiers in 2011, which right-wing circles tried to use to obscure the tradition of the Home Army-Freedom and Independence fights and to promote their own heroes, including Rajs. In Hajnówka, where many families of people murdered by his unit live, a March of Remembrance of Cursed Soldiers was organized, one of the symbols of which was Bury.

The dispute over Bury’s status has been carried out on several levels: artistic, legal, journalistic and scientific, with the article focusing on the latter, which is intertwined with the journalistic one. To a lesser extent, the differentiation in this matter of the collective memory of Belarusians and Poles, but focuses on the divergent views of historians. And it is not a Polish-Belarusian dispute, but a Polish-Polish one, between „parahistorians” and historians who have a good scientific technique and do not approach the topic politically. The former focus their full attention on diminishing and justifying the crimes committed by the Rajs unit (he fought only with communists, other victims were accidental). It is especially scandalous when the defenders say that Bury burned only five villages, and could have burned many more.

Historians who try to follow scientific principles accuse them of writing under a predetermined thesis, approving the principle of collective responsibility, contrary to the facts, they deny that the repressions were directed against Belarusians (e.g. to force them to relocate to the USSR), they ignore inconvenient facts from his biography.

Defending criminals always backfires, and real heroes lose out.

Ніна Стужынская,
канд. гіст. навук (Менск)

Слуцкі збройны чын: працяг супраціву ў 1921 г[1].

У фокусе ўвагі даследчыкаў, папулярызатараў, краязнаўцаў і іншых зацікаўленых бакоў застаецца гісторыя падрыхтоўкі Слуцкага збройнага чыну, баявых дзеянняў да моманту інтэрнавання ваяроў Слуцкай брыгады ў лагерах Польшчы. Гэта даволі кароткі перыяд. Хаця нават падзеі 1919 г., якія зрэдку трапляюць пад увагу даследчыкаў, ужо сведчаць аб вастрыні барацьбы моцных палітычных гульцоў за ўладу ў горадзе. Па-ранейшаму ў адлюстраванні падзей папярэдняга збройнаму выступу года пануе савецкі наратыў. Случчына ў сакавіку 1919 г. прадэманстравала класічны прыклад паўстання супраць савецкай улады, роўна як і па ўсёй тагачаснай Беларусі. На ўсходніх яе землях пракацілася хваля выступленняў мабілізаваных у Чырвоную армію, у гістарычнай літаратуры маркіраваных як „паўстанні унтэр-афіцэраў”[2].

І гісторыя партыйнай арганізацыі бальшавікоў Случчыны, густа залакіраваная намаганнямі афіцыйнай гістарыяграфіі, якая і сёння дамінуе ў публічнай прасторы, выглядае зусім не бліскуча. Варта толькі зазірнуць у крыніцы. Тыя ж дакументы сведчаць, што выбар многіх случчакоў быў ужо вызначаны, і іх удзел у паўстанні невыпадковы. Факты папярэдняй гісторыі пралiваюць святло на ролю Слуцкай каравульнай роты, напрыклад, у падрыхтоўцы збройнага выступлення. Яны ж дапамагаюць знайсці іншыя матывы ў высвятленні гісторыі „здрады” Паўла Чайкі, першага камандзіра Слуцкага палка[3].

Канец снежня 1920 г.— вельмі ўмоўная мяжа, якая быццам перагарнула старонку гісторыі актыўнай узброенай барацьбы. Насамрэч змаганне працягвалася, але іншымі метадамі. Паўстанцы ўзору 1920 г. прытрымліваліся традыцыйных „класічных” ваенных метадаў: меў месца ўзаконены парадак (па загаду Рады Случчыны) арганізацыі войска (Слуцкай брыгады), камплектавання па тыпу рэгулярнага аб’яднання (падзел брыгады на палкі, ба-

[1] З артыкула Ніны Стужынскай распачынаем публікацыю матэрыялаў навуковай анлайн канферэнцыі Цэнтра беларускіх студыяў „Збройнае змаганне за беларускую дзяржаўнасць у 1917–1923 гг.” (13 лістапада 2020 г.). Канферэнцыя была прысвечана 100-годдзю Слуцкага збройнага чыну. Прадстаўленыя артыкулы Ніны Стужынскай, Алены Глагоўскай, Ігара Мельнікава і Сяргея Токця былі падрыхтаваны на аснове рэфератаў, якія прагучалі на канферэнцыі.

[2] Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ), ф. 4п, воп. 1, спр. 153, арк. 73; И. Басинкевич, *За счастье простого человека*, [в:] *В борьбе за Советскую власть*, состав. Б. Стрельцов, Минск 1967, с. 157.

[3] НАРБ, ф. 4п, воп. 1, спр. 47, арк. 9–12.

тальёны і г.д.), навучання жаўнераў. Арганізатары акцыі імкнуліся стварыць цэнтралізаваную сістэму кіравання (штаб, выведка, контрвыведка, суд) і забяспячэння. Мэтай паўстанцаў была абарона сваёй тэрыторыі ад захопнікаў, захаванне межаў, у якіх была абвешчана Беларуская Народная Рэспубліка (БНР). Яны імкнуліся трымаць адзіны фронт.

Між тым новая ўлада вызначала рух супраціву як „палітычны бандытызм". Дзейнасць за рамкамі праграмных дакументаў Усерасійскай камуністычнай партыі (бальшавікоў) абвяшчалася палітычна шкоднай (контрэвалюцыйнай) і падлягала крымінальнаму праследу. Былыя дзяржаўныя злачынцы, якія захапілі ўладу, сталі называць сябе рэвалюцыянерамі, а сваіх палітычных апанентаў — контррэвалюцыянерамі, бандытамі. „Барацьба з бандытызмам", якую развязалі бальшавікі, была палітычным інструментам для замацавання савецкага дзяржаўнага кантролю на ўсёй тэрыторыі былой імперыі.

Безумоўна, атрады паўстанцаў (гэты тэрмін замацаваўся ў творах прафесійных гісторыкаў) не мелі нічога агульнага з арганізаванымі крымінальнымі групоўкамі. Міхаіл Тухачэўскі, які на беларускіх землях пакінуў крывавы след, тлумачыў тэрмін „банда" наступным чынам: „Самаарганізаваная мясцовая сялянская ўлада абапіраецца на мясцовыя ўзброеныя сялянскія фармаванні, якія звычайна мы называем бандамі"[4]. Іосіф Адамовіч, які ў гарачы 1921 г. займаў пасаду наркама ўнутраных спраў Савецкай Беларусі, на партыйным сходзе Менскай арганізацыі КПБ у роспачы разводзіў рукамі: „…скончыўшы вайну на франтах, мы не ведалі, што наперадзе яшчэ партызанская вайна"[5].

Афіцэры штаба Слуцкай брыгады, а таксама арміі генерала Станіслава Булак-Балаховіча працягнулі баявую дзейнасць у 1920-я гг. Яны забяспечылі арганізаванасць партызанскага руху ва ўмовах сялянскай вайны, прадэманстравалі прыклад моцна матываванага ўдзелу ў барацьбе з бальшавіцкім рэжымам. Вярхоўнае кіраўніцтва партызанкай у гэты перыяд належала С. Булак-Балаховічу, які прызначаў акруговых атаманаў. Беларуская сялянская партыя „Зялёнага дуба" брала на сябе функцыі каардынатара. Выступленні адбываліся пад выразнымі палітычнымі лозунгамі. Былыя ваенныя кіраўнікі Слуцкага збройнага чыну афіцэры Антон Сокал-Кутылоўскі, Антон Самусевіч, Анастас Анцыповіч, Ян Мацэлі, браты Бранавіцкія, Антон Мірановіч, Цімафей Хведашчэня ды інш. Вялікі размах дыверсійнай дзейнасці назіраўся менавіта там, дзе лідарамі руху супраціву з'яўляліся ўчарашнія кіраўнікі і шараговыя брыгады. Так, працягвалі змагацца з саветамі ў родных вёсках Грозаўскага павета, арганізатары Грозаўскага палка Пётра Бабарэка, Іван Русакевіч, Антон Клюйко, браты Богданы.

Прадстаўнікі Рады Случчыны яшчэ перамаўляліся ў Баранавічах наконт умоў ліквідацыі акцыі, польскія лагеры для інтэрнаваных запаўняліся ваяра-

4 М. Н. Тухачевский, *Борьба с контрреволюционными восстаниями*, „Война и революция" 1926, № 7–8, с. 7.

5 НАРБ, ф. 4п, воп. 1, спр. 517, арк. 19.

мі брыгады, а паўстанцы, якія не склалі зброю, ужо ў студзені 1921 г. працягнулі вайну з аддзеламі Чырвонай арміі і рэўкамамі, якія былі арганізаваны па распараджэнні Рэвалюцыйнага ваеннага савета (далей — РВС) 16-й арміі бальшавікоў. „Цяжкая праца,— адзначалася ў дакладзе РВС за 27 студзеня 1921 г.,— была наканавана Семяжоўскаму рэўкаму, які ахопліваў раён па фронце на 70 вёрст і быў нядаўна вызвалены ад гэтак званых беларускіх банд. Раён напоўнены рэшткамі банд і зялёнадубаўцаў, дэзерціраў усіх колераў. [...] Усе савецкія арганізацыі разбураныя". Далей паведамлялася, што „нядаўняя сталіца Беларускай Рады Семежава ператварылася ў аплот савецкай улады". „І гэта,— рапартавалі чэкісты асобага аддзела РВС,— насуперак намаганням «буржуазнай рады», якая арганізавала новы набег з мэтаю авалодаць Семежавам, што ёй удалося. Таксама яны (Беларуская Рада — аўт.) авалодалі мястэчкам Вызна і ўжо марылі захапіць Слуцк"[6].

У ноч з 13 на 14 студзеня захоп Вызны арганізавалі галоўнакамандуючы Слуцкай брыгады Антон Сокал-Кутылоўскі, былы войт гміны Янка Корбут і памочнік начальніка контрвыведкі Іван Богдан[7]. Такім чынам, мястэчка Вызна ў лютым 1921 г. ізноў апынулася ў руках паўстанцаў, а гарнізон бальшавікоў быў зліквідаваны. На VI павятовай партыйнай канферэнцыі 15 лютага 1921 г. старшыня Вызнанскага рэўкама Пётр Кецка (не блытаць са слуцкім ваенруком Кастусём Кецкам) заявіў, што партыйная ячэйка не мае ніякага ўплыву сярод насельніцтва, практычна працуе ў падполлі: „Бандыты ва ўсіх валасцях. Нават спрабуюць браць Вызну"[8].

Тры браты Грынько з Вялікага Ражана, вёскі гэтай жа воласці, таксама арганізавалі атрад, які працягнуў барацьбу з камуністычным рэжымам[9].

„Пасля гарачага сутыкнення,— як апісалі бой, што адбыўся ў ноч з 21 на 22 красавіка каля вёскі Рымашы, складальнікі юбілейнага зборніка ў гонар 10-годдзя міліцыі,— бандай быў забіты камандзір узвода і тры міліцыянеры. Увесь атрад быў распрануты, збіты і раззброены..."[10]. У тую ж ноч напад зазнала вёска Ржаўчыцы Цялядавіцкай воласці. Тыя, хто нападаў, былі ў масках[11].

Перад Вялікаднем на савецкі бок у раёне Уздзенскай воласці перайшоў атрад пад кіраўніцвам паручніка Радзіеўскага (вялікая верагоднасць, што гэта адзін з псеўданімаў атамана Цімафея Хведашчэні). У сваім рапарце на імя генерала Булак-Балаховіча аб дзейнасці ў чэрвені 1921 г. Хведашчэня, якому не ўласціва была сціпласць, пісаў: „Арганізацыйная праца ў раё-

6 Тамсама, ф. 13, воп. 2, спр. 5, арк. 105.
7 Дзяржаўны архіў Менскай вобл. (ДАМВ), ф. 589, воп. 1, спр. 27, арк. 10.
8 ДАМВ, ф. 589, воп. 1, спр. 48, арк. 2.
9 НАРБ, ф. 4п, воп. 1, спр. 658, арк. 86.
10 *Кароткі нарыс гісторыі міліцыі Беларусі. 1917–1927*, склад.: І. Крэйнін, В. Власаў, В. Потэс, Менск 1927, с. 74.
11 НАРБ, ф. 194, воп. 1, спр. 26, арк. 12.

не Бабруйскага і Слуцкага паветаў пачалася толькі пасля майго прыбыцця ў гэтую мясцовасць. На гэтай тэрыторыі існавалі асобныя групы, якія складаліся часткова з маіх былых партызанаў і часткова зялёнадубаўцаў. […] Маёй першай мэтай быў збор партызанаў у Вераб'ёвых гарах і лясах. […]". Пасля прыезду Хведашчэні, які на той момант з'яўляўся адным з беларускіх акруговых атаманаў (разам з Г. Монічам і М. Караткевічам) і на якога былі ўскладзены абавязкі арганізатара партызанскага руху ў названых ім паветах, партызаны стварылі апорную базу, выкапалі зямлянкі, пабудавалі склады. Сродкі для існавання, як пазначаецца ў рапарце, „баевікі" здабывалі, „нападаючы на рэўкамы і рэквізіцыйныя атрады"[12]. Памочнікам камандзіра быў чалавек з мясцовых, адзін з сямі братоў Слепіцаў з хутара каля Узды, вядомы як Іван Коласаў (Колас)[13].

Важны накірунак дзейнасці партызан — палітыка-прапагандысцкая праца. Штабы паўстанцкіх аддзелаў клапаціліся аб распаўсюджанні агітацыйнай літаратуры, адозваў Булак-Балаховіча, зваротаў да сялян і чырвонаармейцаў. Па ўсёй тэрыторыі партызаны раскідвалі ўлёткі „Смерць камуне!", „Жыве народная рэвалюцыя!". Паводле аператыўна-інфармацыйных зводак сакрэтна-аператыўнага ўпраўлення Усерасійскай надзвычайнай камісіі (*ВЧК*), у сакавіку 1921 г. Слуцкі павет быў літаральна засыпаны пракламацыямі „ў эсэраўскім духу і загадамі Балаховіча на беларускай мове"[14].

Атрад Коласава быў вельмі актыўным на працягу вясны і лета. Ён здзейсніў некалькі нападаў на мястэчкі Лоша і Шацк (Ігуменскі павет), на чырвонаармейскія карныя часткі, г. зв. лятучыя і знішчальныя (*истребительные*) атрады. Страты панеслі 169-ы батальён *ВЧК*, які дыслакаваўся ў раёне Вызны, і савецкія памежныя пасты. Параза ў баі з чэкістамі 20 ліпеня каля вёскі Барок прымусіла атрад Коласава на кароткі час вярнуцца на базу за польскай мяжой[15].

Канцэнтрацыя паўстанцкіх сіл, і без таго даволі вялікая, павялічылася з наступленнем вясны. У красавіку 1921 г. мясцовыя чэкісты інфармавалі кіраўніка *ВЧК* Фелікса Дзяржынскага, што ў Слуцкім павеце дзейнічае „банда да 800 чалавек". Толькі ў лясным памежжы каля вёскі Ёдчыцы Грыцавіцкай воласці размясціліся 200 добра ўзброеных чалавек, гатовых для пераходу на савецкі бок. „Імянуюць сябе Беларускай Радай. Плануюць наступаць да ракі Беразіны"[16].

У раёне вёсак Махновічы і Мілкавічы, на поўдзень і ўсход ад Старобіна, як паведамляла савецкая выведка, сканцэнтраваліся „буйныя бандыцкія арганізацыі, якія называюць сябе атрадамі Балаховіча. […]". Чырвонаармейская

12 Дзяржаўны архіў Брэсцкай вобл. (ДАБВ), ф. 2031, воп. 1, спр. 69, арк. 71–71 адв.

13 НАРБ, ф. 194, воп. 1, спр. 658, арк. 10 адв.

14 Тамсама, ф. 4п, воп. 1, спр. 659, арк. 10, 86.

15 Тамсама, ф. 194, воп. 1, спр. 658, арк. 11–14.

16 Тамсама, ф. 4п, воп. 1, спр. 659, арк. 12.

агентура сігналізавала аб наяўнасці атрада ў 150 чалавек каля вёскі Асавец (10 вёрст на поўдзень ад Грэска). А ў лесе вакол вёсак Камень і Боркі, паводле той жа інфармацыі, было заўважана да 300 партызанаў з мясцовых людзей і функцыянаваў штаб, які ахоўвалі 15 жаўнераў пры кулямёце. Зброю, як адзначаў бальшавіцкі агент, грэскія партызаны атрымалі са Стоўбцаў[17]. Камандаванне 23-й чырвонаармейскай брыгады (камандзір С. Грыбаў), кіраўніцтва батальёнаў *ВЧК*, галоўнай карнай сілы ў Слуцкім павеце, патрабавала мабілізацыі ўсіх рэсурсаў для правядзення адмысловых ваенных аперацый[18].

Старобінская і Пукаўская воласці — тэрыторыя дзейнасці былых камандзіраў Слуцкай брыгады Паўла Бранавіцкага (атаман паходзіў з вёскі Заўшчыцы) і яго траюраднага брата Андрэя Бранавіцкага (з хутара Плечык). Браты рэйдамі хадзілі ў Вызнянскую воласць і ў Бабруйскі павет. У студзені 1921 г. атрад здзейсніў напад на вёску Саковічы, у лютым — на Вялічкавічы, дзе былі забіты агенты харчразвёрсткі[19]. У Старобінскай воласці партызаны Бранавіцкіх у колькасці 40 чал. раззброілі тэлефаністаў і адабралі апараты. Другі атрад у колькасці 90 чал. знішчыў асобы аддзел памежнага пункта[20].

Пік актыўнасці партызанаў Бранавіцкіх прыпаў на чэрвень. У пачатку лета два атрады прыкладна па 100 чалавек пераправіліся праз раку Морач. Агенты паведамлялі, што „бандыты" былі апрануты ў польскую форму. Адзін з атрадаў узяў накірунак на поўдзень ад Старобіна, другі — на вёску Паварчыцы. У раёне мястэчка Пагост групы з-за мяжы і мясцовыя атрады павінны былі аб'яднацца. Чырвонаармейская выведка паведамляла, што паўстанцы „плануюць адначасовы напад на мястэчка Пагост, Вызну і Старобін". Хадзілі чуткі пра захоп Слуцка. Палову чэрвеня Старобін быў несавецкім. Перад захопам мястэчка партызаны разбурылі будынкі савецкай адміністрацыі і забілі кіраўнікоў у вёсках Вялешына і Цялядавічы[21]. Павал Бранавіцкі са сваім аддзелам планаваў летам дайсці да Беразіны і Бабруйскага павета, каб злучыцца з сіламі капітана Мяфодзія Караткевіча.

У Пагоскай воласці ядро паўстанцаў склалася ў вёсцы Цярушкі. Мяцежнымі лічыліся таксама населеныя пункты Ісерна (гэта вёска дала дзясяткі паўстанцаў у брыгаду), Нежаўка, Дарасіно, Замошша ды інш. Атрад пад кіраўніцтвам Івана Штайды да вясны 1922 г. здзейсніў некалькі гучных нападаў. Іх аб'ектамі былі ў першую чаргу агенты павятовай харчовай камісіі, камуністы, чэкісты, лаяльныя да ўлады леснікі. На хутары Лубы партызанамі былі забіты ўпаўнаважаныя Слуцкага райхарчкама.

Разам са старобінскімі паўстанцамі ўдзел у нападзе на Старобін і Пагост, на сяло Бярозаўка Пагоскай воласці прымалі цярушкінскія партыза-

[17] Тамсама, ф. 4п, воп. 1, спр. 661, арк. 29.
[18] ДАМВ, ф. 2026, воп. 1, спр. 3, арк. 1.
[19] Тамсама, ф. 458, воп. 1, спр. 130, б/а.
[20] НАРБ, ф. 4п, воп. 1, спр. 659, арк. 86.
[21] Тамсама, ф. 4п, воп. 1, спр. 1111, арк. 67, 75.

ны. Разам яны разграмілі 1-ю роту 160-га батальёна *ВЧК*, якая кватаравала ў вёсцы Сяльцо.

Партызаны даволі адкрыта, нават дэманстратыўна здзяйснялі дыверсіі. „Бандыты і зараз жывуць у вёсцы Цярушкі",— абураўся ўпаўнаважаны асобага аддзела 8-й дывізіі, галоўнай карнай сілы ў Слуцкім павеце[22].

Чапліцкіх людзей сабралі ў баявую адзінку браты Іван і Мітрафан Богданы ды іх паплечнікі Пётра Еўстрад і Міхась Бірыч, якія былі сярод добраахвотнікаў, што ў лістападзе 1920 г. запісаліся ў Першы Слуцкі полк. Хлопцы паходзілі з вёскі Рачкавічы Чапліцкай воласці. Міхась Бірыч да паўстання па загаду Слуцкай Рады займаў пасаду каменданта мястэчка Вызны. Іван Богдан быў войтам і разам з Еўстрадам кіраваў мабілізацыяй у Слуцкую брыгаду. „Ён быў дзеячам пры Беларускай акупацыі(!), выдаваў загады аб мабілізацыі насельніцтва для выгнання бальшавікоў з Беларусі…", — засведчыў агент асобага аддзела РВС Заходняга фронту[23].

Знаходжанне на сваёй зямлі і абарону радзімы ад чужынцаў чэкісты нахабна называлі акупацыяй! У вёсцы Белічы Чапліцкай воласці, дзе размяшчаўся 68-ы чырвонаармейскі полк, быў арганізаваны склад са зброяй. Тэлефанаграма РВС у цэнтр паведамляла, што жыхары гэтай вёскі і наваколля „ў бандах".

У Быстрыцкай воласці і вакол Семежава ўлетку дзейнічалі групы Васіля Сенюка і Пётры Чыгіра, якія змаглі аб'яднаць моладзь роднай вёскі Гулевічы. Як сігналізаваў мясцовы асведамляльнік *ВЧК*, яны „запэўніваюць грамадзян, што савецкай улады ў хуткай будучыні не будзе, бо яна трымаецца на валаску, будзе іншая ўлада, польская […]". Раней хлопцы навучаліся ў Нясвіжскай настаўніцкай семінарыі, затым у Лодзінскай вайсковай школе, якая па рашэнні Рады Случчыны рыхтавала беларускіх афіцэраў. Дамоў курсанты прывезлі свае мундзіры, якія следства палічыла за польскія, фуражкі з выявай Пагоні (агент вырашыў, што гэта Георгій Перамаганосец!)[24].

У 1921 г. амаль кожная воласць мела адзін або нават некалькі партызанскіх атрадаў, рэгіянальны склад са зброяй, сетку асведамляльнікаў сярод мясцовых жыхароў і склады харчовага забеспячэння. Тэлеграма Цэнтральнага бюро КП(б)Б ад 24 чэрвеня 1921 г. у *ВЧК* (Чарвякоў — Ольскаму) панічна пералічвала месцы з высокім узроўнем небяспекі — мястэчкі Копыль, Вызна, Старобін, Грэск, Грозава, Пясечна, лесапільны завод Вераб'ёва ды інш.

Ніжэйшы градус рызыкі, па ацэнках РВС, быў у Цімкавічах, Семежаве, Раманаве, але ў вёсках сітуацыя заставалася непадкантрольнай[25].

---

22 Тамсама, ф. 194, воп. 1, спр. 659, арк. 86.
23 ДАМВ, ф. 2024, воп. 1, спр. 8, арк. 6 адв.
24 НАРБ, ф. 194, воп. 1, спр. 8, арк. 7, 9, 12, 16.
25 НАРБ, ф. 4п, воп. 1, спр. 665, арк. 25.

Аднак захоп населеных пунктаў адбываўся, што тыпова для партызанскіх практык, на кароткі тэрмін. У партызанскай вайне 1921 г. вызначаная лінія супрацьстаяння адсутнічала, але маштаб дзеянняў ахопліваў шырокую прастору і вялікую колькасць сялян і гараджан, няўрадавых, палітычных і рэлігійных арганізацый. Тактыка прадугледжвала не толькі кароткатэрміновы захоп тэрыторыі, галоўнай мэтай было разбурэнне ўстаноў савецкай улады, падрыў яе эканамічнымі дыверсіямі, запалохванне і фізічная ліквідацыя новай уладнай наменклатуры, г. зв. „совбуров", знішчэнне карных і чырвонаармейскіх частак, выведка ды інш.

У 1921 г. адбываўся ўздым сялянскага антыбальшавіцкага супраціву па ўсёй тэрыторыі былой Расійскай імперыі. Беларускія землі таксама былі ахоплены паўстанцкім рухам, які меў маштабны характар, што вельмі непакоіла новую ўладу ў Крамлі. „Бандытызм на тэрыторыі Мінскай губерні прыняў велізарныя памеры, дзеянні бандаў маюць арганізаваны характар, які набліжае нас да стану малой палявой вайны з усімі яе ўласцівасцямі і асаблівасцямі[26]", — прызнаваў Геранім Убарэвіч, прызначаны кіравець ліквідацыяй антыкамуністычнага руху ў Беларусі.

Nina Stużynskaya. ***Powstanie słuckie: kontynuacja oporu w 1921 r.***

Artykuł stanowi próbę utrwalenia w powszechnej świadomości niektórych aspektów historii antybolszewickiego oporu na obszarze powiatu słuckiego w pierwszej połowie 1921 r., kiedy to przypadł punkt kulminacyjny jego aktywności. Polityka karna reżimu radzieckiego na tym obszarze po pokoju ryskim była przyczyną zmiany dyslokacji oddziałów powstańczych i ich przesunięcia na wschód w drugiej połowie 1921 r.

Szczegółowe wyliczenie akcji bojowych ma na celu przedstawienie ruchu oporu na Słuczczyźnie po upadku powstania słuckiego oraz doprowadzenie do logicznego wniosku, że ruch ten rozwijał się w nowych formach. Nowy front białoruski z reguły zachowywał wcześniejsze hasła głoszone przez Radę Białoruską, prezentowane przez znanych już dowódców oddziałów zbrojnych. Głównym motywem działań powstańców była wizja niepodległej i suwerennej Białorusi. Masowe zaangażowanie chłopstwa w życie polityczne sprawiało, że aktualny stawał się problem istnienia narodu w warunkach tragicznego rozwoju wydarzeń. Istnienie nowej granicy przyczyniło się do konsolidacji społeczeństwa pod hasłami narodowymi oraz wzrostu nastrojów antyrosyjskich i antypolskich. Jednakże konieczność poszukiwania zasobów zmuszała do porozumienia z pewnymi polskimi kręgami politycznymi i wojskowymi, a później z rosyjskimi organizacjami antysowieckimi.

Twarda polityka, jeszcze nieokrzepłego, reżimu komunistycznego wymagała adekwatnych i stanowczych działań. W tamtym czasie akcje bojowe miały tylko

[26] Дзяржаўны архіў Расійскай Федэрацыі (ДАРФ), ф. 6990, воп. 1, спр. 23, арк. 2.

i wyłącznie charakter polityczny i były skierowane przeciwko organom władzy radzieckiej i ich piastunom — funkcjonariuszom partii i rad, pracownikom organów wymiaru sprawiedliwości, przedstawicielom komitetów rewolucyjnych i czekistom. Działania oddziałów powstańczych paraliżowały funkcjonowanie organów reżimu komunistycznego na najniższym szczeblu, niszcząc jego zaplecze gospodarcze, karne garnizony okupacyjne i inne cele.

Nazwiska dowódców oddziałów partyzanckich i ich pochodzenie świadczą o przynależności do chłopstwa jako grupy społecznej, zaś młody wiek charakteryzował radykalizm poglądów. Drogę awansu społecznego stanowiła I wojna światowa, służba w Brygadzie Słuckiej czy armii generała Bułak-Bałachowicza. Na białoruskiej wsi w tym okresie autorytet wynikający z wieku ustąpił miejsca autorytetowi zbudowanemu na doświadczeniu i wykształceniu. Młodzi ludzie z przeszłością bojową, niezbędną do prowadzenia „swojej wojny", zgodnie ze swoimi przekonaniami byli przeciwnikami władzy radzieckiej. Niektórzy z nich mając za sobą służbę w Armii Czerwonej organizowali lokalne ogniska oporu, gdzieniegdzie również organy samorządu biorąc odpowiedzialność za losy miejscowych. Analiza dokumentów pozwoliła wskazać szereg miejsc, w których władza sowiecka funkcjonowała przez długi czas jedynie nominalnie.

Skupiając się na temacie antysowieckich ruchów powstańczych trudno pominąć temat źródeł, z których znaczna większość została wytworzona przez organy powołane do zwalczania tego zjawiska. Są to materiały pochodzące z organów wymiaru sprawiedliwości, oddziałów specjalnych Armii Czerwonej, wywiadu i Czeka. Świadczą one jednoznacznie o skali i masowości ruchu oporu i jego regionalnej specyfice narodowej.

Nina Stuzhynskaya. *The Słuck Uprising: the continuation of the resistance in 1921*

The article is an attempt to consolidate in the public awareness some aspects of the history of anti-Bolshevik resistance in the Słuck poviat in the first half of 1921, when its activity culminated. The criminal policy of the Soviet regime in this area after the Peace of Riga led to the dislocation of insurgent troops and their shift to the east in the second half of 1921.

The exceptionally detailed enumeration of combat actions is aimed at presenting the resistance movement in Słuczczyzna after the fall of the Słuck Uprising and at bringing to a logical conclusion how this movement developed into new forms. As a rule, the new Belarusian front retained the earlier slogans of the Belarusian Council, presented by already known commanders of armed units. The main motive for the insurgents' actions was the vision of an independent and sovereign Belarus. The mass involvement of the peasantry in political life made the problem of the existence of the nation in the conditions of the tragic development of events topical. The existence of the new border contributed to the consolidation of the society under national slogans and the growth of anti-Russian and anti-Polish sentiments. However, the necessity to search for

resources forced them to agree with certain Polish political and military circles, and later with Russian anti-Soviet organizations.

The tough politics of the as yet unrefined communist regime required adequate and decisive action. At that time, the combat actions were only of a political nature and were directed against the organs of Soviet power and their guardians — party and council officials, employees of the judiciary, representatives of revolutionary committees and chekists. The actions of insurgent troops paralyzed the functioning of the communist regime's organs at the lowest level, destroying its economic hinterland, punitive occupation garrisons and other targets.

The names of the commanders of the partisan units and their origins indicate belonging to the peasantry as a social group, and the young age was characterized by radicalism of views. The path of social advancement was World War I, service in the Słuck Brigade or the army of general Bułak-Bałachowicz. In the Belarusian countryside during this period, the authority of age gave way to an authority built on experience and education. According to their convictions, young people with a military history necessary to wage „their war" were opponents of Soviet power. Some of them, having served in the Red Army, organized local outbreaks of resistance, in some places also local government bodies, taking responsibility for the fate of the local people. The analysis of the documents made it possible to identify a number of places where Soviet power functioned only nominally for a long time.

When focusing on the topic of anti-Soviet insurgent movements, it is difficult to ignore the topic of sources, the vast majority of which was produced by the bodies established to combat this phenomenon. These are materials from the judiciary, special forces of the Red Army, intelligence and the Cheka. They clearly show the scale and size of the resistance movement and its regional national specificity.

Dr hab. Helena Głogowska
(Bydgoszcz)

Pułkownik Hassan Konopacki — dowódca oddziałów białoruskich w Wojsku Polskim (1919–1920)

W białoruskim ruchu narodowym w czasie I wojny światowej uczestniczyli także przedstawiciele innych narodowości, zamieszkujących ziemie byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Byli wśród nich także Tatarzy, którzy szczególnie zasymilowali się ze społeczeństwem białoruskim, przejmując język białoruski, jako własny. Jednym z nich był muzułmanin Hassan Konopacki (1879–1953).

Do 1993 r. był on postacią zapomnianą w historii Białorusi. Wtedy w tygodniku Białorusinów w Polsce „Niva" („Ніва") ukazał się pierwszy artykuł o nim[1]. Okazją do „odkrycia" postaci Hassana Konopackiego było zainteresowanie historią Białorusi oraz znajomość z jego synem Maciejem Konopackim — na przełomie lat 50. i 60. XX w. znanym dziennikarzem tego tygodnika oraz od początku lat 90. działaczem Białoruskiego Towarzystwa Kulturalnego „Chatka" w Gdańsku. Jego wspomnienia oraz dokumenty znajdujące się w zbiorach rodzinnych zainspirowały do badań nad biografią Hassana Konopackiego, który jako zawodowy wojskowy w okresie formowania się białoruskiej państwowości w latach 1918–1921 odegrał w niej znaczącą rolę. W 1994 r. ukazał się pierwszy artykuł biograficzny o nim w „Białoruskich Zeszytach Historycznych"[2]. Publikacje te spotkały się z zainteresowaniem nim na Białorusi oraz w Polsce — głównie w środowisku Tatarów, co zaowocowało kolejnymi publikacjami o nim, w zdecydowanej większości powielającymi ustalenia H. Głogowskiej[3]. Artykuł o nim opublikowano nawet w Tatarstanie[4]. Jeszcze w latach 90. jego biogram znalazł się w „Encyklopedii Historii Białorusi"[5].

Te publikacje stały się podstawą do zainteresowania rolą Hassana Konopackiego w białoruskim ruchu narodowym, głównie w formowaniu oddziałów białoru-

---

1 Л. Глагоўская, *Хасан Канапацкі — з Менска, праз Вільню, у Быдгашч*, „Ніва. Тыднёвік беларусаў у Польшчы" 1993, 4 ліпеня, № 27, с. 8.

2 H. Głogowska, *Hassan Konopacki — tatarski dowódca białoruskiego wojska*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne" 1994, nr 1, s. 162–169.

3 Л. Глагоўская, *Хасан Канапацкі* [у:] *Татары-мусульмане на землях Беларусі, Літвы і Польшчы*, ч. 3, Менск 1995, с. 485–489; H. Głogowska, *Hassan Konopacki — tatarski dowódca białoruskiego wojska*, „Świat Islamu" 1997, nr 3, s. 14–16.

4 Л. Глоговская *Татарин Хасан Конопацкий — командарн войска белорусского*, „Татарские краины" (Kazań) 1995, nr 1.

5 Л. Глагоўская, *Канапацкі Гасан* [у:] *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі*, т. 4, Мінск 1997, с. 82.

skich[6] oraz do podjęcia tego tematu przez innych autorów[7]. Jeszcze w latach 90. nowe dokumenty dotyczące działalności H. Konopackiego w Białoruskiej Komisji Wojskowej znalazła w Archiwum Akt Nowych Eugenia Szymczuk. W 2018 r. białoruskie pismo „Arche" opublikowało w tłumaczeniu na język białoruski artykuł H. Głogowskiej z „Białoruskich Zeszytów Historycznych" (z 1994 r.)[8]. Biogramy Konopackiego są dostępne w polskiej i białoruskiej Wikipediach[9]. W ciągu ponad 20 lat autorce udało też znaleźć nowe materiały, które znacznie poszerzają wiedzę o tym działaczu na niwie białoruskiej.

Hassan Konopacki, syn Amurata, urodził się 25 lutego 1879 r. w Mińsku w muzułmańskiej rodzinie szlacheckiej. Uczył się w Korpusie Kadeckim w Połocku, a następnie w Szkole Artyleryjskiej im. Konstantego w Petersburgu, którą ukończył w 1897 r. W stopniu podporucznika rozpoczął służbę w wojsku carskim. W 1904 r. wysłano go na Daleki Wschód do Obwodu Zabajkalskiego, gdzie formowana była I Brygada Artyleryjska. Wyznaczono go na starszego oficera 1 baterii. W latach 1904–1905 brał udział w wojnie rosyjsko-japońskiej. W sierpniu 1904 r. w bitwie pod Lao Jang został ranny. Za udział w wojnie odznaczono go orderami św. Anny i św. Stanisława. W 1906 r. jego brygada przeniosła się do Nerczyńska. Jako oficer 1 baterii pełnił wiele funkcji — był członkiem Sądu Honorowego, członkiem Komisji Pożyczkowego Kapitału Oficerskiego, kierownikiem biblioteki oficerskiej.

W 1909 r. awansował do stopnia kapitana. Po przeniesieniu go z Nerczyńska do Błagowieszczeńska nad Amurem formował tam, a następnie dowodził 2 baterią 10 Syberyjskiej Brygady Artylerii Polowej. W 1910 r. w Mińsku ożenił się z Tatarką Heleną Iljasewicz — była ona 10 lat młodsza od niego[10].

8 września 1912 r. został odkomenderowany do Chabarowska w celu ćwiczenia rekrutów. Stamtąd na własną prośbę 13 października 1912 r. przeniósł się do 3 Brygady Artylerii Polowej do Kaługi. Tam 23 kwietnia 1913 r. urodziła się córka Tamara. 18 lipca 1914 r. H. Konopackiego mianowano dowódcą 5 baterii 57 Brygady Artylerii Polowej. Po 30 lipca został dowódcą 1 parku tej Brygady. Od 10 listopada 1916 r. był dowódcą 6 baterii 69 Brygady Artylerii Polowej Frontu Zachodniego. W tym czasie awansował do stopnia podpułkownika, a następ-

6 Patrz: O. Łatyszonek, *Białoruskie formacje wojskowe 1917–1923*, Białystok 1995.

7 R. Berger, *Hassan Konopacki — Tatar, muzułmanin, bydgoszczanin*, Warszawa 2011; S. Chazbijewicz, *Polak, Tatar i Białorusin — pułkownik Hassan Konopacki*, „Debata" 2012, nr 1; З. Канапацкая, *Палкоўнік Гасан Канапацкі — камандуючы беларускім войскам*, „Беларускі гістарычны часопіс" 2014, № 12, с. 18–22; І. Мельнікаў, *Гасан Канапацкі. Жыццё для Беларусі*, „Новы час" 2015, 25 кастрычніка, https://novychas.by/asoba/hasan_kanapacki_zyccio_dlia_bj [dostęp: 12.11.2020]. Ten tekst znalazł się także w zbiorze artykułów: І. Мельнікаў, *Мяжа ля Заслаўя*, Мінск 2015.

8 Л. Глагоўская, *Гасан Канапацкі — татарскі камандуючы беларускага войска*, „Arche" 2018, № 3, с. 21–27.

9 https://pl.wikipedia.org/wiki/Hassan_Konopacki [dostęp: 12.11.2020].

10 R. Berger, Hassan Konopacki — Tatar, muzułmanin…, s. 16.

nie pułkownika (6 listopada 1917 r.). Od stycznia 1917 r. dowodził wspomnianą 69 Brygadą. Z powodu porażenia gazami wysłano go do Mińska na tyłowy punkt ewakuacyjny. 10 maja 1918 r. w związku z rozformowaniem 69 Brygady Artylerii Polowej przekazał dokumenty i finanse Moskiewskiemu Obwodowemu Komisariatowi Spraw Wojskowych. Za udział w I wojnie światowej został odznaczony orderem św. Anny drugiego stopnia (3 maja 1915 r.) i św. Włodzimierza czwartego stopnia (13 kwietnia 1916 r.)[11].

Po powrocie do Mińska Konopacki aktywnie włączył się w białoruski ruch narodowy. W tym okresie było to centrum białoruskiego odrodzenia narodowego. W marcu 1917 r. odbył się tam zjazd białoryskich organizacji i stronnictw, na którym był wyłoniony Białoruski Komitet Narodowy, w maju — zjazd księży Białorusinów, w lipcu — zjazd kooperatyw białoruskich, w październiku — Zjazd żołnierzy Białorusinów Frontu Zachodniego, w grudniu — Pierwszy Wszechbiałoruski Zjazd z udziałem około 1800 delegatów. W listopadzie 1917 r. powstała Białoruska Centralna Rada Wojskowa (BCRW), dążąca do utworzenia wojska białoruskiego spośród białoruskich oficerów i żołnierzy. 25 listopada zaczęła wychodzić gazeta „Białoruska Rada" jako organ BCRW. Formowane przez BCRW oddziały uległy likwidacji w związku z rewolucją październikową i niemiecką okupacją Białorusi w 1918 r. 25 marca tego roku obwieszczono Białoruską Republikę Ludową. Pod koniec 1918 r. centrum białoruskiego życia narodowego przeniosło się do Grodna. Sformowane w tym mieście oddziały białoruskie, podporządkowane dowództwu litewskiemu, zostały rozwiązane w czerwcu 1919 r. przez władze polskie, które zajęły miasto 27 kwietnia 1919 r.

W dniach 7–8 czerwca 1919 r. w Wilnie odbył się Białoruski Zjazd Wileńszczyzny i Grodzieńszczyzny pod przewodnictwem Pawła Aleksiuka. Wybrano na nim Białoruską Centralną Radę Wileńszczyzny i Grodzieńszczyzny (BCRWiG)[12]. Podjęto także uchwałę o organizacji wojska białoruskiego w celu walki o niepodległość Białorusi oraz wybrano Komisję Wojskową, w skład której weszli zarówno wojskowi jak i cywile[13]. 14 czerwca powstała Białoruska Organizacja Wojskowa (BOW), której celem było utworzenie wojska białoruskiego[14]. Jej skład był bardzo zróżnicowany, o czym wspominał F. Kuszel: „Byli tu osobnicy mocno posunięci w latach, w rosyjskich wojskowych mundurach bez naramienników, byli też zupełnie młodzi, którzy wyglądali na uczniów szkół kadeckich, byli również zwyczajni, «cywilni» ludzie, widocznie kandydaci na wojskowych. Do moich uszu dolatywał najczystszy język rosyjski, ludzie, co chwila tytułowali się «gospodin połkownik», «gospodin kapitan» itp."[15]

---

[11] Przebieg służby wojskowej Hassana Konopackiego b. pułkownika armii rosyjskiej, Wilno, 9.09.1923 r. (Kopia maszynopisu w posiadaniu autorki).

[12] O. Łatyszonek, *Białoruskie formacje wojskowe 1917–1923*, s. 121.

[13] Ф. Кушаль, *Польская палітыка на Беларусі ў часу Польска-Бальшавіцкай вайны 1919–1920 гг.* [у:] Ф. Кушаль, *Спробы стварэньня беларускага войска*, Менск 1999, с. 21.

[14] K. Gomółka, *Geneza, działalność i rozpad białoruskich oddziałów wojskowych (1917–1920)*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości", 1991, t. 34, s. 186.

[15] Cyt. za: O. Łatyszonek, *op. cit.*, s. 122.

Zajęcie ziem białoruskich w połowie 1919 r. przez wojska polskie wśród części działaczy białoruskich rodziło nadzieje na budowę państwowości białoruskiej u boku Polski. Jednym z nich był H. Konopacki. Po zajęciu Mińska Józef Piłsudski obiecał wspólną walkę o niepodległość. Skłonni do współpracy z Polską działacze podjęli starania o ponowne utworzenie wojska białoruskiego.

28 lipca 1919 r. Naczelnik Państwa Polskiego Józef Piłsudski przyjął delegację BCRWiG na czele z Bronisławem Taraszkiewiczem, który wręczył mu deklarację. Przedstawiono w niej nadzieje na budowę państwowości białoruskiej i organizację wojska białoruskiego, stawiając warunki: „1. Biełaruskaja Rada Wilenščyny i Horadzienščyny wydzielaje Wajskowuju Kamisiju z miescam byćcia pry Hałoŭnym Kamandawańni Polskaha Wojska. Aprača hetaha Kamisija budzie mieć swaich pradstaŭnikoŭ uwa ŭsich halinach wajskowaje haspadarki, što buduć datyčyć biełaruskaha wojska u Komendantury Biełaruskaha wojska. Hałoŭny Kamandujučy Polskaha Wojska Wojska naznačaje Načalnika Biełaruskaha Wojska i aficeraŭ z asabowaha listu, padawanaha Biełaruskaj Wajskowaj Kamisijaj, što nie wyklučaje naznačeńnia aficeraŭ biezpaśredna Hałoŭnym Kamandujučym Polskaha Wojska, adnak tolki za zhodaj Kamisii. Hetakim-ža paradkam adbywajecca i wydaleńnie z biełaruskaha wojska. 2. Kamisija kiruje nacyjanalnym hadawańniem biełaruskaha wojska i koncentruje ŭsielakuju pracu, što datyča padmohi biełaruskamu sałdatu biełaruskim hramadzianstwam. 3. Biełaruskaja Wajskowaja Kamisija razam z Hałoŭnaju Polskaju Kamandaju ustanaŭlaje formu Biełaruskaha wojska. 4. Biełaruskaja Wajskowaja Kamisija biezadkładna naznačaje kamisiju dziela apracawańnia statutoŭ służby. U skład jaje ŭwachodziać tak sama aficery specyjalisty, naznačanyja Hałoŭnym Kamandawańniem Polskaha Wojska. 5. Biełaruskaja Wojska moža wajewać tolki na biełaruskim fronci i nia moža być wywodżena z terytoryi Biełarusi”[16]. Naczelnik odpowiedział, że dołoży wszelkich starań, by zadowolić postulaty białoruskie o niepodległości.

2 sierpnia, nie czekając na oficjalną zgodę władz polskich, BCRWiG powołała Białoruską Komisję Wojskową, w skład której weszli: Paweł Aleksiuk, Jan Stankiewicz, Aleksander Gołowiński, Franciszek Kuszel, Bondar-Naruszewicz oraz jako kandydat Lew Zubiec[17]. 8 sierpnia 1919 r. wojska polskie zajęły Mińsk, a 10 sierpnia powstał tam Białoruski Komitet Narodowy na czele z Aleksandrem Pruszyńskim.

14 sierpnia 1919 r. BCRWiG skierowała powtórnie do Józefa Piłsudskiego prośbę o powołanie wojska białoruskiego, ale nie otrzymała odpowiedzi[18]. W prasie białoruskiej mimo to rozpoczęto akcję propagandową, informując o przygotowaniach do tworzenia armii białoruskiej. Tymczasem w sierpniu 1919 r. BCRWiG oraz BKW zostały zaskoczone rozpoczęciem przez stronę polską werbunku do oddziałów Dywizji Litewsko-Białoruskiej, w której kadrę oficerską stanowili sami

[16] F. U., *Biełaruskaja delehacyja u Načalnika Polskaj Dzieržawy*, „Biełaruskaje Žyćcio” 1919, № 9, 4 žniunia, s. 1.

[17] O. Łatyszonek, *op.cit.*, s. 123.

[18] K. Gomółka, *op. cit.*, s. 187.

Polacy. Zdezorientowani Białorusini masowo zgłaszali się do punktów werbunkowych, myśląc że wstępują do wojska białoruskiego[19].

Mimo, że BKW nie była uznawana przez władze polskie, jej skład ulegał zmianie. Pod koniec września 1919 r. byli w niej: P. Aleksiuk jako przewodniczący, kpt. F. Kuszel (kierownik wydziału ogólnopolitycznego), płk Dawid Jakubowski (kierownik wydziału gospodarczego), Szymon Rak-Michajłowski, Justyn Muraszko i płk H. Konopacki, który początkowo był kierownikiem wydziału wojskowego[20]. Na przewodniczącego grodzieńskiej sekcji Białoruskiej Organizacji Wojskowej wyznaczono rotmistrza Aleksandra Fochta[21]. Na początku października 1919 r. w BKW powstały 3 komisje: kwalifikacyjna (Klaudiusz Duż-Duszewski — kierownik, Żdanowicz, Kuszel i Jackiewicz), statutowa (Naruszewicz — kierownik, Pleskaczewski, Brażałowicz, Olechnowicz) i organizacyjna (Konopacki — kierownik, Hołowiński, Dziemidow, Balicki)[22]. W połowie października 1919 r. BCRWiG wysłała do J. Piłsudskiego delegację w składzie: H. Konopacki, P. Aleksiuk i Antoni Owsianik (Ausianik), by domagała się od niego utworzenia wojska białoruskiego[23].

22 października 1919 r. J. Piłsudski na ręce delegacji wydał dekret, w którym zezwalał na tworzenie oddziałów białoruskich i zatwierdzał Białoruską Komisję Wojskową (BKW). Dowódcą oddziałów białoruskich w Wojsku Polskim mianował H. Konopackiego: „Pułkownika Hassana Konopackiego zaproponowanego mi przez Białoruską Komisję Wojskową wyznaczam dowódcą białoruskiego wojska. Miejscem formowania białoruskiego wojska wyznaczam Słonim. W celu organizacji i przygotowawczej pracy wyznaczam Białoruską Komisję Wojskową, która w porozumieniu z Komisariatem Ziem Wschodnich i D.O.G. (Dowództwo Okręgu Grodno — H. G.) będzie organizować białoruskie wojsko: 1. Dając odpowiednie rozkazy płk. Konopackiemu, 2. Tworząc odpowiednie podkomisje. W skład Komisji wchodzą: płk. Konopacki, p. Rak-Michajłowski, sztabs-kapitan Kuszel, p. Aleksiuk, płk. Jakubowski, pp. Muraszko, Ausianik, Pruszyński, sztabs-kapitan Jakubowski. Miejscem pracy Komisji wyznaczam Mińsk”[24].

Informowano o tym też na łamach prasy białoruskiej, zachęcając do przechodzenia białoruskich żołnierzy i oficerów z Wojska Polskiego do białoruskiego oraz podając tymczasowy adres BKW w Wilnie: ul. Bakszta, 11[25]. Apelowano do ludności: „Biełaruskaje Wojska!… Hetyja słowy niejak dziŭna źwiniać u wušach našych! A niekulki hadoŭ tamu ich mohby wyhawaryć tolki chwory na rozumie czaławiek. Mo i ciapier heta tolki manija, tolki latucieńnia chworaj dušy biazdol-

[19] Ф. Кушаль, *Польская палітыка…*, с. 24.
[20] *Z Wilni. Biełaruskaja Wajskowaja Kamisija*, „Krynica” 1919, 28 wieraśnia, № 5, s. 4.
[21] *Ibidem*.
[22] *Z Wilni. U Biełaruskaj wajskowaj kamisii*, „Krynica” 1919, 5 kastryčnika, № 6, s. 3.
[23] Ф. Кушаль, *Польская палітыка…*, с. 25.
[24] Centralne Archiwum Wojskowe (dalej: CAW), Dekret Naczelnego Wodza w sprawie organizacji oddziałów białoruskich z dn. 22.10.1919 r., Oddz. I NDWP, t. 22, 2750/I.
[25] *Biełaruskaja Armija*, „Krynica” 1919, 9 listapada, № 9, s. 4.

Pułkownik Hassan Konopacki. 1920. Z archiwum M. Konopackiego

nych dzietak biazdolnaj Maci-Biełarusi? Nie, heta sapraŭdnaść! Suświetnaja, krywawaja wajna skałychnuła ŭsim świetam, parwała puty niawoli, u samyja wočy tycnuła ludziam usiu tuju brydu, jakoj jany uściaž karmilisia i prypomniła usiej ludzkaści adwiečnyja, Boham danyja prawy roŭnaści, braterstwa, sprawiadliwaści, wolności… Ale nia zhinuli sa świetu złydni, jakija lubiać dušyć narody, lubiać hwałtawać ich światuju wolu. Baranicca ad ich nielha inakš, jak tolki siłaj, jak tolki aružžam u rukach. Načalnik Polskaj Dziaržawy Jazep Piłsudzki hłyboka razumiejučy uwieś ciažar padniawolnaj Biełarusi, jak jaje ščyry pryjaciel, pazwoliŭ i dapamoža stwaryć Biełaruskaje narodnaje wojska. Praŭda, išče mnoha treba pirałamać pieraškod, šmat panieści pracy i natuhi, kab mieć swajo wojska, ale jano budzia, bo jano musić być. Sprawa Biełaruskaho wojska — wielmi wialikaj wahi! Treba zdabyć hranicy Biełaruskaj Respubliki, a dla hataho treba siłaj prahnać balšawikoŭ z Uschodniaj Biełarusi, treba mieć swoj urad, swaje zakony, swój paradak, a ŭsio heta treba baranić, treba bierahčy. Tak, Biełaruskaje wojska — wialikaj wahi! Bolš wiery, bolš duchoŭnaj siły i mocy, bolš wytrymałaści, bolš jednaści, tak zbuduim Biełaruś! Niachaj žywie Biełaruskaje wojska, niachaj žywie Biełaruskaja Demokratyčnaja Respublika!…”[26]

Na początku listopada w wywiadzie dla pisma „Biełaruskaje žyćcio”, wydawanego i redagowanego przez Franciszka Olechnowicza, H. Konopacki przedstawił koncepcję tworzenia wojska białoruskiego: „Пачатак будаваньня армії — глаўным чынам будзе падгатоўка кадраў, як афіцэрскіх, так і падафіцэрскіх. Дзеля гэтага цяпер-жа ўсе афіцэры арганізацый Горадненскай і Віленскай, а таксама і зарэгістраваныя ў Менску, па разгляду іх дакумэнтаў кваліфікацыйнай падкамісыей, будуць залічаны ў рэзэрву і павінны праслухаць паўтарыцельныя афіцэрскія курсы і курсы беларусазнаўства, а асабліва беларускую мову і перэтлумачаную камандную і вайсковую тэрміналёгію. Праслухаўшы курсы, кожны з іх атрымае адпаведнае становішчэ ў фармаваным войску. Адначасна з гэтым і, калі будуць ужо падгатоўляны тэхнічныя вэрбунковыя апараты ў паветах, будуць набраны ахвотнікі, якія адпаведаюць патрэбным варункам, у школу падафіцэраў. У школу падафіцэраў,

[26] *Ibidem*, s. 1–2.

магчыма што пры патрэбе і на афіцэрскія курсы, будуць прыкамандзіраваны некалькі спецыялістаў з польскай школы дзеля тэхнічных паказаў вайсковай муштры і абзнаёмленьня з апошнімі дасканаласьцямі вайсковага дзела.

Тыя-ж маладыя людзі, якія яшчэ не маюць афіцэрскай рангі і хочуць яе атрымаць, калі яны адпаведаюць патрэбным варункам, могуць быць камандзіраваны ў школу падхаронжых у Варшаву, гдзе ўжо нам абецано ўтварыць беларускі плютон. Па аканчаньні гэтай школы яны займуць становішчы курсавых афіцэраў у нашых падафіцэрскіх школах і магчыма, што нават у нашых падхарунжовых школах, якія пры першай магчымасьці будуць таксама адчынены. Праз увесь гэты час у паветах будзе ісьці падгатаваўчая праца — набор дабравольцаў, якія будуць пакліканы пры фармаваньні кадраў. З пачатку будуць фармавацца пяхотныя часьці, але магчыма, што адначасна будзе фармавацца і нейкая конная часьць. Хуткасьць правядзеньня ў жыцьцё фармаваньня войска будзе залежыць глаўным чынам ад работаспасобнасьці Вайсковай Камісыі і як падкамісыяў, а таксама і ад тых адносін польскай ўлады, у паразуменьню з якой па загаду Начальніка Польскай Дзяржавы прыдзецца працаваць Вайсковай Камісыі і камандаваньню беларускімі аддзеламі”[27].

Przewodniczący Białoruskiej Komisji Wojskowej Paweł Aleksiuk w tej samej gazecie oceniał pozytywnie dekret Naczelnika Państwa w sprawie Wojska Białoruskiego: „Вялікае дзела будаваньня нашай нацыянальнай Арміі стаіць на цьвёрдым і пэўным грунце. Наагул трэба прыдаць вялізнае значэньне гэтаму дэкрэту Начальніка Польскай Дзержавы з боку агульна-палітычнага. Гэты акт пекна гаворыць аб тэй шчыра-прыязнай нам палітыцэ, якую вядзе Галава польскай Дзержавы; ён праконывае ў яго здэцыдаваным рашэньні памагчы беларускаму народу здабыць незалежнае істнаваньне. Шмат у гэтай справе залежыць і ад нас: трэба зусім рашыцельна ўразумець нашэ палажэньне і выразна сказаць, што толькі ў цэлай лучнасьці з маладой Польскай Дзержавай, толькі ў супольнай працы, будаўніцтве і барацьбе з супольнымі ворагамі, пагражаючымі нашаму істнаваньню, мы дойдзем да сваей канешняй мэты: збудаваньня Беларусі. Гарантыей гэтага будзе Пілсудскі і наша армія.

Вайсковая Камісыя мае дзьве найважнейшыя мэты: вэрбоўку жаўнера ахвотніка і нацыянальнае гадаваньне войска. І тое, і другое заданьне яна будзе выпаўняць стоячы цьвёрда на грунце нацыянальным і памятуючы, што справа не ў колькасьці, а ў цэннасьці таго элемэнта, які войдзе ў армію. Афіцэрскі, асабліва падафіцэрскі склад — гэта цэмэнт арміі. Камісыя будзе зорка пільнаваць, каб не праніклі да нас нашы ворагі, або кар’ерысты, каторых нічога не вяжа з беларуствам. Самая шырокая агітацыя вайсковай справы на нашай вёсцы, навадненьне яе брашурамі, адозвамі і іншым дру-

[27] *Гутарка з камандзірам беларускага войска палк. Канапацкім*, „Беларускае Жыцьцё” 1919, 7 лістапада, № 20, с. 2–3.

каваным матэр’ялам — будзе таксама нашым важным заданьнем. Армія беларуская — і ні воднаго слова ў камандзе з першага мамэнту яе жыцьця ня будзе ў чужацкай мове. Усё беларускае: каманда, статуты, дзелаводства. З гэтай мэтай спэцыяльная падкамісыя працуе над перэкладам на беларускую мову ўсіх патрэбных статутаў. Часьць з іх ужо гэтымі днямі пачне друкавацца. Мы будзем працаваць побач з польскай уладай вайсковай і цывільнай, і трэба зусім шчыра сказаць, што наша шырокая работа будзе магчымая толькі пры шчырасьці і прыхільнасьці да яе гэтай улады”[28].

Opracowany został także wzór mundurów dla wojska białoruskiego: „Фасон шапкі — англіцкі. Колер шэры. Канты чырвоныя ў штабных і тэхнічных аддзелаў; у пяхоце — чорныя, у кавалерыі — белыя. Аколышак у штабе чорны аксамітны, у пяхоце шэры, у кавалерыі — блакітны; на нашыты нацыянальных колераў паясок бел-чырвона-белы. Па сярэдзіне «пагоня» ў вянку. У ўсіх афіцэраў над казырком сярэбраны пераплецены шнурок. Мундзір фасону «фрэнч», з чырвонымі кантамі ў штабе, з чорнымі ў пяхоце і белымі ў кавалерыі, апрача того ў кавалерыі блакітны каўнер і манкеты. Эполет з гэтага самага сукна, на ім на чырвоным полі вышыта сярэбраная «пагоня» (як у галлерчыкаў арол). У афіцэраў на каўнеры сярэбраная пятля, а ў салдатаў нашыўкі нацыянальных колераў, а на іх сярэбраныя нашытыя паяскі дзеля азначэньня рангаў. Афіцэрская ранга будзе абазначацца толькі сярэбранымі нашыўкамі на рукавох. Плашч: канты гэтак самыя, як на мундзірах. Фасон гэтакі самы, як у польскай арміі. Плашч афіцэрскі нічым ня будзе рожніцца ад салдацкага апрача таго, што ў апошніх будзе адзін рад гузікаў, а ў афіцэраў — два. На каўнеры ў усіх будзе нашыта пятліца белчырвона-белая. На гузіках будзе «пагоня»”[29].

Oryginalne naramienniki z munduru oraz znaczek z „Pogonią” H. Konopacki przechowywał do końca życia, potem znalazły się one w zbiorach rodzinnych jego dzieci Tamary i Macieja Konopackich. Na podstawie fotokopii, wykonanych przez Helenę Głogowską i przekazanych Olegowi Łatyszonkowi obecnie są dostępne w różnych publikacjach oraz źródłach internetowych[30].

1 listopada 1919 r. w Mińsku w siedzibie Białoruskiej Organizacji Wojskowej odbyło się nadzwyczajne zebranie żołnierzy Białorusinów, na którym przedstawiciele BKW zapoznali zebranych z dekretem Naczelnika Państwa. Przewodniczący P. Alek-

[28] *Гутарка з старшынёй Беларускай Вайсковай Камісыі П. Аляксюком*, „Беларускае Жыцьцё” 1919, 7 лістапада, № 20, с. 2.

[29] *Беларускі мундзір*, „Беларускае Жыцьцё” 1919, 7 лістапада, № 20, с. 3–4; „Беларусь” 1920, 11 лістапада, № 19, с. 3.

[30] Po raz pierwszy opublikowano w wersji czarno-białej w: O. Latyszonek, *Białoruskie formacje wojskowe 1917–1923*, s. 263; w wersji kolorowej: A. Латышонак, *Жаўнеры БНР*, Беласток — Вільня 2009, с. 221. Następnie fotokopię wykorzystywano w różnych publikacjach, bez podawania źródła, np. І. Мельнікаў, *Гасан Канапацкі. Жыццё для Беларусі*, „Новы час” 2015, 25 кастрычніка, https://novychas.by/asoba/hasan_kanapacki_zyccio_dlia_bj [dostęp: 12.11.2020]; Л. Глагоўская, *Гасан Канапацкі — татарскі камандуючы беларускага войска*, „Arche” 2018, № 3, с. 27.

siuk mówił o znaczeniu własnego wojska dla narodu. Postanowiono wysłać telegram J. Piłsudskiemu, w którym zapewniano go o wierności i oddaniu we wspólnej walce o niepodległość: „Ваякі-беларусы, сабраўшыся на сход дзеля заслуханьня дэкрэту Вашай Міласьці аб фармаваньні беларускай арміі, шлюць Вам, Начальнік Польскай Дзержавы і Камандуючы Польскімі Збройнымі Сіламі, шчырую падзяку за гэты акт, які ложыць праўдзівую падваліну беларуска-польскай прыязьні і супольнага будаўніцтва. Мы ўсе, як адзін чалавек, аддадзём сваё жыцьцё ў барацьбе пад Вашым Камандаваньнем побач з братняй польскай арміяй за ідэалы будаваньня Беларускай Незалежнай Дзержавы, якой загражаюць усходнія наездцы"[31]. Telegram podpisali w imieniu zebranych członkowie BKW: Paweł Aleksiuk, Antoni Ausiannik, Franciszek Kuszel i Hassan Konopacki.

Jak wspominał Franciszek Kuszel ten długo oczekiwany dekret bardzo rozczarował BCRWiG i BKW, gdyż zamiast projektowanej przez BKW dywizji, zezwalał tylko na utworzenie dwóch batalionów. Na wspólnym posiedzeniu BCRWiG i BKW postanowiono mimo wszystko „узяць, тымчасам, што давалася, каб не губляць часу, ды спрабаваць выкарыстаць усе магчымасьці"[32].

9 listopada 1919 r. z Wilna BKW wystąpiła z odezwą do narodu białoruskiego, by wstępować do wojska białoruskiego w imię wolności, niepodległości i niepodzielności Białorusi, w obawie przed inwazją ze strony bolszewików bądź „białych" Rosjan: „Беларускі Народзе! Шмат вякоў гібеў Ты ў чужацкай няволі, шмат крыўды і збдзеку перанёс Ты, многапакутны народ. Чужынцы правілі на тваёй зямлі, а Ты, гаспадар нашай Бацькаўшчыны, быў парабкам. Чыя нага не таптала Тваіх ніваў, чыя рука не руйнавала Тваіх хат? А ты моўчкі зносіў крыўды, цярпліва чакаў лепшых дзён. Лепшыя дні пачаліся: наш прыяцель — Начальнік Польскай Рэспублікі Язэп Пілсудскі — даў згоду прадстаўнікам Тваім, каторыя ў імені Тваім, Беларускі Народзе, працуюць на супольную нашу карысьць,— згоду на фармаваньне аружнай сілы — Беларускага Народнага Войска. […] Мы калісьці былі слаўным народам. Мелі сваю слаўную Дзяржаву — Гаспадарства. Увесь сьвет аб нас ведаў! Нашыя землі былі вольнымі і незалежнымі. Мы былі гаспадарамі на сваёй зямлі. Волю, свабоду, незалежнасьць і непадзельнасьць нашай Бацькаўшчыны — Беларусі мы можам зрабіць сягоньня — аружнай сілай нашых сыноў, нашых братоў, любячых сваю родную зямельку. Ворагі нашыя бальшавікі — маскоўцы і маскоўскія гэнэралы — Дэнікіны націскаюць на нашу зямельку: яны хочуць завясьці у нашым краі свае маскоўскія парадкі. Бойцеся, браты-беларусы, гэтых парадкаў! […] Нашая Маці — Беларусь павінна быць Вольнай, Непадзельнай і Незалежнай! Браты Беларусы! Хто можа з вас трымаць стральбу ў руках, станавіцеся ў рады нашага Беларускага Народнага Войска для абароны нашай Бацькаўшчыны"[33].

---

[31] *У Бел. Вайск. Арганізацыі*, „Беларускае Жыцьцё" 1919, 7 лістапада, № 20, с. 3.

[32] Ф. Кушаль, *Польская палітыка*…, с. 26.

[33] *Адозва*, „Беларускае Жыцьцё" 1919, 25 лістапада, № 21, с. 2–3.

13 listopada na sesję Rady BRL BKW nadesłała list, zapewniający o swej lojalności wobec władz białoruskich, podpisany przez H. Konopackiego, A. Ausianika, F. Kuszela i Aleksandra Fochta: „У вялікі дзень адкрыцьця сэсіі Рады БНР дэлегацыя Беларускай Вайсковай Камісіі шлець праз Цябе пане Маршалку, свае гарачае прывітаньне прадстаўнікам беларускага народу, якіе сабраліся для працы ў найважнейшые ў нашай маладой дзяржаўнасьці гадзіны. Мы ўпаўняем, што маладая Беларуская армія, якая нараджаецца ў гэты час, будзе моцнай падвалінай адбудаваньня нашай дзяржавы і калі запатрабуюць таго варункі, аддасьць свае жыцьцё за вольную, незалежную і непадзельную Беларусь. Мы праняты вялікай жальбай, што вялікая адказнасьць даручанай нам справы не пазваляе нам быць на адкрыцьці гістарычнай сесіі Рады”[34].

Na przełomie listopada i grudnia 1919 r. BKW wyjechała z Wilna do Mińska i rozpoczęła urzędowanie w hotelu „Garni”. Wtedy zderzyła się z przeszkodami, których nie była w stanie pokonać. Otóż jak wspominał F. Kuszel, władza administracyjna na ziemiach białoruskich zajętych przez Wojsko Polskie znajdowała się głównie w rękach endeckich: „Уся адміністрацыйная ўлада на акупаванай Палякамі прасторы Беларусі была апанаваная спалянізаванымі, рознага калібру, панамі й панкамі, што належалі да Эндэцыі. Вось яны й прыклалі ўсіх стараньняў, каб справу арганізацыі беларускага войска адразу-ж спаралізаваць. Гэта яны, гэтыя панкі, арыштоўвалі й саджалі ў турмы вярбунковых БВК, высыланых Камісіяй на правінцыю дзеля зацягу ахвотнікаў, страшылі й самых ахвотнікаў, і іхныя сем'і, тарнавалі да іх розныя пагрозы й прычэпкі. Ясна, што беларуская вайсковая акцыя не магла даць у гэтых умовах тых вынікаў, на якія спадзявалася беларускае грамадзтва”[35].

W wydanym przez BKW w 1920 r. „Падарунку Беларускаму Жаўнеру” Zmitrok Biadula opublikował 10 przykazań dla żołnierza białoruskiego:

„I. Калі ты праваслаўны,— ня думай, што ты расіец. Калі ты каталік,— ня думай, што ты паляк. Ведай, што ты беларус, і гавары ўсюды толькі пабеларуску, бо гэта твая родная мова, мова тваіх бацькоў і дзядоў. […]

II. Шануй гонар і волю Беларусі. Будзь шчырым абаронцам сваей зямлі. Сьмела ваюй з тымі, хто хоча забраць тваю гасподу. […]

III. Ты павінен зразумець, што воля — гэта ня ёсьць грабаваць, адбіраць чужую ўласнасьць і ня слухаць разумнейшых людзей. Хто гэтак робіць — даводзіць свой край да голаду і няшчасьця, паганіць сваё імя і дапамагае няволі. […]

IV. Ты павінен быць гордым і шчасьлівым тым, што стаіш пад Беларускім Нацыянальным Сьцягам, што ты ўзброены дзеле таго, каб стаяць за роўнасьць Беларусі з другімі народамі зямлі. Сваю беларускую славу ты павінен бараніць да апошняй кроплі крыві.

---

[34] „Беларусь” 1920, 13 лістапада, № 21, с. 3.
[35] Ф. Кушаль, *Польская палітыка…*, с. 26.

V. Ты павінен ведаць, што тваё ўласнае шчасьце і шчасьце ўсяго Беларускаго Народу — у тваіх руках. […]

VI. Памятай, што праз доўгіе вякі толькі цяпер наступіў момант, калі можаш называцца Беларускім жаўнерам, калі можаш класьці фундамант для новага жыцьця Беларусі і быць самім сабою. […]

VII. Калі хто з ворагаў беларускай справы зьвернецца да цябе з салодкімі словамі і скажа табе: Будзь, як і быў дагэтуль, пад цёплай апекай Расіі, ці якога іншага народу, дык ня вер яму — гэта твой найгоршы вораг. […]

VIII. Калі хто з тваіх таварышаў пачне цябе падбухторваць, каб перайсьці да варожага стану, дык твой сьвяты абавязак справядлівага чалавека, шчырага жаўнера і вернага сына Беларускай зямлі, адвярнуцца ад яго з агідай, бо ён здрайца. […]

IX. Твой начальнік — гэта твой брат і таварыш па службе. Ён такі-жа салдат, як і ты. Толькі па сваей адукацыі вайсковай ён, як спэцыяліст, паказывае табе, што рабіць. Калі ёсьць дысцыпліна, ёсьць парадак. […]

X. Кожны беларускі ваяка, ад звычайнага радавога да гэнэрала, павінен памятаць, што ён,— абаронца незалежнай Беларусі,— адзін з найлепшых грамадзян роднай зямлі і займае самае пачэснае месцо ў грамадзянстве”[36].

Mimo wielkiej akcji propagandowej formowanie oddziałów białoruskich przeciągało się. Poza opieszałą i niejednoznaczną polską polityką wobec tworzenia oddziałów białoruskich, nieuznającą BRL, nastąpiły poważne rozdźwięki wśród działaczy białoruskich, także w łonie BKW w stosunku do polskiej polityki wobec Białorusinów.

Jak wynika z informacji prasowych wiadomo, że w styczniu 1920 r. delegacja BKW w składzie H. Konopacki, P. Aleksiuk i A. Pruszyński prowadziła rozmowy w Warszawie w sprawie organizacji wojska białoruskiego. W sytuacji rozbicia w łonie Rady BRL po 13 grudnia 1919 r. władze polskie wymagały lojalności od BKW. Na podstawie rozmów prowadzonych przez delegację BKW udało się ustalić, że centralnym punktem formowania wojska (według inicjatywy warszawskich sfer wojskowych) będą Baranowicze, zamiast wcześniej proponowanego Słonimia, a w marcu 1920 r. mają być otwarte 9-miesięczne kursy w Warszawie w Szkole Podchorążych i 3-miesięczne w Ostrowi w Szkole Podoficerskiej dla 100–120 Białorusinów[37]. Z doniesień prasowych wynika, że delegacja BKW spędziła w Warszawie ponad dwa tygodnie — A. Pruszyński wrócił pod koniec stycznia, a H. Konopacki i P. Aleksiuk około 10 lutego[38].

Na początku lutego 1920 r. Wacław Iwanowski na spotkaniu z Piłsudskim poruszył sprawę organizacji wojska białoruskiego[39]. Naczelnik Państwa obiecał, że

36 *Дзесяць прыказаньняў для беларускага жаўнера* [у:] *Падарунак Беларускаму Жаўнеру*, Менск 1920, с. 4–5.

37 „Беларусь” 1920, 24 студзеня, № 15,; „Krynica” 1920, 7 sakawika, № 6, s. 3.

38 „Беларусь” 1920, 20 студзеня, № 20; „Беларусь” 1920, 31 студзеня, № 21.

39 J. Turonek, *Wacław Iwanowski i odrodzenie Białorusi*, Warszawa 1992, s. 83.

w szybkim czasie powstaną dwa bataliony[40]. W drugiej połowie lutego w prasie białoruskiej ukazały się ogłoszenia o naborze chętnych (60 osób) na 9-miesięczny kurs dla Białorusinów w Szkole Podchorążych w Warszawie (od 1 marca)[41] i na 3-miesięczny kurs do szkoły podoficerów w Ostrowi dla 100–120 Białorusinów (od początku marca)[42]. W wypadku Szkoły Podchorążych w Warszawie warunkami przyjęcia były: bycie Białorusinem, wiek 18–27 lat, zaświadczenie komisji lekarskiej o zdolności do służby wojskowej, edukacja na poziomie 6 klas szkoły średniej, wysługa w wojsku co najmniej 6 miesięcy oraz dołączone dokumenty: metryka, życiorys, świadectwo szkolne, 2 fotografie, zgoda na przepracowanie w wojsku białoruskim przez 5 lat, opisane warunki materialne[43]. Kandydaci zaś na 3-miesieczny kurs do szkoły podoficerów w Ostrowi musieli spełniać następujące warunki: być Białorusinami, umieć czytać i pisać po polsku, mieć 19–37 lat; pierwszeństwo przy naborze mieli mieć ci, którzy już służyli w wojsku[44].

W tym czasie Konopacki bardzo intensywnie zabiegał o organizowanie oddziałów białoruskich. Pod koniec lutego wyjeżdżał do Grodna „дзеля ўладжаньня розных вайсковых спраў"[45]. 24 lutego 1920 r. zwracał uwagę na brak jakiegokolwiek punktu zbornego i prosił o utworzenie w Mińsku etapu na 200 osób. Meldował także o krytycznym stanie materialnym oficerów[46]. 29 lutego zabiegał o powołanie zaciągowych komisarzy przy PKU na ziemiach białoruskich[47]. W lutym 1920 r. Ministerstwo Spraw Wojskowych zatwierdziło etaty dowództwa oddziałów białoruskich, co doprowadziło do utworzenia sztabu i intendentury. 29 lutego Konopacki zwrócił się do DOG Grodno o zezwolenie na zorganizowanie Komisji Kwalifikacyjnej Lekarskiej w Mińsku, ale 1 marca otrzymał odpowiedź odmowną. Sprawę polecono skierować na adres Dowództwa Frontu Litewsko-Białoruskiego „zgodnie z kompetencją"[48]. 13 marca 1920 r. Konopacki w piśmie do DOG Grodno płk Bitnera informował: „W myśl rozkazu Ministerstwa Spraw Wojskowych […] mam przystąpić 1) do formowania Kadrów I-go Baonu, 2) Szkoły podoficerów, 3) Dwa Oddziałów Wojsk Białoruskich. Obecnie przez Podkomisję Kwalifikacyjną Białoruską zostali przyjęci 89 oficerów dla służby w Oddziałach Białoruskich. Po zatwierdzeniu wymienionych oficerów przez DOG Grodno część z nich muszę wyznaczyć do obsadzenia Kadrów D[owództ]twa Szkoły Podoficerów i I-go Baonu. Z reszty przyjętych i zatwierdzonych w myśl tego rozkazu p. 4 tworzy się rezerwa oficerów w miejscu postoju D[owództ]twa. Proszę o pozwo-

40 „Беларусь" 1920, 12 лютага, № 30.
41 *Ibidem*, 17 лютага, № 34, с. 1.
42 *Ibidem*, 26 лютага, № 42, с. 1.
43 *Ibidem*, 17 лютага, № 34, с. 1.
44 *Ibidem*, 26 лютага, № 42, с. 1.
45 *Ibidem*, 28 лютага, № 44.
46 J. Gierowska-Kałłaur, *Białoruska Komisja Wojskowa w świetle materiałów przechowywanych w Fondzie Trofiejnym w Moskwie*, „Nowy Prometeusz" 2018, № 6, s. 134.
47 *Ibidem*, s. 135.
48 *Ibidem*, s. 136.

lenie na uruchomienie przy D[owódz]twie rezerwy oficerskiej na 50 osób, ponieważ w myśl Rozkazu NDWP Sztabu Generalnego I Nr 3760/I po sformowaniu I-go Baonu powinienem przystąpić do formowania następnego i wówczas chciałbym mieć gotową kadrę oficerską”[49].

16 marca 1920 r. wiceminister Kazimierz Sosnkowski podpisał rozkaz o organizacji werbunku i zaciągu do Oddziałów Białoruskich: „Zarządza się odnośnie werbunku i zaciągu do Oddziałów Białoruskich: 1. Ochotniczy werbunek do Oddziałów Białoruskich przeprowadza Komisarz rządowy Ziem Wschodnich za pośrednictwem zorganizowanych własnym rozporządzeniem swych organów werbunkowych. Wojskowa Komisja Białoruska przez swe organa w werbunku nie uczestniczy. 2. Zwerbowani przez organa Komisarza rządowego ochotnicy poddani zostają przeglądowi lekarskiemu polskich PKU”[50].

17 marca 1920 r. został zmieniony dekret Naczelnego Wodza w sprawie organizacji oddziałów białoruskich. Sprawy związane z wykonaniem dekretu zostały przekazane do DOE Mińsk. „Komisarzy i oficerów do białoruskich organów zaciągowych przy PKU na terenie Ziem Białoruskich desygnuje BKW, zatwierdza ZCZW w porozumieniu z DOE Mińsk. Płk Konopacki podlega w swej pracy organizacyjnej przez DOE Mińsk i przełożone Dowództwo Frontowe Nacz. D. […] Płk Konopacki wyznaczy oficera białoruskiego jako łącznika między oddziałami białoruskimi a DOE Mińsk. […] Wykonanie dekretu Naczelnego Wodza w tej sprawie przechodzi na Naczelne Dowództwo i Cywilny Komisariat Ziem Wschodnich”[51]. BKW została faktycznie sprowadzona do roli kancelarii. Konopacki jako dowódca WOB podlegał pod Naczelne Dowództwo Wojska Polskiego. Ta cała sytuacja doprowadziła do rozdźwięków w łonie BKW. H. Konopacki po sformowaniu sztabu uznał, że w sprawach wojskowych podlega wyłącznie dowództwu polskiemu. Oznaczało to pozbawienie BKW wpływu na werbunek i zaciąg ochotników, a tym samym na formowanie wojska białoruskiego. Ponadto H. Konopacki przyjmował do sztabu byłych oficerów armii carskiej, nie związanych z ruchem białoruskim. Uważał, że oficerowie przyjmowani przez BKW „zdradzali więcej białoruskości, aniżeli wojskowości”[52].

Konopacki uważał, że od listopada 1919 r., czyli od przeprowadzki BKW do Mińska jego poglądy na pracę przygotowawczo-organizacyjną w kwestii formowania Wojskowych Oddziałów Białoruskich zaczęły się różnić z poglądami reszty składu BKW: „To dawało się odczuwać na każdym zebraniu W.K.B. (BKW — *H. G.*), gdzie ja często protestowałem i krytykowałem ich pracę i tym sposobem wytworzyły się nieprzychylne stosunki względem mnie. Częste stykanie się z D.O.G.

49 *Ibidem*.
50 *Ibidem*, s. 137.
51 *Ibidem*, s. 137–138.
52 Centralne Archiwum Wojskowe (dalej: CAW), Oddział V Naczelne Dowództwo W. P., sygn. I 301.7.67, 5267/I, Pismo H. Konopackiego do Dowództwa Okręgu Etapowego w Mińsku, z dn. 12.04.1920 r.

Grodno i otrzymywane zarządzenia M.S.W. dobitnie wyraziły, iż ja w swojej wojskowej pracy absolutnie nie zależę od W.K.B. lecz od § 5 Dekretu z dnia 22 października 1919 r., gdzie omówione są: «odpowiednie dyrektywy p. Pułkownikowi KONOPACKIEMU», które W.K.B. miało prawo dawać mi zmuszając ją nie licząc się z moim zdaniem i uważać mnie za zależnego od nich.

Warunki, w jakich rozwijała się organizacja w czasie moich ciągłych wyjazdów służbowo do m. Wilna, Grodna i Warszawy, dopóki nie było etapów Dowództwa, można było uważać […] za normalne, lecz od tego dnia, gdy został przeze mnie wyznaczony Szef Sztabu i gdy sformował Sztab, wskutek czego ja miałem sformowany organ zdatny zupełnie do pracy, mogący sam spełniać funkcję organizacyjną W.O.B. (Wojskowych Oddziałów Białoruskich — H. G.), uważając siebie na mocy § 2 tegoż Dekretu zupełnie zależnym przede wszystkim od D.O.G. Grodno, a obecnie D.O.E. (Dowództwo Okręgu Etapowego — H. G.) Mińsk.

W ostatnim czasie w Prezydium W. K.B. zaczęła się wyłaniać tendencja uzależnienia Dowództwa od siebie i nie zwracając uwagi na moje wyjaśnienie, iż to nie jest przewidziane, ani Dekretem 22 października, ani zmianą ostatnią tegoż […], ani rozporządzeniem M.S.W. […], a nawet etatami W.K.B. gdzie dokładnie są określone i wykazane są funkcje i praca W.K.B. mimo to na plenarnym posiedzeniu członków W.K.B. 8 kwietnia 1820 r. mimo mych protestów i informacji o tym, że oni nie mają prawa rozpatrywać tej sprawy, gdyż ja jestem zależnym wojskowo nie od Prezydium, lecz od Władz Polskich, W.K.B. podporządkowała mnie sobie i stworzyła, jako Prezydium warunki niemożliwe do pracy z nimi i ja im oznajmiłem, iż z dniem jutrzejszym drogą służbową podaję się do dymisji”[53]. H. Konopacki uważał, że większość członków BKW jest cywilami, nie mającymi nawet wykształcenia średniego i nie mającymi pojęcia o sprawach wojskowych, więc nie są w stanie zorientować się w swoich funkcjach i pracy. Mimo starań o normalny bieg pracy, była ona bojkotowana przez większość BKW, która też nie wyrażała zgody na przyjęcie do Dowództwa WOB „potrzebnych wykwalifikowanych osób wojskowych Białorusinów”[54].

Jeszcze 31 marca 1920 r. H. Konopacki wydał rozkaz nr 14, w którym oświadczał, że podlega on w pracy organizacyjnej drogą służbową Naczelnemu Dowództwu Wojska Polskiego (Sztabowi Generalnemu) i jest obowiązany wykonywać, wszystkie rozporządzenia DOE na ogólnych zasadach według przepisów Wojsk Polskich, zaś BKW powinna pełnić pracę organizacyjną w porozumieniu z Zarządem Cywilnym Ziem Wschodnich (ZCZW) i DOE Mińsk w sprawie zatwierdzenia komisarzy i oficerów dla kierowania w punktach zaciągowych przy PKU Wojsk Polskich ZCZW oraz w sprawie werbunku oficerów i aspirantów podlega drogą służbową przez DOE Naczelnemu Dowództwu Wojska Polskiego[55]. 2 kwiet-

53 *Ibidem*.
54 *Ibidem*.
55 CAW, Oddział V Naczelne Dowództwo W. P., sygn. I 301.7.67, 5267/I, Rozkaz D-cy Wojskowych Oddziałów Białoruskich nr 14 z dn. 21.03.1920 r.

nia zaś w rozkazie stwierdzał, że BKW nie może narzucać mu i Sztabowi WOB konieczności podporządkowania się jej, gdyż zarówno on jak i Sztab podlegają bezpośrednią pod DOE[56].

8 kwietnia 1920 r. odbyło się nadzwyczajne plenarne posiedzenie BKW w celu rozpatrzenia pracy Komisji i Sztabu WOB. Aleksiuk skrytykował pracę Dowództwa, składającego się z „dwóch i pół niefortunnie wybranych oficerów", zarzucając bezczynność w organizacji oddziałów białoruskich, niedopełnienie werbunku podoficerów do szkoły w Warszawie i Ostrowi[57]. Konopacki uważał, że Aleksiuk nie zna się na sprawach wojskowych i żądał, by nie przeszkadzał mu pracować według dyscypliny wojskowej. Paweł Aleksiuk zaś twierdził, że Hassan Konopacki jest zbyt przychylny dla Polski. Te poglądy Aleksiuka podtrzymali pozostali członkowie BKW (poza nieobecnymi A. Pruszyńskim i J. Muraszko), co zmusiło Konopackiego do podania się do dymisji ze względu na brak możliwości pracy w takich okolicznościach[58]. Konopacki domagał się od BKW wyjaśnienia roli podkomisji personalno-ewidencyjnej w powoływaniu na posady oficerów, sprowadzającej się do odmowy zatrudnienia proponowanych przez niego kandydatów[59].

17 kwietnia 1920 r. zwracał się do DOE Mińsk z prośbą o przyjęcie dymisji ze względu na stan zdrowia. Przy okazji informował, że mógłby pozostać członkiem BKW, pod warunkiem przeprowadzenia w niej zmian: „Znając dobrze całą tą sprawę, gdyż sam pracowałem w początku istnienia B.[iałoruskich] Organizacji Wojskowych oraz znając całą pracę B.[iałoruskiej] Kom.[isji] Wojsk.[owej], pragnąc pomyślnego wyniku pracy, oraz aby ideą zorganizowania W.[ojska] B.[iałoruskiego] tak bardzo popierana przez szczerych Białorusinów, oraz Dekretem Naczelnego Wodza z dnia 22 października 1919 r. i aby pracy nadać charakter pożyteczny, nie pozwolić na stworzenie nielegalności, czuje się w obowiązku wyrazić swe poglądy na bieg normalnej pracy przy formowaniu W.O.B."[60].

Uważał, że 9 etatów w BKW to za dużo, gdyż przynajmniej cztery osoby nie mają żadnej pracy, na czele BKW powinien stać prezes, mający doświadczenie wojskowe, nie może on być wybierany przez BKW, lecz wyznaczony przez władze polskie spośród członków BKW, przy tym musi być odpowiedzialny za bieg pracy Komisji oraz sprawność jej pracowników i za sprawy finansowe. Proponował, by sprawy polityczne i „nacjonalno-wojskowe" mogły być zlecone na dwóch wiceprezesów, którzy swą pracę prowadziliby w porozumieniu z władzami polskimi. Uważał, że byłoby pożądanym, aby kandydat na zastępcę Dowódcy był wyznaczony przez władze polskie i pożądanym byłoby, żeby osoba ta znała sprawy białoruskie i o ile to możliwe, to także język białoruski. Według Konopackiego

56 Ibidem, nr 15 z dn. 2.04.1920 r.

57 J. Gierowska-Kałłaur, *op. cit.*, s. 148.

58 CAW, Oddział V Naczelne Dowództwo W. P., sygn. I 301.7.67, 5267/I, Rozkaz D-cy Wojskowych Oddziałów Białoruskich nr 20 z dn. 9.04.1920 r.

59 *Ibidem*, Pismo H. Konopackiego do Komisji Wojskowej Białoruskiej z dn. 9.04.1920 r.

60 *Ibidem*, Pismo H. Konopackiego do D.O.E. Mińsk z dn. 17.04.1920 r.

Dowództwo Wojskowych Oddziałów Białoruskich powinno posiadać prawo wydawania dyrektyw w sprawach wojskowych BKW oraz powinno posiadać wiedzę o oficerach, chcących służyć w WOB, przed rozpatrzeniem ich przyjęcia przez Podkomisję Personalno-Ewidencyjną[61].

20 kwietnia 1920 r. DOE Mińsk przedłożyło meldunek Konopackiego z prośbą o udzielenie mu dymisji do Naczelnego Dowództwa, wskazując, że BKW nie posiada odpowiedniego kandydata na stanowisko dowódcy WOB, a płk Hassan Konopacki jest przychylnie usposobiony wobec Polski, więc przyjęcie jego dymisji byłoby ze szkodą dla sprawy. Aby zażegnać nieporozumienia między Konopackim a BKW oraz roztoczyć pilny nadzór nad oddziałami białoruskimi proponowano przydzielenie mu, jako adiutanta oficera Wojsk Polskich, który byłby też łącznikowym ze strony DOE[62].

22 maja 1920 r. J. Piłsudski udzielił dymisji płk. Konopackiemu, jednocześnie mianował szefem sztabu oddziałów białoruskich mjr. J. Tunguz-Zawiślaka, powierzając mu też funkcję dowódcy tych oddziałów. Podstawą do takiej decyzji J. Piłsudskiego był raport polityczny rtm. Kazimierza Stamirowskiego, szefa II Oddziału sztabu 4 armii. Została w nim przedstawiona sytuacja rozłamu w BKW: „Od dłuższego już czasu dało się słyszeć o tarciach w łonie Biał.[oruskiej] Komisji Wojskowej. Tarcia te pochodziły stąd, że skład Kom.[isji] Wojsk.[owej] pod względem ideowym — pod względem ustosunkowania się do ruchu białoruskiego — nie przedstawia się jednolicie. Sprawa wojskowa białoruska, nie posiadając ani tradycji, ani szerszego podłoża świadomości w masach, ani swoich wybitniejszych przedstawicieli wojskowych, moralnego kierownictwa, po b.[ardzo] krótkim okresie kształtowania się nielicznej, słabej i sztucznie — dzięki rewolucji rosyjskiej — wyłonionej organizacji wojskowej — ujrzała światło dzienne niespodziewanie szybko nawet dla jej twórców. Po niemal rocznym legalnym istnieniu, nawet w najskromniejszych pomyślana rozmiarach, jest ona w dalszym ciągu tworem sztucznym, nie odpowiadającym siłom młodego ruchu narodowego białoruskiego. To wszystko jest przyczyną jej «niezgrania» wewnętrznego i ujawnionych wreszcie na zewnątrz konfliktów. Gdy Naczelnik Państwa zażądał od inicjatorów spisu członków Biał.[oruskiej] Kom.[isji] Wojsk.[owej] do zatwierdzenia, znaleźli się oni w b.[ardzo] kłopotliwej sytuacji. Chcąc, by skład B.K.W. obok ideologów cywilnych posiadał paru wojskowych o wyższych rangach, w pośpiechu, gorączkowo wynaleźli dwóch pułkowników b.[yłej] służby rosyjskiej: Konopackiego i Jakubowskiego — ci, dotąd zupełnie obcy ruchowi białorus.[kiemu], nie znający języka białoruskiego (ani też polskiego), nie posiadający żadnych zdolności organizacyjnych, ani wojskowych, przeciętni starzy oficerowie rosyjscy, z gatunku «tutejszych», poszliby na każdą służbę dla kawałka chleba. W ten sposób powstała B.K.W"[63].

---

61 *Ibidem.*

62 CAW, Oddział V Naczelne Dowództwo W. P., sygn. I 301.7.67, 5267/I, Pismo Dowództwa Okręgu Etapowego Mińsk do Naczelnego Dowództwa przez Dowództwo IV-ej Armii z dn. 20.04.1920 r.

63 Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Akta L. Wasilewskiego, sygn. 40, Dowództwo 4 Armii, Oddział II. Raport polityczny nr 3 rtm. K. Stamirowskiego z dn. 1.04.1920 r., s. 2.

K. Stamirowaki wymienił i scharakteryzował 9 członków BKW: A. Pruszyńskiego, Sz. Rak-Michajłowskiego, A. Ausianika, P. Aleksiuka, sztabs-kpt. A. Jakubieckiego, sztabs-kpt. F. Kuszela, J. Muraszko, D. Jakubowskiego i H. Konopackiego. H. Konopacki, jako mianowany dowódca WOB, zgodnie z dekretem z 22 października 1919 r. podlegał wojskowym władzom polskim, ale miał obowiązek przyjmowania dyrektyw BKW. Treścią dyrektyw miały być „sprawy doboru ludzi, projekty wydawane wobec władz polskich i ich realizowania, sprawy kulturalno-oświatowe oraz agitacyjne — w ogóle wszystko, co stanowiło o «morale» wojska, jego czystości ideowo-narodowej i intensywności tworzenia”[64].

Jak stwierdzał K. Stamirowski, płk H. Konopacki zaraz po wejściu do BKW „rozpoczął dobieranie t.zw. sztabu. Nie przez złą wolę (jest człowiekiem uczciwym i na ogół lojalnym w stosunku do Polski) angażował ludzi takiego samego typu co i on — zrusyfikowanych «tutejszych»” — nic z ruchem białoruskim dotąd wspólnego nie mających. Takimi m.in. są: por. Focht, b.[yły] policjant rosyjski z b.[ardzo] złą opinią (podobno był także w policji niemieckiej) — dostawszy się do B.K.W. uzyskał wpływ na Konopackiego i inspirował go przeciwko reszcie Komisji. Podpułk. Sztabu gener. (ros.) Borodzicz, który dopiero po przyjeździe do Mińska w [19]20 roku zaczął się uczyć po białorusku (polskiego wcale nie zna). Kilku urzędników b.[yłych] carskich, których B.K.W. musiała usunąć za opieszałość i odporność w zasymilowaniu się.

Ostatnio był przez płk. Konopackiego przyjęty w charakterze oficera łącznikowego płk. Łapa-Starzeniewski, były oficer rosyjski, nie przyjęty do wojska polsk.[iego], degenerat fizyczny o b.[ardzo] niskiej inteligencji, wobec Białorusinów — Białorusin, wobec Polaków — Polak; płk. Łapa-Starzeniewski od razu stanął po stronie płk. Konopackiego, ustosunkowując się do niepodległościowców z B.K.W. jako do „łobuzów i bolszewików”. To wszystko było przyczyną tarć pomiędzy „większością” Komisji a „sztabem”. Gdy przyszło do ponawiania starań u polskich władz wojskowych o realizowanie dekretu Naczelnika Państwa, oraz uzupełnienie niedomówień w nim (werbunek, kompetencje i t.p.) — musieli to robić cywilni członkowie B.K.W., płk. Konopacki zaś ani inicjatywy ani energii nie przejawiał, nie troszcząc się w ogóle o ruszenie prac B.K.W. z martwego punktu. Dopuścił przez niedołęstwo, do utworzenia tzw. oddziału dostawy (intendentura) z płk. Jakubowskim, b.[yłym] intendentem rosyjskim na czele, składającego się z 20 ludzi, obsługujących 70-ciu.(!) Przeciwko płk. Jakubowskiemu podnoszone są zarzuty malwersacji. Bezsprzecznie odpowiedzialność za powyższe fakty ponosi i „większość” B.K.W. Lecz gdy doszło do omówienia tych faktów, dyrektyw „większości” płk. Konopacki nie przyjął, twierdząc, że on jest zależnym tylko od władz polskich. Rzecz prosta, że taka nielojalność wobec „większości” B.K.W. ostatecznie popsuła stosunki”[65].

---

[64] *Ibidem,* s. 4.
[65] *Ibidem*, s. 4–5.

Podczas posiedzenia BKW 8 kwietnia 1920 r. większość zmusiła H. Konopackiego do dymisji, chociaż on sam zaczął czynić staranie przed DOE Mińsk oraz Dowództwem 4 Armii o nieprzyjęcie jego dymisji, pozostawienie go na stanowisku, całkowite uniezależnienie się od BKW oraz o usunięcie z jej składu „największych bolszewików" i „awanturników": P. Aleksiuka, A. Ausianika i A. Jakubeckiego[66]. Większość członków BKW uważała, że to BKW zaproponowała w październiku 1919 r. H. Konopackiego na stanowisko Dowódcy WOB, więc ona jest także prawomocna, by go odwołać. W innym wypadku sama chciała się podać do dymisji. Proponowała w tej sytuacji po „intensywnych, a mało skutecznych poszukiwaniach kandydata na nowego dowódcę", „że najlepszym wyjściem jest prosić o oficera polskiego na to stanowisko"[67].

Rtm. Stamirowski informował, że z wnioskami i skargami w tej sprawie dla rozstrzygnięcia sporu wyjeżdżają do Naczelnika Państwa ppłk Łappa-Starzeniewski (w imieniu H. Konopackiego) i P. Aleksiuk (w imieniu większości BKW). Oceniając zaistniałą sytuację proponował następujące warianty rozwiązań:

„1) Jeśli te czy inne względy polityczne wymagają zlikwidowania, lub przewlekania w dalszym ciągu sprawy wojskowości białoruskiej, to obecnie utworzyła się sytuacja dla tego bardzo dogodna: a) przez pozostawienie płk. Konopackiego i spełnienie jego dezyderatów usunie się z B.K.W. element polityczno-ideowy, a wtedy z ludźmi tego typu, co płk. Konopacki, Jakubowski i Łappa-Starzewski sprawę «polubownie» zakończyć można b.[ardzo] łatwo; b) przez żądanie nowego, dającego gwarancję Białorusina o wyższej szarży, na miejsce płk. Konopackiego sprawę można przewlec na dowolny czas, gdyż Białorusini kandydata takiego nie posiadają.

2) Obserwując całokształt warunków, w jakich ruch białoruski się znajduje i przyjmując pod uwagę sytuację polityczną na kresach białoruskich, uważa się, że dalsze wstrzymywanie chociażby najskromniejszego rozwoju wojskowości białoruskiej spowodować może niepotrzebne dalsze rozognienie stosunków, zepchnięcie nowych kilku dziesiątków ustosunkowanych ludzi w podziemia konspiracyjnej i wrogiej Polsce roboty, pozostawienie tzw. Rady Najwyższej (Wacław Iwanowski), znajdującej się w coraz to trudniejszej sytuacji wobec wzrastających wrogich Polsce nastrojów, najpoważniejszego argumentu czystości zamiarów polskich.

3) Przy dalszym rozwijaniu prac B.K.W. można się oprzeć tylko na «większości» jej. Skupia ona w słabym ruchu białoruskim jedynych ideologów wojskowych o umiarkowanych (niezależnie od ich przynależności partyjnej) poglądach, poddanych kierownictwu tej grupy politycznej, na której polityka polska się opiera. Rozstrzygnięcie przez to konfliktu w B.K.W. na ich korzyść uważa się za wskazane"[68].

[66] *Ibidem*, s. 5.
[67] *Ibidem.*
[68] *Ibidem*, s. 6.

21 maja 1920 r. H. Konopacki w piśmie do DOE Mińsk informował o braku zaufania do niektórych oficerów WOB: „Biorąc pod uwagę obserwacje za oficerami i meldunki moich współpracowników po pracy w sztabie WOB melduję, że wymienieni oficerowie zupełnie nie odpowiadają pod względem moralności i karności pojęciu o wojskowości: 1) Dziemidow, 2) Por. Michajłowski, 3) Por. Bardnik, 4) Por. Siergiejewicz-Kościelnicki, 5) Ppor. Grygonis, 6) Por. Januszenek, 7) Ppor. Pleszaczkow, 8) Ppłk Werbicki”[69].

22 maja 1920 r. J. Pilsudski udzielił dymisji Konopackiemu i mianował pełniącym obowiązki dowódcy WOB mjr. J. Tunguz-Zawiślaka. Płk H. Konopacki i dotychczasowy szef Sztabu WOB płk Borodzicz przeniesieni zostali do tzw. wileńskiej rezerwy BKW[70]. Tam przechodzili przeszkolenie zgodne z polskimi regulaminami bez prawa noszenia mundurów[71].

Na początku czerwca 1920 r. w „Krynicy” znalazła się następująca informacja: „Užo šmat hawaryłasia ab Biełaruskim Wojsku, ale mała rabiłasia. A ciapier užo maje heta Wojska paŭstać sapraŭdy. Užo u Miensku idzieć zapis u Biełaruskaje Wojska”[72].

Od końca maja do lipca BKW zwerbowała 150 żołnierzy, stacjonujących w Mińsku — był to faktycznie pierwszy oddział białoruskich formacji wojskowych[73]. Wobec zbliżającej się ofensywy Armii Czerwonej na Białorusi, 1 lipca odbyło się burzliwe plenarne posiedzenie BKW, na którym A. Jakubecki zaproponował podanie się członków BKW do dymisji i przyjęcie rezolucji skierowanej do J. Piłsudskiego i „najwyższych instytucji białoruskich”, w związku z tym, że „nie czują się na siłach prowadzić w danej chwili ciężkiej i odpowiedzialnej pracy nad formowaniem Białoruskiego Wojska”[74].

Paweł Aleksiuk nie zgodził się z propozycją rezolucji i zrzekł się przewodniczenia BKW. Na nowego przewodniczącego powołano F. Kuszela. Nie uznało tego DOE Mińsk, które 4 lipca zaproponowało Naczelnemu Dowództwu powołanie nowej BKW w składzie P. Aleksiuk, J. Muraszkę i F. Umiastowski dla przeciwwagi tymczasowego prezydium BKW, kierowanego przez F. Kuszela. Jednak P. Aleksiuk poinformował DOE Mińsk, że 5 lipca przekaże obowiązki przewodniczącego BKW na ręce tymczasowego prezydium[75].

Franciszek Kuszel we wspomnieniach pisał: „5-га ліпеня 1920 г. бальшавікі пачалі на шырокім фронце наступ на польскую армію. Паляком давялося адступаць. У Менску была абвешчана эвакуацыя. Сябры Беларускае Вайсковае Камісіі зыйшліся, апошні ў Менску раз, на паседжаньне. Яны перагле-

[69] J. Gierowska-Kałłaur, *op. cit.*, s. 150.

[70] *Хроніка. Справы вайсковыя*, „Незалежная Думка” 1920, 20 чэрвеня, № 3, с. 7.

[71] O. Łatyszonek, *op. cit.*, s. 138.

[72] *Biełaruskaje wojska*, „Krynica” 1920, 6 červienia, № 12, s. 3.

[73] O. Łatyszonek, *op. cit.*, s. 137.

[74] *Ibidem*, s. 138.

[75] *Ibidem*, s. 139.

дзелі й адабралі найважнейшыя і найпатрабнейшыя дакумэнты, бо забраць усяго не было магчымасьці, падзялілі іх міжсобку, пехатою пайшлі не чыгуначную станцыю й селі ў вапошні эшалон, што пакідаў Менск. […] Найдагаднейшым месцам супынку здаўся нам Ваўкавыск. […] Польская армія затрымалася адно пад самай Варшавай, дзе і разьбіла нарэшце бальшавікоў. Прыйшло замірэньне. Польскае камандаваньне вызначыла месцам дзеля рэарганізацыі і папаўненьня БВК места Лодзь"[76].

W Łodzi 11 września 1920 r. Józef Piłsudski uznał nową BKW w składzie: płk D. Jakubowski, kpt. A. Jakubecki, kpt. F. Kuszel, E. Jakobini, mianując na jej przewodniczącego F. Umiastowskiego[77]. Tam nadal formowały się oddziały białoruskie, złożone z ochotników oraz oficerów i podoficerów, którzy znaleźli się w Polsce. Na mocy traktatu w Rydze z dniem 18 marca 1921 r. oddziały białoruskie ulegały likwidacji[78].

Niejasne wciąż pozostają wydarzenia w życiu H. Konopackiego od maja 1920 r. do marca 1921 r. Do miana legendy urósł jego udział w Powstaniu Słuckim w listopadzie 1920 r. Rafał Berger napisał, że „Prawdopodobnie z początkiem listopada 1920 r., białoruskie oddziały pod dowództwem Konopackiego i kapitana Kuszeli (sic!) stanęły na linii frontu polsko-bolszewickiego. W grudniu przystąpiły do ataku na Słuck, przyczyniając się do wybuchu tzw. powstania słuckiego (front przekroczyli w okolicy Nieświeża). Dzięki manewrom Konopackiego i Kuszeli pod Słuck przedostali się partyzanci z «Zielonego Dębu»"[79].

Szkoda, że autor nie przedstawił na to żadnych dowodów. Tym niemniej w zbiorach rodzinnych Macieja Konopackiego zachowało się zaświadczenie wystawione przez Smoleński Karaulny Pułk z 10 października 1920 r., z którego wynika, że w sierpniu 1920 r. był on wezwany do służby wojskowej w Wilnie i znalazł się czasowo w tymże pułku. Jako zarejestrowany 17 listopada 1920 r. przez Smoleński Gubplenbież otrzymał skierowanie na ewakuację do ojczyzny na Litwę[80]. Być może wówczas zamiast do Wilna, udał się pod Słuck.

Nina Stużyńska wymienia Konopackiego jako jednego z organizatorów ruchu powstańczego w 1921 r. na Ihumeńszczyźnie. Była tam stworzona silna organizacja Ludowego Związku Obrony Ojczyzny i Wolności (Narodny Sajuz Abarony Radzimy i Svabody). Należeli do niej też pracownicy Powiatowego Komisariatu Wojennego (Wojenkomatu) w Ihumeniu, wśród których był H. Konopacki: „Афіцэры Аляксандр Ковель, Мікалай Калтовіч, Гасан Канапацкі забяспечвалі арганізацыю бланкамі са штампамі, пасведчаннямі, дадзенымі аб колькасці

76 Ф. Кушаль, *Сорак два гады таму (Жменя ўспамінаў аб Алесю Гаруну)*, „Конадні" 1963, кн. 7, с. 130–131.
77 O. Łatyszonek, *op. cit.*, s. 141.
78 *Ibidem*, s. 142–143.
79 R. Berger, *Hassan Konopacki — Tatar…*, s. 28.
80 Р.С.Ф.С.Р. Командир Смоленского Караульного Полка, Удостоверэние 10.10.1920 г. (Kopia w posiadaniu autorki).

і стане чырвонаармейскіх атрадаў, шляхах іх перасоўвання"[81]. Organizacja ta współpracowała z antysowieckim „Zielonym Dębęm", prowadziła agitację antysowiecką, organizowała partyzantkę i miała na celu zajęcie Ihumenia, potem Mińska i wprowadzenie władzy w tych miastach. W lipcu 1921 r. władze bolszewickie zaczęły przeprowadzać obławy i aresztowania jej członków. Informację o tym dotarły do Ihumenia i H. Konopackiemu udało się wyjść z miasta i uniknąć obławy[82].

Wtedy pewnie H. Konopacki znalazł się w Polsce — w Wilnie, gdyż prof. Piotr Łossowski w 1997 r. znalazł materiały wzmiankujące o Komisji do Spraw Litwy Wschodniej (Lietuvos Rytu Komisija), która w 1921 r. podjęła negocjacje z przedstawicielami Polaków kowieńskich oraz wystąpiła z inicjatywą wystosowania w przeddzień wyborów do Sejmu Wileńskiego odezwy do ludności. Komisja składała się, jak pisała „Gazeta Wileńska" (nr 39, z 18.II.1921) z Litwina Birżyszki, Białorusina Konopackiego, Polaka Römera i Żyda Rosenbauma młodszego. Komisja miała wydawać w Wilnie trzy dzienniki: polski, rosyjski i litewski. Michał Römer „widząc jałowość swej działalności w Komisji postanowił z niej się wycofać". Poza tym raziła go wydawnicza działalność Komisji o charakterze „polakożerczym"[83]. Istnieje tu pewna niezgodność faktów, ale być może one wówczas szybko się zmieniały, co powodowało też niezwykłą mobilność Konopackiego.

Na pewno w 1921 r. H. Konopacki osiadł w Wilnie, gdzie włączył się w działalność organizacji białoruskich. Jedną z nich było Białoruskie Zgromadzenie Obywatelskie (Biełaruskaje Hramadzianskaje Sabrańnie — BHS), w którym pełnił funkcję sekretarza. Był też zastępcą przewodniczącego Rady Starszych Białoruskiego Kółka Muzyczno-Dramatycznego. BHS wydawało gazetę „Hramadzki Hołas" pod redakcją Makara Kościewicza (Kraucowa). Po rozłamie w BHS 21 września 1924 r. i utworzeniu Tymczasowej Rady Białoruskiej (Czasowaja Biełaruskaja Rada — CzBR) był jej wiceprzewodniczącym. Drugim wiceprzewodniczącym był Wsiewołod Bildziukiewicz, a prezesem — dr Arseniusz Pawlukiewicz. CzBR skupiała głównie zwolenników lojalnej współpracy z państwem polskim. Przeciwstawiała się Białoruskiemu Klubowi Poselskiemu i innym organizacjom białoruskim, pozostającym w opozycji do państwa polskiego[84].

W kwietniu 1925 r. w gazetach „Biełaruskaja Dola" i „Krynica" ukazał się list do CzBR, podpisany przez H. Konopackiego, J. Bekisza i A. Łappa-Starżenieckiego o wystąpieniu przez nich z tej organizacji. Zarzucano w nim CzBR, a właściwie jej przewodniczącemu — awanturnictwo, samowolę i zaniechanie walki o prawa Białorusinów[85]. CzBR wyjaśniała na łamach gazety „Hramadzki Hołas", że żadnych wewnętrznych rozbieżności ani o pryncypialnym, ani o taktycznym cha-

[81] Н. Стужынская, *Беларусь мяцежная. З гісторыі антысавецкага ўзброенага супраціву. 20-ыя гады ХХ стагоддзя*, Вільня 2000, с. 108, 115.
[82] *Ibidem*, с. 117.
[83] List P. Łossowskiego do M. Konopackiego, Warszawa 12.12.1997 r. (Kopia w posiadaniu autorki).
[84] *Krótki zarys zagadnienia białoruskiego*, Sztab Generalny — II Oddział, Warszawa 1928, s. 370, 373.
[85] „Krynica" 1925, 3 maja, № 18, s. 6–7.

rakterze w Radzie nie było, były tylko nieporozumienia personalne, nie mające nic wspólnego z ideologią[86]. H. Konopacki pełnił w CzBR funkcję skarbnika i pretensje kierowane pod jego adresem sprowadzały się do braku sprawozdawczości finansowej[87].

Na zorganizowanym przez CzBR zjeździe Zachodniej Białorusi w dniach 26–28 czerwca 1926 r. H. Konopacki uczestniczył jako przedstawiciel Towarzystwa „Praświeta". Na tym zjeździe CzBR została przemianowana na Białoruską Radę Narodową.

Po przewrocie majowym 1926 r. A. Pawlukiewicz, B. Drucki-Podbereski, A. Kabyczkin, W. Znamierowski, H. Konopacki i B. Szyszkow podjęli starania o otwarcie Klubu Inteligencji Białoruskiej. Po zatwierdzeniu statutu we władzach Klubu obok W. Bildziukiewicza, A. Kabyczkina, M. Kościewicza, B. Druckiego-Podbereskiego, B. Szyszkowa i S. Wołejszy znalazł się H. Konopacki. W gazetach wydawanych przez towarzystwo pisał artykuły, podpisując je inicjałami: H. K i H. K-i.

W dniach 6–7 listopada 1927 r. w Wilnie odbył się Zjazd Białoruskich Radnych. Zreorganizowano Komitet do Spraw Samorządowych[88]. Od 27 listopada 1927 r. do 2 kwietnia 1928 r. był członkiem kolegium redakcyjnego i kierownikiem redakcji gazety „Biełaruski Radny". Pismo poświęcone było sprawom samorządowym. Udział Konopackiego w wydawaniu tego pisma świadczy o jego zaangażowaniu w działalność samorządową w społeczności białoruskiej.

W 1928 r. podczas kampanii wyborczej do Sejmu i Senatu był przewodniczącym Centralnego Ogólnobiałoruskiego Ludowego Komitetu Wyborczego, który skupiał organizacje polonofilskie, wywodzące się z Białoruskiej Rady Narodowej[89]. Komitet wystawił kandydatów w Nowogródku i Lidzie, ale bez powodzenia.

W okresie międzywojennym H. Konopacki dał się poznać jako działacz białoruski, lojalny wobec państwa polskiego.

W czasie okupacji niemieckiej w latach 1941–1944 był przewodniczącym Komitetu Rodzicielskiego Wileńskiego Gimnazjum Białoruskiego, w którym uczył się jego syn Maciej, urodzony 29 stycznia 1926 r. w Wilnie.

W 1946 r. wyjechał z rodziną (żoną Heleną, córką Tamarą, synem Maciejem i wnukiem Zdzisławem) do Polski — do Bydgoszczy, gdzie zmarł w dniu 11 maja 1953 r.

Hassan Konopacki nie był ani wybitnym dowódcą, ani czołowym białoruskim działaczem politycznym. Tym niemniej jego udział w BKW oraz w białoruskim ruchu narodowym są dowodem na to, że nie tylko Białorusini byli gotowi walczyć o niepodległą Białoruś i o prawa Białorusinów w państwie polskim. Szczególnie

---

86 „Грамадзкі Голас" 1925, № 20.

87 *Выпіска з пратаколу паседжаньня ЧБР ад 26 красавіка 1925 г.*, „Грамадзкі Голас" 1925, 30 красавіка, № 19, с. 3.

88 *Ад Рэдакцыі*, „Беларускі Радны" 1927, 27 лістапада, № 1, с. 1.

89 *[b.a.], У паўлюкевічавай шопцы,* „Сялянская Ніва" 1928, 28 студзеня, № 10, с. 2.

ważnym epizodem w życiu Konopackiego była jego działalność na rzecz tworzenia białoruskiego wojska w na przełomie 1919 i 1920 r. Musiał zetknąć się w 1918 r. z ruchem białoruskim i w nim uczestniczyć. Jako oficer wojsk rosyjskich opowiedział się za niepodległością Białorusi, i ten wybór wpłynął na dalsze jego losy.

Był jednym z twórców Białoruskiej Komisji Wojskowej, która chciała tworzyć podwaliny białoruskiej armii narodowej. Był do tego profesjonalnie przygotowany. Ale warunki do tworzenia białoruskiego wojska okazały się niesprzyjające. Najpierw okupacja niemiecka nie wyrażała zgody na tworzenie oddziałów białoruskich. Po zajęciu ziem białoruskich przez wojska polskie w połowie 1919 r. BKW zabiegała u Naczelnego Wodza J. Piłsudskiego o umożliwienie organizowania białoruskich oddziałów. Ze względów taktycznych Naczelnik Państwa wydał dekret, który miał być formalną podstawą do działania w tym zakresie. Jednak podziały polityczne w ruchu białoruskim — w Radzie BRL oraz w BKW nie pozwalały na solidarną jednolitą politykę białoruską wobec władz polskich. Płk H. Konopacki jako Tatar i muzułmanin, a przy tym zawodowy wojskowy, wydawał się J. Piłsudskiemu wygodnym kandydatem na stanowisko dowódcy oddziałów białoruskich.

Zmieniająca się sytuacja na ziemiach białoruskich wiosną 1920 r., związana z ekspansją na zachód wojsk bolszewickich, nie sprzyjała tworzeniu białoruskiego wojska. Ludność białoruska doznawała od Wojska Polskiego wielu nieprzyjemności, była rozdwojona światopoglądowo i politycznie. Władze polskie nie były konsekwentne w tworzeniu oddziałów białoruskich. Mimo intensywnych zabiegów BKW i osobistych H. Konopackiego, tworzenie wojska przebiegało zbyt wolno. Do tego doszły rozdźwięki w łonie BKW, co doprowadziło do *wotum* nieufności wobec H. Konopackiego jako dowódcy WOB. Zarzucano mu zbytnią spolegliwość wobec polskich władz wojskowych, nieliczenie się ze zdaniem większości BKW. On zaś uważał, że BKW nie jest do końca organem kompetentnym ze względu na przeważający „cywilny" skład Komisji[90].

Władze polskie widząc rozbieżności w łonie BKW nie były skłonne do wspierania tworzenia z rozmachem armii białoruskiej. Poza tym robiły wszystko, by proces ten uzależnić od dowództwa polskiego, zwłaszcza wobec zbliżającej się ofensywy wojsk bolszewickich. Przyjęto dymisję H. Konopackiego, traktując BKW marginalnie, ale jednocześnie pozostawiając ją w zakresie swoich wpływów.

[90] Po likwidacji BKW H. Konopacki (Г-ка) na łamach gazety „Наша Думка" (№ 18, 6. 05. 1921 r., s. 2; № 19, 14. 05. 1921 r., s. 2 „Заварожанае кола"; № 24, 17. 06. 1921 r., s. 2–3; № 26, 1. 07. 1921 r., s. 1–2 „З заварожанага кола") we wspomnieniach o organizacji i formowaniu oddziałów białoruskich pisał bardzo krytycznie o pracy BKW, uważając, że jej władze utknęły w martwym punkcie i znalazły się w „zaczarowanym kole" oraz nie były w stanie posunąć do przodu organizacji wojska białoruskiego ze względu na własne ambicje i nieprofesjonalizm w dziedzinie wojskowości.

Алена Глагоўская. ***Палкоўнік Гасан Канапацкі — камандзір беларускіх аддзелаў у Польскім Войску (1919–1920)***

У беларускім нацыянальным руху падчас Першай сусветнай вайны ўдзельнічалі таксама прадстаўнікі іншых нацый, якія пражывалі на землях былога Вялікага Княства Літоўскага. Сярод іх былі таксама татары, якія асіміляваліся ў беларускім грамадстве, пераймаючы беларускую мову. Адным з іх быў мусульманін Гасан Канапацкі (1879–1953). Нарадзіўся ў Менску ў шляхецкай сям'і. Закончыў Полацкі кадэцкі корпус і Артылерыйскую школу імя Канстанціна ў Пецярбургу (1897). У чыне паручніка пачаў службу ў царскім войску, удзельнічаў у расійска-японскай вайне (1904–1905). Падчас Першай сусветнай вайны атрымаў званне падпалкоўніка, а ў 1917 г.— палкоўніка. Тады таксама апынуўся ў Менску, дзе актыўна ўключыўся ў беларускі нацыянальны рух. Калі ў жніўні 1919 г. Польскае войска заняло Менск, стаў прыхільнікам будавання беларускай дзяржаўнасці пры дапамозе Польшчы. 22 кастрычніка 1919 г., як сябра Беларускай вайсковай камісіі, быў прызначаны Юзафам Пілсудскім камандзірам беларускіх аддзелаў у Польскім войску. Арганізоўваў іх да красавіка 1920 г., калі сышоў у адстаўку. Пасля Першай сусветнай вайны жыў у Вільні, дзе ўключыўся ў дзейнасць беларускіх арганізацый прапольскай арыентацыі, такіх як Часовая беларуская рада, Таварыства „Прасвета", Клуб беларускай інтэлігенцыі. У 1927–1929 гг. узначальваў рэдакцыю выдання „Беларускі Радны". Падчас нямецкай акупацыі быў старшынёй Бацькоўскага камітэта Віленскай беларускай гімназіі. У 1946 г. выехаў з сям'ёй у Польшчу — у Быдгашч, дзе памёр у 1953 г.

Helena Głogowska. ***Colonel Hassan Konopacki — Commander of the Belarusian Troops in the Polish Army (1919–1920)***

Representatives of other nationalities living in the lands of the former Grand Duchy of Lithuania also participated in the Belarusian national movement during World War I. Among them there were also Tatars, who had become particularly assimilated in Belarusian society by adopting the Belarusian language. Hassan Konopacki (1879–1953), a Muslim, was one of them. He was born in Minsk to a noble family. He graduated from the Cadet Corps in Połock and the Konstanty Artillery School in St. Petersburg (1897). As a second lieutenant, he entered the tsarist army and took part in the Russo-Japanese War (1904–1905). During World War I, he was promoted to the rank of lieutenant colonel, and in 1917 to that of colonel. It was at this moment that he also found himself in Minsk, where he actively joined the Belarusian national movement. After the occupation of Minsk by the Polish army in August 1919, he was a supporter of building Belarusian statehood alongside Poland. On October 22, 1919, as a member of the Belarusian Military Commission, he was appointed by Józef Piłsudski as the commander of the Belarusian troops in the Polish Army. He organized them until April 1920, when he resigned.

After World War I, he settled in Vilnius, where he joined some pro-Polish Belarusian organizations, incl. the Provisional Belarusian Council, the „Praśvieta" Society, and the Belarusian Intelligentsia Club. Between 1927–1929 he was the head of the editorial office of the „Biełaruski Radny" newspaper. During the German occupation, he was the chairman of the Parent Committee of the Vilnius Belarusian Gymnasium. In 1946, he went with his family to Poland, to Bydgoszcz, where he died in 1953.

Ігар Мельнікаў, канд. гіст. навук
(Заслаўе)

Уніформа беларускіх збройных фармаванняў у 1918–1920 гг. Ад тэорыі да практыкі

У савецкі час Беларускую Народную Рэспубліку было прынята называць „буржуазна-нацыяналістычным дзяржаўным утварэннем", а тых, хто меў дачыненне да яе стварэння і абароны, абвінавачвалі ў нацыяналізме ці антысавецкай дзейнасці. Акрамя гэтага, бальшавікамі быў створаны міф аб тым, што прыхільнікі БНР не змагаліся за сваю дзяржаву са зброяй у руках і ніякіх вайсковых фармаванняў у тыя часы ў беларусаў быццам не было. Паспрабуем разабрацца ў гэтай тэме.

Падчас Першай сусветнай вайны 1914–1918 гг. у складзе расійскага войска ваявала шмат беларусаў. Нямала нашых суайчыннікаў служыла ў 12-й арміі, у падраздзяленнях, якія ўваходзілі ў склад Румынскага фронту, а таксама на Балтыйскім флоце[1]. Сярод іх было шмат георгіеўскіх кавалераў. Гэтыя жаўнеры і афіцэры адзначыліся асабістым гераізмам падчас баёў супраць аўстра-германскіх войскаў. У 1917 г. імперыя Раманавых сканала, а беларусы ўпершыню ў сваёй гісторыі атрымалі магчымасць стварыць і абараніць сваю ўласную нацыянальную дзяржаву.

Яшчэ ў маі 1917 г. Беларускі нацыянальны камітэт выказаўся за стварэнне беларускіх вайсковых камітэтаў у расійскіх вайсковых адзінках. На Усерасійскім дэмакратычным пасяджэнні было заяўлена, што „жаўнеры-беларусы патрабуюць федэралізацыі Расіі і аўтаноміі Беларусі". Ужо ў кастрычніку 1917 г. у Менску адбыўся з'езд беларусаў-вайскоўцаў, на якім было заяўлена пра „неабходнасць фарміравання беларускіх вайсковых частак". 24 кастрычніка 1917 г. была створана Беларуская цэнтральная вайсковая рада (БЦВР)[2]. У яе складзе з'явілася Бюро па арганізацыі беларускага войска на чале з беларусам, камандуючым 75-й пяхотнай дывізіяй генералам Кіпрыянам Кандратовічам. Памочнікам гэтага афіцэра быў іншы славуты беларускі вайсковец паручнік Кастусь Езавітаў.

Хутка пасля гэтага дэлегацыя БЦВР выехала ў Стаўку Вярхоўнага галоўнакамандуючага генерала Мікалая Духоніна ў Магілёў і пачала там перамовы, каб атрымаць дазвол на фармаванне беларускага войска. Духонін сустрэў прапанову беларусаў без энтузіязму і адзначыў, што гэта пытанне

---

1 А. Латышонак, *Жаўнеры БНР,* Беласток 2009, с. 45.
2 В. Ляхор, *Военная символика белорусов. Знамена и мундиры,* Минск 2014, с. 136.

павінна выращаць „вышэйшая дзяржаўная ўлада". Нягледзячы на гэта, генерал Кандратовіч усё ж пачаў працаваць над фармаваннем беларускага палка ў Менску і армейскага корпуса ў складзе Заходняга фронту. 15–22 лістапада 1917 г. у Віцебску адбыўся з'езд беларусаў Паўночнага, 3–9 снежня ў Адэсе — Румынскага і 16–20 снежня ў Кіеве — Паўднёва-Заходняга франтоў. У гэты час у Віцебску і Смаленску пачалі фармавацца беларускія пяхотныя палкі, а на Румынскім фронце — 4-ты пяхотны корпус[3].

19 лістапада 1917 г. беларуская дэлегацыя Паўночнага фронту наведала новага кіраўніка Стаўкі прапаршчыка Мікалая Крыленку (Духоніна бальшавікі ўжо забілі) і запатрабавала дазволу на фармаванне беларускага войска. Бальшавік вымушаны быў пагадзіцца, аднак ужо 24 лістапада 1917 г. Рэвалюцыйны камітэт Заходняга фронту прыпыніў гэты працэс. У пачатку снежня 1917 г. у Менску беларускі актыў пад кіраўніцтвам старшыні выканкама ЦБВР Сымона Рак-Міхайлоўскага прыняў рашэнне аб нацыяналізацыі беларускіх падраздзяленняў былога расійскага войска.

У гэты ж час бальшавікі абвясцілі вайну Украінскай Народнай Рэспубліцы. Пры гэтым на тэрыторыі Беларусі камандаванне Заходнім фронтам выдала загад, які забараняў выключаць „нацыянальныя падраздзяленні са складу былога царскага войска". У адказ беларускі камітэт 12-й арміі накіраваў Мікалаю Крыленку папярэджанне аб тым, што „такога кшталту забароны могуць справакаваць пратэст беларусаў". У снежні 1917 г. у Менску пачаў працу Першы Усебеларускі з'езд, аднак бальшавікі яго разагналі, а прэзідыум арыштавалі. У адказ агульны сход разагнанага Усебеларускага з'езду прыняў рашэнне абвясціць часовай уладай у Беларусі Раду з'езда. Пры гэтым БЦВР атрымала загад аб фармаванні беларускага войска[4].

Уніформа і рыштунак тагачаснага беларускага войска амаль цалкам адпавядалі ўніформе расійскага войска. Яшчэ ў 1907 г. светлы аліўкавы колер стаў галоўным колерам мундзіра царскай арміі. Пасля мыцця і нашэння ўніформа часта мела амаль белы колер. Афіцэрская палявая ўніформа складалася з кіцеля, шаравараў, ботаў да калена і фуражкі. Летні кіцель быў з баволны, зімовы — з воўны, зашпільваўся на пяць гузікаў. Каўнер стаячы. Да 1912 г. шараговым і унтэр-афіцэрам выдавалі жаўнерскі варыянт афіцэрскага мундзіра, але без нагрудных кішэняў.

Самым распаўсюджаным відам уніформы царскага войска была гімнасцёрка, за ўзор для якой была ўзята руская кашуля-касаваротка. Існавала некалькі варыянтаў гімнасцёрак, якія адрозніваліся сістэмай зашпільвання гузікаў і кішэнямі. Летам выкарыстоўваліся баваўняныя, а зімой — ваўняныя гімнасцёркі. Восенню і зімой жаўнеры насілі шынялі, папахі, а так-

[3] І. Мельнікаў, *Войска БНР. Ад бел-чырвона-белай стужкі да „таварыша Маўзера"* [online], https://news.tut.by/it/584943.html [дата доступу: 12.11.2020].

[4] А. Кукса, *Центральная белорусская войсковая рада (ЦБВР) и ее тактика в национальном вопросе (октябрь 1917–1918 гг.)*, „Гістарычны альманах" 2006, № 12, с. 126.

сама башлыкі. Фуражкі былі як рознакаляровыя, так і колеру хакі. З 1912 г. афіцэры расійскага войска мелі паходны рыштунак тыпу „Сэм Браўн". Партупея для шашкі насілася праз правае плячо. Таксама афіцэры мелі палявую торбу і бінокль. Шараговыя і унтэр-афіцэры насілі скураны пас, на якім мацаваліся два падсумкі на 30 набояў. Калі шынель быў звернуты ў скатку, ён насіўся праз левае плячо[5]. Вялікая вайна 1914–1918 гг. унесла шэраг змен у рыштунак і ўніформу царскага войска. Франтавыя афіцэры ўсё часцей адмаўляліся ад фрэнчаў на карысць жаўнерскіх гімнасцёрак, а таксама ад шабель, якія былі нязручнымі ў акопнай вайне. Даваенныя „цвёрдыя" фуражкі паступова сталі замяняцца на „мяккія" брытанскага ўзору, а царскія кіцелі саступалі месца „брытанскім" фрэнчам са стаячым каўнерам і вялікімі нагруднымі кішэнямі. Да таго ж расійскае войска атрымала шмат элементаў уніформы і рыштунку войскаў Антанты[6].

Першым і найбольш распаўсюджаным знакам адрознення жаўнераў беларускага войска стала стужка бела-чырвона-белага колеру, якую па распараджэнні БЦВК трэба было насіць паміж бортам мундзіра і прораззю другога гузіка зверху[7]. Аднак часцей за ўсё беларускія жаўнеры і афіцэры мацавалі бант са стужкі нацыянальных колераў на шынель, кішэнь фрэнча ці гімнасцёркі. 5 студзеня 1918 г. Беларуская вайсковая рада прыняла рашэнне актывізаваць агітацыйна-прапагандысцкую дзейнасць сярод насельніцтва з мэтай стварэння беларускай дзяржавы, а таксама накіраваць упаўнаважаных ва Украіну дзеля таго, каб пачаць там стварэнне беларускіх вайсковых фармаванняў. Тады ж у Кіеў выехаў Павал Аляксюк. Хутка пасля гэтага кіраўніцтва УНР вылучыла грашовыя сродкі для фармавання беларускіх часцей на Паўднёва-Заходнім фронце. У канцы студзеня 1918 г. быў прыняты загад № 1 399(7), паводле якога 4-ты армейскі корпус (30-я і 40-я дывізіі пяхоты), 43-я пяхотная дывізія, 26-е аўтабранявое аддзяленне павінны былі канчаткова беларусізавацца[8].

У гэты час у Менску бальшавікі пачалі арыштоўваць дзеячаў беларускага руху. „Намі дакументальна ўстаноўлена сувязь паміж Беларускай цэнтральнай вайсковай радай, а таксама ўкраінскімі і польскімі душыцелямі свабоды польскага і ўкраінскага народа. На словах яна (Рада) прызнавала СНК, а на справе высылала дэлегацыі ў Кіеў дзеля сувязі з паўсталай контррэвалюцыйнай Украінскай радай. Мы ўпэўнены, што беларускі народ зараз ухваліць усе дзеянні сваёй краёвай беларускай савецкай улады ў дачыненні да ўсіх здраднікаў народных інтарэсаў",— адзначалася ў „Звароце да беларускага народа Савета народных камісараў Заходняй вобласці і фронта", выдадзеным 30 студзеня 1918 г.[9]

---

5 Н. Корниш, А. Каращук, *Руская армия 1914–1918,* Москва 2005, с. 48.
6 McNab Ch., *Ilustrowana encyclopedia. Mundury*, Poznań 2011, s. 62–63.
7 В. Ляхор, *Военная символика белорусов…*, с. 136.
8 А. Латышонак, *Жаўнеры БНР*, с. 62.
9 Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ), ф. 325, воп. 1, спр. 5, арк. 79.

Паступова афіцэры-беларусы пазбаўляліся пагонаў, якія былі сімвалам царскага войска. Пры гэтым у пачатку 1918 г. на фуражках і папахах яшчэ можна было ўбачыць царскія кукарды. Аднак ім на змену прыходзіў нацыянальны сімвал беларусаў — „Пагоня". У гэты час рабіліся спробы распрацаваць новы выгляд уніформы беларускага войска. На адным з малюнкаў Клаўдзія Дуж-Душэўскага была выява жаўнера ганаровай варты ў мундзіры, які спалучаў вайсковыя і цывільныя элементы і нечым нагадваў вопратку паўстанца часоў Тадэвуша Касцюшкі ці Кастуся Каліноўскага[10].

Што тычыцца ўзбраення першых беларускіх вайскоўцаў, то галоўнай стралковай зброяй жаўнераў беларускага палка ў Менску была пяцізарадная трохлінейная вінтоўка Мосіна-Нагана з чатырохгранным штыком узору 1891 г., даўжынёй 42,5 см. Акрамя гэтага, на менскіх складах знаходзіліся іншыя віды тагачаснай пяхотнай зброі (напрыклад, трафейныя японскія вінтоўкі „Arisaka"). Актыўна выкарыстоўваліся трафейныя аўстра-венгерскія „манліхеры" ўзору 1895 г., калібру 8 мм. Асноўным кулямётам быў знакаміты „максім" узору 1910 г., калібру 7,62 мм. Афіцэры-беларусы часцей за ўсё былі ўзброены сямізараднымі „наганамі" ўзору 1895 г. Галоўнай халоднай зброяй кавалерыі была драгунская шашка ўзору 1881 г., а ў афіцэраў пяхоты былі шашкі ўзору 1909 г.

12 студзеня 1918 г. пачаліся баявыя дзеянні паміж Першым польскім корпусам (падраздзяленні якога ў гэты момант знаходзіліся ў раёне Бабруйска) і бальшавікамі. Бальшавікі імкнуліся ўвесці ў польскім корпусе жаўнерскія камітэты, каб паступова яго збальшавізаваць. Аднак камандуючы корпусам генерал-лейтэнант Юзаф Доўбар-Мусніцкі адмовіўся прымаць бальшавіцкія наваўвядзенні, а калі „чырвоныя" паспрабавалі раззброіць яго жаўнераў, распачаў адкрытыя баявыя дзеянні супраць новых улад[11].

19 лютага 1918 г. польскія рэзервовыя падраздзяленні, якія знаходзіліся ў Менску, захапілі зброю і пачалі баі супраць бальшавікоў. Актыўную дапамогу палякам аказваў беларускі полк. Пазней горад на Свіслачы быў заняты кайзераўскімі войскамі. Аднак гэта не перашкодзіла беларусам прыняць тры Устаўныя граматы і, у рэшце рэшт, абвясціць незалежнасць Беларускай Народнай Рэспублікі.

Летам 1919 г. беларусы зноў вярнуліся да тэмы стварэння ўласнага войска. У чэрвені 1919 г. на беларускім з'ездзе Віленшчыны і Гарадзеншчыны была створана Беларуская вайсковая камісія (БВК), якая павінна была кардынаваць стварэнне беларускіх узброеных фармаванняў у складзе Войска Польскага. 28 ліпеня 1919 г. БВК распрацавала праект арганізацыі беларускага войска ў складзе пяхотнай дывізіі.

10 В. Ляхор, *Военная символика белорусов…*, с. 136.

11 І. Мельнікаў, *Забыты корпус. Гісторыя польскага войска на тэрыторыі Бабруйшчыны ў 1918, 1919–1920 гадах*, Мінск 2018, с. 57–65.

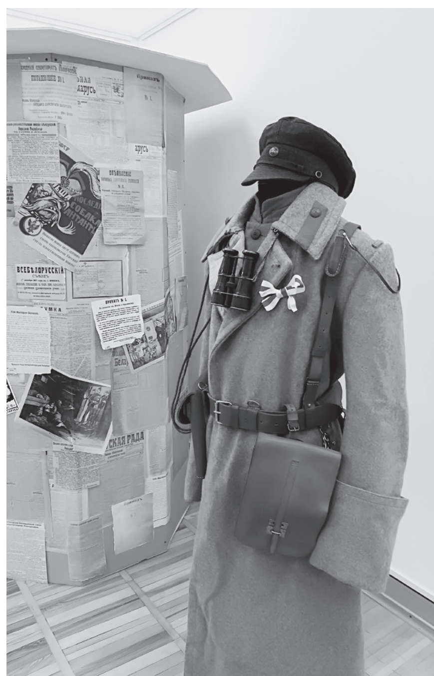

Мундзір афіцэра Беларускага палка. 1918 г. Рэканструкцыя аўтара

Харунжы А. Фохт у мундзіры Беларускай вайсковай камісіі. З архіва І. Мельнікава

Тады ж пачалася праца над уніформай гэтага войска. Беларускі мундзір быў шэрага колеру, таму нагадваў форму кайзераўскага войска ці вялікапольскіх стралкоў Войска Польскага. Афіцэры мелі фрэнчы, фуражкі англійскага тыпу, двубортныя і аднабортныя шынелі. На фуражках размяшчалася кукарда з „Пагоняй”. Выпушку чырвонага колеру павінны былі насіць вайскоўцы штабных і тэхнічных падраздзяленняў, чорнага — пяхота, белага — кавалерыя. На аколышы фуражкі размяшчалася бела-чырвона-белая стужка, на якую мацаваўся нацыянальны герб „Пагоня”[12]. Афіцэрскія пятліцы мелі форму акруглай пятлі срэбнага колеру, у цэнтры якой была стужка нацыянальнага бела-чырвона-белага колеру. Знакі адрознення афіцэраў знаходзіліся на рукавах і ўяўлялі сабой срэбныя галуны.

Вось як выглядалі званні тагачаснага беларускага войска: харунжы — пятля з вузкага галуна; падпаручнік — палоска з вузкага галуна; паручнік — дзве палоскі; капітан — тры палоскі; маёр — палоска з шырокага галуна; падпалкоўнік — дзве шырокія палоскі; палкоўнік — тры шырокія палоскі. У ша-

[12] А. Дерябин, Р. Паласиос-Фернандес, *Гражданская война в России. Национальные армии*, Москва 2000, с. 18.

раговых і падафіцэраў знакі адрознення размяшчаліся на пятліцах (шараговы: чыстая пятліца; старэйшы шараговы — адна палоска; капрал — дзве палоскі; узводны — тры; сяржант — тры і пятліца была абшыта галуном. Аднак большасць з гэтых ідэй так і засталіся ў тэорыі. У беларусаў не было сродкаў, каб стварыць настолькі прыгожае абмундзіраванне для свайго войска. У 1920 г. уніформа БВК наблізілася да мундзіраў Войска Польскага[13].

Беларускія вайскоўцы ў складзе літоўскага войска насілі ў асноўным нямецкую ўніформу. Пры гэтым у проразі для другога гузіка на кіцелі беларускія жаўнеры мелі стужку нацыянальнага бела-чырвона-белага колеру. Знакі адрознення афіцэраў (нямецкія чатырохкутныя зоркі) размяшчаліся на трохкутных пятліцах на каўняры. Афіцэры насілі не толькі фуражкі-мацеюўкі (былі распаўсюджаны ў польскім і літоўскім войску), але і кепі французскага ці італьянскага ўзораў. Як адзначаў даследчык Яраслаў Цінчанка, увесну 1919 г. беларусы атрымалі са складоў у Гародні мундзіры германскага войска, якія сталі асновай для стварэння ўласнай уніформы[14]. Дарэчы, беларускія пяхотнікі ў Літве, як і літоўскія жаўнеры, выкарыстоўвалі нямецкія каскі-рагачы — „штальхельм" М 16.

Яшчэ адным беларускім вайсковым злучэннем у гэты час былі фармаванні пад камандаваннем Станіслава Булак-Балаховіча. Асобны атрад БНР павінен быў мець аднастайнае абмундзіраванне. Кіраўнік вайсковай дыпламатычнай місіі БНР у Латвіі і Эстоніі Кастусь Езавітаў у снежні 1919 г. у лісце на імя начальніка гарнізона Рыгі пісаў пра тое, што мундзір Асобнага атрада БНР складаўся з фуражкі брытанскага ўзору з брылём, на якім размешчана „Пагоня" (на чырвоным полі скача вершнік у срэбных даспехах), на аколышы была кукарда ў форме роўнабаковага трохкутніка ў нацыянальных бела-чырвона-белых колерах[15].

Пры гэтым вайскоўцы Асобнага атрада БНР тлумачылі гэта спалучэнне колераў як пот, кроў і слёзы. Кожны род войскаў гэтага вайсковага злучэння меў уласны колер аколыша фуражкі: белы — штабныя падраздзяленні; чырвоны — вайсковыя інжынеры; сіні — конніца; чорны — артылерыя; зялёны — пяхота. Званні Асобнага атрада БНР былі наступнымі: трохкутнік і 1 зорачка — прапаршчык; 1 трохкутнік 2 зорачкі — падпаручнік; трохкутнік і 3 зорачкі — паручнік; трохкутнік і 4 зорачкі — штабс-капітан; трохкутнік, абабіты залатым шнуркам — капітан. Вышэйшыя афіцэры мелі па два трохкутнікі. Пры гэтым Кастусь Езавітаў прапанаваў надзвычайнаму амбасадару БНР у краінах Балтыі Клаўдзію Дуж-Душэўскаму зацвердзіць палажэнне аб ордэне БНР „Полацкім беларускім крыжы", якім прадугледжвалася ўзнагароджваць як вайсковых, так і цывільных асоб за асаблівыя

---

13 В. Ляхор, *Военная символика белорусов…*, с. 141.

14 Я. Цінчанка, *Узброеныя фарміраванні Беларускай Народнай Рэспублікі на тэрыторыі Літвы. 1919–1923 гг.*, „Стары Цэйхгаўз" 2010, № 6, с. 38.

15 НАРБ, ф. 325, воп. 1, спр. 72, арк. 145.

заслугі перад Бацькаўшчынай. Ордэн меў пяць ступеняў і дзве катэгорыі — вайсковую і цывільную[16].

У лістах Кастуся Езавітава да дырэктара Беларускага нацыянальнага музея Вацлава Ластоўскага ў 1926–1927 гг. адзначалася, што мундзір Асобнага атрада БНР і „Полацкі беларускі крыж" былі перададзены на захоўванне ў згаданы музей. Тады ў музейнае сховішча, між іншым, трапілі фуражка з дзвюма кукардамі, цясак з цемляком у беларускіх колерах і ўзнагародны ордэн, які меў выгляд шасціканцовага крыжа, пакрытага белай эмаллю, з пазалочанымі кантамі[17].

У 1929 г. мундзір Асобнага атрада БНР усплыў у бальшавіцкім фільме „Народжаная ў агні", у якім адзін з персанажаў, а менавіта беларускі нацыяналіст, якраз выступаў ва ўніформе палкоўніка ўзгаданай вайсковай фармацыі. Мундзір складаўся з фуражкі брытанскага ўзору, гімнасцёркі, на якой былі нашыты пятліцы, а таксама афіцэрскага рыштунку тыпу „Сэм Браўн".

Цікавым момантам было і тое, што Асобны атрад БНР выдаў серыю паштовых марак пяці наміналаў, якімі пазней карысталася Вайскова-дыпламатычная місія БНР у Латвіі і Эстоніі.

Жаўнеры войска пад камандаваннем Станіслава Булак-Балаховіча ў асноўным мелі ўніформу былога расійскага войска, пры гэтым на галаўных уборах яны насілі эмблему „чэрап і косці". Эмблема была ўзята з сімволікі, якую выкарыстоўвалі ў партызанскім атрадзе Пуніна, у якім у гады Першай сусветнай вайны ваяваў Станіслаў Булак-Балаховіч. У 1920 г. жаўнеры Балаховіча працягвалі насіць розную ўніформу: ад польскай *wz. 19*, да амерыканскай, брытанскай і, зразумела, расійскай вайсковай вопраткі[18]. Афіцэрскія званні ў войску Станіслава Булак-Балаховіча пазначаліся на каўнярах у выглядзе палосак і зорак.

Асобнай старонкай у гісторыі войска БНР былі беларускія вайсковыя злучэнні перыяду Слуцкага збройнага чыну. 15–16 кастрычніка 1920 г. беларусы правялі ў Слуцку з'езд, на якім была абрана Слуцкая рада. 17 лістапада 1920 г. Рада абвясціла мабілізацыю. Хутка была сфармавана 1-я Слуцкая стралковая брыгада ў складзе Слуцкага і Грозаўскага палкоў. З 28 лістапада па 31 снежня 1920 г. случчакі мужна змагаліся супраць бальшавікоў[19]. Зразумела, што ў кіраўнікоў Слуцкага збройнага чыну не было часу, каб распрацаваць уласную вайсковую форму. Жаўнеры і афіцэры Слуцкай брыгады выкарыстоўвалі элементы ўніформы розных войскаў (расійскага, польскага, германскага і бальшавіцкага), а таксама цывільную вопратку. У якасці

---

16 *Балахоўцы. Сведчанні, дакументы, даследаванні*, Смаленск 2014, с. 139.

17 Тамсама, с. 139–140.

18 А. Дерябин, И. Дзысь, *Гражданская война в России 1917–1922. Войска интервентов*, Москва 1998, с. 35–43.

19 А. Грыцкевіч, *Нескароныя. Да 90-годдзя Слуцкага збройнага чыну*, „Народная Воля". 23–25 лістапада 2010 г.

нацыянальных элементаў слуцкія паўстанцы мелі бела-чырвона-белыя нарукаўныя павязкі і кукарды з выявай „Пагоні". Першы Слуцкі стралковы полк меў і сваю палкавую святыню — штандар, які ён атрымаў перад самым адыходам за дэмаркацыйную лінію з Польшчай. Сцяг быў выкананы ў нацыянальных колерах. На ім была выява дзяржаўнага герба БНР „Пагоня" і надпіс: „Першы слуцкі полк стральцоў Беларускай Народнай Рэспублікі". На адваротным боку сцяга чырвонымі літарамі на белым палотнішчы былі вышыты словы: „Тым, хто пайшоў паміраць, каб жыла Бацькаўшчына"[20].

Лёс большасці беларусаў, якія пачыналі ў 1918 г. ствараць беларускае войска, склаўся трагічна. Кіраўнік БЦВР, член Рады БНР Сымон Рак-Міхайлоўскі пасля польска-бальшавіцкай вайны жыў на тэрыторыі Другой Рэчы Паспалітай, аднак у 1930 г. вырашыў пераехаць у сталіцу БССР. У 1933 г. Рак-Міхайлоўскі быў арыштаваны ДПУ. У 1938 г. „тройка" прысудзіла яго да расстрэлу.

Пасля вызвалення Менска ад бальшавікоў у 1918 г. Кастусь Езавітаў быў камендантам Менскага гарнізона, а пазней выконваў абавязкі сакратара па вайсковых справах БНР. Падчас польска-бальшавіцкай вайны беларускі афіцэр актыўна займаўся дыпламатычнымі справамі. Дзякуючы яго высілкам войска Станіслава Булак-Балаховіча перайшло на службу БНР. У міжваенны час жыў у Латвіі. У канцы Другой сусветнай вайны займаў пасаду вайсковага міністра Беларускай цэнтральнай рады. Пазней трапіў у рукі СМЕРШ і ў маі 1946 г. памёр ад сухотаў у савецкай турме.

Увосень 1918 г. генерал Кіпрыян Кандратовіч планаваў сфармаваць 200-тысячнае беларускае войска. Што было б, каб у яго гэта атрымалася? Пытанне рытарычнае. Пазней афіцэр пераехаў у Вільню. Падчас польска-бальшавіцкай вайны ён удзельнічаў у фармаванні розных беларускіх вайсковых падраздзяленняў. У міжваенны час Кандратовіч жыў у маёнтку на Лідчыне, дзе і памёр у 1932 г. Сёння беларусам трэба вывучаць і шанаваць сваю ўласную гісторыю і памятаць тых, хто пайшоў паміраць, каб жыла Бацькаўшчына.

Перыяд 1918–1920 гг. быў вельмі цяжкім для Беларусі і яе жыхароў. Тым не менш беларусы паспрабавалі ў гэты час стварыць сваю дзяржаву і войска. Уніформа беларускіх узброеных фармаванняў за гэты час прайшла пэўную эвалюцыю ад простай „царскай" гімнасцёркі да шыкоўных фрэнчаў з аксельбантамі і нацыянальнай сімволікай. Праўда, у той перыяд важную ролю адыгрываў хутчэй не знешні выгляд жаўнера, а яго ўзбраенне і падрыхтоўка. Тым не менш працы па распрацоўцы і вырабу ўніформы беларускіх нацыянальных вайсковых фармаванняў, а таксама знакаў адрознення адбываліся на ўзроўні Менскага пяхотнага палка, Беларускай вайсковай камісіі, у беларускіх частках літоўскага войска, падраздзяленнях С. Булак-Балаховіча,

[20] І. Мельнікаў, *Сцяг, якім варта ганарыцца* [online], https://kyky.org/columns/stsyag-yakim-varta-ganarytstsa [дата доступу: 11.11.2020].

а таксама ў вайсковых частках Слуцкага збройнага чыну. На жаль, большасць з праектаў і прапаноў, звязаных са стварэннем уніформы беларускага войска, так і засталася на паперы. Тым не менш яны заклалі грунт для таго, каб ужо ў сучаснай Беларусі мундзір беларускага вайскоўца быў створаны з улікам нацыянальнай гісторыі, а не савецкіх традыцый.

Ihar Melnikau. ***Umundurowanie białoruskich formacji wojskowych w latach 1918–1920. Od teorii do praktyki***

Jeszcze w maju 1917 roku Białoruski Komitet Narodowy opowiedział się za utworzeniem białoruskich komitetów wojskowych w Armii Rosyjskiej. 24 października 1917 r. została utworzona Centralna Białoruska Rada Wojskowa (CBRW). Umundurowanie i wyposażenie ówczesnego białoruskiego wojska było niemal identyczne z umundurowaniem i wyposażeniem byłej armii carskiej. Pierwszym i najbardziej rozpowszechnionym znakiem rozpoznawczym białoruskich żołnierzy była biało-czerwono-biała wstążka, którą zgodnie z zarządzeniem CBRW należało nosić pomiędzy klapą munduru a otworem drugiego guzika od góry. Jednakże najczęściej białoruscy żołnierze i oficerowie mocowali kokardy zrobione ze wstążek w barwach narodowych na płaszczu, kieszeni kurtki lub bluzy mundurowej.

Latem 1919 r. Białorusini po raz kolejny powrócili do kwestii stworzenia własnej armii. W czerwcu 1919 r. na białoruskim zjeździe Wileńszczyzny i Grodzieńszczyzny została powołana Białoruska Komisja Wojskowa (BKW), której celem miała być koordynacja organizacji białoruskich formacji wojskowych w składzie Wojska Polskiego. Białoruski mundur był koloru szarego, dlatego też przypominał mundur armii kajzerowskiej oraz Strzelców Wielkopolskich Wojska Polskiego. W 1920 r. mundur BKW zbliżył się wyglądem do mundurów Wojska Polskiego. Żołnierze białoruscy wchodzący w skład armii litewskiej nosili w większości mundury niemieckie. Wyróżniali się wstążką w barwach biało-czerwono-białych noszoną przy otworze drugiego guzika.

Jeszcze jedną białoruską formacją zbrojną w tym czasie były oddziały formowane pod dowództwem Stanisława Bułak-Bałachowicza. „Samodzielny oddział BRL" powinien był mieć własne umundurowanie. W 1920 r. żołnierze Bałachowicza nosili rozmaite umundurowanie: od polskiego wz. 1919, przez amerykańskie i brytyjskie, aż do rosyjskiego.

Osobną kartę w historii armii BRL stanowiły białoruskie oddziały wojskowe okresu powstania słuckiego. Żołnierze i oficerowie Brygady Słuckiej wykorzystywali elementy umundurowania różnych wojsk (rosyjskich, polskich, niemieckich i bolszewickich), a także ubrania cywilne. Elementem narodowym w umundurowaniu powstańców słuckich były biało-czerwono-białe opaski na rękawach oraz kokardy z wizerunkiem Pogoni.

Ihar Melnikau, Uniforms of the Belarusian armed formations in 1918–1920. From theory to practice

In May 1917 the Belarusian national Committee spoke about the creation of Belarusian military committees in Russian military forces. On October 24, 1917, the Belarusian Central military Council was established. The uniform and equipment of the Belarusian army in that period almost completely corresponded to the uniform of the former Russian imperial army. The first and most common insignia of the Belarusian army soldiers was a white-red-white ribbon, which, by order of the Belarusian Central military Council, had to be worn between the side of the uniform and the slot of the second button on top. However, most often Belarusian soldiers and officers fastened a bow with a ribbon of national colors on their overcoat, on the pocket of their jacket, or on their tunic.

In the summer of 1919, Belarusians returned to the topic of creating their own army. In June 1919, at the Belarusian Congress of the Vilna and Hrodna regions, the Belarusian military Commission was created, which was to coordinate the creation of Belarusian armed formations in the Polish Army. At the same time, work began on the uniform of this military formation. The Belarusian uniform was gray, so it resembled the uniform of the Kaiser's army, or the Greater Poland Riflemen units of the Polish Army. In 1920 the uniform of the Belarusian military Commission approached the uniforms of the Polish Army.

The Belarusian military, as a part of Lithuanian army, used German uniforms. At the same time, the Belarusian soldiers had a ribbon of the national white-red-white color in the slot for the second button on their tunic.

Another Belarusian Military unit at this time was formed under the command of Stanislau Bulak-Balakhovich. The „Separate detachment of the Belarusian people Republic" was to have there own uniform. In 1920, Balakhovich's soldiers continued to wear different uniforms: from the Polish tunics of 1919, to American, British, and, of course, Russian military clothing.

A separate page in the history of the Belarusian people Republic army was the Belarusian military formations of the Slutsk armed uprising. Soldiers and officers of the Slutsk brigade used elements of the uniform of various troops (Russian imperial army, Polish, German and Bolshevik), as well as civilian clothing. As national elements, the Slutsk rebels had white-red-white armbands and cockades with the image of „Pahonia".

Сяргей Токць,
доктар гіст. навук (Варшава)

Беларуска-літоўскія партызаны ў Гродзенскім павеце Беластоцкага ваяводства і Лідскім павеце Наваградскага ваяводства ў 1922–1923 гг.

Заканчэнне савецка-польскай вайны і заключэнне мірнай дамовы ў Рызе ў сакавіку 1921 г. не азначала канчатковага ўсталявання міру на „ўсходніх крэсах" Польскай дзяржавы. Узброеныя групы з тэрыторыі СССР увесь час пераходзілі дзяржаўную мяжу і праводзілі дыверсіі супраць дзяржаўных установ і служачых, рабавалі памешчыцкія маёнткі. Падобная сітуацыя склалася таксама і на літоўска-польскім памежжы, дзе ў 1922–1923 гг. дзейнічала „беларуска-літоўская партызанка". Гэты тэрмін выкарыстоўвалі ў афіцыйным справаводстве прадстаўнікі паліцыі і мясцовай дзяржаўнай адміністрацыі. Праблематыка беларуска-літоўскай партызанкі атрымала на сённяшні дзень дастаткова грунтоўнае асвятленне ў працах беларускіх і польскіх гісторыкаў[1]. Недаследаваным аднак застаецца вельмі важнае, на

[1] E. Mironowicz, *Antypolska konspiracja białoruska w latach 1919–1925*, [w:] *Europa nieprowincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III RzeczypospolitejPolskiej)*, red. K. Jasiewicz, Warszawa 1999, s. 877–884; ён жа, *Пра дзеячаў і герояў*, „Ніва", 2003, № 11, c. 4; ён жа, *Партызаны ці тэрарысты?*, „Ніва", 2000, № 20, c. 4; J. Kalina, *Związek Włościan Białorusinow*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne",1994, nr 1, s. 29–38; І. Коўкель, А. Чарнякевіч, *Партызанскі рух на Гродзеншчыне 1921–1925* [у] *Слонімшчына вачыма навукоўцаў і краязнаўцаў: матэр'ялы рэгіянальнай гісторыка-краязнаўчай канферэнцыі, прысвечанай 750-годзю г. Слоніма і 70-годзю заснавання Слонімскага раённага краязнаўчага музея імя І. І. Стаброўскага,* Слонім 2002, с. 254–259; А. Чернякевич, *Белорусское партизанское движение в Польше и его вожди* [в] *От „германской" к Гражданской: становление корпуса народных вожаков русской смуты*, Москва 2014, с. 393–406; W. Śleszyński*, Bezpieczeństwo wewnętrzne w polityce państwa polskiego na ziemiach połnocno-wschodnich II Rzeczypospolitej,* Warszawa 2007; ён жа, *Białoruska działalność dywersyjna w pierwszej połowie lat wudziestych iformowanie się Białoruskiej Włościańsko-Robotniczej Hromady,* „Białoruskie Zeszyty Historyczne", 2008, nr 29, s. 183–191; ён жа*, Walka instytucji państwowych z białoruską działalnością dywersyjną 1920–1925,* Białystok 2005; ён жа, Litewsko-białoruska działalność dywersyjna przeciwko państwu polskiemu w latach 1920–1923, „Europa Orientalis. Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich", 2010, t. 2, s. 75–81; T. Błaszczak, *Białorusini w Republice Litewskiej 1918–1940*, Białystok 2017, 368 s.; С. Токць, *Беларуска-літоўская партызанка ў Гродзенскім павеце Беластоцкага ваяводства ў 1922–1923 гг.,* „Białoruskie Zeszyty Historyczne", 2018, № 50, c. 61–96.

нашу думку, пытанне складу шараговых удзельнікаў гэтай партызанкі, матывы іх далучэння да партызанскага руху, іх нацыянальнай самасвядомасці.

Даследчыкі беларуска-літоўскай партызанкі пагаджаюцца з тым фактам, што галоўным чыннікам утварэння партызанскага руху выступаў знешні чыннік, а менавіта мэтанакіраваная дзейнасць літоўскіх спецслужбаў. Варта нагадаць, што адносіны паміж польскай і літоўскай дзяржавамі былі ў той перыяд надзвычай складаныя. Фактычна можна іх акрэсліць як замарожаны збройны канфлікт.

У верасні 1920 г. у Літве быў створаны галоўны штаб парамілітарнай арганізацыі Стралецкага фронту „шаўлісаў" (стральцоў), якому падпарадкоўваліся 5 палявых штабоў блізу польскай мяжы[2]. Тады ж паўстала ідэя стварэння і беларускіх стралецкіх аддзелаў пад літоўскім камандаваннем.

На пачатку 1922 г. палявыя штабы стральцоў былі рэарганізаваны. Кожны цяпер адказваў за канкрэтны адрэзак дэмілітарызаванай дэмаркацыйнай лініі на польска-літоўскай мяжы. Асобны рэжым гэтай лініі, названай іменем французскага маршала Фоша, быў уведзены ў ліпені 1919 г. У памежную зону быў забаронены доступ рэгулярных вайсковых фармаванняў Польшчы і Літвы. Гэты рэжым, які дзейнічаў да студзеня 1923 г., значна спрашчаў мясцоваму насельніцтву нелегальны пераход мяжы.

Акрамя таго кожны штаб „шаўлісаў" адказваў за дакладна акрэсленую тэрыторыю пад „польскай акупацыяй" — г.зн. тэрыторыю Польскай дзяржавы, якую Літва лічыла акупаванай. Да падкантрольнай тэрыторыі групы IV са штабам у мястэчку Мерач належалі наступныя акругі на тэрыторыі Польскай дзяржавы: Баранавіцкая, Беластоцкая, Бельская, Ваўкавыская, Гродзенская, Кобрынская, Лідская, Нясвіжская, Навагрудская, Пружанская, Сакольская, Слонімская. Такім чынам, гэта тэрыторыя ахоплівала большую частку Заходняй Беларусі. Да камандавання групы IV быў накіраваны беларус Вячаслаў Разумовіч (псеўд. Хмара). У розных крыніцах ён фігураваў як „атаман беларускіх партызанаў" альбо начальнік Галоўнага штаба беларускіх партызанаў, што не адпавядала рэчаіснасці, паколькі беларускія партызанскія фармаванні функцыянавалі выключна ў межах структуры Літоўскага стралецкага звязу[3]. Але IV група ў Мерачы сапраўды адыграла вельмі істотную ролю ў арганізацыі падпольных узброеных фармаванняў на тэрыторыі Польскай дзяржавы.

Сакрэтная інструкцыя ад 11 снежня 1921 г. акрэслівала задачы беларуска-літоўскіх партызанаў: збор інфармацыі пра польскія войскі, падрыхтоўка і выкананне дыверсійных акцый, падрыхтоўка масавага ўзброенага выступлення беларусаў у тылах польскай арміі на выпадак вайны паміж Польшчай

2 T. Błaszczak, *Białorusini w Republice Litewskiej 1918–1940*, s. 231.
3 *Ibidem*, s. 233.

і Літвой[4]. Прапаганда партызанскай барацьбы супраць Польскай дзяржавы сярод беларускага насельніцтва разгарнулася з шырокім размахам, асабліва ў памежных паветах. Праводзілі яе мясцовыя актывісты беларускага і літоўскага нацыянальных рухаў. Варта прыгадаць, што тады ў Літве знаходзіўся ў эміграцыі ўрад Беларускай Народнай Рэспублікі пад кіраўніцтвам Вацлава Ластоўскага, дзейнічала даволі шматлікая палітычная дыяспара, якая падтрымлівала сувязі з беларускімі дзеячамі ў Польскай дзяржаве. Пад уплывам гэтай агітацыі маладыя хлопцы пачалі пераходзіць польска-літоўскую мяжу з мэтай далучэння да партызанкі. Напрыклад, на самым пачатку 1922 г. група моладзі з вёскі Бершты Гродзенскага павета падалася ў Мерач, дзе ўступіла ў партызанскі аддзел[5].

Польскія спецслужбы ўважліва сачылі за працэсам арганізацыі канспірацыйнай сеткі і партызанскіх аддзелаў. На Беласточчыне ім удалося ўкараніць у шэрагі партызанаў свайго агента Эдварда Лянкевіча, ураджэнца горада Саколка. Яго інфармацыя дазволіла паліцыі на пачатку сакавіка 1922 г. распачаць арышты найбольш актыўных удзельнікаў падполля на Беласточчыне[6]. Пасля правядзення некалькіх збройных акцый на тэрыторыі Белавежскай пушчы, самай гучнай з якіх стаў напад на паліцэйскі пастарунак у мястэчку Кляшчэлі Бельскага павета ў ноч з 27 на 28 красавіка 1922 г., партызанскі рух у тым рэгіёне быў фактычна разгромлены сумеснымі намаганнямі паліцыі і войска[7].

Паведамленні паліцэйскіх камендантаў Гродзенскага павета за першы квартал 1922 г. таксама сведчылі пра нарастанне антыўрадавых настрояў сярод беларускага насельніцтва і актывізацыю антыпольскай канспірацыі[8]. Напрыклад, камендант Каменскай гміны Гродзенскага павета адзначаў у сваёй справаздачы: „Ludność białoruska jest nadchniona duchem Litwy iż da im wybawienie i swobodę, gdyż polski rząd sciska różnemi podatkami i daninami”[9].

Камендант пастарунка паліцыі ў Берштах пісаў, што ў гэтай вёсцы пад шыльдай сельскагаспадарчага гуртка дзейнічае беларускі камітэт, які падтрымлівае цесныя сувязі з беларускімі арганізацыямі ў суседніх гмінах і ў Гродне[10]. Інфарматар паліцыі Ян Шурпа з Жыдамлянскай гміны паведамляў, што сярод мясцовых жыхароў „wszędzie chodziły pogłoski, że w prędkim czasie musi być wojna, że powstanie republika białoruska”[11].

---

4 *Ibidem*, s. 234.
5 Lietuvos centrinis valstybės archyvas (далей — LCVA), f. 127, ap. 1, b. 84, l. 1.
6 *Ibidem*, s. 190.
7 J. Kalina, *Związek Włościan Białorusinow*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 1994, nr 1, s. 29–38.
8 Дзяржаўны архіў Гродзенскай вобл. (ДАГВ), ф. 17, воп. 1, спр. 12, арк. 21 адв.
9 Тамсама, арк. 19 адв.-20.
10 Тамсама, арк. 26.
11 Archiwum Państwowe w Białymstoku (dalej: APwB), Prokurator Sądu Okręgowego w Białymstoku (dalej: PSOwB), sygn. 86, k. 32.

Гродзенскі павятовы камендант падсумаваў гэтыя справаздачы з пастарункаў: „Stosunek do ludności białoruskiej naprężony z powodu szerzącej się pośród tej ludności agitacji wywrotowej, prowadzonej przez osobników z obozów lewicowych na czele których stoją Baranow, Jakowiuk i inni, wspierani przez Rząd Łastowskiego w Kownie”[12].

Асабліва абвастрылася сітуацыя вясной 1922 г. Напрыклад, справаздача пастарунка паліцыі аб становішчы ў Берштаўскай гміне за II квартал 1922 г. выглядала вельмі трывожнай: „Ludność białoruska-litewska tut[ejszego] rejonu zaagitowana przez agentów litewskich wielką ilością stale rozżucanych odezw w języku przeważnie białoruskim jest b[ardzo]. wrogo usposobiona. Według wiadomości konfidencyjnych wymieniona ludność przygotowuje się do zbrojnego powstania — co potwierdza się, iż młodzież w znacznej części zbiega do m. Merecza, w którem to wstępują do formacji białoruskich, zaś niektórzy otrzymawszy broń i zapisawszy się do organizacji wojskowej powracają z bronią do domów. Wobec powyższego jest przypuszczenie że młodzi ludzie, którzy jeszcze pozostali się na miejscu — należą do organizacji wojskowych i bezwględnie wszyscy posiadają broń. Stwerdzono zostało, że z Merecza często wysyłają litwini uzbrojone świetnie bandy białoruskie celem rozżucania literatury agitacyjnej oraz dla dokonania zamachów”[13]. З гэтага рапарту вынікае, што частка моладзі, якая пабывала ў Мерачы, атрымала там зброю і вярнулася дадому, дзе гатова была прыняць удзел у дыверсійных акцыях.

У ліпені 1922 г. з’явілася нелегальнае прапагандысцкае выданне — газета „Беларускі партызан”, рэдакцыя якой нібы мясцілася ў Белавежскай пушчы. Насамрэч газета выдавалася ў Коўне[14]. Асобнікі „Беларускага партызана” праносіліся праз мяжу і раскідваліся на тэрыторыі памежных паветаў. Беларускі актывіст з мястэчка Скідзель Гродзенскага павета Пётр Сяўрук напісаў у сваім дзённіку, што „Беларускі партызан” у яго мясцовасці знаходзіў амаль кожны[15].

У першым нумары „Беларускага партызана” паведамлялася, што партызаны забілі 19 ліпеня ў баі каля вёскі Зубрава Берштаўскай гміны 18 польскіх жаўнераў[16]. Дадзеная інфармацыя была ні чым іншым, як сродкам прапагандысцкай барацьбы і не адпавядала рэчаіснасці. Але да барацьбы з партызанамі ў памежных гмінах сапраўды былі прыцягнуты рэгулярныя войскі. Напрыклад, у Берштаўскай гміне размясцілі жаўнераў 76-га пяхотнага палка. Перастрэлкі паміж партызанамі з аднаго боку, войскамі, паліцыяй і ляснoй вартай з другога, сапраўды здараліся ў гэтай мясцовасці, але застаецца ўражанне, што насамрэч ніхто нікога не імкнуўся забіваць.

12 ДАГВ, ф. 17, воп. 1, спр. 12, арк. 2.
13 Тамсама, спр. 3, арк. 35.
14 T. Błaszczak, *Białorusini w Republice Litewskiej…* s. 235.
15 Гродзенскі дзяржаўны гісторыка-археалагічны музей, адз. зах. КП-89095.
16 „Беларускі партызан”, 1922, № 1, с. 7.

Акруговае ўпраўленне дзяржаўных лясоў у Вільні 30 кастрычніка 1922 г. звярнулася да каменданта паліцыі Гродзенскага павета: „Nadłesnictwo Bersztowskie pismiem z dnia 23.X r.b. [...] zawiadomiło tut[ejszy] zarząd, iż po usunięciu się wojska bandyci-partyzanci z powrotem zaczęli grasować na terenach nadlesnictwa i że w przeciągu ostatnich kilka dni zaszły trzy potyczki administracji leśnej z bandytami [...]. Straż leśna jest bezsilna w walce z partyzantami-bandytami”[17]. Павятовы камендант загадаў паліцыі ўзмацніць начное патруляванне ў гэтай мясцовасці і наладзіць сціслую супрацу з лясной вартай.

Вайскоўцы жа зноў вярнуліся ў гміну Бершты, пра што сведчыць рапарт каменданта пастарунка паліцыі Аляксандра Сламчынскага ад 23 снежня 1922 г. У рапарце паведамлялася, што жаўнеры залезлі праз акно ў кавярню нейкага Яна Пэлнага і скралі 40 бутэлек гарэлкі і 50 пачак папярос. Камендант паліцыі скардзіўся ў Гродна, што праз такія дзеянні мясцовае насельніцтва траціць давер і павагу да дзяржаўнай улады: „[...] wypadek taki wprost oburza i zniechęca takowych do organów wykonawczych władz, jak również wypadki pijaństwa przez podoficerów i żołnierzy wprost do utraty przytomności i wyzywania się publicznie słowami nieprzyzwoitymi, przez co ludność niema poszanowania do władz”[18]. Зрэшты, піццё гарэлкі было ўсё ж лепшай справай, чым перастрэлкі з такімі ж маладымі хлопцамі з партызанкі.

Адным з гучных дыверсійных актаў беларуска-літоўскіх партызанаў з Мерачы стаў напад 23 чэрвеня 1922 г. на маёнтак Глыбокае памешчыка Аляксандра Мікульскага ў Навадворскай гміне Лідскага павета. У гэтым нападзе, паводле сведкаў, удзельнічалі 20–30 узброеных людзей, якія прыйшлі з боку літоўскай мяжы[19]. Былі спалены жылыя дамы і гаспадарчыя пабудовы. На шчасце, абышлося без людскіх ахвяр, паколькі самога ўласніка ў тым часе не было дома, а яго старую маці дыверсанты не чапалі. Пры гэтым яны не дазвалялі парабкам тушыць пажар, заявіўшы, што будуць нішчыць „усіх польскіх паноў і ўсё, што польскае”.

Паліцыя знайшла на месцы спаленага маёнтка пустыя гільзы ад патронаў і неўзарваную гранату, а таксама „paczkę broszur w języku białoruskim i polskim, wśród których było 74 egzemplarzy białoruskiej broszury p[od] t[tytułem] «Pańsko-polskie facecje», 5 egzemplarzy broszury «Sielanskaja dola», jedna książka p[od] t[tytułem] «Wspomnienia polskiej okupacji Grodzieńszczyzny w latach 1919–1921», oraz 5 proklamacji białoruskich”[20]. Пасля аналізу гэтых агітацыйных матэрылаў паліцыя прыйшла да высновы, што „wszystkie artykuły umieszczone w broszurach zawierają treść agitacyjną i wrogą względem Polski, wzywanie do powstania zbrojnego, którego ostatecznym celem ma być niepodległa republika białoruska, zaś prokłomacje podpisane przez Sztab partyzantów

---

[17] ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 2, арк. 494.

[18] Тамсама, ф. 17, воп. 1, спр. 14, арк. 10.

[19] LCVA, f. 127, a. 1, b. 84, l. 125.

[20] *Ibidem*, l. 125 адв.

białoruskich wzywają Białorusinów by palili i mordowali panów polskich i w ten sposób oczyścili Białoruś od Polaków"[21].

У ліпені 1922 г. у вёсцы Бершты, якая лічылася цэнтрам партызанскага руху, паліцыя арыштавала шасцярых мясцовых сялян, падазраваных у сувязях з партызанамі. Пракурор пры акруговым судзе ў Гродне пісаў 17 ліпеня 1922 г. пракурору пры апеляцыйным судзе ў Вільні: „Wnioskować należy że ruch partyzantów białoruskich zorganizowany jest przez emsarjuszy z Litwy Kowieńskiej, z Merecza, wspólnie z miejscową ludnością białoruską objął już kilka miejscowości w powiecie Grodzieńskim, a w szczególności gminy Berszty, Porzecze, Jeziory i Krynki, oraz że ruch ten szerzy się stale nie tylko w powiecie Grodzieńskim, lecz i w sąsiednich powiatach […]. Z dochodzenia policyjnego wynika, iż przed Wielkanocą r.b. ze wspomnianej wsi Bersty zbiegło do Litwy Kowieńskiej kilkadziesiąt osób; osoby te podrzymują stały kontakt z miejscową ludnością, i, uzbrojeni w karabiny i granaty ręczne, przychodzą do Berszt, przynoszą ze sobą odezwy (odpis takiej odezwy w języku białoruskim dołączony jet do dochodzenia), podburzając ludność białoruską do walki z Polską drogą organizacji zbrojnego powstania, i urządzając we wsi zebrania z udziałem miejscowej ludności"[22].

Арыштаваныя жыхары вёскі Бершты нібыта мелі кантакт з партызанамі, якім пастаўлялі харчаванне і раздавалі ў вёсцы партызанскія ўлёткі. Напрыклад, гаспадар Антон Ханевіч чытаў і тлумачыў гэтыя ўлёткі непісьменным аднавяскоўцам, а ў яго хаце таксама адбываліся сходы ўзброеных партызан. Усе арыштаваныя абвінавачанні адмаўлялі. Напрыклад, Сцяпан Язэпчык паведаміў паліцыі, што ён стары чалавек і палітыкай не цікавіцца, пра партызанаў нічога не ведае, а чуў толькі, што апошнім часам з Берштаў збегла на Літву моладзь у веку 16–18 гадоў. На працягу двух месяцаў, паводле яго слоў, усяго ўцёк 21 чалавек, пераходзячы мяжу невялікімі групкамі па 2–4 асобы[23]. Арыштаваных адправілі ў турму ў Гродне. Забягаючы наперад, варта адзначыць, што ўсе яны былі пазней апраўданы.

На пачатку ліпеня 1922 г. на пастарунак вайсковай жандармерыі ў Друскеніках заявіўся жыхар мястэчка Крынкі Канстанцін Шыгаловіч, які прызнаўся ў прыналежнасці да беларуска-літоўскіх партызанаў. Гэта падзея мела ключавое значэнне для распрацоўкі партызанскай арганізацыі ў Мерачы. Шыгаловіч даў падрабязныя паказанні, назваўшы цэлы шэраг прозвішчаў камандзіраў і шараговых байцоў. Ён нават меў з сабой аркуш паперы з запісанымі прозвішчамі партызанаў. Шыгаловіча перавезлі для допытаў у Вільню, а потым адпусцілі з-пад арышту, пакінуўшы пад наглядам паліцыі[24]. Зрэшты, Шыгаловіч неўзабаве зноў трапіў пад арышт, але ўжо па іншай крымінальнай справе.

---

21 *Ibidem*.

22 LCVA, f. 127, a. 1, b. 84, l. 7.

23 Тамсама, l. 7 v.

24 Тамсама, l. 5.

Канстанцін Шыгаловіч паказаў, што ў лютым 1922 г. ён атрымаў павестку на вайсковую службу. Пад уплывам зямляка Аляксандра Станкевіча, які агітаваў мясцовых хлопцаў „do wstępowania do oddziałów partyzanckich białoruskich, znajdujących się na Litwie Kowieńskiej, wychwalając tamtejsze stosunki, oraz zapewniając słuchaczy, że Grodzieńszczyzna wkrótce odpadnie od Polski i albo wejdzie w skład Litwy albo niepodległej Białorusi”[25], Шыгаловіч разам з тым самым Станкевічам і групай крынкаўскай моладзі перайшоў польска-літоўскую мяжу і апынуўся ў Мерачы. Там Станкевіч прывёў іх у штаб IV групы беларускіх партызанаў, дзе „камендант” Разумовіч прапанаваў хлопцам уступіць у шэрагі партызанаў. Шыгаловіч, з яго ўласных слоў, не пагадзіўся, за што быў арыштаваны. Але нібыта пад прымусам пазней усё ж уступіў у шэрагі партызанаў і пэўны час выконваў вартаўнічую службу пры штабе, што дазволіла яму пазнаць шмат асоб, якія там бывалі.

Паводле паказанняў Шыгаловіча, на пачатку чэрвеня 1922 г. Разумовіч-Хмара выслаў групу партызанаў у колькасці каля 15 асоб з заданнем узарваць чыгуначны мост праз Нёман каля станцыі Масты, але праз 5 дзён гэта група вярнулася, не выканаўшы задання, бо ім нібыта перашкодзіла нейкая кабета[26]. У канцы чэрвеня 1922 г. Разумовіч-Хмара выслаў у Гродна Пятра Пералайку і нейкага Сароку (абодва паходзілі з вёскі Верцялішкі) з заданнем узарваць будынак штаба польскіх войскаў, для чаго яны атрымалі піраксілін, 10 гранат і рэвальверы. План гэты таксама не быў рэалізаваны.

Неўзабаве Разумовіч выпрацаваў новы план нападу на Гродна, для чаго ў Мерач былі выкліканы Пётр Адаменя (той самы Сарока), Васіль Юрэчка, а таксама браты Мікалай, Павел і Уладзіслаў Апонікі. У штабе Разумовіч выклаў ім план падрыву Д.О.К. III (Dowództwo Okręgu Korpusu Nr III) і абрабавання Польскай крэдытнай касы. Таксама ўзнікла, паводле паказанняў Шыгаловіча, ідэя атруціць польскіх афіцэраў у афіцэрскім казіно, для чаго Разумовіч выдаў гэтай групе грошы, атруту і выбухоўку. Арыштаваны пазней Пётр Адаменя прызнаў на допыце толькі заданне ўзарваць тартак у мястэчку Азёры. Усе гэтыя планы, калі яны і існавалі ў рэчаіснасці, так і не былі выкананы. Можна меркаваць, што асобы, якім яны былі даручаны, не гарэлі жаданнем іх выконваць, разумеючы цяжар магчымых наступстваў.

Паказанні Шыгаловіча выклікалі цэлы ланцуг арыштаў удзельнікаў беларускай канспірацыі. Падчас вобшуку ў Васіля Юрэчкі ў Гродне былі знойдзены: “8 pocztowek z napisem w języku białoruskim: «Niech żyje Białoruska Narodowa Republika», i z wizerunkami białoruskich województw: Wileńskiego, Brzeskiego, Mińskiego, Trockiego, Połockiego, Witebskiego, Mścisławskiego, Smolenskiego i Nowogródzkiego, a nadto białoruski kalendarz na r. 1922, w którym podaje się, że część terytorjum państwowego Polski winna wejść w skład

[25] Тамсама, l. 114.
[26] Тамсама.

Białorusi”[27]. Тут варта адзначыць, што Юрэчка яшчэ да паўстання беларуска-літоўскай партызанкі быў сябрам Беларускай моладзевай грамады ў Гродне і з таго часу мог мець такія паштоўкі і мапы.

Яшчэ адзін тэрарыстычны акт быў праведзены ноччу з 22 на 23 ліпеня 1922 г. у маёнтку Лецішчы Скідзельскай гміны, у выніку яго быў пашкоджаны выбухам гранаты лакаматыў вузкакалейкі для перавозкі лесу. Паліцыя абвінаваціла ў гэтай дыверсіі Міхала Хацяна і братоў Яна і Аляксандра Багатырэвічаў[28]. У турэмнай камеры да Яна Багатырэвіча падсадзілі „стукача” Зыгмунта Масіеўскага, які засведчыў, што „siedząc w jednej celi z Janem Bogatyrewiczem, dowiedział się od niego, że ten ostatni ma zakopane w swym ogrodzie 2 granaty i 2 rewolwery, nadto, że Bogatyrewicz jemu się przyznał, iż rzucał granaty pod jakaś kolejko”[29]. Цікавым ёсць факт, што браты Багатырэвічы паходзілі з дробнай засцянковай шляхты з ваколіцы Сікорыца. Такім чынам, да беларускага партызанскага руху далучыліся і прадстаўнікі гэтай сацыяльнай групы, якая лічылася апірышчам польскасці на „ўсходніх крэсах”. Зрэшты, у ходзе судовага працэсу віна братоў Багатырэвічаў не была даказана.

Усяго паліцыя летам 1922 г. арыштавала каля 70 асоб, падазраваных у прыналежнасці да беларуска-літоўскай партызанкі[30]. Многія на першых допытах прызнавалі сваю віну, некаторыя паказвалі месцы, дзе хавалі зброю, выбухоўку і агітацыйную літаратуру. Праўда, потым усе адмаўляліся ад сваіх паказанняў і тлумачылі іх катаваннямі з боку паліцыі. Большасць арыштаваных належала да жыхароў розных гмін Гродзенскага і Лідскага паветаў. У Каняўскай гміне Лідскага павета былі арыштаваны Ігнат Бернатовіч і Дамінік Віджбель, якіх паліцыя лічыла камандзірамі лакальных партызанскіх груп[31]. 1 верасня 1922 г. быў злоўлены ў Навадворскай гміне таго ж павета Уладзімір Брыкач, збеглы з турмы ў Гродне, якога падазравалі ў нападзе на маёнтак Глыбокае. Брыкач прызнаўся, што сапраўды быў у Мерачы і адбыў там двухтыднёвае вайсковае навучанне, але пазней уцёк і хаваўся ў лесе каля сваёй вёскі. Брыкач таксама назваў паліцыі прозвішчы цэлай групы партызан.

11 лістапада 1922 г. у гміне Марцінканцы быў затрыманы ад'ютант Разумовіча-Хмары Уладзімір Бортнікаў[32]. У часе допыту паказаў на многіх партызанаў, праўда, толькі тых, якія ўжо былі раней затрыманы. Бортнікаў стаў адным з галоўных абвінавачаных на пазнейшым судовым працэсе супраць партызанаў у Гродне.

27 Тамсама, l. 117.
28 Тамсама, l. 122 v-123.
29 Тамсама, l. 123.
30 Тамсама, l. 14.
31 Тамсама, l. 119 v-120.
32 Тамсама, l. 123 v.

Сярод арыштаваных партызанаў быў і адзін яўрэй — жыхар гміны Марцінканцы Арон Каброўскі, які разносіў па сваёй ваколіцы партызанскія пракламацыі[33]. Арону было ўсяго 16 гадоў[34]. Цікава, што ў вялікім доме яго заможнага бацькі ў Марцінканцах месціўся паліцэйскі пастарунак. Дом Каброўскіх меў 9 пакояў і асобную кухню, з якіх 4 пакоі былі прызначаны для паліцыі[35]. Мясцовы камендант пісаў, што адносна Каброўскага-старэйшага паліцыя таксама мела доказы ягоных кантактаў з партызанамі, а старэйшы сын нават працаваў некаторы час у штабе партызанаў у Мерачы ў таго самага Разумовіча-Хмары"[36].

Самая брутальная акцыя партызанаў адбылася 25 лістапада 1922 г., калі яны застрэлілі ў вёсцы Шумы Берштаўскай гміны мясцовых жыхароў Аляксандра Сяргейчыка і Вінцэнта Язэпчыка, якіх падазравалі ў супрацоўніцтве з польскай паліцыяй[37]. У выкананні гэтага забойства быў абвінавачаны жыхар той жа вёскі Леанард Казюкевіч, які пазней атрымаў вялікі турэмны тэрмін. Камендант паліцыі Гродзенскага павета прапанаваў пасля гэтага здарэння неадкладна размясціць у нейтральнай памежнай паласе войскі, паколькі паліцыя з прычыны сваёй малалікасці[38] не магла перашкодзіць партызанам пераходзіць мяжу.

Найбольш аддаленую ад Мерачы партызанскую групу на мяжы Лідскага і Слонімскага паветаў арганізаваў Ігнат Шэршань з вёскі Руда Ліпічанская Лідскага павета, „rzekomy nauczyciel, były oficer armji rosyjskiej będący w okresie przedwyborczym w kontakcie z esserami białoruskimi w Wilnie i Kownie, następnie z posłem Owsiannikem"[39]. Да гэтай групы належаў Ян Місевіч з вёскі Галынка Арлянскай гміны Лідскага павета, які быў у 1922 г. схоплены са зброяй у руках і расстраляны разам з двума іншымі партызанамі паводле прыгавору ваенна-палявога суда. У маі 1923 г. слонімская паліцыя затрымала нейкага Яна Суботніка, у якога знайшла рэвальвер „Маўзер". Апошні падчас допыту выдаў месца схованкі групы Шэршаня, якая ўжо ажыццявіла некалькі дыверсій. Паліцыя на чале з камендантам Слонімскага павета Марыянам Макавецкім акружыла месца, дзе хаваліся Шэршань разам з яго таварышамі Юліянам Белашам і Базылём Крупіцам. У выніку

---

33 Тамсама, l. 124.

34 З кнігі Ісаі Трунка пра яўрэйскі супраціў у часы Другой сусветнай вайны ва Усходняй Еўропе вынікае, што Арон Каброўскі стаў адным з лідараў паўстання ў Марцінканцаўскім гета ў лістападзе 1942 г. Калі 2 лістапада немцы збіраліся вывезці мясцовых яўрэяў у канцлагер, менавіта Арон кінуў заклік да ўцёкаў (Isaiah Trunk, Judenrat: The Jewich Councils in Eastern Europe Under Nazi Occupation, University of Nebraska Press Lincoln 1996, p. 473).

35 ДАГВ, ф. 17, воп. 1, спр. 89, арк. 105.

36 Тамсама.

37 LCVA, f. 127, a. 1, b. 84, l. 26.

38 Тамсама.

39 Тамсама, l. 30 v.

перастрэлкі ўсе трое былі забіты[40]. Гэта была хіба што апошняя збройная сутычка беларускай-літоўскай партызанкі.

На пачатак 1923 г. пракурор акруговага суда ў Гродне пісаў у Вільна, што лічба абвінавачаных у датычнасці да партызанкі асоб перавысіла 200, але павінна яшчэ значна ўзрасці і дасягнуць як найменш лічбы 300. Гэта ацэнка, напэўна, больш-менш адпавядала рэчаіснасці. У гродзенскай турме на той момант знаходзілася каля 60 арыштаваных па дадзенай справе[41].

У маі 1923 г. у Беластоку прайшоў судовы працэс супраць партызанаў, якія дзейнічалі пераважна на тэрыторыі Беласточчыны. На лаву падсудных трапілі 45 абвінавачаных, сярод якіх былі[42] беларускія паслы ў польскім Сейме — Сяргей Баран і Сымон Якавюк (апошні, праўда, паспеў збегчы ў Літву). У выніку працэсу дваццаць асоб атрымалі розныя турэмныя тэрміны (Вера Маслоўская-Матэйчук і Сяргей Баран па 6 гадоў зняволення), а дваццаць пяць (у тым ліку пасол Сымон Якавюк) былі апраўданы.

У той час адбываюцца палітычныя падзеі, якія аказваюць самы непасрэдны ўплыў на лёс партызанскага руху. Падчас з'езду беларускіх дзеячаў у Коўне 26–27 лютага 1923 г. было абвешчана аб стварэнні Беларускага стралецкага звязу, але яго дзейнасць была заблакаваная фактычна адразу пасля ўтварэння[43]. У выніку змен у міжнароднай геапалітычнай сітуацыі Літва страціла зацікаўленасць у падтрымцы беларускай партызанкі. Польска-літоўская вайна стала нерэальнай, паколькі Савет Лігі Нацый прызнаў у сакавіку 1923 г. усходнія межы Польшчы[44].

Ліквідацыя дэмаркацыйнай лініі на дзяржаўнай мяжы вельмі моцна ўскладніла перамяшчэнні саміх партызанаў, перанос зброі і агітацыйнай літаратуры. У выніку такога збегу акалічнасцей у красавіку 1923 г. распачалася фактычная ліквідацыя партызанскай арганізацыі. У групе IV у Мерачы на 10 красавіка 1923 г. служылі 7 афіцэраў-інструктараў, 2 ураднікі і 167 партызанаў. З гэтага ліку 5 афіцэраў і 162 партызаны паходзілі з тэрыторыі, якая належала да польскай дзяржавы. Увесь штаб групы і каля паловы партызан лічылі сябе беларусамі. Амаль усе яны згадзіліся на далейшую службу ў літоўскай арміі. Вячаслаў Разумовіч-Хмара прапаноўваў літоўскаму камандаванню, каб хаця б частку іх улучыць у склад асобнага беларускага батальёна. Але партызаны беларускай нацыянальнасці ўжо не былі патрэбны літоўскаму боку. Беларускі стралецкі звяз фактычна спыніў сваю дзейнасць у ліпені 1923 г., хаця няма афіцыйных дакументаў аб яго ліквідацыі[45].

40 Тамсама.

41 Тамсама, l. 65 v.

42 Я. Мірановіч, *Уступ,* [у:] *У новай айчыне. Штодзённае жыццё беларусаў Беласточчыны ў міжваенны перыяд,* Беласток 2001, с. 14.

43 T. Błaszczak, *Białorusini w Republice Litewskiej…* s. 244.

44 Я. Мірановіч, *Навейшая гісторыя Беларусі…* с. 85.

45 T. Błaszczak, *Białorusini w Republice Litewskiej…* s. 245.

Узнікла дамоўленасць з савецкім бокам аб пераходзе беларускіх партызанаў на тэрыторыю СССР. Гэта ідэя была рэалізавана ў чэрвені 1923 г. Разумовіч-Хмара з гонарам пісаў пазней, што ўратаваў ад рэпрэсій польскіх улад 89 партызанаў, якія здолелі перайсці савецкую мяжу[46].

Але гэта ўдалося не ўсім. Напрыклад, 7 чэрвеня 1923 г. камендант памежнай аховы Пшыбыльскі з 5 жаўнерамі спрабаваў затрымаць групу падазроных асоб, але апошнія зрабілі ў іх бок некалькі стрэлаў і кінулі гранату. Адзін быў усё ж затрыманы, а другі, цяжка паранены ў сутычцы, неўзабаве памёр. Затрыманым аказаўся жыхар вёскі Бершты Гродзенскага павета Максім Шаставіцкі. На допыце ён прызнаў, што належыць да беларуска-літоўскіх партызанаў і служыў у Мерачы пад камандаваннем Разумовіча (Хмары)[47].

З паказанняў Шаставіцкага вынікала, што група IV у Мерачы, якая налічвала каля 150 чалавек, атрымала ў канцы мая 1923 г. загад пераходу асобнымі аддзеламі па 15–20 чалавек праз Польшчу ў СССР. Кожнай групе выдавалася па 100 даляраў[48]. З Максімам Шаставіцкім ад пачатку ў бок савецкай мяжы ішлі 16 партызанаў. Імі камандавалі 5 „раяновых", якія мелі рэвальверы і ручныя гранаты, астатнія зброі не мелі. Праз 5 дзён група Шаставіцкага дайшла да савецкай мяжы, дзе падзялілася на групкі па 3–5 чалавек.

У сутычцы з польскімі памежнікамі, калі Шаставіцкага затрымалі, быў смяротна паранены партызан па прозвішчы Матэйчук. У Шаставіцкага знайшлі фотаздымкі, як яго самога, так і іншых партызанаў, а таксама пасведчанне на літоўскай мове, што ён служыў у партызанах ад чэрвеня 1922 г. па май 1923 г. і „służbę pełnił sumiennie i górliwie"[49].

Варта падкрэсліць, што Максім Шаставіцкі не выдаў нікога з сваёй вёскі Бершты. Ён прызнаў, што, загітаваны праз аднавяскоўца Васілевіча, пайшоў праз мяжу ў Мерач, дзе ўступіў у шэрагі партызанаў і атрымаў псеўданім Рыбакоў. Партызанаў у Мерачы, па яго словах, налічвалася каля 200, і яны былі падзелены на 10 узводаў. На чале ўсёй групы да сакавіка 1923 г. знаходзіўся Разумовіч-Хмара, а пасля яго пераводу ў Коўна ў галоўны штаб партызанаў начальнікам стаў нейкі літоўскі афіцэр. Шэфам аперацыйнага аддзела ў Мерачы быў спачатку капітан Дабравольскі, а ад снежня 1922 г.— літоўскі паручнік Здэмцэвіч. Мэтай партызанаў, як павучаў іх Разумовіч, было ў момант выбуху польска-літоўскай вайны ўзняць паўстанне сярод

[46] М. Шчур, *Вялікі няўдачнік. Вячаслаў Разумовіч-Хмара. „Грымасы ўсясьветнай вайны". Трылёгія („Зманлівы сьвет", „Бяз маскі", „Куюцца кайданы", 1930–1937),* [online] http://niamiesta.se/archiu/november2009/razumovich/razumovich.htm, [дата доступу: 04.05.2021].

[47] LCVA, f. 127, a. 1, b. 84, l. 33.

[48] Тамсама, l. 33 v.

[49] Тамсама, l. 13.

беларусаў і рабіць атакі на тылы польскіх войскаў[50]. На судовым працэсе ў Гродне Шаставіцкага прыгаварылі да 2 гадоў турмы[51].

Некаторыя партызаны пастанавілі самі здацца ўладам. 6 жніўня 1923 г. у пастарунак паліцыі ў Берштах прыйшоў мясцовы жыхар Міхал Сяргейчык. Ён прызнаўся, што перайшоў мяжу і ўступіў у шэрагі партызанаў, але потым папрасіў перавесці яго ў асобны беларускі батальон у літоўскім войску, дзе праслужыў пад псеўданімам Пятрэнка да расфармавання батальёна. Меў на руках пасведчанне на прозвішча Пятрэнка і службовы атэстат, выдадзены камандаваннем батальёна, што службу выконваў належным чынам[52]. Нікога з аднавяскоўцаў Сяргейчык таксама не выдаў.

Найбольшую падтрымку з боку мясцовага насельніцтва беларуска-літоўскія партызаны атрымалі ў Берштаўскай гміне Гродзенскага павета. Паводле дадзеных польскай адміністрацыі ў 1915 г. каля 60% насельніцтва Берштаўскай воласці выехала ў бежанства на ўсход, а вяртанне ў родныя вёскі расцягнулася да пачатку 1920-х гадоў. Паводле дадзеных усеагульнага перапісу насельніцтва 1921 г. у гміне Бершты налічвалася 6 119 жыхароў, сярод іх 3 002 мужчын і 3 117 жанчын. Паводле нацыянальнай прыналежнасці, беларусаў было 4 121 (67,3%), палякаў — 1 418 (23,2%), літоўцаў– 472 (7,7%), яўрэяў — 58, расіян — 50 (расіянамі з невядомай прычыны запісаліся жыхары невялікай вёскі Бабіна, якія былі насамрэч беларусамі). Паводле канфесійнай прыналежнасці склад насельніцтва выглядаў наступным чынам: праваслаўныя — 4 244 (69,4%), каталікі — 1 767 (28,9%), іўдзеі — 108 (1,8%)[53].

Ужо ў часе нямецкай акупацыі на тутэйшым абшары пачынае развівацца беларускі нацыянальны рух. Сын палясоўшчыка Аляксандр Сініла, які ў 1918 г. вярнуўся з бежанства, дзе вучыўся на курсах землямерных тэхнікаў, быў прызначаны нямецкай адміністрацыяй ляснічым і адначасова ўступіў, паводле яго ўласных словаў, у „Літоўска-Беларускую арганізацыю"[54]. Яго родны брат Уладзімір Сініла ў часе нямецкай акупацыі заснаваў у Берштах беларускую прыватную школу. Уладзімір Сініла скончыў Свіслацкую настаўніцкую семінарыю і яшчэ да вайны з 1912 г. працаваў настаўнікам Берштаўскага народнага вучылішча. У часе вайны быў на фронце і атры-

---

50 Тамсама, l. 130 v.

51 Максіму Шаставіцкаму было на той час 26 гадоў. На судовым працэсе супраць беларуска-літоўскіх партызанаў у Гродне ў красавіку1925 г. ён атрымаў 2 гады турмы, а ў чэрвені 1926 г. быў вызвалены і вярнуўся ў родную вёску. Як аказалася, турма не змяніла яго палітычных перакананняў, а хутчэй, наадварот. Максіма Шаставіцкага неўзабаве пасля роспуску Грамады прызвалі ў польскую армію, але ён уцёк з вайсковай часткі і здолеў перабрацца праз мяжу ў БССР. Далейшы ягоны лёс нам невядомы.

52 Тамсама, l. 130.

53 *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej, opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. września 1921 r. i innych żródeł urzędowych, m.V. Województwo Białostockie*, Warszawa 1924, s. 30.

54 ДАГВ, ф. 689, воп. 1, спр. 70, арк. 24–24 адв.

маў чын штабс-капітана расійскай арміі. Пасля выбуху рэвалюцыі ў Расіі вярнуўся на радзіму, дзе распачаў навучанне дзяцей. Пасля ўсталявання ў 1919 г. польскай улады гэта беларуская школа была зачынена, а замест яе створана польская дзяржаўная школа. Уладзімір Сініла ў выніку страціў працу настаўніка.

15 лістапада 1924 г. камендант паліцыі Берштаўскай гміны Аляксандр Сламчынскі склаў спіс асоб, якія на той час нелегальна знаходзіліся за мяжой (Табліца 1). З іх ліку 26 чалавек ужо перабраліся ў СССР, а астатнія заставаліся ў Літве[55]. Гэта былі маладыя хлопцы і мужчыны ва ўзросце ад 16 да 37 гадоў. Большасць складалі жыхары праваслаўных беларускіх вёсак. З літоўскіх каталіцкіх вёсак Шумы, Кабялі і Мустэйка паходзілі 10 чалавек. Усе яны на той час знаходзіліся ў Літве. Толькі Юзаф Грык паходзіў з вёскі Новая Руда, жыхары якой былі беларускамоўнымі каталікамі і ў большасці лічылі сябе палякамі. З вялікай доляй упэўненасці можна сцвярджаць, што лёс большасці партызанаў, якія перайшлі ў Савецкі Саюз, быў трагічным. Ва ўмовах „вялікага тэрору" ў 1937–1938 гг. яны сталі ідэальнымі кандыдатамі на ролі польскіх і літоўскіх шпіёнаў. І звесткі пра рэпрэсіі даходзілі да іх сваякоў у Берштах, што занатоўвалі ў сваіх справаздачах і мясцовыя каменданты паліцыі.

Табліца 1

Спіс жыхароў Берштаўскай гміны Гродзенскага павета, якія ў 1922 г. далучыліся да беларуска-літоўскай партызанкі і ў лістападзе 1924 г. знаходзіліся за мяжой (на мове арыгіналу)

п/п	Імя і прозвішча	Узрост	Месца пражывання	Актуальнае месца знаходжання
1.	Jan Kozun	27	Bersztу	Mierecz
2.	Nikifor Jezepczyk	20	Berszty	Mińsk
3.	Serafim Szestowicki	22	Berszty	Rosja
4.	Mark Worobiej	23	Berszty	Rosja
5.	Antoni Sergiejczyk	24	Berszty	Litwa
6.	Piotr Wasilewicz	33	Berszty	Moskwa
7.	Władysław Ilkiewicz	24	Berszty	Borysow
8.	Klemens Rusiłko	26	Berszty	Borysow
9	Jakób Milinkiewicz	24	Berszty	Miński
10	Jerzy Sakowicz	25	Berszty	Litwa
11	Jan Lebiedziewicz	22	Berszty	Litwa
12	Tomasz Pawlukiewicz	24	Berszty	Litwa

55 Тамсама, ф. 17, воп. 1, спр. 42, арк. 226–229.

13	Józef Rusiłko	27	Berszty	Rosja
14	Krysztof Rusiłko	30	Berszty	Litwa
15	Grzegosz Wasilewicz	20	Berszty	Litwa
16	Atanazy Tokć	23	Berszty	Litwa
17	Berko Mejerow	23	Berszty	Litwa
18	Polikarp Rusiłko	24	Berszty	Mińsk
19	Paweł Szestowicki	20	Berszty	Mińsk
20	Jan Tokć	26	Berszty	Mińsk
21	Aleksander Woronko	27	Berszty	Mińsk
22	Bernard Sergiejczyk	26	Szummy	Litwa
23	Kazimierz Jozepczyk	23	Szummy	Litwa
24	Szymon Radkiewicz	26	Szummy	Litwa
25	Michał Zalewski	26	Szummy	Litwa
26	Aleksander Siergiejczyk	25	Szummy	Litwa
27	Józef Siergiejczyk	24	Szummy	Litwa
28	Wincenty Jasiukiewicz	26	Szummy	Litwa
29	Rusiłko Mikołaj	26	Zaścianek Scieżka	Rosja
30	Rozmysło Jan	27	Suchary	Rosja
31	Władzimierz Górski	28	Suchary	Rosja
32	Gabryel Gołub	28	Szklensk	Rosja
33	Makar Chocha	22	Szklensk	Rosja
34	Sylwiestr Worobiej	28	Szklensk	Rosja
35	Dymitry Chocha	25	Szczeniec	Rosja
36	Kazimierz Pozniak	24	Kobiele	Litwa
27	Michał Uszkiewicz	25	Suchary	Litwa
28	Michał Rozmysł	27	Suchary	Litwa
39	Jan Trojanowicz	24	Kobiele	Litwa
40	Piotr Owerko	25	Mustejka	Litwa
41	Józef Gryk	20	Nowa Ruda	Rosja
42	Szymon Doroszkiewicz	28	Przedługie	Rosja
43	Aleksandr Wasilewicz	16	Suchary	Rosja
44	Sergiusz Chocha	20	Szczeniec	Rosja
45	Ignacy Chocha	37	Szczeniec	Rosja
46	Aleksander Worobiej	25	Jakubowicze	Rosja
47	Grzegorz Trojan	24	Jakubowicze	Rosja

Крыніца: Дзяржаўны архіў Гродзенскай вобласці, ф. 17, воп. 1, спр. 42, арк. 226–228.

Як можна меркаваць на падставе крыніц, мясцовымі лідарамі партызанскага руху сталі прадстаўнікі вясковай інтэлігенцыі, а ў першую чаргу — настаўнікі. Да такіх лідараў у Берштаўскай гміне, напрыклад, належаў Клімент Русілка. Наколькі можна меркаваць, ён у часе вайны не выязджаў у бежанства, паколькі вучыўся ў Свіслачы ў беларускай настаўніцкай семінарыі, арганізаванай Баляславам Пачопкам у 1916 г. У выніку атрымаў пасведчанне Гродзенскай цэнтральнай вучыцельскай рады ад 26 верасня 1919 г., што скончыў 2 класы гэтай семінарыі, падпісанае Лукашам Дзекуцем-Малеем[56]. У спісе паліцэйскага каменданта месцам пражывання Клімента Русілкі на 1924 г. пазначаны горад Барысаў у БССР. Там ён скончыў педагагічны тэхнікум, пасля працаваў загадчыкам аддзелаў народнай адукацыі ў некалькіх раёнах савецкай Беларусі. Быў арыштаваны ў 1937 г. і расстраляны як вораг народа ў студзені 1938 г.

Аднавясковец Русілкі Пётр Васілевіч меў пасведчанне на званне народнага вучыцеля, выдадзенае яму папячыцелем Петраградскай навучальнай акругі 15 ліпеня 1911 г. У 1919 г. Васілевіч быў слухачом кароткачасовых Беларускіх вучыцельскіх курсаў у Вільні, на каторых „слухаў лекцыі Беларускае мовы, Беларускае літаратуры, гісторыі Беларусі, географіі Беларусі, педагогікі і дыдактыкі, пяяньня, кооперацыі і тэатру". Атрымаў пасведчанне з запісам: „Можа займаць урад вучыцеля ў беларускай школе". Кіраўніком гэтых курсаў быў ксёндз Адам Станкевіч, а лектарамі — Максім Гарэцкі, Вацлаў Ластоўскі, Клаўдзій Дуж-Душэўскі[57]. У 1919 г. Пётр Васілевіч друкаваўся ў гродзенскай беларускай газеце „Беларусь". У 1924 г. яму было ўжо 33 гады, і, па звестках польскай паліцыі, ён знаходзіўся ў Маскве. Такім чынам, Русілка і Васілевіч належалі да той часткі мясцовай інтэлігенцыі сялянскага паходжання, якая пастанавіла далучыцца да ўзброенай барацьбы.

У кастрычніку 1922 г. у прыналежнасці да партызанкі быў абвінавачаны жыхар вёскі Бершты Аляксандр Мілінкевіч. Паводле паведамлення Аддзела II Генеральнага штаба: „Na mocy poufnych informacji Milinkiewicz jest organizatorem oddziałów partyzanckich białoruskich i wywiadowcą, często jezdzi do sztabu IV grupy partyzantów w Mereczu na Litwie, gdzie cały czas spędza z naczelnikiem tego sztabu Razumowiczem […], również często przebywa w towarzystwie agentów Razumowicza; partyzanci w Mereczu nazywają Milinkiewicza «swoim człowiekiem», który im dużo pomaga".

Аляксандр Мілінкевіч быў цікавай асобай. Да вайны ён жыў у Санкт-Пецярбургу і працаваў на чыгунцы, г. зн. належаў да эліты рабочага класу. Пасля выбуху рэвалюцыі вярнуўся ў родную вёску разам з жонкай, настаўніцай па прафесіі. Такім чынам, Мілінкевіч належаў да новай сацыяльнай групы ў заходнебеларускай вёсцы, прадстаўнікі якой прайшлі

[56] ДАГВ, ф. 689, воп. 1, спр. 70, арк. 117.
[57] Тамсама, арк. 135.

працэс своеасаблівай рээміграцыі. Выехалі ў свой час з вёскі ў горад і добра там адаптаваліся, а ў выніку рэвалюцыйных падзей вярталіся да сваёй малой Радзімы, аднак цяжка было ім зноўку адаптавацца да звыклага сялянскага жыцця. Таму яны імкнуліся заняць высокія пазіцыі ў вясковай супольнасці, дзякуючы ведам і досведу з гарадскога жыцця. Мілінкевіч на допыце прызнаў, што сапраўды бываў у сваім прыватным інтарэсе ў Мерачы і атрымліваў пропуск у штабе партызанаў, а Разумовіч (Хмара) прапанаваў яму працаваць на партызан і здабываць інфармацыю пра польскія войскі ў Гродне, але ён адмовіў[58]. З-за адсутнасці доказаў Мілінкевіча неўзабаве выпусцілі з турмы, і ён адразу ўцёк у Літву, дзе прымаў удзел у тамтэйшым беларускім руху[59].

Не ўсе прадстаўнікі мясцовай інтэлігенцыі падтрымлівалі ідэю ўзброенай барацьбы супраць Польскай дзяржавы. Існавалі і цалкам легальныя магчымасці дзейнасці. Выдатны шанс нацыянальнай агітацыі давалі парламенцкія выбары восенню 1922 г., якія сталі першымі ў гісторыі ўсеагульнымі выбарамі для жыхароў Заходняй Беларусі. Лідары беларускіх палітычных арганізацый пастанавілі далучыцца да выбарчага Блока нацыянальных меншасцей разам з яўрэямі, немцамі і ўкраінцамі.

Дастакова хутка аформіліся лакальныя структуры гэтага блока, якія пачалі праводзіць агітацыю на карысць сваіх кандыдатаў. Напрыклад, у верасні 1922 г. у Гродне быў утвораны Беларускі выбарчы камітэт[60], а неўзабаве паўсталі яго філіі амаль ва ўсіх гмінах павета. У Гродзенскай выбарчай акрузе беларускімі кандыдатамі па спіску № 16 (Блок нацыянальных меншасцей) сталі Сяргей Баран і вышэйзгаданы Аляксандр Сініла з Берштаў. Выбарчую кампанію яны пастанавілі праводзіць пад наступнымі лозунгамі: „Хочаш, каб уся тутэйшая зямля дасталася тутэйшаму працоўнаму сялянству? Хочаш школы ў роднай мове? Хочаш, каб уся адміністрацыя была свая, тутэйшая, каб урадоўцамі былі нашы людзі? Хочаш служыць у войску ў сваім родным краі? Хочаш быць гаспадаром на сваёй зямлі, хочаш аўтаноміі нашага краю з сваім Соймам у Вільні?”[61].

У тых мясцовасцях, дзе быў пашыраны партызанскі рух, гэты спіс № 16 атрымаў безумоўную перамогу[62]. Напрыклад, у Берштаўскай гміне вынікі выбараў былі наступныя: № 1 (Polskie Stronnictwo Ludowe „Piast”) —

58 LCVA, f. 127, a. 1, b. 84, l. 15.

59 Неўзабаве Мілінкевіч вярнуўся ў сваю вёску, бо ў 1925 г. ён ужо працаваў памочнікам гміннага пісара ў Берштах, а пасля звальнення з прычыны палітычнай нядобранадзейнасці перабраўся ў Гродна, дзе працаваў у мясцовым аддзяленні апазіцыйнай „Gazety Chłopskiej”, на той час органа „Stronnictwa Chłopskiego”.

60 Л. Глагоўска, *З дзейнасці беларускіх парламентарыяў на Гродзеншчыне ў 1922–1930 гг.* [у:] *Культура Гродзенскага рэгіёну: праблемы развіцця ва ўмовах поліэтнічнага сумежжа,* Гродна 2001, с. 133.

61 „Беларускі звон”, 1922, № 30, с. 2.

62 ДАГВ, ф. 59, воп. 1, спр. 6, арк. 27, 33.

204 галасы, № 2 (Polska Partia Socjalistyczna) — 2, № 3 (Polskie Stronnictwo Ludowe „Wyzwolenie" i „Lewica Ludowa") — 119, № 5 (Związek Proletarjatu Wsi i Miast) — 35, № 7 (Unia Narodowo-Państwowa) — 3, № 8 (Chrześcijański Związek Jedności Narodowej) — 48, № 10 (Unia Narodowo-Państwowa) — 2, № 12 (Polskie Centrum) — 38, № 16 (Blok mniejszości narodowych) — 1 064[63].

Такім чынам, за Блок нацыянальных меншасцей у гэтай гміне аддалі свае галасы 70,2% з тых, хто прыйшоў на выбарчыя ўчасткі. На другім месцы аказалася PSL „Piast" — 13,5%, на трэцім PSL „Wyzwolenie" і „Lewica Ludowa" — 7,9%. За польскія палітычныя групоўкі левага кірунку PSL „Piast" і PSL „Wyzwolenie" і „Lewica Ludowa" галасавалі пераважна жыхары каталіцкіх беларускамоўных вёсак. Пераможца выбараў па ўсёй краіне, а таксама і па Гродзенскай выбарчай акрузе — „Chrześcijański Związek Jedności Narodowej" — атрымаў у Берштаўскай гміне толькі 3,2% галасоў. Цікава, што камуністычны „Związek Proletarjatu Wsi i Miast" здабыў яшчэ менш — 2,3%.

У красавіку-траўні 1925 г. у Гродне прайшоў судовы працэс, на якім 67 асоб былі абвінавачаны ў прыналежнасці да беларуска-літоўскага партызанскага руху. Амаль усе абвінавачаныя з'яўляліся сялянамі і паходзілі з вёсак. Толькі двое жылі ў Гродне, але таксама мелі вясковае паходжанне. Амаль усе былі ўраджэнцамі Гродзенскага (39 чалавек) і Лідскага (24) паветаў. Самым старэйшым з абвінавачаных быў Сцяпан Язэпчык з вёскі Бершты, які меў 64 гады. Самаму малодшаму Антону Юрканісу споўнілася 18.

Паводле дадзеных беларускай газеты „Беларуская Доля", карэспандэнт якой сачыў за працэсам, пяцёра арыштаваных партызанаў — Антон Венцусь, Адольф Грык, Клеманс Валянкевіч, Эдвард Гайдзіс і Мікола Рудзяк — памерлі ў гродзенскай турме да пачатку працэсу, а яшчэ адзін — Аляксандр Басько — звар'яцеў. Карэспандэнт той жа газеты падаў дадзеныя, што паводле нацыянальнасці сярод абвінавачаных было 40 беларусаў, 20 літоўцаў, 4 палякі і 1 яўрэй[64].

У выніку працэсу да розных тэрмінаў зняволення судом былі прыгавораны 30 асоб. Самы суровы прысуд — 12 гадоў катаргі — атрымаў Леанард Казюкевіч, абвінавачаны ў падвойным забойстве ў вёсцы Шумы. Да 6 гадоў катаргі быў прыгавораны памочнік Разумовіча (Хмары) Уладзімір Бортнікаў. Па 4 гады катаргі атрымалі асобы, якіх прызналі камандзірамі мясцовых партызанскіх аддзелаў — Пётр Адаменя, Базыль Юрэчка, Ігнат Бернатовіч, Фларыян Туроніс, Дамінік Віджбель, Ян Суботнік. Астатнія атрымалі ад ад 1,5 да 3 гадоў папраўчага дому[65]. Віна 37 чалавек не была даказана, і яны выйшлі на волю.

[63] Тамсама, спр. 10, арк. 123, 129, 145.
[64] „Беларуская доля", 1925, № 29, с. 1–2.
[65] Тамсама, № 32, с. 2–3.

Табліца 2

Спіс асоб, абвінавачаных у партызанскай дзейнасці на судовым працэсе ў Гродне ў 1925 г.

п/п	Імя і прозвішча	Узрост	Месца нараджэння	Прысуд
1	Уладзімір Бортнікаў	24	Вёска Явар Марыям-польскага павета	6 гадоў цяжкай турмы
2	Леанард Казюкевіч	28	Вёска Шумы Берш-таўскай гміны Гро-дзенскага павета	12 гадоў цяжкай турмы
3	Пётр Адаменя	35	Вёска Верцялішкі Вер-цялішкаўскай гміны Гродзенскага павета	4 гады цяжкай турмы
4	Васіль Юрэчка	24	Гродна	4 гады цяжкай турмы
5	Ігнат Бернатовіч	27	Вёска Паддубы Каняў-скай гміны Лідскага павета	4 гады цяжкай турмы
6	Фларыян Тароніс	36	Вёска Даліна Каняў-скай гміны Лідскага павета	4 гады цяжкай турмы
7	Дамінік Віджбель	24	Вёска Лініца Каняўскай гміны Лідскага павета	4 гады цяжкай турмы
8	Ян Суботнік	21	Вёска Шчара, Курыло-віцкая гміна Сло-німскага павета	4 гады цяжкай турмы
9	Мікалай Апонік	37	Вёска Верцялішкі Вер-цялішкаўскай гміны Гродзенскага павета	2 гады турмы
10	Уладзіслаў Апонік	29	Вёска Верцялішкі Вер-цялішкаўскай гміны Гродзенскага павета	2 гады турмы
11	Павел Апонік	24	Вёска Верцялішкі Вер-цялішкаўскай гміны Гродзенскага павета	2 гады турмы
12	Пётр Пералайка	28	Вёска Верцялішкі Вер-цялішкаўскай гміны Гродзенскага павета	3 гады турмы

13	Міхал Хацян	30	Вёска Сікорыца Скідзельскай гміны Гродзенскага павета	2 гады турмы
14	Уладзімір Брыкач	26	Вёска Алешкаўцы Навадворскай гміны Лідскага павета	3 гады турмы
15	Максім Шаставіцкі	24	Вёска Бершты Берштаўскай гміны Гродзенскага павета	2 гады турмы
16	Сымон Грык (Грыгас)	21	Вёска Дзержалі Марцінканцаўскай гміны Гродзенскага павета	2 гады турмы
17	Антон Юрканіс	18	Вёска Мізеры Лейпунскай гміны Сейненскага павета	2 гады турмы
18	Юзаф Клімовіч	19	Вёска Кракшлі Каняўскай гміны Лідскага павета	2 гады турмы
19	Станіслаў Краўневіч	24	Вёска Пелуньцы Радуньскай гміны Лідскага павета	2 гады турмы
20	Ян Круш	37	Вёска Капянішкі Марцінканцаўскай гміны Гродзенскага павета	2 гады турмы
21	Юзаф Мішчук	25	Вёска Новы Востраў Шудзялоўскай гміны Сакольскага павета	2 гады турмы
22	Баляслаў Мішкін	24	Вёска Грыбашы Каняўскай гміны Лідскага павета	2 гады турмы
23	Міхал Моліс	33	Вёска Kруклі Каняўскай гміны Лідскага павета	3 гады турмы
24	Леанард Піленка	23	Вёска Kруклі Каняўскай гміны Лідскага павета	2 гады турмы
25	Кароль Русілевіч	22	Вёска Дубеньцы Радуньскай гміны Лідскага павета	2 гады турмы
26	Эпіфан Ушкевіч	19	Вёска Сухары Берштаўскай гміны Гродзенскага павета	2 гады турмы

27	Ян Валентукевіч	23	Вёска Свіны Лес Парэцкай гміны Гродзенскага павета	2 гады турмы
28	Юзаф Хвясько	28	Мястэчка Вялікая Бераставіца Вялікабераставіцкай гміны Гродзенскага павета	1,5 гады турмы
29	Сцяпан Шакалей	25	Вёска Кавалі Малабераставіцкай гміны Гродзенскага павета	1,5 гады турмы
30	Фёдар Дзешка	31	Вёска Плюскалаўцы Вялікабераставіцкай гміны Гродзенскага павета	1,5 гады турмы
31	Аляксандр Багатырэвіч	33	Вёска Сікорыца Скідзельскай гміны Гродзенскага павета	Віна не даказана
32	Ян Багатырэвіч	36	Вёска Сікорыца Скідзельскай гміны Гродзенскага павета	Віна не даказана
33	Францішак Борцяк	27	Вёска Лініца Каняўскай гміны Лідскага павета	Віна не даказана
34	Антон Боська	21	Вёска Алешкаўцы Навадворскай гміны Лідскага павета	Віна не даказана
35	Уладзімір Журун	21	Вёска Алешкаўцы Навадворскай гміны Лідскага павета	Віна не даказана
36	Аляксандр Бушнеўскі	34	Вёска Нашкунцы Каняўскай гміны Лідскага павета	Віна не даказана
37	Юзаф Лінкевіч	34	Вёска Нашкунцы Каняўскай гміны Лідскага павета	Віна не даказана
38	Антон Ханевіч	43	Вёска Бершты Берштаўскай гміны Гродзенскага павета	Віна не даказана
39	Міхал Язэпчык	26	Вёска Бершты Берштаўскай гміны Гродзенскага павета	Віна не даказана
40	Сцяпан Язэпчык	64	Вёска Бершты Берштаўскай гміны Гродзенскага павета	Віна не даказана

41	Уладзімір Язэпчык	28	Вёска Бершты Берш-таўскай гміны Гро-дзенскага павета	Віна не даказана
42	Мікалай Сяргейчык	24	Вёска Бершты Берш-таўскай гміны Гро-дзенскага павета	Віна не даказана
43	Міхал Цівунчык	31	Вёска Кавалі Малабе-лараставіцкай гміны Гродзенскага павета	Віна не даказана
44	Казімір Грыгас	27	Вёска Радаманцы Мар-цінканцаўскай гміны Гродзенскага павета	Віна не даказана
45	Мацей Лукшыц	47	Вёска Радаманцы Мар-цінканцаўскай гміны Гродзенскага павета	Віна не даказана
46	Казімір Грык (Грыгас)	19	Вёска Кабялі Марцін-канцаўскай гміны Гро-дзенскага павета	Віна не даказана
47	Ян Лукшыц	24	Вёска Кабялі Марцін-канцаўскай гміны Гро-дзенскага павета	Віна не даказана
48	Юзаф Сяргейчык	20	Вёска Кабялі Марцін-канцаўскай гміны Гро-дзенскага павета	Віна не даказана
49	Ян Валангевіч	19	Вёска Кабялі Марцін-канцаўскай гміны Гро-дзенскага павета	Віна не даказана
50	Сільвестр Залеўскі	25	Вёска Кабялі Марцін-канцаўскай гміны Гро-дзенскага павета	Віна не даказана
51	Казімір Мішкініс	27	Вёска Бержалі Мар-цінканцаўскай гміны Гродзенскага павета	Віна не даказана
52	Пётр Юрэчка	40	Гродна, вул. Брыгіцкая, 4	Віна не даказана
53	Казімір Мішкін	18	Вёска Кракшлі Каняў-скай гміны Лідскага павета	Віна не даказана
54	Арон Каброўскі	19	Мястэчка Марцінкан-цы Марцінканцаўскай гміны Гродзенскага павета	Віна не даказана

55	Ян Куц	20	Вёска Малыя Рыбакі Навадворскай гміны Лідскага павета	Віна не даказана
56	Аляксандр Лінкевіч	27	Вёска Малыя Рыбакі Навадворскай гміны Лідскага павета	Віна не даказана
57	Мікалай Макарэвіч	19	Вёска Малыя Азераны Галынкаўскай гміны Гродзенскага павета	Віна не даказана
58	Сымон Маркевіч	31	Вёска Малыя Азераны Галынкаўскай гміны Гродзенскага павета	Віна не даказана
59	Дамінік Мішкін	26	Вёска Міхальчуны Каняўскай гміны Лідскага павета	Віна не даказана
60	Лявон Швед	22	Вёска Міхальчуны Каняўскай гміны Лідскага павета	Віна не даказана
61	Юзаф Семеняка	25	Вёска Азёрскія Крынкаўскай гміны Гродзенскага павета	Віна не даказана
62	Уладзімір Семеняка	26	Вёска Азёрскія Крынкаўскай гміны Гродзенскага павета	Віна не даказана
63	Юзаф Шадура	28	Вёска Зінякі Навадворскай гміны Лідскага павета	Віна не даказана
64	Яш Шэлежка	20	Вёска Зінякі Навадворскай гміны Лідскага павета	Віна не даказана
65	Рыгор Жук	21	Вёска Зінякі Навадворскай гміны Лідскага павета	Віна не даказана
66	Канстанцін Шыгаловіч	21	Мястэчка Крынкі Крынкаўскай гміны Гродзенскага павета	Віна не даказана
67	Дамінік Тарашкевіч	25	Вёска Багачы Каняўскай гміны Лідскага павета	Віна не даказана

Крыніца: Lietuvos centrinis valstybės archyvas, f. 127, ap. 1, b. 84, l. 133–134, 148.

Насамрэч беларуска-літоўская партызанка не мела ніякіх шансаў на дасягненне пастаўленых мэт, а таксама і на актыўную падтрымку з боку насельніцтва. Прычыну гэтага даволі трапна вызначыў аналітык польскага генштаба, які падкрэсліў, што беларускі селянін меў ужо досыць усялякай няпэўнасці ў заўтрашнім дні, таму перспектыва новай магчымай вайны ці нейкай завірухі, якая пагражала канчатковым зруйнаваннем усяго таго, што яшчэ пасля апошніх войнаў засталося, і таго, што ён паспеў адбудаваць, яго зусім не радавала[66]. Дакументы дазваляюць заўважыць даволі выразны падзел паводле стаўлення да партызанкі сярод моладзі і старэйшага пакалення. Менавіта моладзь складала абсалютную большасць партызанаў і іх прыхільнікаў.

Уласны мемарыял пра барацьбу з антыдзяржаўнай партызанкай напісаў і знакаміты антысавецкі партызан Станіслаў Булак-Балаховіч. Адной з прычын пашырэння партызанскага руху ён лічыў поўную адарванасць паліцыі ад народа: „Policja jest odzielona jakby chińskim murem, gdyż ne znając miejscowego języka, nie utrzymuje potrzebnego kontaktu nawet z lojalną ludnością"[67]. Дзеля выпраўлення сітуацыі Булак-Балаховіч прапаноўваў набіраць у паліцыю вайскоўцаў беларускага паходжання, якія адзначыліся на тэрміновай службе: „Zapobiec temu skutecznie można, werbując do szeregów policji tych Białorusinów, służących w wojsku, którzy swoim nienagannym prowadzeniem się zasłużyli na zaufanie. Ponieważ obecnie z ludności kresowej białoruskiej nawet najlojalniejszej nikt się nie zgłasza dobrowolnie do służby w policji przeto przydzelenie wojskowych Białorusinów do policji przełamało by lody i zachęciłoby niechybnie ludzi lojalnych pragnących właściwie pracować do wstępowania w szeregi policji, a ludność miejscowa również widząc na posterunkach policiantów swych rodaków chętniej przyjdzie z informacjami i pomocą.Taktyki tej trzymała się Rosjia carska, utrzymując na terenach kresowych korpus policyjny rekrutujący się jedynie z miejscowej ludności i tylko wyższe stanowiska obsadzane były rosjananim"[68]. Другой мерай Балаховіч лічыў стварэнне і падтрымку праўладных кааператываў на беларускай вёсцы. Мемарыял Балаховіча быў разасланы паліцэйскім камендантам, але ягоныя прапановы ўладамі былі па сутнасці праігнараваны.

І тут паўстае пытанне: наколькі важную ролю ў развіцці партызанскага руху адыгрывала менавіта беларуская нацыянальная свядомасць? Даследчык Тамаш Блашчак лічыць, што ідэнтычнасць партызанаў была хутчэй „заходнерускай", якая стаяла ў выразнай апазіцыі да польскасці і польскай дзяржаўнасці[69]. Гісторык Яўген Міранович адзначае, што „людзі нават не

[66] Дзяржаўны архіў Брэсцкай вобласці (далей: ДАБВ), ф. 67, воп. 1, спр. 22, арк. 29–30.
[67] ДАГВ, ф. 17, воп. 11, спр. 1924, арк. 290.
[68] Тамсама.
[69] T. Błaszczak, *Białorusini w Republice Litewskiej*… s. 239.

надта цікавіліся тым, пад якімі лозунгамі прапануецца ім змагацца з Польскай дзяржавай, а найважнейшым ім было само змаганне”[70].

І ўсё ж, як нам уяўляецца, не варта перабольшваць абмежаванасць кругагляду тагачасных сялян, якія паспелі шмат чаго пабачыць у сваім жыцці, нават нягледзячы на маладосць. Як сведчаць крыніцы, вяскоўцы абмяркоўвалі паміж сабой партызанскую агітацыю і тую сітуацыю, у якой апынуліся. Партызаны ўсведамлялі, што змагаюцца за Беларусь, якая ўяўлялася ім ідылічнай сялянскай краінай без паліцыі, абшарнікаў і падаткаў. У агітацыйных дакументах шмат гаварылася пра незалежную беларускую дзяржаву. Напрыклад, на судовым працэсе ў Гродне была зачытана партызанская ўлётка на беларускай мове, у якой гаварылася: „[…] трэ не дапускаць асаднікаў, што зямля беларускага насялення, што трэ выгнаць войска, і калі будзе свая Беларуская Народная Рэспубліка, дык і ўсё будзе для беларусаў”[71].

Можна вылучыць шэраг аб’ектыўных фактараў, якія ўзмацнялі радыкальныя настроі на беларускай вёсцы: надзвычай цяжкае гаспадарчае становішча сялян (асабліва тых, хто вярнуўся з бежанства), высокія дзяржаўныя падаткі, дэмаграфічная сітуацыя з вялікім працэнтам моладзі ва ўзросце ад 15 да 30 гадоў (нават ваенныя страты не зліквідавалі праблему перанаселенасці беларускай вёскі). Асабліва варта адзначыць той чыннік, што адбыліся істотныя змены ў ментальнасці сялян, а найперш моладзі. Пражытае ў часы акупацыі і бежанства зрабіла вясковых хлопцаў больш дзёрзкімі і агрэсіўнымі. У асяроддзі сялянскай моладзі фармуецца культ героя-партызана, культ змагання.

У тых мясцовасцях, дзе актыўна дзейнічала беларуска-літоўская партызанка, у 1926 г. актыўна развіваецца дзейнасць Беларускай сялянска-работніцкай грамады. Напрыклад, у кастрычніку — лістападзе 1926 г. ва ўсіх праваслаўных вёсках у Берштаўскай гміне былі заснаваны гурткі БСРГ, а агульная колькасць іх сяброў дасягнула 309 чалавек[72]. Пасля забароны Грамады актывізуецца дзейнасць гурткоў Таварыства беларускай школы. Толькі ў самым канцы 1920-х гадоў беларускі нацыянальны рух пайшоў на спад, а ў 1930-я гады палітычная актыўнасць фактычна абмяжоўвалася нелегальнымі структурамі Камуністычнай партыі Заходняй Беларусі.

Як можна ацаніць вынікі беларуска-літоўскай партызанкі для мясцовага грамадства і з перспектывы развіцця беларускага нацыянальнага руху? З вайсковага пункту гледжання ўзброеная барацьба супраць Польскай дзяржавы на той момант з’яўлялася безнадзейнай авантурай. На шчасце, абышлося адносна невялікай колькасцю ахвяр. Існавалі мірныя магчымасці змагання за палітычныя і нацыянальныя правы беларускага насельніцтва, а найперш — удзел у выбарах цэнтральных і мясцовых улад, стварэн-

[70] Я. Мірановіч, *Уступ,* [у:] *Бежанства 1915 года*, Беласток 2000, с. 11.

[71] *„Беларуская Доля”,* 1925, № 32, с. 2–3.

[72] ДАГВ, ф. 38, воп. 1, спр. 19, арк. 250.

не легальных палітычных і грамадскіх арганізацый, барацьба за школу на роднай мове.

Дыверсійныя акцыі, а нават і сама агітацыя на карысць узброенай барацьбы, прадстаўлялі нагоду для дыскрэдытацыі ўсяго беларускага нацыянальнага руху і падставу для жорсткага стаўлення да існуючых легальных арганізацый з боку дзяржаўнай улады. Тая частка мясцовай беларускай інтэлігенцыі, якая падтрымала партызанку, у выніку яе ліквідацыі ў большасці сваёй вымушана была пакінуць свой край і эміграваць у Літву і СССР. Гэткі ж лёс напаткаў і шмат простых сялянскіх хлопцаў, якія ўступілі ў шэрагі партызанаў. Вельмі важным з'яўляецца і той факт, што на падзеях партызанкі не было створана прадуктыўнага для беларускага нацыянальнага руху гераічнага міфа змагання.

Разам з тым, партызанскі рух засведчыў вялікі крок у развіцці нацыянальнай самасвядомасці беларускага сялянскага насельніцтва. Прычым гэты крок быў зроблены за вельмі кароткі адрэзак часу. Да пачатку Першай сусветнай вайны гэта насельніцтва амаль не было закранута беларускай нацыянальнай агітацыяй і ўвогуле не чула нават пра саму ідэю беларускай дзяржаўнасці. А ўсяго праз некалькі гадоў бурлівых ваенных і рэвалюцыйных падзей сялянская моладзь ужо гатова была ўзяцца за зброю пад лозунгамі стварэння незалежнай Беларусі.

Siarhei Tokć. ***Białorusko-litewscy partyzanci w powiecie grodzieńskim wojw. Białostockiego i lidzkim wojew. Nowogródskiego w latach 1922–1923***

W 1922 r. na obszarze Zachodniej Białorusi powstały struktury antypolskiego ruchu partyzanckiego wspieranego zza granicy przez władze Litwy. Szczególnie silne wsparcie białorusko-litewska partyzantka otrzymała pośród ludności wiejskiej w przygranicznych powiatach grodzieńskim i lidzkim. Główny ośrodek organizacji i koordynacji grup partyzanckich znajdował się w litewskim miasteczku Merecz (Merkine). Powstał tam oddział liczący około 150 partyzantów. Byli to przeważnie mieszkańcy powiatów grodzieńskiego i lidzkiego, którzy nielegalnie przekraczali granicę polsko-litewską. Większość partyzantów stanowiła młodzież chłopska w wieku poborowym, do której dołączyła część wiejskiej inteligencji. Starsi mieszkańcy wsi odnosili się do ruchu partyzanckiego negatywnie, ponieważ mieli dosyć tej długiej wojny. Partyzanci zorganizowali wiele akcji dywersyjnych, co zmusiło władze do wykorzystania przeciwko nim regularnych oddziałów wojskowych.

Latem 1922 r. policji udało się wykryć konspiracyjną siatkę białorusko-litewskich partyzantów w powiatach grodzieńskim i lidzkim. Aresztowano około 70 osób. Wiosną 1923 r. na skutek zmiany sytuacji geopolitycznej władze Litwy straciły zainteresowanie wspieraniem ruchu partyzanckiego. Partyzanci narodowości białoruskiej znajdujący się na terytorium Litwy okazali się być niepotrzebni państwu litewskiemu. Większość z nich została zmuszona do

emigracji do ZSRR, gdzie znaczna część z nich stała się później ofiarami represji politycznych.

Wiosną 1925 r. w Grodnie odbył się proces przeciwko 67 osobom oskarżonym o udział w ruchu partyzanckim w powiecie grodzieńskim i lidzkim. Wyrokiem sądu 30 osób zostało skazanych na wyroki więzienia w różnej wysokości, resztę zaś uniewinniono. Polityczne skutki działań partyzanckich dla białoruskiego ruchu narodowego okazały się być negatywne. Władze państwowe wykorzystały je do zwiększenia kontroli nad legalnymi organizacjami społecznymi i kulturalno-oświatowymi. Badacze spierają się o motywy przyłączania się ludności wiejskiej do ruchu partyzanckiego. Wielu z nich podkreśla, że chłopi byli słabo zorientowani w sytuacji politycznej. Jednakże ruch partyzancki stanowił milowy krok w rozwoju świadomości narodowej białoruskiej ludności wiejskiej na tym obszarze. Do początku pierwszej wojny światowej miejscowa ludność niemal nie zetknęła się z białoruską agitacją narodową i nie wiedziała nic o idei białoruskiej państwowości. Zaś w 1922 r. chłopska młodzież chwyciła za broń pod hasłem utworzenia niepodległej Białorusi. Wyobrażali ją sobie jako wolny kraj chłopski, w którym nie będzie podatków i policji. Dlatego też białorusko-litewska partyzantka miała w sobie rys zbrojnych ruchów chłopskich, które miały miejsce w tamtym czasie w różnych regionach świata.

Siarhei Tokć. *Belarusian-Lithuanian partisans in the Grodno poviat, voiv. Białystok and in the Lidzki poviat, voiv. Nowogródek in the years 1922–1923*

In 1922, structures of the anti-Polish partisan movement were formed on the territory of Western Belarus. These structures were supported by the Lithuanian government. The Belarusian-Lithuanian partisans received the broadest support among the rural population in the Grodno and Lida districts. A coordination center for the partisan movement was established in the town of Merech in Lithuania. A combat partisan group was also created in Merech. The group included residents of the Grodno and Lida districts, who illegally crossed the Polish-Lithuanian border. The majority of the partisans were young people. There were also rural intellectuals. Elderly residents of the Belarusian villages had a negative attitude towards the partisan movement. People were tired after the long war. The partisans organized several acts of sabotage. The government used a regular army against them. In the summer of 1922, the police uncovered a conspiratorial network of partisans in the Grodno and Lida districts. As a result, about 70 people were arrested. In the spring of 1923, the geopolitical situation in Europe changed. The Lithuanian government lost interest in supporting the partisan movement. Partisans of Belarusian nationality were now unnecessary for Lithuania. Most of them were forced to emigrate to the Soviet Union. Later, many became the victims of political repression.

In the spring of 1925, a trial was held in Grodno against the arrested members of the partisan movement. The charges were brought against 67 people. As a result, 30 people were sentenced to various terms of imprisonment. The

political consequences of partisan activities for the Belarusian national movement were negative. The state authorities increased pressure on legal Belarusian public and cultural organizations. Historians have investigated the motivation of rural youth to join partisan units. Many authors note the weak orientation of the peasants in the political situation. However, the partisan movement reflected the growth of the national consciousness among the peasant population. Before the First World War, this population had not heard about the idea of Belarusian statehood. In 1922, the peasant youth took up arms under the slogan of an independent Belarus. The peasants presented independent Belarus as a free peasant country without police and taxes. Therefore, the Belarusian-Lithuanian partisan movement had the characteristic features of armed peasant uprisings, which have taken place in different parts of the world.

Дыскусія „Здабыткі і страты: вынікі збройнага змагання за беларускую дзяржаўнасць у 1917–1923 гг.”[1]

Удзельнікі дыскусіі: Ніна Стужынская (Менск), Яўген Мірановіч (Беласток), Тамаш Блашчак (Коўна), Аляксандр Смалянчук (Варшава — Гародня), Аляксандр Краўцэвіч (Варшава — Гародня), Ігар Мельнікаў (Менск), Генадзь Сагановіч (Варшава — Менск), Андрэй Чарнякевіч (Варшава — Гародня). Мадэратар — Алег Латышонак (Беласток).

Алег Латышонак: Шаноўныя калегі, запрашаю да размовы пра здабыткі і страты беларускай барацьбы за дзяржаўнасць, пра наступствы збройнага змагання за незалежнасць у 1917–1923 гадах.

Ніна Стужынская: Пытанне пра наступствы тагачаснай барацьбы для мяне вельмі важнае. Яшчэ нядаўна я пісала пра сімвалізм таго, што сучасны пратэстны рух у Беларусі выбухнуў у 100-годдзе Слуцкага паўстання. Можна казаць, што традыцыя супраціву жыве ў народзе.

Канешне, паўстанне было лёсавызначальнай падзеяй, якая пацвярджае суб’ектнасць Беларускай дзяржавы. На шляху незалежнай і суверэннай дзяржавы павінна быць шмат падобных доказаў яе суб’ектнага становішча.

Але з памяццю не ўсё так проста. Калі ў 1990-я гады я размаўляла з нашчадкамі ўдзельнікаў Слуцкага збройнага чыну, то колішнія дзеці паўстанцаў распавядалі пра ідэю паўстання, пра яго лозунгі, пра тое, які водгук гэта падзея мела сярод насельніцтва і які след пакінула ў гісторыі краіны. Але калі казаць пра больш шырокія колы нашых сучаснікаў, то сітуацыя выглядае інакш. Народную памяць пра паўстанне, якую захоўвалі пераважна вяскоўцы, даволі моцна падкарэктавалі спецслужбы ды іншыя карныя органы, а таксама афіцыйныя гісторыкі. Адмоўную ролю адыграла зачыненасць архіваў у савецкі час і г.д. У выніку атрымаўся каласальны разрыў паміж самой падзеяй і сучаснымі ведамі пра яе. Людзі былі пазбаўлены гістарычнай памяці, сапраўдных ведаў пра сваю гісторыю. І гэта, канешне, накладае пэўны адбітак на свядомасць сучаснікаў.

Да таго ж памяць пра паўстанне — гэта памяць пра ахвяры. І ў тым ліку пра ахвяры ўжо пасля паўстання. Так, у 1921 годзе савецкую мяжу нелегальна пераходзілі лодзінскія ці варшаўскія курсанты з беларусаў. Спачатку іх было так шмат, што іх толькі і штрафавалі. У 1924–1925 гадах пачаліся публічныя судовыя працэсы. У 1929 г. такім працэсам была „справа балахоўцаў”. І пайшло-паехала… У 1937–1938 гадах знішчылі тых, хто яшчэ застаўся ў жывых.

[1] Заключная дыскусія на онлайн канферэнцыі „Збройнае змаганне за беларускую дзяржаўнасць у 1917–1923 гг.” (13 лістапада 2020 г.).

Як фармуецца народная памяць? Гісторыя Слуцкага паўстання — гэта не толькі прыклад народнага ўздыму і патрыятызму, не толькі падзея, якая правільна арыентуе грамадства ў гістарычнай перспектыве, але гэта яшчэ і адчуванне паразы, глыбокая траўма народа. На жаль, вось гэты аспект мы нават не абмяркавалі.

Яўген Міранові́ч: Мне здаецца, што здабыткі тагачаснага ўзброенага супраціву з сучаснай нацыянальнай перспектывы значна большыя, чым іх непасрэдныя вынікі ў змаганні за незалежнасць. Можна сабе ўявіць, што было б, каб у 1918 г. не была абвешчана Беларуская Народная Рэспубліка, што было б, каб не было Слуцкага паўстання. Проста нічога не было б.

А мы ж маем наступныя пакаленні, якія ўжо ў міжваенны перыяд засвойвалі ўрокі гэтага змагання. Напрыклад, моладзь у Віленскай гімназіі навучалі людзі, якія мелі непасрэднае дачыненне да падзей, якія нядаўна адбываліся. Што запомнілі гэтыя маладыя людзі? Запомнілі барацьбу за дзяржаўнасць. Няважна, які быў вынік. У памяць увайшло, што хтосьці браў зброю ў рукі і змагаўся.

І нават працяглы савецкі перыяд бяспамяцтва не выкрасліў. Як толькі адбыўся палітычны пералом пачатку 1990-х гадоў, адразу пачалі пісаць пра ранейшае змаганне. Сотні тысяч маладых людзей даведаліся, што была іншая форма дзяржаўнасці (БНР) і была спроба вайсковага змагання за яе.

Усё ж такі міфалогія кожнай нацыі будуецца на аснове такіх падзей. Менавіта як элемент стварэння такой нацыянальнай міфалогіі падзеі 1917–1923 гадоў маюць вялікае значэнне. Мы гэта не ацэньваем належным чынам, а трэба гэта разумець.

Алесь Смалянчук: У адным з рэфератаў нашай канферэнцыі прагучала думка, што беларуская партызанка ў нечым была авантурай. А я прыгадаў, як ацэньвалі Студзеньскае паўстанне 1863 года г.зв. „літоўскія палякі" ў другой палове XIX стагоддзя. Вельмі часта згадвалі пра яго як пра авантуру, якая толькі пагоршыла стан польскай супольнасці, абярнулася ўвядзеннем „мураўёўскага" антыпольскага заканадаўства і г.д. Дарэчы, сітуацыя беларусаў таксама пагоршылася.

Сапраўды, першасныя наступствы і Студзеньскага паўстання, і партызанкі пачатку 1920-х гадоў былі трагічнымі. Усё выглядала толькі як страта. Але прайшоў час, пачалося адраджэнне Польскай дзяржаўнасці, і мы ўжо бачым міфалагізацыю Студзеньскага паўстання як трагічнага і адначасна гераічнага збройнага чыну, важнага кроку да дзяржаўнасці. У пэўны момант галоўным становіцца тое, пра што казала Ніна Стужынская ў канцы свайго выступу, а менавіта значэнне памяці. Падзеі, якім прысвечана сённяшняя канферэнцыя, з'яўляюцца велізарным здабыткам беларускай нацыі, часткай яе міфалогіі, без якой нам не абысціся.

І тут важна думаць тое, пра што казаў Андрэй Чарнякевіч у сваім выступе, а менавіта пра патрэбу навуковага падыходу да падзей і постацей ай-

чыннай гісторыі і адкрытай публічнай дыскусіі вакол іх. Трэба размаўляць пра пэўныя „цёмныя бакі” змагання і дзейнасці вядомых палітыкаў. Гэта важна, каб не займацца самападманам. Нацыянальны рух у кожнай краіне меў апрача станоўчых рыс пэўныя адмоўныя, якія не трэба ігнараваць. Інакш можам трапіць у пастку гларыфікацыі нацыянальнага руху як выключна гераічнага. Хоць з погляду суседніх народаў гэта часта выглядала зусім па-іншаму.

Тамаш Блашчак: Калі кажам пра баланс беларускай прысутнасці ў літоўскім змаганні за незалежнасць, то, напэўна, вялікі плюс будзе на літоўскім боку. Падтрымка з беларускага боку была рэальная, і літоўцы яе выкарысталі, нічога не даючы ўзамен.

Калі кажам пра памяць, то хачу адзначыць вялікую колькасць беларускіх сюжэтаў у апошнія месяцы на літоўскім тэлебачанні. Напрыклад, учора была гістарычна-папулярная перадача, тэма пра Вацлава Ластоўскага і ягоную жонку пісьменніцу Лаздзіну Пяледу. Гэта кароткі сюжэт на 10 хвілін са згадкай беларускіх жаўнераў у літоўскім войску. Апошнім часам гэта тэма стала актуальнай. Нядаўна выйшла манаграфія на літоўскай мове пра беларускія вайсковыя часткі. Пра яе ўзровень можна спрачацца, але ёсць манаграфія!

Шкада толькі, што маем шмат архіўных дакументаў, з якімі трэба працаваць, але пакуль многія тэмы не ўзнятыя. Тое, што спадар прафесар Алег Латышонак распачаў 30 гадоў таму ці нават больш, трэба працягваць. Сапраўды, можна шмат зрабіць і трэба зрабіць.

Ігар Мельнікаў: Прыгадалася гісторыя шасцігадовай даўніны, калі паблізу майго дома здымалі кліп „Хлопцы-балахоўцы” для Белсата. Мы былі ў вайсковай форме. Нехта патэлефанаваў у міліцыю. Прыехалі два аўтазакі, і нас усіх адвезлі ў аддзяленне. А там мы размаўлялі з кіраўніком, з міліцыяй. Яны кажуць: „Ну вось, вы выйшлі з апазіцыйным сцягам”. Я кажу: „Дык я з чырвона-зялёным пайшоў бы, але тады не было чырвона-зялёнага”. „Так?” — „Так,— кажу,— у 1950-я гады з’явіўся”.— „А што гэта было за паўстанне?” Я пачаў расказваць, што хлопцы за Беларусь змагаліся, за незалежнасць, што гэта не польская авантура і не бальшавіцкая. Проста за Беларусь змагаліся. І ўбачыў, што людзям цікава. Прынамсі, пра нешта задумаліся.

Праз чатыры гады пасля гэтага, у 2018 годзе ў Баранавічах адзначалі 100-годдзе БНР. Мяне запрасілі. Я таксама ў вайсковай форме паехаў. Міліцыі прыйшло больш, чым людзей. І стаяць гэтыя „таварышчы” [імітуе здымкі камерай, мае на ўвазе супрацоўнікаў КДБ]. Я пачаў расказваць. Яны камеры апусцілі і сталі слухаць.

І вось, да чаго я ўсё гэта кажу? Сапраўды, веды пра БНР, пра Слуцкі збройны чын настолькі мізэрныя ў беларускім грамадстве, што жудасна. Дзяржаве, зразумела, гэтая памяць не патрэбная, яе цікавіць толькі савецкая гісторыя. А вось грамадству вельмі патрэбная… Сёння грамадства пацягнулася да нацыянальных сімвалаў, да гісторыі Слуцкага збройнага чыну,

да вайсковай гісторыі Беларусі. І вось зараз час прыйшоў час яшчэ больш зацікавіць людзей, паказаць, кім былі паўстанцы, што гэта была за Беларуская Народная Рэспубліка.

І канешне, нейкія элементы міфатворчасці будуць прысутнічаць. Не ўсё ж у Беларусі заканчвалася паразай і знішчэннем! Перамогай быў сам факт паўстання, я так лічу. І гэта важна данесці праз навуковыя манаграфіі, папулярную літаратуру, дваровыя лекцыі, нейкія квэсты, экскурсіі. Трэба ўсе формы выкарыстоўваць. Калі здолеем гэта ўсё данесці да людзей, то атрымаем зусім іншае беларускае грамадства. Думаю, што ў гэтым накірунку мы робім досыць шмат і даволі паспяхова.

Андрэй Чарнякевіч: Сённяшняя тэма сапраўды вельмі актуальная. Лозунг „Армія з народам” — гэта галоўны лозунг той сітуацыі, якую мы маем. А трагічныя выпадкі і забойствы паказваюць, што інстытуцыянальна армія не з народам. Тым не менш думаю, што нацыянальная свядомасць у людзей, звязаных з войскам і сілавымі структурамі, усё ж прысутнічае, як і ў 1920–1921 годзе. Вось толькі манаполія на гвалт сёння не ў руках саміх беларусаў.

Мне падаецца, што для навуковага даследавання беларускага збройнага супраціву эфектыўным можа быць кампаратывісцкі падыход, менавіта параўнанне беларускай сітуацыі з бліжэйшымі суседзямі — Украінай, Польшчай, дзяржавамі Прыбалтыкі. Вядома, што Украіна ў той перыяд мела сваё войска. Нядаўна ў цэнтры Варшавы адкрылі помнік 1920-му году, дзе прысутнічае постаць Сямёна Пятлюры. Балаховіча там няма. Але для незалежнасці Украінскай дзяржавы гэты факт не адыграў вялікай ролі… Як і БНР, яна не здабыла незалежнасць у 1919–1920 гг. А вось краіны Прыбалтыкі яе дамагліся. Паміж гэтымі прыкладамі месціцца Беларусь. І тут паўстае прынцыповае пытанне: У які момант войска пачынае адыгрываць дзяржаватворчую і нацыятворчую ролю?

У гісторыі беларускага нацыяналізму вельмі не хапіла менавіта вайсковых эліт. Вядома, што яны паўставалі. Маем прыклады генерала Кандратовіча, Езавітава, іншых генералаў. Але гэта адзінкі. З іншага боку, цікава, што значная колькасць актыўных дзеячаў нацыянальнага руху 1918–1920 гг. выйшла якраз з вайсковага асяроддзя, з вайсковых камітэтаў, якія былі вынікам Лютаўскай рэвалюцыі. Але потым яны пераважна дзейнічалі не як вайскоўцы, а як грамадскія актывісты. Гэта праблема вартая даследавання. Дзякуй вялікі!

Алег Латышонак: Мне здаецца, што падзеі, пра якія мы тут гаворым, настолькі даўнія, што яны ўжо не так і важныя для фармавання нацыянальнай свядомасці. Яна сфармавалася і без гэтага ці ў вялікай ступені без гэтага. Маю на ўвазе тое, што людзі адчуваюць сябе беларусамі. Я, калі пачынаў працу над гісторыяй беларускіх вайсковых фармаванняў і, перш за ўсё, гісторыяй войска Булак-Балаховіча, у пэўным сэнсе адказваў на грамадскі запыт пра герояў. Да мяне звярнуліся з беларускага студэнцкага руху:

„Хлопцам патрэбны героі. Вось быў такі Булак-Балаховіч". Так, я тых герояў і шукаў. Думаю, што спрычыніўся да таго, каб у свядомасць людзей увайшоў факт гэтага змагання за Беларусь. Асабіста мяне ў свой час вучылі, што ніхто за яе не змагаўся, апрача бальшавікоў.

Але, з другога боку, я выразна бачу, калі гаворка ідзе пра Балаховіча, што ён авантурыст. Будзем шчырымі. Ніякі беларускі міф на ім не павінен быць збудаваны. Я таксама перакананы, што мы не адказваем за тыя пагромы, якія рабілі ў абсалютнай большасці не беларусы. Вядома, што яны складалі толькі каля 20% усяго войска Балаховіча. З тым, што рабілі гэтыя адсоткі, мы павінны разлічыцца. Але за ўсе тыя „маскоўскія пагромы" беларусы не нясуць адказнасці.

Я лічу, што тое збройнае змаганне абышлося беларусам адносна невялікім коштам. Яно не было вялікае і вялікім коштам не абышлося. Магчыма, найбольш за гэта заплаціла Случчына, заплаціла высяленнямі і расстрэламі. Бальшавікі пазабівалі беларускіх дзеячаў, выселілі вёскі і засценкі. Але, як сказаў прафесар Міраловіч, важна, што паўстанне адбылося, што хтосьці за Беларусь змагаўся. Сёння мы ведаем, да чаго можам звярнуцца…

Што датычыць памяці пра Слуцкі збройны чын, то я лічу, што вялікую памылку зрабілі адраджэнцы пачатку 1990-х гг., якія пачалі святкаваць Дзень беларускай вайсковай славы 8 верасня, у дзень бітвы пад Оршай (1514). А Слуцкае паўстанне неяк адышло на другі план. Я лічу, што беларусы павінны ганарыцца толькі тым, што яны зрабілі менавіта як беларусы. Адпаведна для мяне гэта паўстанне заўсёды было найважнейшым. Але мусім усведамляць, што гэта было даўно.

Я прыхільнік тэорыі, што на грамадства дзейнічае толькі тое, што адбылося прыблізна гадоў 70 таму і не пазней. Важна, каб былі жывыя сведкі тых падзей. Для мяне былі вельмі важнымі сустрэчы з жывым слуцкім паўстанцам і беларускімі партызанамі, якія змагаліся за БНР на Беласточчыне. Нам вельмі цяжка знайсці штосьці пазнейшае. Вядома, чым скончылася Другая сусветная вайна і як пераможцы будавалі яе міф. Да таго ж тыя, што змагаліся, шчыра ці не шчыра, на боку Гітлера, не былі рэабілітаваны. Думаю, што сённяшнімі ахвярамі беларусы наноў будуюць сваю памяць, бо без памяці пра тых, што змагаліся за Беларусь, моцнае грамадства не збудаваць.

Алесь Краўцэвіч: Мы цалкам слушна шмат гаворым пра страты, але таксама трэба казаць пра здабыткі. І, хіба, найвялікшым здабыткам усіх гэтых вялікіх і малых праяў барацьбы ад Слуцкага збройнага чыну да паасобных дзеянняў партызанкі з'яўляецца тое, што сёння мы маем дзяржаву. І гэта дае надзею, што змагарскі чын не будзе забыты. Ён застанецца ў гістарычнай палітыцы, у нацыянальнай памяці. І тут шмат залежыць ад гісторыкаў, якія займаюцца найноўшым перыядам. Чым больш будзе грунтоўных даследаванняў, тым большым здабыткам стане гэтае збройнае змаганне за Беларусь.

Таксама хачу падыскутаваць з апошняй тэзай Алега Латышонка, што нібыта дарэмна Днём вайсковай беларускай славы зрабілі 8 верасня. Мне

здаецца, што патрыятычныя стэрэатыпы нацыянальнай памяці не так лёгка змяняюцца. Іх цяжка стварыць, але нашмат лягчэй выкараніць. Як, напрыклад, бальшавікі выкаранілі памяць пра Слуцкі чын. І гістарычная памяць народа-нацыі не канцэнтруецца толькі ў тым, што памятаюць жывыя людзі, яна канцэнтруецца па ўсёй мінуўшчыне. Глядзіце, як нашы суседзі-палякі святкуюць сярэднявечную бітву пад Грунвальдам! Гістарычная памяць складаецца не толькі з найноўшай гісторыі, падзеі якой яшчэ памятае старэйшае пакаленне.

Праца даследчыкаў найноўшага перыяду гісторыі ў нечым больш складаная, а ў нечым лягчэйшая, чым у гісторыкаў-медыявістаў. У нас значна менш гістарычных крыніц, а ў вас шмат архіваў, дзе можна знаходзіць новыя дакументы. Я вельмі спадзяюся, што каласальная праца даследчыкаў найноўшага перыяду гісторыі Беларусі калі-небудзь аформіцца ў грунтоўную, літаратурна апрацаваную сінтэзу. Хочацца, каб, напрыклад, той жа гісторык-медыявіст Краўцэвіч мог узяць у рукі і прачытаць гэтыя 2–3 тамы. Не кажу ўжо пра людзей, якія не маюць гістарычнай адукацыі. Дзякую!

Алег Латышонак: Я гаварыў не пра гістарычную памяць, а пра эмоцыі, якія выклікае памяць пра пэўныя падзеі. Тое, што я сказаў, тычыцца толькі эмоцый. Напачатку 1990-х гг. яшчэ жылі людзі, якія памяталі Слуцкае паўстанне, і яно выклікала эмоцыі. Бітва пад Оршай ужо не можа выклікаць эмоцый. Таксама як Грунвальд. Грунвальд — гэта забава, гэта не памяць. Я так гэта ўспрымаю. Сам займаўся арганізацыяй канцэнтрацыі на Грунвальд. Вялікіх нацыянальных эмоцый Грунвальд не выклікае. Ужо і Слуцкае паўстанне іх не выклікае, бо даўно было. Без эмоцый не будзе міфа, эмоцыі выклікаюць нядаўнія або сённяшнія падзеі.

Алесь Смалянчук: Не пагаджуся, што ў 1990-я гады Слуцкаму паўстанню не ўдзялялі належнай увагі. Насамрэч удзялялі. І першыя гістарычныя працы пра збройны чын, і першыя зборнікі дакументаў з'яўляюцца якраз у тыя часы. Тады шмат было зроблена. Але Слуцкае паўстанне ўсё ж прайграла, пацярпела паразу. Затое Аршанская бітва, прынамсі, як уяўлялася асабліва ў 1990-я гады, была вялікай перамогай. Да таго ж гэта быў час, калі эпоха Вялікага Княства Літоўскага, дзякучы працам Міколы Ермаловіча, фактычна напоўніла цалкам беларускую гістарычную памяць. XX стагоддзе з гэтага неяк выпала. І на жаль, па сённяшні дзень яно туды не вярнулася. Выключэнне складае толькі БНР, якая пастунова становіцца важным месцам памяці і ўсё больш успрымаецца як рэальная альтэрнатыва пракрэмлёўскай БССР. Ды яшчэ ў афіцыйнай гістарычнай палітыцы ўвесь час „раскручваецца" гісторыя г. зв. „Вялікай Айчыннай вайны" і г.д.

Між тым памяць пра змаганне за дзяржаўнасць у XX стагоддзі, канешне, надзвычай важная, калі думаць пра будучыню дзяржавы і яе народаў. Дзякуй.

Генадзь Сагановіч: Я з вялікай цікавасцю праслухаў усе рэфераты і выступы ў „круглым стале". Мяне асабіста закранула, што Алег Латы-

шонак палічыў памылкай выбар Аршанскай бітвы як сімвала беларускай вайсковай славы. Паколькі я быў сярод людзей, якія тады рабілі выбар, то хачу яго патлумачыць. Мне падаецца, што ў тым кантэксце не было ніякай памылкі, бо пагроза для беларускай ідэнтычнасці была толькі з усходу, толькі з Расіі. А пасля распаду Савецкага Саюза быў пэўны вакуум сваёй гераічнай гісторыі, сваёй вайсковай славы. Менавіта таму Аршанская бітва ўсё ж была найлепшым выбарам.

А тая тэорыя, пра якую казаў Алег Латышонак, гэта тэорыя іншага вымярэння памяці, магчыма, памяці камунікатыўнай. Для яе жыцця сапраўды максімальны тэрмін — 70–80 гадоў, магчыма — да 100 гадоў. Але памяць нацыі — гэта культурная памяць! Для яе час вечны. Тут ужо не істотна, колькі прайшло гадоў. Можа тысяча, можа дзве тысячы. У культурнай памяці важнасць вызначаецца патрэбамі грамадскага жыцця, а не часавай адлегласцю ад падзеі. Гэта памяць ствараецца інстытуцыямі. І яна эмацыйна можа перажывацца не слабей, а мацней, чым камунікатыўная. Якраз яна стварае трывалую ідэнтычнасць нацыі.

Таксама мяне закранула думка, што мы, гісторыкі, нібыта займаемся стварэннем міфа. Думаю, што гэта не наша справа. Наша справа — крытычная рэфлексія. Міф і без нас будзе створаны грамадствам. Мы ж, як гісторыкі і як даследчыкі, можам толькі карэктаваць гэтыя міфы. Прыблізна так, як слушна казаў Алег Латышонак, каб не было міфаў, збудаваных на фальшывых постацях і фальшывых героях.

Андрэй Чарнякевіч: Так сталася, што напачатку гэтага года, яшчэ да выбуху пандэміі ковіда і да беларускіх пратэстаў, я з часткай калег, якія сёння ўдзельнічаюць у канферэнцыі, быў з кароткім візітам у Швецыі. І вось, вяртаючыся назад, мы шмат размаўлялі з прафесарам Генадзем Сагановічам. Між іншым ён распавёў пра працу над артыкулам пра Слуцк у час вайны XVII стагоддзя. Яго аповед зрабіў на мяне неверагоднае ўражанне. Я вельмі чакаю гэты тэкст, бо з таго, што я пачуў, высвятляецца, што падзеі 1919–1921 гг. на Случчыне не паўсталі на пустым месцы. Можна шукаць іх карані ў сялянскіх рэформах, звяртаючыся да працы Сяргея Токця, а можна паглыбіцца ў больш старадаўнюю гісторыю. Для мяне відавочна, што абмяжоўвацца толькі XX стагоддзем нельга. Гэта моцна звужае перспектыву. Дзякуй вялікі.

Аляксандр Краўцэвіч: Хачу запытаць Генадзя Сагановіча. Ты сапраўды лічыш, што стварэнне міфа не з'яўляецца задачай гісторыка, што наша справа — рэфлексія і навуковая карэкцыя міфа? Я правільна зразумеў?

Генадзь Сагановіч: Слушна. Мы не павінны заходзіць у сферу памяці. Наша месца ў сферы акадэмічнай навукі. Гэта значыць, што нашым правілам ёсць крытычны падыход. У памяці зусім іншыя правілы гульні.

Аляксандр Краўцэвіч: Я з гэтым абсалютна не магу пагадзіцца. Упэўнены, што якраз задачай прафесійных гісторыкаў з'яўляецца прафесій-

нае фармаванне гістарычнай памяці. Спашлюся на прыклад, які ты сам прыводзіў, калі распавядаў пра свой удзел у выбары Аршанскай бітвы як галоўнай падзеі для Дня беларускай вайсковай славы. Гэта якраз прыклад удзелу прафесійнага навукоўца ў фармаванні нацыянальнага міфа. Вельмі добра, калі навуковец у гэтым фармаванні ўдзельнічае ад пачатку. Многія міфы ствараюцца хаатычна, стыхійна. Яны вельмі часта неадэкватныя, і цяжка іх потым змяніць. Прыкладам можа быць міф „беларускага героя" Булак-Балаховіча або міф камуніста Пятра Машэрава, якія паўсталі без удзелу прафесійных навукоўцаў.

Я лічу, што мы не проста можам удзельнічаць у стварэнні нацыянальнага міфа, а гэта ёсць наш прамы абавязак. У гэтым выпадку міф будзе мець пад сабой рэальныя навуковыя падставы, будзе зроблены дабротна і прафесійна. Перакананы, што мы абавязаныя ўдзельнічаць у стварэнні нацыянальных міфаў як навукоўцы і падыходзіць да гэтага з навуковага пункту погляду. Дзякую.

Генадзь Сагановіч: Не трэба блытаць паняцці. Мы пра розныя рэчы гаворым. Я маю на ўвазе, што памяць і гістарычная навука — гэта дзве розныя актыўнасці. Памяць па прыродзе сваёй суб'ектыўная. Гістарычная навука, якой мы займаемся, прадукуючы веды, імкнецца да аб'ектыўнасці, карыстаецца навуковымі метадамі, мае ўласную працэдуру даследавання. І мы гаворым не ад першага імя. Гэта памяць заўсёды гаворыць ад „Я". Яна атаясамліваецца з падзеямі. Мы гэта не павінны сабе дазваляць. Іншая рэч, што мы таксама людзі, якія маюць розныя ўстаноўкі. Вось і ўсё. Дзякуй!

Яўген Міранович: Цікавая дыскусія пачалася. Перш за ўсё мы, як гісторыкі, павінны пісаць гісторыю. А ў гісторыі павінна быць, як у кожнай навуцы: 2+2=4. Нельга прыдумляць, што павінна быць 6 або 8. Іншая справа, як даўно даведзена, што гісторыяй можна карыстацца па-ўсялякаму. Найлепшую нацыянальную палітыку можна будаваць толькі на праўдзівай гісторыі.

Аднак нацыю на аснове гісторыі немагчыма збудаваць. Вакол Беларусі ўсе будуюць нацыі на міфах. Паглядзіце расійскія, польскія, украінскія, літоўскія падручнікі. Там няма ніякай гісторыі. Там толькі набліжэнне да гісторыі. Гляньце на падручнікі гісторыі Вялікабрытаніі, Францыі, Бельгіі. Што яны маюць супольнага з гісторыяй? Гісторыя занадта кашмарная, каб на аснове яе будаваць нацыю. Трэба выбраць штосьці з гісторыі. Яна павінна быць абмытая, чысценькая. Усе гэта робяць.

У нас не павінна быць такой дыскусіі. З гісторыі проста бяруцца нейкія факты, якія паказваюць у прывабным выглядзе ўласную нацыю. І толькі! Сёння мы гаворым пра вельмі складаны перыяд, пра пераломны час. Праўду кажучы, у тых падзеях нічога вялікага не было. Але ёсць знакамітая аснова для пабудовы міфа. Давайце карыстацца гэтым. І не трэба саромецца, бо ўсе карыстаюцца гісторыяй.

Алег Латышонак: Але не мы гэтым павінны карыстацца?

Яўген Мірановіч: Так, не мы, не гісторыкі. Я гавару пра тое, што беларусы як нацыя павінны карыстацца міфам. Але не гісторыкі яго ствараюць! Мы павінны пісаць гісторыю. Гісторыя сама ў сабе не надта прывабная. Які перыяд гісторыі ні возьмеш, нецікава ён выглядае. Дастаткова зблізку глянуць на людзей, прачытаць іх шчырыя выказванні… Я маю ўжо так шмат гадоў, што канчаю даследчыцкі перыяд. Але памятаю, калі ўваходзіш у архіў, зазірнеш там у нейкую сакрэтную стэнаграму размоў, дзе прамаўляюць генералы, высокапастаўленыя ўраднікі — і ўбачыш, якімі словамі яны карыстаюцца… Гэта ж кашмар! Але гэта праўдзівая гісторыя.

Апошнім часам я цікавіўся партызанкай на тэрыторыі Беларусі і пастаянна сустракаў дакументы, якія не на машынцы набраныя, а напісаныя ад рукі. Яны даносяць праўду. Там сапраўдныя эмоцыі. Мы, як даследчыкі, павінны гэта выкарыстаць і перакласці гэта на мову, зразумелую для ўсіх. Але вынік можа быць і станоўчы, і адмоўны. Выбар залежыць ад таго, у чым заключаюцца патрэбы нацыі ў дадзены момант. Зразумела, што сёння ёсць праблема з самой беларускай нацыяй. Але я думаю, што гісторыя сучасных падзей адыграе таксама вялікую ролю. Гэта відавочна.

Алег Латышонак: Калі зайшла размова пра архівы, то я падумаў, што без нармальнай дзяржавы мы гэтага ўсяго не зробім. Патрэбны дзясяткі і сотні дысертацый на тэмы, пра якія мы гаварылі. Тут маем толькі вузкі хранalагічны адрэзак, колькі пад сілу аднаму чалавеку зрабіць. Але адзін чалавек панарамы не створыць. Неабходны даследаванні ўсіх партызанскіх атрадаў, усіх збройных фармаванняў… Крыніцы для гэтага існуюць.

Я, напрыклад, з фільма Белсата даведаўся, як ваявала беларуская дывізія ў Адэсе. Але гэта тэма не для кароткага фільма, а для грунтоўнай дысертацыі. А дзе біяграфіі нашых дзеячаў? Не маем біяграфій нават прэм’ер-міністраў БНР. А што гаварыць пра іншых?! Ніводны вайсковец не стаў героем сур’ёзнай манаграфіі.

Я разумею, што мы павінны заахвочваць сябе да працы. Але ж гэтыя даследаванні мы не зробім без падтрымкі на дзяржаўным узроўні, без дзяржаўных інстытутаў. Гэта немагчыма. Напэўна, мы можам уплываць на грамадскае меркаванне і лічыць, што наша праца не прайшла марна. Тое, што мы нават малымі групкамі даследчыкаў сустракаліся, чыталі даклады, дыскутавалі, усё гэта якраз можа служыць матэрыялам для пабудовы міфа. Але асноўнае даследаванне гісторыі яшчэ перад намі.

Яўген Мірановіч: Калі казаць па шчырасці, то мы павінны ведаць, што на наш адзін артыкул ёсць дваццаць артыкулаў, якія пашыраюць міфалогію іншых нацый, іншых палітычных цэнтраў.

Алег Латышонак: Не дваццаць, а сто!

Яўген Мірановіч: Магчыма, нават тысяча. Залежыць ад тэмы. Згаджаюся, што толькі дзяржаўныя структуры могуць вырашаць асноўныя задачы

гістарычных даследаванняў. Толькі дзяржава гэта можа вырашаць, і яна мусіць быць манапалістам у фармаванні міфалогіі. Сучасная дзяржава — найважнейшае дасягненне беларусаў. Раней ці пазней яна абавязкова стане сапраўды беларускай. Галоўнае, што інструмент ужо ёсць.

Алег Латышонак: Шаноўныя калегі, прыйшоў час закрыць нашу дыскусію. Вельмі цешуся, што ў нас атрымалася сустрэцца і шчыра паразмаўляць. Аказваецца, нават анлайн-форма дае магчымасць абмену думкамі. Лічу, што наша сустрэча была надзвычай плённай, і спадзяюся, што ўсе мы яшчэ не раз сустрэнемся. Дзякую ўсім!

ДАКУМЕНТЫ

Pułkownik Aleksander Uspienski i jego wspomnienia o Pierwszym Białoruskim Pułku Piechoty w Grodnie

Biografia Aleksandra Arefjewicza Uspienskiego (1876–1951), pomimo jego niewątpliwych zasług dla białoruskiej wojskowości, nie doczekała się dotychczas opracowania w białoruskiej historiografii, podobnie sprawa wygląda z perspektywy litewskiej. O jednym z twórców litewskiego wojska, działającego na jego rzecz praktycznie od pierwszych tygodni jego tworzenia, wiemy niewiele, a wiedza ta ogranicza się praktycznie do oficjalnych zapisów z kariery A. Uspienskiego jako wojskowego.

Oprócz zasług na gruncie wojskowości dał się on poznać jako sprawny literat. W latach trzydziestych ukazały się trzy tomy jego wspomnień wojennych, które doczekały się kilku przekładów. Tom pierwszy „Na wojnie", wydany w Kownie w języku rosyjskim[1], doczekał się przekładu na język czeski[2] i litewski[3]. Potwierdza to, że książka okazała się ogromnym sukcesem wydawniczym, spotkała się z wieloma niezwykle pochlebnymi recenzjami zarówno zawodowych wojskowych (płk Vladas Skorupskis), jak i profesjonalnych literatów (Kazys Binkis). W przedmowie do kolejnej części swoich wspomnień A. Uspienski przywołuje wiele listów zawierających pozytywne opinie o jego książce, które napływały od przedstawicieli rosyjskiej emigracji z całego świata. Wstęp do litewskiego wydania książki napisał gen. Silverstras Žukauskas, który w okresie tworzenia Wojska Litewskiego, w grudniu 1918 roku krótko pełnił funkcję Ministra Obrony Kraju, a w okresie walk o niepodległość m. in. głównodowodzącego wojska i szefa Sztabu Generalnego.

W 1933 roku ukazały się dwa kolejne tomy wspomnień pod tytułem „W niewoli" obejmujące odpowiednio lata 1915–1916[4] i 1917–1918[5]. Czwarty tom wspo-

1 А. А. Успенский, *На войне. Восточная Пруссия — Литва. 1914–1915*, Каунас 1932.
2 A. Uspenskij, *„Ve válce" Východní Prusko — Litva r. 1914–1915: vzpomínky důstojník*a, Praha 1934.
3 A. Uspenskis, *Didžiajame kare. Lietuva — Rytų Prūsija 1914–1915 m. karininko atsiminimai su Didž. karo vaizdais ir kovų schemomis*, [Kaunas] 1935.
4 А. А. Успенский, *В плену. Воспоминания офицера,* ч. 1. 1915–1916, Kaunas 1933.
5 А. А. Успенский, *В плену. Воспоминания офицера*, ч. 2. 1917–1918, Kaunas 1933.

mnień „W Litwie" miał obejmować okres służby w Wojsku Litewskim i podobno był już w przygotowaniu, nie ukazał się jednak drukiem i na chwilę obecną nie udało się ustalić, na jakim etapie zatrzymały się prace nad nim. Do literatury wspomnieniowej należy zaliczyć również prezentowany czytelnikowi tekst „Pierwszy Białoruski Pułk w Grodnie i jak został rozbrojony przez Polaków. (1.XI.1918–17. VIII.1919)", który ukazał się drukiem w języku litewskim w 1925 roku w pierwszym tomie czasopisma „Karo archyvas" (Archiwum wojskowe)[6]. Możliwe, że na potrzeby oddzielnej książki autor miał zamiar przygotować jego szerszą wersję. W drugiej połowie lat trzydziestych w obliczu zbliżającego się dwudziestolecia niepodległej Litwy, wielu twórców litewskiej państwowości, a w szczególności wojskowości, pisało i publikowało swoje wspomnienia[7].

Prezentowany tekst jest, zdaje się, jedynym tłumaczeniem twórczości A. Uspienskiego na język białoruski. Chociaż publikacja w „Ranicy" nie zawiera informacji o samym autorze przekładu, to dzisiaj już udało się jego ustalić. Tłumaczenie wspomnień płk. A. Uspienskiego zostało wykonane przez mjr. Aleksandra Rużańcowa (1893–1966), który w czasie pierwszej okupacji sowieckiej i podczas okupacji niemieckiej, po zwolnieniu ze służby w Wojsku Litewskim, zaczął opracowywać materiały do dziejów białoruskich oddziałów w Wojsku Litewskim, wygłosił kilka wykładów w wileńskim Białoruskim Towarzystwie Naukowym, aktywnie współpracował zarówno z wydawaną pod okupacją prasą litewską, jak i białoruską (berlińska „Ranica" i wileński „Biełaruski Hołas")[8]. W ramach tego prywatnego projektu powstało m. in. tłumaczenie wspomnień („Успаміны з жыцця 1 Беларускага поўка ў Горадні (Gardinas) палкоўніка Літоўскага войска Лаўрэнцьева"[9]) i, zapewne, niniejszy tekst.

Przekład zasadniczo oddaje treść opublikowanego wariantu litewskiego, widać jednak znaczne ingerencje w tekst, zapewne ze strony redaktorów samej „Ranicy". Z tekstu usunięto wszelkie wzmianki o społeczności żydowskiej Grodna, która w litewskim tekście pojawia się dość często. W tym czasie szeroko dyskutowano kwestię żydowskiej autonomii kulturalnej w Litwie, a samych Żydów na równi z Białorusinami uważano za sojuszników we wzrastającym konflikcie z odradzająca się Polską.

„Ranica" była białoruskojęzyczną gazetą wydawaną w Berlinie od grudnia 1939 roku do marca 1945 roku przez Białoruskie Przedstawicielstwo, organizację pomocową funkcjonującą przy Ministerstwie spraw wewnętrznych Rzeszy Niemieckiej. Na jego czele, a zarazem na czele redakcji, stanął Fabian Akińczyc

---

6 A. Uspenskis, *I-as gudų pulkas Gardine ir kaip jis tapo lenkų nuginkluotas (1918.XI.1–1919. VIII.17)*, „Karo archyvas", 1925, p. 161–177.

7 A. Uspenskis, *Baltgudžių dalių veikla*, [w:] *Savanorių žygiai: Neprikalusomybės karų atsiminimai*, t. 1, red. P. Ruseckas, Kaunas 1937, p. 203–212.

8 Zob. A. Антонаў, *Аляксандр Ружанцоў: Накіды да біяграфіі*, „Беларускі гістарычны агляд" 2009, т. 16, сш. 2, с. 504–506.

9 Wersja litewska opublikowana jeszcze w 1923 r. Zob.: „Musų Žinynas" 1923, t. V, nr 15, p. 485–486.

(1886–1943), jeden z twórców powstałej w 1933 roku Białoruskiej Partii Narodowosocjalistycznej. Po delegalizacji partii przez władze polskie w 1937 roku, F. Akińczyc wyjechał do Berlina, gdzie zgromadził wokół siebie grupę kolaborantów współpracujących z władzami Rzeszy. Linia polityczna „Ranicy" opierała się na ścisłej współpracy z Rzeszą, stąd w niepodpisanym słowie wstępnym od tłumacza, odwołania do budowy Nowej Europy i roli w nim narodu białoruskiego.

Poza wspomnieniami płk A. Uspeński był autorem broszury „Jak należy uczyć żołnierzy strzelania. Praktyczne porady dla dowódców kompanii i plutonów", wydanej w 1926 roku, czyli jeszcze w czasie aktywnej służby w wojsku[10].

***

Zgodnie z dokumentami litewskimi Aleksander Uspienski urodził się 11 sierpnia 1872 roku w Wilnie, chociaż niektóre źródła podają również jako miejsce urodzenia miasto Galicz w guberni kostromskiej[11]. Na pewno w Wilnie spędził lata młodzieńcze, ukończył pięć klas Wileńskiego Seminarium Duchownego, jednak zamiast kariery prawosławnego duchownego wybrał karierę wojskową[12]. W dniu 6 sierpnia 1891 roku wstąpił jako ochotnik do 108. Saratowskiego Pułku Piechoty, skąd został skierowany na naukę do Wileńskiej Szkoły Wojskowej, którą ukończył 6 sierpnia 1894 roku w stopniu podchorążego i został skierowany na służbę do 106. Ufimskiego Pułku Piechoty. W dniu 13 sierpnia 1899 roku otrzymał stopień porucznika, a od 2 lutego 1900 roku został przeniesiony na służbę do dyslokowanego w Olicie 169. Nowotrockiego Pułku Piechoty. Od 18 października 1903 roku w stopniu sztabskapitana, od 3 października 1907 roku — kapitan. W dniu 12 lutego 1908 roku został przeniesiony do 106. Ufimskiego Pułku Piechoty. Służył w nim do rozpoczęcia działań wojennych, od 26 sierpnia 1914 roku w stopniu podpułkownika.

Podczas I wojny światowej uczestnik walk w Prusach Wschodnich, awansowany na pułkownika. 8 lutego 1915 roku w Puszczy Augustowskiej dostał się do niewoli i został osadzony w obozie jenieckim Gnadenfrei (aktualnie w granicach

---

10 A. Uspenskis, *Kaip turi būti mokomi kareiviai šaudyti. Praktiški patarimai kuopų ir būrių vadams*, Kaunas 1926.

11 Miasto Galicz guberni kostromskiej jako miejsce urodzin A. Uspienskiego widnieje przy jego biogramie (zgadza się również data, podana w nowym stylu 23 sierpnia) w popularnym serwisie genealogicznym geni.com (za tym portalem podaję dane biograficzne innych członków rodziny A. Uspienskiego). Z kolei wpisywanie do dokumentów Wilna czy innych miejscowości Wileńszczyzny i Grodzieńszczyzny, które po 1920 roku nie znalazły się w granicach Republiki Litewskiej było dość powszechnym zabiegiem stosowanym przez osoby pochodzące z innych części byłego Cesarstwa Rosyjskiego, mogło ułatwiać uzyskanie obywatelstwa litewskiego. W przypadku A. Uspienskiego proces naturalizacji został przeprowadzony zgodnie z ówczesnym prawem, po dziesięciu latach nieprzerwanego zamieszkiwania w Republice Litewskiej, czyli w roku 1928.

12 Jeżeli nie zaznaczono inaczej, podstawowe fakty z biografii A. Uspienskiego podaję za jego biogramem w słowniku oficerów Wojska Litewskiego: *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953*, t. X, Vilnius 2015, p. 112–113.

miasta Piława Górna w powiecie dzierżoniowskim, woj. dolnośląskie). W dniu 6 listopada 1918 roku został zwolniony z obozu i wrócił do Wilna, gdzie zaciągnął się jako ochotnik do Wojska Litewskiego. 1 grudnia został powołany na dowódcę formowanego 1. Białoruskiego Pułku Piechoty. Zgodnie z ustaleniami władz litewskich, 1. BPP w obliczu zagrożenia bolszewickiego został ewakuowany do Grodna, gdzie rozpoczęło się dalsze jego formowanie.

Od 16 stycznia 1919 roku płk. Uspienski był odpowiedzialny za szkolenie oficerów, a od 1 marca został bezpośrednim pomocnikiem dowódcy pułku. W czasie wyjazdu K. Jezawitawa z misją J. Šaulysa do Warszawy, przejął od niego obowiązki dowódcy pułku. Po rozbrojeniu pułku przez Polaków został aresztowany 22 sierpnia, po tygodniu udało mu się zbiec z więzienia i dostać do Kowna, gdzie został skierowany do rezerwy przy Komendanturze miasta Kowna. 1 września 1919 roku mianowany instruktorem 2 batalionu rezerwy piechoty.

W dniu 14 lutego 1920 roku potwierdzono jego stopień pułkownika z wojska rosyjskiego. 2 marca 1920 roku mianowany naczelnikiem Wyższych kursów oficerskich. Od 15 czerwca był kierownikiem dwumiesięcznych kursów oficerskich przy Kowieńskiej Szkole Wojskowej. 16 sierpnia 1920 roku po raz kolejny przeniesiony do rezerwy przy Komendanturze miasta Kowna i skierowany do Ministerstwa Spraw Białoruskich.

Po przyznaniu Wileńszczyzny Litwie przez litewsko-radziecki traktat pokojowy, 27 września 1920 roku mianowany na dowódcę formowanego w Wilnie Białoruskiego Samodzielnego Batalionu Piechoty. 8 października wraz z Batalionem ewakuował się z Wilna w obliczu zbliżających się oddziałów gen. Żeligowskiego. Po roku, 12 października 1921 roku, został odwołany z funkcji dowódcy batalionu i przeniesiony do Sztabu Generalnego i na służbę do Batalionu Dyscyplinarnego. 23 listopada — młodszy oficer 3. kompanii Miejscowej Brygady Wojska. 5 kwietnia 1922 roku został przeniesiony do Komendantury miasta Kowna. 25 sierpnia 1922 roku jako nieznający języka litewskiego i niedostatecznie odpowiedni do służby przeniesiony do rezerwy przy Komendanturze miasta Kowna.

W dniu 4 stycznia 1923 roku przeniesiony do Litewskiego Związku Strzelców i mianowany naczelnikiem Sztabu Partyzantów Litwy Wschodniej. Od 1 stycznia 1924 roku z powrotem w Wojsku Litewskim, został przeniesiony do 2. Pułku Piechoty i mianowany młodszym oficerem 5. kompanii, a po dwóch tygodniach starszym oficerem drużyny rozpoznania kawalerii.

Służbę w Wojsku Litewskim zakończył 6 marca 1926 roku, na własne zadanie został przeniesiony do rezerwy. Za służbę została mu przyznana emerytura oraz działka rolna, a w pierwszym paszporcie wydanym po otrzymaniu obywatelstwa litewskiego w rubryce zawód widnieje „rolnik”[13]. Chociaż, jak sam określił w podaniu o przyznanie obywatelstwa: „Aktualnie zajmuję się trochę

[13] Kauno regioninis valstybės archyvas, f. 66, b. 4787, l. 2; A. Uspenskio prašymas Piliečiu apsaugos departamento direktoriui, Kaunas, 08.06.1927; ibidem, A. Uspienskio paso kortelė, 11.01.1929.

gospodarstwem na swojej działce, trochę udzielam się w czasopismach «Karo archyvas» i «Kardas» (Miecz)”[14]. Po zakończeniu służby zamieszkał w Kownie. Nieznane są fakty udziału płk. A. Uspienskiego w białoruskim życiu Kowna, spotykamy go jednak wśród różnych rosyjskich inicjatyw, jak np. obchody stulecia śmierci Aleksandra Puszkina w 1937 roku. Angażował się również w działalność rosyjskiego teatru w Kownie, z czym związana jest sprawa dyscyplinarnego pozbawienia go aktem Prezydenta Republiki Litewskiej z 16 grudnia 1927 roku prawa do noszenia munduru Wojska Litewskiego, które zostało mu zwrócone 7 września 1937 roku.

Za służbę w wojsku rosyjskim został oznaczony medalami Św. Anny (3 stopnia), Św. Stanisława (2 stopnia z mieczami), Św. Włodzimierza (4 stopnia z mieczami); krzyżem Św. Jerzego 4 stopnia. W Litwie został nagrodzony Medalem Ochotników Twórców Wojska Litewskiego (lit. Lietuvos kariuomenės kūrėjų savanorių medalis). Oznaczenie to zostało założone w 1928 roku, i nadawane osobom, które w znacznym stopniu przyczyniły się do organizacji Wojska Litewskiego w latach 1918–1920.

Był żonaty z wilnianką Heleną Stankiewicz (ok. 1874–1919), z którą miał dwoje dzieci Tatianę (1899–1919) i Walentego (1901–1988)[15]. W Kownie mieszkał już z drugą żoną Emmą Gregori (1886–1974), pochodzącą z Suwałk Niemką (primo voto: Zagorskienė), z którą ożenił się 19 listopada 1928 roku[16]. W okresie okupacji radzieckiej aresztowany i więziony w Kownie (18 października 1940 roku). 27 marca 1941 roku wraz z żoną repatriował się do Niemiec i zamieszkał w Stuttgarcie. Tam zmarł 4 stycznia 1951 roku, pochowany na miejscowym Cmentarzu Centralnym.

PhD Tomasz Błaszczak (Kowno)

А. Усьпеньскі. І-шы беларускі полк у Гародні й як палякі яго разброілі[17]

Ад перакладчыка. Аддзел ваеннае навукі Літоўскага Галоўнага Штабу пачаў у 1925 г. выдаваць журнал пад назовам „Вайсковы архіў”, які рэдагаваў маёр Стэпонайтіс.

---

14 Ibidem, l. 4; A. Uspienskio prašymas Vidaus reikalų ministeriui, Kaunas, 6.11.1928.

15 W ankiecie osobowej sporządzonej w 1926 roku twierdził, że żona Elena (l. 38) i syn Walentinas (l. 17) znajdują się w Rosji. W tej samej ankiecie podano, że ojciec Arefas pochodził z Wilna, a mama Elizawieta, z guberni grodzieńskiej. Ibidem, l. 11; Aleksandro uspienskio kvotos protokolas, Kaunas, 23.07.1926.

16 Ibidem, l. 28; Kauno Voskresenijos cerkvės metrikos pažymėjimas Nr. 284, 11.12.1928.

17 „Раніца”, 1942, № 44 (108), 22 лістапада, с. 3–4; № 46 (110), 6 сьнежня, с. 3; № 47–48 (111–112), 25 сьнежня, с. 2; 1943 г., № 1–2 (113–114), 10 студня, с. 6; № 4 (116), 24 студня, с. 3; № 5 (117), 31 студня, с. 3. Падрыхтоўка да друку і каментар Томаша Блашчака. Пры падрыхтоўцы былі выпраўлены найбольш відавочныя памылкі друку, а таксама папраўлена пунктуацыя.

У першай кніжцы гэтага „Вайсковага архіву" знаходзім цікавы артыкул палкоўніка Аляксандра Ўсьпеньскага пад назовам „І-шы беларускі полк у Гародні й як палякі яго разброілі" (1.XI.1918–17.VIII.1919 г.).

Артыкул мае гістарычна мэмуарны характар, гэта значыць, што аўтар, прытрымліваючыся точна аб'ектыўных гістарычных фактаў, ня мог, зразумела, устрымацца ад іх тлумачэння з свайго пункту гледжаньня, які ў іншага аўтара мог бы выглядаць інакш.

Зь вялікай асновай можна лічыць, што Горадзеншчына зьяўляецца, наагул, месцам, дзе пасьля сьветнае вайны 1914 до 1918 г. беларускі адраджэнскі рух меў раптоўны й вельмі выдатны ўздойм, які дзякуючы суседзтву й адносінам з палякамі й ліцьвінамі меў вялізарны водгук.

Беларусам трэба ведаць добра сваю нядаўную мінуўшчыну, каб кажны, хто кахае сваю бацькаўшчыну й ёсьць горды з сваёй прыналежнасьці да беларускага народу, мог карыстацца лекцыямі гісторыі пры сёньняшняй адбудове бацькаўшчыны, бяручы пры гэтым актыўны ўдзел у будове Новае Эўропы.

***

1 лістапада 1918 г. я вяртаўся зь нямецкае няволі на сваю бацькаўшчыну, у Вільню. Хаця немцы яшчэ былі ў літоўскай сталіцы, аднак літоўскі дзяржаўны сьцяг бесьперашкодна павяваў на праспэкце сьв. Юрага, над палацам дзяржаўнае тарыбы — рады (недалёка ад будынку былога расейскага саду)[18].

Вайсковыя літоўцы зьбіраліся ў сталіцу з Расеі, вярталіся асобныя літоўскія батальёны зь Віцебска, з Смаленска й іншых месц, дзе нараджаліся першыя клеткі гэтых аддзелаў. Вярталіся ваякі зь нямецкага палону й везьлі з сабой думкі аб самаўрадзе, аб адраджэньні, аб нацыянальнай незалежнасьці, якія сустрэлі на бацькаўшчыне радасны водгук.

Даведаўшыся аб арганізацыі літоўскага войска, я зьявіўся да палкоўніка (цяпер генэрал) Кубіліюса[19], як да начальніка штабу, зарэгістраваўся й адразу дастаў назначэньне ў Камісію па арганізацыі беларускіх вайсковых аддзелаў, а разам з гэтым і камандзерам першага батальёну І беларускага палка (загад № 5 § 5 1918 г.).

[18] З восені 1918 г. Літоўская Рада працавала ў былым палацы расійскага Вайсковага суда па праспекце Св. Юрыя, 13. Будынак быў пашкоджаны падчас Другой сусветнай вайны і канчаткова разбураны ў 1947 г. Зараз на яго месцы сквер на скрыжаванні вуліц Віленскай і Гедыміна (перад пабудаваным у 1952 г. будынкам на Гедыміна, 13).

[19] Юргіс Кубіліюс (Jurgis Kubilius) (1875, Германішкі (Armoniškiai) — 1961, Коўна) — літоўскі вайсковец, генерал (1926). Выпускнік Віленскага ваеннага вучылішча. Удзельнік расійска-японскай і Першай сусветнай войнаў. У 1917–1918 гг.— камандзір Літоўскага рэзервовага батальёна. З траўня 1918 г. у Вільні, з лістапада — начальнік штаба Міністэрства абароны і арганізатар Літоўскага войска. З 1919 г.— генерал брыгады, у 1919–1923 гг.— начальнік аддзела Генеральнага штаба, у 1923–1926 гг.— камандзір 3-й дывізіі пяхоты. З 1926 г. у рэзерве.

Спачатку было пастаноўлена зарганізаваць два беларускія й два літоўскія палкі[20]. Успаміны аб супольнай слаўнай гісторыі, калі ў працягу некалькіх стагодзьдзяў Беларусь і Літва складалі адну супольную, магутную дзяржаву давалі нам надзею, што яны стануць зноў хутка незалежнымі, й таму думка аб арганізацыі працы сустрэла з абыдвух бакоў вельмі падняты настрой.

Камандзерамі былі назначаны — літоўскіх палкоў ген. Гальвідзіс-Быкоўскі[21] й ген. Грыгалюнас-Главацкі[22], а I беларускага палка — палк. Лаўрэньцяў[23]. Яго полк павінен быў фармавацца ў Вільні. Другі беларускі полк так і застаўся толькі ў праекце.

Гарачая любоў да бацькаўшчыны падыймала дух ліцьвіноў, якія ў самых цяжкіх умовах стварылі маленечкае войска, якое хутка (1920) даказала гэтую любоў у сваёй адданай барацьбе з палякамі.

Беларусам не пашанцавала. Прычын да гэтага было многа. Аднэй з галоўных я лічу нявыкарастаньне важнага мамэнту, калі праз Вільню зь нямецкага палону йшлі адзін за другім транспарты з ахвіцэрамі й жаўнерамі,

[20] У лістападзе 1918 г. у Вільні пачалося фармаванне двух літоўскіх і двух беларускіх палкоў пяхоты. Першы праект-канцэпцыю структуры Літоўскага войска прапанаваў у снежні 1918 г. генерал Кіпрыян Кандратовіч (гл. спасылка 7). Літоўскія і беларускія часткі павінны былі суадносіцца на аснове колькаснага парытэту 2:1 (16–20 тыс. жаўнераў у літоўскіх частках і 8–10 тыс.— у беларускіх). Літоўскія часткі ўтваралі адну дывізію, а беларускія — брыгаду ў складзе: два палкі пяхоты (шэсць батальёнаў), артылерыйскі дывізіён (12 гармат у трох батарэях), кавалерыйскі полк (4 эскадроны) і рота сапёраў. Праект быў адхілены літоўскім бокам.

[21] Ёнас Гальвідзіс-Быкоўскі (Jonas Galvydis-Bykauskas) (1864, Дегесе, Вілкамірскі пав.— 1943, Коўна) — літоўскі вайсковец, палітык. Выпускнік Санкт-Пецярбургскага пяхотнага юнкерскага вучылішча (1886). Удзельнік расійска-японскай вайны. З 1915 г.— палкоўнік. Паранены пад Лоддзю, трапіў у нямецкі палон. З лістапада 1918 г. у Вільні, у студзені 1919 г. прызначаны начальнікам Ваеннай школы ў Коўне. У 1920–1922 гг.— дэпутат Устаноўчага Сейма Літвы (ад Уцянскай акругі), прадстаўнік фракцыі Літоўскага саюза фермераў. З 1926 г. у адстаўцы.

[22] Вінцас Грыгалюнас-Главацкі (Vincas Grigaliūnas-Glovackis) (1885, Езна — 1964, Тунха (Калумбія)) — літоўскі вайсковец, генерал. Выпускнік Віленскага ваеннага вучылішча (1907), служыў у Туркестане. З кастрычніка 1918 г. у Вільні, камандзір пяхотнага палка, удзельнік вайны за незалежнасць Літвы. У 1922–1925 гг.— начальнік Аддзела мабілізацыі Генеральнага штаба. Удзельнік дзяржаўнага перавароту 1926 г. З 1927 г.— генерал-лейтэнант, з 1934 г.— у рэзерве. У 1930 г. скончыў юрыдычны факультэт Універсітэта Вітаўта Вялікага, працаваў адвакатам. У 1944 г. выехаў у Нямеччыну, адтуль — у Паўднёвую Амерыку.

[23] Мікалай Лаўрэнцьеў (Mikas Lavrentjevas) (1865, Рагачоў –?). Выпускнік Магілёўскага рэальнага вучылішча (1882), уступіў ахвотнікам у расійскую армію. Выпускнік Кіеўскага ваеннага вучылішча (1886). З 1901 г.— капітан. Удзельнік расійска-японскай вайны, у 1907 г.— падпалкоўнік, пераведзены ў рэзерв. У час Першай сусветнай вайны быў кантужаны і трапіў у нямецкі палон. З кастрычніка 1918 г. у Вільні, першы камандзір I Беларускага палка, з сакавіка 1919 г.— інструктар Міністэрства аховы краю, старшыня Камісіі па прыёму нямецкай вайсковай маёмасці. Пазней служыў у інтэндантуры. З красавіка 1926 г.— у адстаўцы.

пераважна зь беларусамі з Меншчыны, Горадзеншчыны, Вільні, Віцебску, Магілева й іншых акругаў. Усе яны былі добрыя, кадравыя ваякі. Даведаўшыся, што арганізуецца беларускае войска, многія зь іх зьвярталіся ў наш штаб, каб уступіць у войска. Аднак-жа ў той час б. ваенны віцэ-міністр (у літоўскім урадзе — дапісак наш) ген. Кандратовіч[24] (паляк)[25] павёў справу так, што абурыў супроць сябе й ліцьвіноў і беларусаў. Беларусам, якія хацелі ўступіць у сваё войска, ён гаварыў, што няма грошаў, аружжа й г.д. Гэткім чынам праз Вільню праехала шмат вайсковых, якія супроць сваей волі апынуліся у шарэгах чырвонай арміі.

Другой прычынай маруднага фармаваньня беларускіх аддзелаў было маруджаньне з атрыманьнем дазволу на ўзбраеньне як беларусаў, так і ліцьвіноў. Нямала перашкаджала ў працы й тэрорыстычная дзейнасьць мясцовых бальшавікоў і палякоў.

З прычыны бальшавіцкае офэнзывы ў канцы сьнежня 1918 г. ген. Кандратовіч фармаваньне I беларускага палка перавёў у Горадню, а сам у хуткасьці быў заменены ген. Вэлікісам[26]. Палк. Лаўрэньцяў захварэў і застаўся ў Вільні, а замяніў яго я. Атрымаўшы інструкцыі, грошы, зь невялічкай жменькай ахвіцэраў я выехаў у Горадню[27].

---

[24] Кіпрыян Кандратовіч (1865, Зіновічы — 1932, Гародна). На ваеннай службе з 1875 г. Удзельнік расійска-турэцкай вайны 1877–1878 гг. У 1884 г. закончыў Мікалаеўскую акадэмію Генеральнага штаба. З 28.03.1893 г.— палкоўнік. За ўдзел у падаўленні г. зв. „паўстання баксёраў" у Паўночным Кітаі (1900) атрымаў званне генерал-маёра. Быў паранены падчас расійска-японскай вайны, у якой атрымаў званне генерал-лейтэнанта. У 1910 г. Кандратовічу нададзена годнасць генерала ад інфантэрыі. Падчас Першай сусветнай вайны — удзельнік Усходнепрускай кампаніі. Пасля паразы — у адстаўцы. На службу вярнуўся ў 1917 г. як камандзір 75-й пяхотнай дывізіі. У 1917 г. на з'ездзе жаўнераў-беларусаў Заходняга фронту абраны ў Цэнтральную беларускую вайсковую раду. Адзін са стваральнікаў беларускага нацыянальнага войска. У другім урадзе БНР (Р. Скірмунта) — міністр абароны. У лістападзе 1918 г. прызначаны на пасаду віцэ-міністра абароны Літвы, на якой утрымаўся толькі месяц. У пачатку 1919 г. у Гародні, адкуль у лютым выехаў на Парыжскую мірную канферэнцыю. Пражыўшы некалькі гадоў у Францыі, вярнуўся ў набыты яшчэ да вайны маёнтак Гародна Лідскага пав.

[25] Дапіска „паляк" у літоўскім варыянце адсутнічае.

[26] Міколас Вялікіс (Mykolas Velykis) (1884, Ліняны, Панявежскі пав.— 1955, Вільня) — літоўскі вайсковы і грамадскі дзеяч. У 1902–1905 жыў у Іркуцку і працаваў на Забайкальскай чыгунцы, паступіў у Іркуцкае юнкерскае вучылішча. Выпускнік Віленскага ваеннага вучылішча (1907). Працаваў у вайсковай адміністрацыі. Удзельнік Першай сусветнай вайны. Адзін са стваральнікаў Літоўскага войска, у снежні 1918 г.— начальнік аддзела Міністэрства аховы краю, з 24 снежня 1918 г. па 24 сакавіка 1919 г.— міністр аховы краю, пазней начальнік Генеральнага штаба. Са студзеня 1920 г. у рэзерве. У верасні вярнуўся на службу як камандзір пяхотнага палка. У 1921–1926 гг.— камандзір 2-й пяхотнай дывізіі. З 1927 г. у рэзерве. Потым працаваў у гандлі. У 1944 г. арыштаваны НКУС, асуджаны на 25 гадоў лагера і высланы ў Карлаг. У 1955 г. быў вызвалены. Памёр пасля вяртання на Радзіму.

[27] Прапушчаны фрагмент пра арганізацыю літоўскага штаба і работнікаў Міністэрства абароны Літвы.

З Горадні полк разаслаў па правінцыі сваіх хадакоў да беларускага жыхарства Горадзеншчыны з адозвамі, загадамі ды ўмовамі ўступленьня ў войска.

Ахвотнікаў зьбіралася ўсё больш і больш. У хуткасьці сфармавалася пяць страявых ротаў, падахвіцэрская школа й кулямётная каманда, а пры штабе палка палкавы суд. Казарма палка на Полацкай вуліцы[28] зрабілася цеснай, і тады нямецкія ўлады аддалі нам Аляксандраўскія казармы на пляцы Аляксандра-Неўскай царквы[29], недалёка ад палацу праваслаўнага япіскапа. У тым-жа самым часе ў Горадні сфармавалася й беларуская камэндатура, а пры ёй батальён і эскадрон. Кватэру камэндатуры даў япіскап Уладзімер[30] у сваім палацы[31]. Вышкаленьне маладых рэкрутаў адбывалася перад казармаю на пляцы сьв. Аляксандры Неўскага, там-жа адбываліся заняткі з старымі жаўнерамі й падрыхтоўка падахвіцэраў.

Недачакаўшыся абяцанага аружжа, пачалі яго скупляць, дзе толькі было можна, але гэтая справа йшла даволі марудна. У сакавіку 1919 г. мы мелі толькі 150 стрэльбаў, 3 кулямёты й 20 рэвальвэраў.

Горда глядзелі мясцовыя беларусы[32] на фармаваньне свайго войска. Палякі адносіліся з зглыгаю, а бальшавікі закідвалі полк сваімі дурнымі адозвамі й пагражалі нам хуткай расправай „зь літоўскімі белагвардзейцамі". Аднак-жа дух у палку быў настолькі добры й моцны, што жаўнеры самі выкрывалі бальшавіцкіх агітатараў і тых палякоў, якія праціснуліся ў нашыя шарэгі з мэтай вядзеньня польскае прапаганды. Гэткі нягодны элемэнт мы проста выкідалі з палка.

Тутака трэба было-б асьветліць чытачу палітычные абставіны, якія тады злажыліся ў Горадзеншчыне.

Ад сьнежня 1918 г. нямецкая акупацыя з прычыны вялікіх зьменаў у Нямеччыне блізу не адчувалася. Нацыянальная сьведамасьць, якая ўсё сільней узрастала, стварыла для беларускае інтэлігенцыі вельмі карысныя ўмовы працы. Яна энэргічна ўзяла ў свае рукі ініцыятыву скліканьня ў Горадні Зьезду прадстаўнікоў усяе Горадзеншчыны (у межах б. губэрніі). Гэтая

28 Правільна: вул. Палацкая. Зараз вул. Урыцкага.

29 Зараз пл. Тызенгаўза.

30 Уладзімір (Ціханіцкі) (1873, Быстрыца, Вяцкая губ.— 1959, Парыж) — праваслаўны святар, выпускнік Вяцкай духоўнай семінарыі (1893) і Казанскай духоўнай акадэміі (1898). З 1906 г. настаяцель Супрасльскага Свята-Благавешчанскага манастыра. З пачаткам Першай сусветнай вайны выехаў у Расію. У верасні 1918 г. вярнуўся ў Гародню і ўступіў у кіраванне Гродзенскай епархіяй. Прымаў актыўны ўдзел у грамадска-палітычным жыцці, сябра Гродзенскай губернскай беларускай управы. У 1922 г. адмовіўся прызнаць аўтакефалію Польскай Праваслаўнай царквы і быў адхілены ад кіраўніцтва епархіяй. У студзені 1923 г. быў вывезены з Гродна і пазней высланы ў Чэхаславакію. У 1925 г. прызначаны вікарыем цэркваў поўдня Францыі і настаяцелем праваслаўнага сабора ў Ніцы. З 1947 г.— мітрапалітэкзарх Заходнееўрапейскага экзархата Канстанцінопальскага Патрыярхату.

31 Зараз пад адрасам вул. М. Горкага, 2/2.

32 У літоўскім варыянце дадаткова „і частка жыдоў".

падрыхтоўка пачалася яшчэ ў ліпені 1918 г. Праца была спачатку вельмі цяжкой і адказнай. Часта ініцыятары пехатой абыходзілі самыя далёкія парахвіі, паветы, заходзілі ў самыя далёкія куткі, рабілі кансьпіратыўныя валасныя сходы й выносілі пастановы, выбіралі на Зьезд прадстаўнікоў, якім сходы давалі мандаты, па магчымасьці з подпісамі жыхароў усяе вёскі ці воласьці.

У гэткі спосаб з гэтымі мандатамі й пастановамі 1 сьнежня 1918 г. сабраліся ў Горадні дэлегаты амаль што з усяе губэрніі ў ліку каля 600 асоб з паветаў: Горадні, Беластоку, Саколкі, Берасьця, Слоніма, Ваўкавыску, Бельску, Пружаны[33]. Пасьля спраўджаньня мандатаў Зьезд урачыста адчыніўся.

Прадстаўнікі беларускае Горадзеншчыны станоўча й ясна заявілі сваю волю аб тым, што мясцовая (краёвая) ўлада павінна быць у рукох самога народу. Беспадстаўныя агрэсіі палякоў на Горадзенскі край змусілі Зьезд з асаблівай увагай затрымацца над справай абароны народнае свабоды. І вось тады, шукаючы сабе саюзьніка, Зьезд зьвярнуў увагу на Літву[34]. Зь ліцьвінамі беларусаў лучыла ня толькі супольная гістарычная мінуўшчына, прыязьнь, але й рэальныя эканамічныя карысьці й інтарэсы. Зьезд ужо ведаў аб тым, што 20 лістапада 1918 г. літоўскі ўрад у згодзе зь Віленскім Беларускім Камітэтам хацеў стварыць у сваім складзе Міністэрства беларускіх справаў[35]. Пасьля двухдзённых напружаных абрадаў, усебаковага абмяркаваньня й абгаварэньня гэтае справы 2 сьнежня 1918 г. Горадзенскі беларускі Зьезд, званы падаўнейшаму „Соймам", пастанавіў усю Горадзеншчыну ў межах б. губэрніі на шырокіх фэдэрацыйных асновах злучыць зь літоўскай рэспублікай, з захаваньнем собскага беларускага сойму[36]. Зьдзейсьненьне гэтае й іншых пастановаў Зьезд даручыў выбранай ім Горадзенскай Беларускай Управе[37].

У пачатку 1919 г. праца Ўправы была ў поўным ходзе. Стварылі валасныя ўрады, беларускія пачатковыя школы, рэальную гімназію ў Горадні. Беларускія хаўрусы й каапэратывы расьлі, як грыбы пасьля дожджу. Былі

---

33 У з'ездзе ўдзельнічалі 186 выключна праваслаўных дэлегатаў, з якіх больш за палову паходзілі з Гародні альбо павета.

34 Былыя гарадзенскія губернскія чыноўнікі шукалі кантакты з Літоўскай Радай яшчэ летам 1918 г.

35 Міністэрства беларускіх спраў літоўскага ўрада было створана 9 снежня 1918 г. (пачатак працы лічыўся з 1 снежня) у выніку перамоў паміж Літоўскай Радай і Віленскай беларускай радай, якія вяліся ў лістападзе 1918 г.

36 Рэзалюцыя з'езда: „Першы Гродзенскі Губернскі Беларускі З'езд, абмеркаваўшы ўсебакова палітычнае становішча губерні, выказаўся за тое, каб такое гістарычнае і надзвычайна важнае пытанне, як далучэнне губерні да той або іншай дзяржавы, было вырашана ўсім народам губерні шляхам рэферэндуму, але, беручы пад увагу захопніцкія планы Польшчы і не жадаючы да яе далучацца, выказаўся за далучэнне да Літвы на аўтаномных пачатках, калі яму будуць гарантаваны: унутранае самакіраванне, наша беларуская мова і школа".

37 Губернская беларуская ўправа праіснавала да лета 1919 г., калі была зліквідавана палякамі. Частка яе сяброў перабралася ў Коўна і спрабавала дзейнічаць пад шыльдай „Управы на выгнанні".

вызначаны начальнікі паветаў, выбраны, а ў іншых мясцох вызначаны судзьдзі. Справа бурліла, заціхшае ў часе вайны грамадзскае жыцьцё пачало ажыўляцца. З другога боку расла небясьпека ад бальшавікоў, якія ўжо акупавалі Вільню. З гэтае прычыны ваеннае міністэрства перабралася ў Коўню, а з прычын камунікацыйных зносіны зь ім скамплікаваліся, бо трэба было ехаць з Горадні празь Нямеччыну, дзе пачалі панаваць ужо спартакаўцы (бальшавікі). Дзеля сувязі міністэрства вызначыла кап. Гедрайтыса[38].

У лютым у Горадню прыбыў галоўны ўпаўнаважаны літоўскага ўраду сп. Аляксандра Жылінскі[39] з сваім сакратаром сп. Лазарайтысам (які ў 1937–39 гг. быў міністрам замежных справаў Літвы — дапісак пераклад.)[40], каб на месцы азнаёміцца з палітычнымі ўмовамі й абставінамі ў Горадні, а таксама даведацца аб асобах, якім было даручана фармаваньне беларускага палка, ды, між іншым, выясьніць пытаньне ягонае эвэнтуальнае эвакуацыі, калі-б гэта аказалася патрэбным. Галоўны ўпаўнаважаны зрабіў першы агляд беларускага палка ў Горадні. Казарма была аздоблена беларускімі й літоўскімі сьцягамі. Упаўнаважанага сустрэў камандзер 1 батальёну. Яму таварышылі міністр беларускіх справаў сп. Язэп Варонка[41], сакратар сп. Лаза-

---

[38] Баліс Гедрайціс (Balys Giedraitis) (1890, Рыга — 1941, Чэрвень) — літоўскі вайсковы і дзяржаўны дзеяч. Выпускнік Аляксееўскага ваеннага вучылішча (Масква, 1916). З чэрвеня 1918 г. у Літве, арганізатар Літоўскага войска, удзельнік вайны за незалежнасць. У 1920 г.— сябра дэлегацыі на мірных перамовах з савецкай Расіяй у Маскве і сябра Камісіі па літоўска-латышскім арбітражы. У 1923 г. скончыў Вышэйшыя вайсковыя курсы. У 1924–1927 гг.— ваенны аташэ ў Чэхаславакіі, у 1927–1930 гг.— у краінах Балтыі. У 1930–1934 гг.— міністр аховы краю, пазней працаваў у Канцылярыі прэзідэнта і Міністэрстве ўнутраных справаў. У траўні 1941 г. арыштаваны НКУС, 26 чэрвеня 1941 г. расстраляны ў Чэрвені.

[39] Аляксандрас Жылінскас (Aleksandras Žilinskas) (1885, Вейвэры — 1942, Крывашэйна) — літоўскі юрыст, грамадска-палітычны дзеяч. Выпускнік юрыдычнага факультэта Юр'еўскага ўніверсітэта. Удзельнік Вялікага віленскага сейма 1905 г. У незалежнай Літве — начальнік Марыямпольскага павета, у 1919 г.— Галоўны ўпаўнаважаны літоўскага ўрада па Гродзенскім краі. Пазней працаваў у Ковенскім акружным судзе, у 1928–1934 г.— міністр юстыцыі. Пазней працаваў у Коўне натарыусам. У чэрвені 1941 г. арыштаваны НКУС і высланы ў Томскую вобл.

[40] Стасіс Лазарайціс (Stasys Lozoraitis) (1898, Коўна — 1983, Рым) — літоўскі палітычны дзеяч і дыпламат. Выпускнік літоўскай гімназіі ў Варонежы (1918). З 1918 г. працаваў у Міністэрстве ўнутраных справаў Літвы, потым ў Канцылярыі ўрада. З 1923 г.— у Міністэрстве замежных справаў, у 1923–1929 гг.— працаваў у Берліне, у Ватыкане. З 1932 г.— начальнік палітычнага дэпартамента МЗС, у 1934–1938 гг.— міністр. З 1939 г.— пасол у Італіі. Пасля савецкай акупацыі Літвы і да 1983 г.— кіраўнік дыпламатычнай службы ўрада Літвы ў выгнанні.

[41] Язэп Варонка (1891, Кузніца, Сакольскі пав.— 1952, Чыкага) — беларускі палітычны дзеяч, журналіст, публіцыст. Выпускнік Беластоцкай гімназіі, быў вольным слухачом юрыдычнага факультэта Пецярбургскага ўніверсітэта. У 1917 г. уключыўся ў палітычную дзейнасць. Сябра Беларускай сацыялістычнай грамады, Цэнтральнай рады беларускіх арганізацый, камісар юстыцыі і ўнутраных справаў Вялікай беларускай рады, дэлегат Усебеларускага з'езда і старшыня яго Рады. У 1918 г.— першы старшыня Народнага сакратарыята Беларусі. У снежні 1918 — красавіку 1920 г — міністр беларускіх справаў Літоўскай Рэспублікі.

райтыс, ахвіцэр сувязі кап. Гедрайтыс, камандзер палка й іншыя. Упаўнаважаны абыйшоў усе роты, каманды, кухню, гутарыў зь некаторымі асобнымі жаўнерамі. Усе роты былі сабраныя й сп. Жылінскі сказаў да ахвіцэраў і жаўнераў гарачую прамову аб сучасных цяжкіх умовах жыцьця, заклікаў усіх да супольнае працы, да абароны Літвы й Беларусі ад ворагаў. У адказ на гэта доўга не змаўкалі воклікі нашых ваякоў „няхай жыве Літва й Беларусь", „валіё".

Пасьля аглядзінаў палка ўпаўнаважаны злажыў візыты беларускаму міністэрству, Горадзенскай Беларускай Управе, дзе яму былі прадстаўлены ўсе важнейшыя дзеячы, камэндатуры, розным беларускім установам і арганізацыям, а таксама й праваслаўнаму япіскапу Ўладзімеру. Усюды яго спатыкалі ветліва, з радасьцю, усюды ён меў магчымасьць пазнаёміцца зь мясцовымі абставінамі й справамі. Вечарам у залі гатэлю „Раяль"[42] адбылася супольная вячэра ў чэсьць літоўскіх гасьцей. Было сказана шмат гарачых і шчырых прамоваў з абыдвух бакоў аб беларуска-літоўскіх узаемных сымпатыях, традыцыйнай гістарычнай дружбе, супольнай працы й фэдэрацыі Літвы зь Беларусьсю.

Пасьля гэтых адведзінаў вязі беларуска-літоўскага еднаньня й даверу ўзмацнелі яшчэ больш, што было для нас вельмі карысным, бо нам тады пагражала небясьпека з захаду ад палякоў і з усходу — ад бальшавікоў, якія ўсё больш і больш пасоўваліся на Літву й Горадзеншчыну.

***

З трывогай сачылі беларусы, ці змогуць ліцьвіны абараніць незалежнасьць сваёй бацькаўшчыны й даць адпор бальшавіцкім бандам, якім тады ўжо ўдалося захапіць некалькі літоўскіх гарадоў і ваколіц. Кажную перамогу ліцьвіноў мы сустракалі з радасьцю. Хоць заняткі ў палку йшлі тады ў скарочаным тэмпе, але маладыя рэкруты прайшлі добра скарочаны курс страляньня. Трэба, аднак, сказаць, што фармаваньне палка спаткала шмат розных перашкодаў, асабліва-ж адчуваўся недахоп зброі й людзёў. Жаўнераў палка горадзенскай камэндатуры, якія былі высланы па паветах заклікаць моладзь да ўступленьня ахвотнікамі ў войска, палякі затрымлівалі й садзілі ў турмы, а палкавыя загады, адозвы й грошы нішчылі або рабавалі.

Польскія легіёнэры з гранатамі й стрэльбамі ўсё глыбей праціскаліся ў Горадзеншчыну, нападалі на гарады й сёлы, арыштоўвалі й зьбівалі сяброў валасных камітэтаў і Горадзенскага Зьезду й пагражалі ўсялякімі рэпрэсіямі беларусам, якія згаджаліся ўступіць у беларускую фармацыю.

Пазней рэдактар-выдавец расейскамоўнай штодзённай газеты „Вольная Литва". У 1923 г. з'ехаў у ЗША, жыў у Чыкага, вёў беларускія і расійскія праграмы на чыкагскім радыё, выдаваў газету „Белорусская трибуна". Адзін з заснавальнікаў Беларуска-амерыканскай нацыянальнай рады.

[42] Будынак гатэля „Раяль" захаваўся. Цяперашні адрас — вул. Гараднічанская, 20.

З другога боку, у самой Горадні мясцовыя бальшавікі пад уплывам зьбліжэньня бальшавіцкага фронту паднялі галаву, закідалі полк сваімі адозвамі, стараліся працісьнуцца ў нашыя казармы. У горадзе адбываліся мітынгі, на якія заклікалі й нашых жаўнераў.

Дысцыпліна ў немцаў, якія тады яшчэ былі ў Горадні, зусім упала. Нямецкія бальшавікі рабавалі й нападалі на мясцовых жыхароў. Аднае раніцы натоўп гэткіх бальшавікоў з стрэльбамі ўварваўся ў гатэль пры Саборнай вуліцы[43], дзе жылі ахвіцэры беларускага палка й пад відам рэвізіі ў трох ахвіцэраў адабралі грошы, гадзіньнікі й партсыгары. Праўда, нямецкія ахвіцэры ў той жа дзень прыслалі ахвярам гэтага нападу выразы свайго спачуцьця й грошы, але з усяго было відаць, што іхні аўтарытэт вельмі паў.

Бальшавіцкая пятля каля Горадні сьцягвалася ўсё вузей, і ў горадзе паўстаў трывожны настрой. Баяліся, што сувязь чыгункаю з Коўняй спыніцца. Аднаго сумнага дня беларускае міністэрства выехала ў Коўню, а зь ім разам выехаў туды й горадзенскі камандант сп. Дзямідаў[44].

Пад камандай палк. Лаўрэньцева полк вёў далей працу над умацаваньнем сваёй арганізацыі, вышкаленьня маладых ахвотнікаў, а адначасова нёс варту й падтрымоўваў парадак у горадзе. Зь вялікай падзякай я змушаны тут успомніць аб дапамозе, якую полк меў ад старшыні Горадзенскай беларускай управы[45]. Ён зрабіў і даў мне карту Горадзеншчыны, на якой адзначыў вёскі, дзе жылі сьведамыя беларусы й ліцьвіны, даваў нам пэўных людзёў і пасылаў зь імі свае адозвы й загады палка.

У гэты страшэнна адказны час у канцы сакавіка 1919 г. на месца палк. Лаўрэньцева за камандзера палка быў вызначаны пар. Езавітаў[46], як мне ка-

---

43 Маецца на ўвазе гатэль „Эўропа”, які стаяў на месцы ўнівермага „Нёман” на вул. Савецкай.

44 У літоўскім варыянце „сумна вядомы / сумнай памяці”. Мікалай Дзямідаў (1888, Гарадок — 1967, Чыкага) — беларускі вайсковы, грамадскі і палітычны дзеяч. Да Першай сусветнай вайны працаваў на чыгунцы і быў настаўнікам у Беластоку. У 1917 г. скончыў Паўлаўскае ваеннае вучылішча ў Пецярбургу. У сакавіку 1918 г. трапіў у нямецкі палон. Са снежня 1918 г. у Вільні, арганізатар Беларускага войска. Ад’ютант, потым начальнік штаба I Беларускага палка, з 31 студзеня 1919 г.— камендант Гародні. Арыштаваны польскімі ўладамі, пасля вызвалення — сябра Беларускай вайсковай камісіі, з восені ў арміі Ст. Булак-Балаховіча. У 1921–1922 гг.— настаўнік у Гарадку. Баючыся арышту, уцёк у Латвію, дзе працаваў настаўнікам у Дзвінску, потым у Рызе. У 1940 г. арыштаваны НКУС, у 1941 г. вызвалены. Падчас нямецкай акупацыі працаваў у беларускім школьніцтве Латвіі і Беларусі. У 1944 г. выехаў у Нямеччыну. З 1950 г. у ЗША.

45 У літоўскім варыянце згадваецца імя і прозвішча Яўгена Курлова.

46 Кастусь Езавітаў (1893, Дзвінск — 1946, Менск) — беларускі вайсковы, грамадскі і палітычны дзеяч. У 1916 г. скончыў Віцебскі настаўніцкі інстытут і Паўлаўскае ваеннае вучылішча. У 1917 г.— намеснік старшыні Цэнтральнай беларускай вайсковай рады, удзельнік Першага Усебеларускага з’езда. У 1918 г.— камендант Менска і гарнізона. Сябра Рады БНР, першы народны сакратар ваенных спраў БНР. З канца 1918 г. у Літве. 15 сакавіка прызначаны камандзірам I Беларускага палка. У верасні 1919 г. адхілены ад службы ў Літоўскім войску, працаваў у Міністэрстве беларускіх спраў. У 1919–1920 гг.—

залі, на прапазыку міністра беларускіх спраў сп. Варонкі. Дзеля розных непаразуменьняў, якія паўсталі ў палку, ваенны міністар вызначыў за камандзера палка сп. Антонава[47].

Бальшавіцкія абручы ўсё цясьней сьцягваліся каля Горадні, а ў самым горадзе мясцовыя бальшавікі злучыліся з спартакаўцамі. Дзеля гэтага й нямецкае камандаваньне рупілася вывесьці з гораду свае няпэўныя часткі. У рэзультаце дзеля падтрыманьня парадку ў горадзе застаўся прыблізна адзін батальён немцаў і 1 беларускі полк.

І вось бальшавікі пачалі сваю акцыю. Аднаго вечара нашыя й нямецкія дазоры даведаліся, што гэтай ноччу бальшавікі маняцца напасьць і абязброіць нас і немцаў, а ўладу захапіць у свае рукі. Мы даведаліся, што бальшавікі й спартакаўцы маюць ня толькі стрэльбы й гранаты, але й хуткастрэлы (кулямёты). Месца свайго сходу яны выбралі каля гатэлю „Рояль", скуль можна было добра абстрэльваць нашыя Александраўскія казармы, а наступаючы з двух бакоў, захапіць наш полк і нямецкі батальён. У той самы час меўся адбыцца напад на нашых вартаўнікоў у горадзе. Параіўшыся зь нямецкім камандаваньнем, мы апрацавалі супольны плян абароны, а яго зьдзейсьненьне было даручана мне й камандзеру нямецкага батальёну.

Напружаным тэмпам мы ўзяліся зараз-жа за працу. Каля спуску з Аляксандраўскага пляцу, дзе стаялі нашыя казармы (на Мар'інскім завулку, пры дзядзінцы б. губэрнскага архіву[48]) мы зрабілі акопы, а ў патрэбных месцах паставілі нашыя й нямецкія хуткастрэлы, узмоцнілі варту ў месьце, асабліва-ж каля турмы, зь якой бальшавікі маніліся выпусьціць усіх вязьняў, а апрача ўсяго, выслалі ў бок ворага патрулі.

Усю ноч нямецкія й беларускія ахвіцэры дыжуравалі ў акопах і ў сваіх казармах, а перад гэтым вечарам у месьце былі арыштаваныя ўсе больш-менш падазроныя бальшавіцкія агітатары. Гэтыя нашыя сродкі спынілі бальшавіцкія намеры захапіць уладу ў месьце.

Аднак-жа, ня гледзячы на гэта, Горадню усё-ж акупавалі палякі. Здарылася гэта так. У пачатку красавіка мы даведаліся, што дзеля барацьбы з бальшавікамі маршал Фош[49] вымагае, каб праз Горадню прапусьціць польскае войска.

кіраўнік Вайскова-дыпламатычнай місіі БНР у Латвіі і Эстоніі. Застаўся ў Латвіі і працаваў настаўнікам. Быў лідарам беларускай меншасці ў Латвіі. У 1944 г. на Другім Усебеларускім кангрэсе абраны ў склад Беларускай цэнтральнай рады. У красавіку 1945 г. затрыманы СМЕРШ. Памёр ці расстраляны ў Менску.

47 Іван Антонаў (? –?) — з 1912 г. працаваў настаўнікам у Гародні. У званні палкоўніка служыў ў І Беларускім палку. У красавіку — чэрвені 1919 г. быў камандзірам палка. З 16 чэрвеня ў рэзерве. Быў арыштаваны палякамі, зняволены ў Кракаве і Беластоку. Пасля вызвалення нейкі час жыў у Коўне.

48 Зараз пл. Тызенгаўза, 2.

49 Фердынанд Фош (Ferdinand Foch) (1851, Тарб — 1929, Парыж) — французскі вайсковец, ваенны тэарэтык. Удзельнік франка-прускай вайны. Выпускнік Інжынернай афіцэрскай школы артылерыі і Акадэміі Генеральнага штаба (1887), пазней прафесар. З 1907 г.—

Хоць з сваёй горкай практыкі беларусы й ліцьвіны ведалі, што значыць прыход гэтых гасьцей, ведалі якія гвалты адбыліся ў Вільні, Беластоку, Бельску, Лідзе, Ваўкавыску й г.д. адносна беларусаў, калі палякі займалі гэтыя гарады, аднак-жа маленькая Літва была змушана згадзіцца з гэтымі дамаганьнямі саюзьнікаў.

На ноту літоўскага ўраду (№ 473 з II.IV.1919), каб нямецкае войска нейкі час засталося ў паўдзённай частцы Літвы, генэральны паўнамоцнік немцаў сп. Цыммэрле[50] адказаў, што Горадню трэба эвакуаваць і што гэта, апрача ўсяго, адказвае загаду маршала Фоша, які яшчэ 21.1.1919 г. дамагаўся свабоднага праходу (толькі „праходу" — зацемка аўтара[51]) праз Горадню для частак польскае арміі, каб адкінуць бальшавікоў, і што адмова нямецкага ўраду дазволіць палякам акупаваць гэтыя абшары зьяўляецца доказам таго, што нямецкі ўрад ня хоча ставіць бальшавіком якіколечы супраціў (нота паўнамоцнага прадстаўніка нямецкага ўраду ў Ліцьве сп. Цыммэрле (№ 507 з 14.IV.1919 г.). Праўда, у ноце гаварылася, што эвакуацыя Горадні й акупацыя яе палякамі яшчэ не вырашае самога пытаньня аб прыналежнасьці гэтых абшараў да тае ці іншае дзяржавы.

Перад самай акупацыей Горадні Беларуская Ўправа паслала па радыё да мірнай канфэрэнцыі ў Парыжу тэлеграму наступнага зьместу: "Беларуская Ўправа Горадзеншчыны, як выканальны орган мясцовае ўлады, просіць канфэрэнцыю ў Парыжу не перашкаджаць нямецкім войскам застацца ў Горадзеншчыне дзеля падтрыманьня парадку, пакуль не закончыцца фармаваньне беларускіх і літоўскіх вайсковых аддзелаў. Старшыня Беларускае Ўправы Горадзеншчыны В. Боеў[52]". Другая тэлеграма такога-ж зьместу была паслана беспасрэдна маршалу Фошу.

Выконваючы загады марш. Фоша, палякі, заняўшы станцыі Скідэль і Кузьніцу, зьбліжаліся да Горадні. Выходзячы з гораду, немцы ўзарвалі ўмацаваньні цьвярдніцы.

генерал-маёр. У пачатку Першай сусветнай вайны — каардынатар армій на поўначы Францыі, з мая 1917 г.— начальнік Генеральнага штаба. З сакавіка 1918 г.— каардынатар войск саюзнікаў на Заходнім фронце, з 6 жніўня — маршал Францыі. Адзін з арганізатараў ваеннай інтэрвенцыі ў савецкую Расію.

[50] Людвіг Цымэрле (Ludwig Zimmerle) (1867, Эльванген — 1925, Бад-Урах) — нямецкі юрыст і палітычны дзеяч, доктар юрыдычных навук. З лістапада 1918 г. па красавік 1919 г.— кіраўнік нямецкай цывільнай адміністрацыі Літвы. Пазней (да снежня 1919 г.) — нямецкі паўнамоцны прадстаўнік у Літве. Пасля вяртання ў Нямеччыну працаваў у юстыцыі.

[51] У літоўскім варыянце ў спасылцы.

[52] Усевалад Боеў (Vsevolodas Bojevas) (1885, Гродна — 1954, Чыкага) — грамадскі і палітычны дзеяч, юрыст, журналіст. Віцэ-старшыня Гродзенскай губернскай беларускай управы. Летам 1919 г. арыштаваны палякамі і вывезены ў Кракаў, пасля перабраўся ў Коўна. Ад студзеня 1921 г. па 1944 г.— адвакат у Коўне. Сябра Камітэта абароны Літвы, працаваў у Міністэрстве беларускіх спраў і МЗС Літвы. Супрацоўнічаў з газетамі „Эхо", „Lietuvos žinios", „Lietuva", „Lietuvos aidas", журналамі „Teisininkas", „Policija", „XX Amžius". У 1940 г. быў арыштаваны НКУС. У 1944 г. выехаў у Нямеччыну. Пасля Другой сусветнай вайны жыў у ЗША, быў сакратаром Расійскага манархічнага клуба ў Чыкага.

Сумна выходзілі тады немцы з Горадні, але й беларусам было ня весела глядзець на іхні выхад, бо ў жыхароў зь немцамі ўстанавіліся, асабліва ў апошнім часе, добрыя адносіны. Што маглі нам даць польскія акупанты? Прыкрыя весткі аб гаспадараваньні іх у раней занятых абшарах дайшлі й да Горадні.

Ахову горада й падтрыманьне нутраного парадку ў ім нямецкае камандаваньне, пакідаючы Горадню, перадало беларускаму палку.

***

Камандзер палка пар. Езавітаў у той час выехаў у Варшаву зь беларускалітоўскай камісіей[53], на чале якой стаяў палкоўнік французскай арміі Рэбуль[54], а я быў вызначаны часова камандавяць палком (загад № 73 § 4) і начальнікам горадзенскага гарнізону (тэлефонаграма ваеннага міністра). Найадказьнейшым месцам варты былі: турма, вакзал, электроўня й патруляваньне па горадзе. У сувязі з зблiжэньнем польскага войска настрой палякоў у горадзе падымаўся. Яны пачалі распаўсюджваць па горадзе розныя плёткі[55]. У горадзе й павеце знайшліся людзі, якія, прыкрываючыся быццам атрыманымі загадамі польскага ўраду, распачалі самаволю. Былі прыпадкі, калі гэтыя „рыцары спад цёмнае зьвязды", апранутыя ў форму польскіх легіяністых, проста грабілі насельніцтва[56], чуючы, што ніякае адказнасьці за гэта яны несьці ня будуць і ніякае кары не дастануць.

Тут ахову бясьпечнасьці жыхароў гораду пераняў на сябе 1 беларускі полк. Я даў загад гарнізону, што віноўныя ў распаўсюджваньні плётак і іншых непраўдзівых вестак будуць адказваць перад ваенным судом паводле законаў ваеннага часу. Гэты загад зрабіў добрае ўражаньне. На аснове жалабаў жыхароў аб самаволі, якія складаліся ў штаб палка, былі высыланы ў горад і павет адпаведныя каманды, якія затрымоўвалі буяноў і разбойнікаў і да суду замыкалі іх у турмы. Гэткім чынам удалося падтрымаць парадак і адвярнуць анархію.

У тую пару можна было яшчэ тэлефанічна паразумецца з Коўняй, і я асабіста данёс міністру абароны сп. Мэркісу[57] аб палажэньні ў Горадні. На пытань-

---

[53] Маецца на ўвазе літоўская дыпламатычная місія ў Варшаву (16 красавіка — 23 траўня 1919 г.) пад кіраўніцтвам Юргіса Шаўліса (1879–1948). Яе сябрамі былі М. Вялікіс, К. Езавітаў і Владас Даўмантас.

[54] Селестын Рэбуль (Celestin Alexandre Reboul) (1882, Тулон –?) — французскі вайсковец. У лютым 1919 — верасні 1920 г.— кіраўнік Французскай ваеннай місіі ў Літве, якая між іншым збірала інфармацыю для МЗС Францыі пра палітычнае становішча.

[55] У літоўскім варыянце згадваюцца плёткі пра „падрыхтоўку жыдоўскіх пагромаў".

[56] У літоўскім варыянце „беларускае і жыдоўскае насельніцтва".

[57] Антанас Мяркіс (Antanas Merkys) (1887–1955, Уладзімірская вобл.) — літоўскі юрыст, дзяржаўны дзеяч, вучыўся ў Юр'еўскім універсітэце, скончыў юрыдычны факультэт Кіеўскага ўніверсітэта (1918). Служыў у Літоўскім войску. Тройчы міністр аховы краю (1919 і 1926–1927). У 1927–1932 гг.— губернатар Клайпедскага краю, у 1934–1939 гг.—

не міністра, ці мог-бы полк з аружжам у рукох даць адпор палякам пры іх уступленьні ў горад, я расказаў аб палажэньні палка, аб нястачы аружжа, аб тым, што трэба шмат жаўнераў вызначаць на варты й высылаць на патрульную службу, чаго няможна зьменьшыць, бо ад гэтага магло-б пацярпець жыхарства гораду, дзеля чаго, каб бараніць горад ад палякаў, патрэбна дапамога зь іншых абшараў Літвы. Калі выясьнілася, што палякі хутка маюць прыйсьці ў Горадню й што мясцовыя палякі варожа настроены адносна беларусаў, ваенны міністар даў загад палку рыхтавацца да пераходу ў Марыямпаль.

Я ўжо быў загадаўшы палку выступаць з Горадні, аднак, калі аб гэтым даведаліся ў горадзе, дык у штаб палка пачалі зьбягацца мясцовыя беларусы й наагул прадстаўнікі розных арганізацыяў і прасіць, каб полк не пакідаў Горадню на ласку надыходзячых палякоў і сьляпога лёсу. Усе казалі, што полк будзе адзінай абаронай беларусаў і наагул жыхарства[58] гораду ад польскіх гвалтаў, як ён да гэтай пары бараніў усіх ад бальшавікоў.

Просьбы ўстаноў, беларусаў і іншага насельніцтва гораду я далажыў ваеннаму міністру Мэркісу тэлефонічна. Язэпа Варонкі ў той час ані ў Горадні, ані ў Коўні ня было. У хуткасьці я дастаў новы загад: полк мае застацца ў Горадні й яму на падмогу пасылаецца адна ці дзьве роты літоўцаў.

Гэта было зусім справядліва й натуральна, што родны беларускі полк заставаўся ў сваім горадзе ў той час, калі праз горад павінна было праходзіць чужое польскае войска на змаганьне з бальшавікамі.

У тую пару адбываліся заўзятыя баі палякоў і ліцьвіноў з бальшавікамі. Ген. Жукоўскі[59] на чале маладога літоўскага войска памысна вёў барацьбу з бальшавікамі й ачышчаў ад іх Літву.

Зь беларускага палка ў Горадні была выдзелена невялікая частка (зь 5 роты) і пад камандаю палк. Міхайлоўскага[60] выслана ў Коўню як асноўная кадра дзеля арганізацыі беларускага палка тамака.

бурмістр Коўна. Восенню 1939 г. — паўнамоцны прадстаўнік урада ў Віленскім краі. У 1939–1940 гг. — апошні прэм'ер-міністр незалежнай Літвы. 17 ліпеня 1940 г. арыштаваны НКУС. Вызвалены ў 1954 г. без права вяртання ў Літву.

58 У літоўскім варыянце „беларускіх і жыдоўскіх жыхароў".

59 Сільвястрас Жукаўскас (Silvestras Žukauskas) (1860, Давайнішкі — 1937, Коўна) — расійскі і літоўскі генерал. У 1884 г. скончыў Віленскае ваеннае вучылішча, у 1903 г. — Кіеўскае артылерыйскае вучылішча. Служыў у пяхотных палках на тэрыторыі сучасных Літвы і Украіны. Удзельнік расійска-японскай і Першай сусветнай войнаў. У 1911 г. атрымаў званне палкоўніка, у 1916 г. — генерал-маёра. У снежні 1918 г. — міністр абароны краю, пазней —начальнік Генеральнага штаба. У 1919–1920 г. — Вярхоўны галоўнакамандуючы Літоўскага войска. З 1921 г. у адстаўцы. У 1923–1928 гг. — ізноў Вярхоўны галоўнакамандуючы.

60 Уладзімір Міхалоўскі (Vladimiras Michalovskis) (1865, Коўна –?) — выпускнік Віленскай вайсковай школы (1885), з 1904 г. — капітан. Падчас Першай сусветнай вайны — удзельнік Усходнепрускай кампаніі, дзе быў двойчы паранены. З 1917 г. — палкоўнік. У сакавіку 1919 г. уступіў у Літоўскае войска, у лістападзе пацвердзіў званне палкоўніка. З сакавіка 1920 г. у адстаўцы па ўзросце.

Яшчэ раней у Коўню быў камандыраваны капітан беларускага палка сп. Казлоў[61] дзеля сувязі палка з міністэрствам абароны. Кап. Казлоў пры беларускім бюры сфармаваў дзьве роты зь беларусаў ахвотнікаў. Спачатку яны былі пад камандаю палк. Міхайлоўскага, а потым маёра Ружанцова й бралі ўдзел у баёх з бальшавікамі. Аб баёх гэтых дзьвюх рот маёр Ружанцоў падрабязна пісаў у артыкуле „Частка беларускага войска ў Ліцьве", які зьмешчаны ў літоўскім журнале „Musu Zininas" за 1921 г. у № 2[62].

З узростам польскае інвазіі на ўсходзе Горадня стала напаўняцца наплывовым польскім элемэнтам, ахвіцэрамі польскага генэральнага штабу, якія дзеля сваёй аховы мелі розныя пасьведчаньні пераможніцы Антанты. У горадзе зьявіліся таксама й францускія ахвіцэры. Знаёмячыся зь мясцовымі грамадзкімі дзеячамі й з ахвіцэрамі беларускага палка, французы запэўнялі ўсіх у добрых намерах Польшчы абараніць сваіх менш зарганізаваных суседзяў ад бальшавіцкае навалы. Тымі-ж днямі ў Горадню прыбыў упаўнаважаны польскага генэральнага штабу палк. Нямірскі[63], які затрымаўся ў гатэлю, у якім жылі й ахвіцэры беларускага палка. Тут ён пазнаёміўся з начальнікам штабу нашага палка Шчэрбай-Равічам[64] і начальнікам гаспадарскае часткі палка Юшкевічам[65] і пачаў запэўняць іх, каб яны ўплылі на мяне, данесьці ў Коўню, каб беларускі полк не спраціўляўся ўступленьню польскіх войскаў у Горадню, бо нятрэба бяз прычыны праліваць крыві, а наадварот, трэба разам бараніцца ад бальшавікоў, каб літоўскае й польскае войска змагаліся ў кантакце між сабой ня толькі ў Горадзенскім, але й Ковенскім раёнах. Апрача таго, супакой патрэбны й дзеля падтрыманьня парадку ў горадзе. Ён параіў нам усё гэта напісаць у форме ўмовы.

Ахвіцэры Шчэрба-Равіч і Юшкевіч перадалі мне падрабязна аб сваім знаёмсьцьве й аб прапановах палк. Нямірскага. Я згары заявіў маім ахвіцэрам, што магу гутарыць з палякамі толькі пры ўмове, каб яны прызналі належнасьць беларускага палка да літоўскага камандаваньня й літоўскага ўраду й каб яны ня ўмешваліся ў нутраное жыцьцё палка. Палк. Нямірскі

---

61 Віталь Казлоў (1896, Невель –?) — выпускнік Канстанцінаўскага артылерыйскага вучылішча (Пецярбург, 1917). Са студзеня 1919 г. у Літве, малодшы афіцэр I Беларускага палка. З лютага — кіраўнік Беларускага ваеннага бюро ў Коўне. З 1919 г.— капітан. Служыў у тэхнічных і інжынерных войсках. У 1929 г. прыняў літоўскае грамадзянства, з 1930 г.— маёр. Службу ў Літоўскім войску завяршыў у траўні 1939 г. Далейшы лёс невядомы.

62 A. Ružancovas, *Gudų kariuomenės dalys Lietuvoje*, „Mūsų Žinynas" 1921, nr 2, p. 96–104.

63 А. Успенскі пераблытаў прозвішча палкоўніка Адама Нянеўскага (1886–1947).

64 Павел Равіч-Шчэрба (1881 –?) — вайсковец, выпускнік Віленскага пяхотнага юнкерскага вучылішча (1905). З 1 лютага 1919 г.— начальнік штаба I Беларускага палка. Пасля расфармавання перайшоў на польскі бок.

65 Вінцэнт Юшкевіч (Vincas Juškevičus) (1894 –?) — вайсковец, удзельнік Першай сусветнай вайны. З 1 снежня 1918 г. у I Беларускім палку. З чэрвеня 1919 г. у адстаўцы. Жыў у паўднёвай Літве. Пасля Другой сусветнай вайны падтрымліваў антысавецкую партызанку, за што ў 1947 г. быў арыштаваны. У 1948 г. асуджаны на 7 гадоў і адпраўлены ў Томлаг. Вызвалены ў 1954 г.

з усім гэтым згадзіўся й абедзьве стараны ў хуткім часе апрацавалі праект умовы. Перад тым я ў гэтай справе раіўся з юрыстымі. В. Боевам і В. Вікерам[66]. Праект умовы я зараз-жа далажыў тэлефонічна ваеннаму міністру й паінфармаваў яго аб усіх прапазыках польскага галоўнага камандаваньня.

Прыпамінаю галоўныя пункты гэтага праекту.

1. Першы бел. Горадзенскі полк зьяўляецца неадлучнай часткай літоўскае арміі й падлягае літоўскаму камандаваньню і ўраду;
2. Польскае камандаваньне прызнае тэрытарыяльную незачэпнасьць палка, г.з. ня мае права ўмешвацца ў нутраное жыцьцё палка;
3. Толькі ў прыпадку абароны Горадзенскага раёну ад наступленьня бальшавікоў полк падлягае каманданту Горадзенскае крэпасьці, прычым галоўнае камандаваньне польскае арміі ня мае права вымагаць, каб полк выконваў ваенныя заданьні за межамі Горадзенскае крэпасьці;
4. Па загаду літоўскага галоўнага камандаваньня полк можа ў любым часе выйсьці з Горадні;
5. Польскае камандаваньне не павінна перашкаджаць палку даставаць зь міністэрства абароны з Коўні аружжа, амуніцыю, грошы й г.д.
6. Польскае камандаваньне не павінна перашкаджаць фармаваньню палка, г. зн. вэрбаваньню ў раёне Горадні ахвотнікаў, куплі коняў, перавозных сродкаў, прадуктаў і г.д.

Дастаўшы тэлефонічна гэтыя ўмовы, міністр абароны доўгі час мяркаваў, мяняў рэдакцыю пунктаў, даваў новыя праекты, а ўрэшце з умовай згадзіўся, загадаўшы дадаць да яе яшчэ два пункты: 1) полк далей нясе варту й ахову парадку ў горадзе[67], 2) полк мае магчымасьць заўсёднае тэлефонічнае й тэлеграфічнае сувязі з Коўняй.

Гэткім чынам увечары таго самага дня была напісана й падпісана абедзьвюмя старанамі ўмова, якая давала беларускаму палку поўную гваранцыю аховы сваёй незалежнасьці ад палякоў і магчымасьць абараняць Горадню ад бальшавікоў, зь якімі ў той час ішлі змаганьні на паўдзённых межах Літвы, а, таксама рэпрэзэнтаваць жыхароў у часе, пакуль праз Горадню пройдзе польскае войска.

У той час, г.з. 25 красавіка ў Горадню прыбыў, згодна з загадам Рады Міністраў галоўны ўпаўнаважаны літоўскага ўраду сп. А. Жылінскі. Даведаўшыся аб умове, якая зь ведама й згоды ваеннага міністра была зроблена з прадстаўніком польскага камандаваньня палк. Нямірскім, ён спраўдзіў зьмест умовы, пагутарыў тэлефонічна з ваенным міністрам, які таксама пацьвердзіў яму йснаваньне гэткае ўмовы, пасьля чаго далажыў аб усім гэтым старшыне Рады Міністраў, пераслаўшы яму копію ўмовы.

[66] В. Вікер — гарадзенскі адвакат. Болей звестак не знойдзена.

[67] У літоўскім варыянце дадаткова: „Гэтым чынам будуць забяспечаны інтарэсы мясцовага беларускага і жыдоўскага жыхарства".

***

25. IV. увечары ў генэральнага ўпаўнаважанага літоўскага ўраду была склікана нарада з галоўных беларускіх дзеячоў — старшыні Беларускае Ўправы Горадзеншчыны Курлава[68], віцэ-старшыні Боева, сяброў літоўскае дзяржаўнае рады (тарыбы) ад насельніцтва Горадзеншчыны — пратаерэя Я. Корчынскага[69] й др. Бялецкага[70] ды інш. У часе гэтае нарады было сьцьверджана агульнае жаданьне жыхарства, каб беларускі полк астаўся ў Горадні ў часе пераходу польскага войска. Зараз-жа пасьля нарады літоўскі ўпаўнаважаны зноў гутарыў тэлефонічна з ваенным міністрам, які йзноў пацьвердзіў, што 1 беларускі полк і камандатура застаюцца ў Горадні, а беларускі эскадрон, які быў пры камандатуры, мусіў перайсьці ў Друскенікі й заняць мост на Нёмане насупроць с. Мізюры, а ў Друскеніках адчыніць камандатуру. Гэтыя загады ўпаўнаважаны асабіста перадаў камандзеру эскадрону, й праз некалькі дзён беларускі эскадрон перайшоў у раён Друскенікі — Мізюры.

Па ўсіх гэтых нарадах, спатканьнях, мяркаваньнях 26.IV. ад ваеннага міністра быў атрыманы гэткі загад: „Тэлефанаграма № 288, Горадня. 25.IV.1919 г., 10 гадз. 20 хв. Камандзеру беларускага палка. 1. Палку з усёй маёмасцю заставацца ў Горадні. 2. Калі ў крытычным часе немагчыма будзе тэлефанічна паразумецца з Коўняй, дык камандзер палка паступае паводле свайго разуменьня. 3. Калі палякі не справакуюць, дык ваеннай акцыі не пачынаць. 4. Пры ўступленьні палякаў трымацца асьцярожна. Прыняць сродкі абароны. 5. Камандатура й полк дзеюць у кантакце. 6. Камандант застаецца на месцы й як да гэтай пары працуе далей. Ваенны міністар Мэркіс".

Вярнуўшыся з Варшавы, камандзер палка Езавітаў прачытаў гэты загад у прысутнасьці ўсіх ахвіцэраў палка, камандатуры і ўрадоўцаў. Праз два дні ён аканчальна выехаў у Коўню й да сваіх абавязкаў у палку больш не вяр-

---

68 Яўген Курлоў (1876, Варшава — 1919, Навасёлкі) — літаратар, грамадскі дзеяч. Выпускнік маскоўскай гімназіі імя Паліванава. Публікаваўся з 1899 г. Разам з А. Альвінгам заснаваў выдавецтва „Жатва". У снежні 1918 г. абраны старшынёй Гарадзенскай губернскай беларускай управы. Застрэлены ва ўласным маёнтку рабаўнікамі.

69 Іван Корчынскі (1885, Кіеў — 1935, Аліта) — праваслаўны святар. Выпускнік Кіеўскай духоўнай семінарыі. З 1900 г. жыў у Гародні. З 1904 г.— протаіерэй Барысаглебскага манастыра. Падчас Першай сусветнай вайны далучыўся да беларускага руху. З 1919 г. пачаў уводзіць у літургію беларускую мову, служыў капеланам І Беларускага палка. 4 красавіка 1919 г. быў кааптаваны ў склад Літоўскай Рады. Летам 1919 г. арыштаваны палякамі і вывезены ў Кракаў. З 1920 г. у Коўне, у 1923–1929 гг.— старшыня Рады Літоўскай Праваслаўнай епархіі. У 1926–1935 гг.— праваслаўны капелан Літоўскага войска.

70 Канстанцін Бялецкі (1874, Лунна — 1926, Гародня) — лекар, беларускі палітычны дзеяч. Выпускнік Пецярбургскай ваеннай медыцынскай акадэміі (1899). Пасля заканчэння службы у Гародні лекарам 102-га пяхотнага палка. Падчас Першай сусветнай вайны — лекар на фронце, быў паранены. Летам 1918 г. вярнуўся ў Гародню. У студзені 1919 г. лекар І Беларускага палка, сябар Гарадзенскай губернскай беларускай управы. 4 красавіка 1919 г. кааптаваны ў склад Літоўскай Рады. Летам 1919 г. арыштаваны палякамі і вывезены ў Кракаў. Пасля вяртання — адзін з беларускіх дзеячаў у Гародні.

нуўся, а на ягонае месца за камандзера палка быў вызначаны палк. Антонаў.

У той самы дзень у прысутнасьці сяброў літоўскае дзяржаўнае рады (тарыбы) ад беларусаў Я. Корчынскага й Бялецкага ўпаўнаважаны Літвы сп. А. Жылінскі ад імя літоўскага ўраду ўручыў польскаму ўпаўнаважанаму й камандзеру польскіх войскаў у Горадні палк. Нямірскаму пратэст наступнага зьместу:

“Камандзеру польскіх войскаў у Горадні.

Уступленьне польскіх войск у Горадню змушае ўрад літоўскае дзяржавы ўручыць гэтую заяву:

1. Бяручы пад увагу, што Горадзеншчына паводле сваіх палітычных, эканамічных і гістарычных традыцыяў заўсёды ўваходзіла ў склад Літвы;
2. Ані перад, ані пасьля Люблінскае вуніі ні польскае войска, ні польскія ўраднікі ня мелі права без дазволу літоўскага ўраду прыяжджаць і прабываць у Ліцьве;
3. Бяручы пад увагу жаданьне беларускага насельніцтва былой Горадзенскай губэрніі, якое было выразна выяўлена на ўсегубэрнскім Беларускім Зьезьдзе (Сойме) ў Горадні 1–2 сьнежня 1918 г. й даведзена да ведама літоўскай дзяржаўнай рады (тарыбы) й старшыні рады міністраў у Коўні ўселітоўскай канфэрэнцыі;
4. Бяручы пад увагу, што польскае войска, уступаючы ў межы былой Горадзенскай губэрніі, мае не адно толькі стратэгічныя намеры, калі вядзе за сабой і гвалтам настаўляе цывільную ўладу, што рашуча пярэчыць міжнародным звычаям і правам вайны;
5. Польскае войска ўступае ў Горадзеншчыну бязь ніякае згоды, ці ўмовы між літоўскім і польскім урадам,— бачучы ў самаўпраўнай акупацыі часьці літоўскае тэрыторыі нарушэньне сувэрэннасьці Літвы, літоўскі ўрад заяўляе свой рашучы пратэст і ўсю адказнасьць за вынікі ўскладае на польскі ўрад.

Ал. Жылінскі

Надзвычайны ўпаўнаважаны Часовага

Ўраду Літвы дзеля Горадзеншчыны

Горадня, 26 красавіка, 1919 г.”

Упаўнаважаны польскага ўраду абяцаў гэты пратэст літоўскага ўраду перадаць свайму ўраду.

У гэткіх абставінах польскае войска ўступала ў Горадзеншчыну. На дамох палякоў і на дамох нешматлікіх спалянізаваных беларусаў[71] і жыдоў зьявіліся польскія сьцягі й арлы. Над штабам палка, на казармах і на будынку камандатуры мы паднялі толькі беларускія й літоўскія сьцягі.

[71] У літоўскім варыянце згадваюцца прозвішчы Алексюка і Вернікоўскага.

Беларускі полк і мясцовыя беларусы[72] сустрэлі палякаў з устрыманаю лёяльнасьцю. У першыя дні й польская ўлада лёяльна трымалася адносна жыхароў і беларускага палка. У першыя тры дні на польскія балі ў замку, у сувязі з уступленьнем палякаў у Горадню, былі запрашаны й частаваны прадстаўнікі насельніцтва, беларускіх устаноў, духавенства й беларускага палка. У горадзе былі расклеяны й распаўсюджаны адозвы аб тым, што „мы (г. зн. палякі) прыйшлі сюды не дзеля заваяваньня, але каб ратаваць вас ад бальшавікоў. Так як да гэтага часу вы былі тут гаспадарамі, так і застанецеся надалей і будзеце працаваць толькі на сваю, а не на чужую карысьць" і г.д.

Ген. Фалевіч[73], камандант Горадзенскае крэпасьці прыехаў у беларускі полк, каб пазнаёміцца зь ім. Яшчэ перад прыходам палякаў у Горадню полк з Аляксандраўскіх казармаў перайшоў у сапэрныя казармы, якія былі лепшыя й вялікшыя. У ранейшых пакінулі толькі пакой дзеля прыйма й амбуляторыю, а на Палацкай вуліцы застаўся палкавы суд й нестраявая каманда. Палк. Антонаў прадставіў свой полк ген. Фалевічу. Генэрал аглядзеў чатыры страявыя роты, кулямётную каманду й адну літоўскую роту, якая толькі што прыйшла з Коўні, але за пару дзён вярнулася туды йзноў. Польскі генэрал вітаўся зь беларускімі ахвіцэрамі й гутарыў зь імі па расейску. У часе агляду генэрал вельмі цікавіўся складам палка, паводле рэлігіі.

Генэрал Фалевіч падзякаваў за агляд палка й выказаў сваё задавальненьне тым, што полк, з гледзішча свайго шыхту, дысцыпліны й выконваньня варты ў горадзе нічым нягоршы за польскіх легіянэраў, і прасіў нас гэтую яго заяву перадаць у Коўню галоўнакамандуючаму літоўскае арміі. На другі дзень, выкліканы ваенным міністрам, я выехаў з рапартам у Коўню.

Напасьледак, пасьля двух тыдняў, у Горадню прыехаў сам маршал Пілсудзкі, які, прыняўшы беларускую дэлегацыю, сказаў ёй: „Мы адсюль выйдзем, і я спадзяюся, што пакінем у вас добрую памяць па сабе".

Так, паводле польскіх заяваў, усё было добра, але ў запраўднасьці аказалася зусім наадварот. Пачалося ад таго, што польскі штаб Горадзенскай крэпасьці загадаў, каб беларускі полк даў яму карыстацца на фортах дзьвюмя палёвымі кухнямі, каб аддаць ім рыдлёўкі й іншы шанцавы інструмэнт, а напасьледак нашыя тэлефоны.

Камандзер палка палк. Антонаў вельмі зьдзівіўся гэтымі польскімі вымаганьнямі й катэгарычна адмовіў выдаць жаданыя рэчы. Але палякі, ня гледзячы на гэта, гвалтам іх забралі.

---

[72] У літоўскім варыянце: „беларусы і жыды".

[73] Войцах Фалевіч (Wojciech Falewicz) (1863, Вільня — 1935, Варшава) — ваенны інжынер, выпускнік Мікалаеўскага інжынернага вучылішча (1884) і Мікалаеўскай інжынернай акадэміі (1889). Працаваў пры перабудове ўмацаванняў Івангорадскай (Дэмблін) і Навагеоргіеўскай (Модлін) крэпасцей, на будоўлі Дубноўскай крэпасці. З 1906 г. генералмаёр, начальнік будаўніцтва ў Пецярбургскай ваеннай акрузе. Са снежня 1918 г. у Войску Польскім. Камендант крэпасцей Гародня (1919) і Грудзёндз (1920). Пасля 1921 г. у адстаўцы.

31. V. камандзер палка атрымаў ад ген. Фалевіча загад, каб полк выйшаў з Гарадні ў Слонім і далучыўся там да польскай рэзэрвовай часьці. На гэта палк. Антонаў адказаў, што на груньце літоўска-польскай умовы полк, як падлягаючы літоўскаму камандаваньню, павінен атрымаць адпаведны дазвол з Коўні на выкананьне гэтага загаду. З гэтай мэтай камандзер палка зьвязаўся тэлефанічна з Коўняй, скуль дастаў ад ваеннага міністра загад заставацца ў Гарадні. Загад міністра зараз-жа быў перададзены ген. Фалевічу, ад якога атрыманы адказ, што ня гледзячы на гэта, полк мае складаць свае рэчы й закончыць зборку 1 чэрвеня у 6 гадзін вечара. Камандзер палка адказаў, што загад генэрала ня можа быць выкананы.

***

1 чэрвеня вечарам палякі абкружылі з усіх старон казармы палка, рассыпаліся ланцугом і мелі гарматы й кулямёты. Увайшоўшы ў казармы, яны разброілі полк, забралі стрэльбы, кулямёты, рэвальвэры й набоі. Усіх жаўнераў грунтоўнаператрасьлі й пазабіралі ня толькі скарбовыя рэчы, але й асабістыя. Не абыйшлося й бяз звычайнага грабества. Польскія жаўнеры аграбілі вайсковыя склады з вопраткай, бялізнай, прадуктамі й г.д. У той самы вечар ператрасьлі ўсе ахвіцэрскія памешканьні. Арыштавалі камандзера палка Антонава. У часе рэвізіі адбіралі аружжа, набоі й г.д. Польскія жаўнеры („пазнанякі") рэвідавалі жорстка, ня мелі ніякага ордэру на рэвізію. Таксама ў начы рабіла рэвізію й польская жандармэрыя. Некаторыя зь мясцовых палякоў ужо служылі ў польскай тайнай паліцыі й стараліся зьвесьці з ахвіцэрамі свае асабістыя рахункі[74].

Памешканьне штабу палка было зачынена. Пры касе, складзе, пры браме казармы была пастаўлена польская варта. Толькі на другі дзень з дазволу польскага штабу крэпасьці можна было ўвайсьці й выйсьці з штабу палка. Беларускія й літоўскія штандары й вывескі зь літоўскім гербам былі сарваныя. Ізь зьдзекам польскія жандармы валачылі іх па вуліцах. На іхняе месца ўсюды былі вывешаны польскія штандары й адзнакі. Коні, вазы й іншыя рэчы былі забраныя.

Часовы камандзер палка заступнік арыштаванага палк. Антонава Гайдукевіч[75] паслаў каманданту Горадзенскай крэпасьці заяву (№ 1008 з 2.VI.19 г.) наступнага зьместу:

---

[74] У літоўскім тэксце пазначаны прозвішчы Шчаглова, Бутовіча і Якубоўскага.

[75] Яўген Гайдукевіч (Eugenijus Gaidukevičius) (1880, Вільня — 1942, Коўна) — выпускнік Віленскага рэальнага вучылішча (1898), у 1899 г. здаў у Вільні афіцэрскія экзамены. Удзельнік расійска-японскай вайны, двойчы паранены. Выпускнік Вышэйшых педагагічных курсаў у Пецярбургу (1904). Працаваў настаўнікам у Вільні. Мабілізаваны ў 1914 г. За ўдзел у абароне Ковенскай крэпасці атрымаў званне капітана. Са снежня 1918 г. у Літоўскім войску, камандзір роты ў І Беларускім пяхотным палку. З верасня 1919 г. у Канцылярыі інтэндантуры. З красавіка 1920 г. у адстаўцы. У кастрычніку 1921 г. вярнуўся на службу як

Прашу

1. зьвярнуць зараз-жа коні, вазы й другія рэчы палка, безь якіх полк ня можа абыходзіцца;
2. зьняць з штабу палка польскі штандар і зьвярнуць беларускі й літоўскі штандары;
3. зьняць польскую варту, пакінуўшы, калі зойдзе патрэба, часовую кантролю пры тэлефонічнай станцыі;
4. дазволіць карыстацца тэлефонам і зьвярнуць усе рэчы, якія забраны з тэлефонічнае станцыі й з канцылярыі штабу;
5. даць загад, каб патрулі забаранілі польскім жаўнерам грабіць беларускіх;
6. аднавіць нармальныя адносіны між палякамі й беларусамі, каб польскія жаўнеры віталі беларускіх ахвіцэраў і ўстрымаліся ад правакацыяў;
7. як найхутчэй звольніць палкоўніка Антонава з арышту й зьвярнуць усім ахвіцэрам палка й палку ўсю забраную маемасьць;
8. на груньце § 2 нашае ўмовы зусім ня ўмешвацца ў нутраное жыцьцё палка.

Ня гледзячы на ўсе вусныя й пісьменныя пратэсты, камандант ген. Фалевіч адказаў: „Я магу ня толькі полк разброіць, але й растрэліць усіх жаўнераў і ахвіцэраў палка, якія адмовяцца выканаць мае загады".

Праз некалькі дзён было абвешчана аб расфарміраваньні палка. Жаўнерам было сказана, што хто хоча, той можа ўступіць у польскае войска, але на гэта адгукнуліся толькі арыштаваныя крыміналістыя, якія чакалі суда. Жаўнераў беларусаў-каталікоў выдзелілі й пад аховаю павялі ў польскія казармы, дзе запісалі іх у польскае войска, бо палякі заўсёды беларусаў-каталікоў лічылі палякамі. Зь іх на другі дзень многа ўцякло з казармаў, бо не хацелі служыць у польскім войску. Жаўнераў-жа праваслаўных грабілі да апошняе ніткі, а потым пушчалі йсьці, куды хто хоча.

У гэтыя цяжкія дні палякі арыштавалі многіх паважаных беларускіх дзеячоў: пратаерэя І. Корчынскага (сябра літоўскае тарыбы), заступніка старшыні Бел. Управы Горадзеншчыны В. Боева, (абыдвух вывезьлі спачатку ў Варшаву, а потым у Кракаў, дзе пратрымалі амаль цэлы год). Старшыня Ўправы Аўгень Курлаў быў жорстка забіты ў сваім хутары каля Го-

камандзір роты ў Беларускім асобым батальёне. У снежні 1922 г. звольнены з Літоўскага войска. Жыў у Коўне, рэдактар часопісаў „Покліч" (1926–1927), „Ekonomistas" (1932–1935).

радні. Апрача таго, былі арыштаваныя: Н. Марозаў[76], П. Марозава[77], браты Сарокі[78], Т. Грыб[79], Мядзёлка[80], Кажэўнікаў[81], Данілюк[82], Дзекуць-Малей[83],

---

76 Мікалай Марозаў (1867 –?) — інжынер-будаўнік. У пачатку 1919 г.— сябар Гарадзенскай губернскай управы і Часовага гарадскога камітэта. Арыштаваны палякамі летам 1919 г. У 1920-х гг.— сябар Гродзенскай гарадской рады.

77 Праскоўя Марозава (1888 (1879?) –?) — адна з ініцыятарак заснавання Гродзенскай вучнёўскай грамады ў сакавіку 1919 г. Была арыштавана палякамі летам 1919 г., але вызвалена. З чэрвеня 1920 г. сябар Гарадзенскай беларускай школьнай рады.

78 Міхаіл Сарока (каля 1896 –?) — сябар БПСР. У канцы 1918 г.— сябар Гродзенскай беларускай павятовай рады. Разам з П. Алексюком з 2 па 16 лютага 1919 г. ездзіў у Коўна ў якасці прадстаўніка беларускага насельніцтва Гарадзеншчыны. Падчас польскіх арыштаў у горадзе ў сярэдзіне 1919 г. збег у Коўна. Пазней дыпламатычны кур’ер пры ўрадзе БНР. Сябра Вайскова-дыпламатычнай місіі БНР у Рызе. У снежні 1919 г. быў агітатарам у Асобым атрадзе БНР у Эстоніі. Прадстаўнік Цэнтральнай замежнай Рады БПСР, намеснік старшыні Гродзенскай арганізацыі БПСР. У пачатку 1930 г. ізноў у Гародні, выдаваў газету „Змагар”.

79 Тамаш Грыб (1895, Паляны, Свянцянскі пав. – 1938, Прага) — беларускі грамадскі, палітычны і культурніцкі дзеяч. Да 1914 г. жыў у Пецярбургу, дзе далучыўся да беларускага руху. Удзельнік Першай сусветнай вайны. Дэлегат Першага Усебеларускага з’езда. Сябар Рады БНР, міністр земляробства і міністр ўнутраных спраў БНР. Адзін з лідараў Беларускай партыі эсэраў. З пачатку 1919 г. вёў выдавецкую дзейнасць у Вільні, потым у Гародні. У чэрвені арыштаваны палякамі. Пасля вызвалення ў лістападзе перабраўся ў Менск. У 1921 г. жыў у Коўне, адкуль напрыканцы 1922 г. выехаў у Чэхаславакію. Актыўны дзеяч беларускай дыяспары. Скончыў філасофскі факультэт Карлава ўніверсітэта ў Празе (1928). Кіраўнік Беларускага замежнага архіва.

80 Паўліна Мядзёлка (1893, Будслаў – 1974, Будслаў) — беларуская дзяячка. З 1909 г. жыла ў Вільні, скончыла прыватную жаночую гімназію, уключылася ў беларускі і сацыялістычны рух. Пасля 1912 г. жыла ў Пецярбургу, вучылася на Вышэйшых камерцыйных курсах. З 1916 г.— сакратар Беларускага камітэта дапамогі ахвярам вайны, працавала настаўніцай у Кіеве і Менску. З пачатку 1919 г. у Вільні, потым у Гародні. У чэрвені арыштавана палякамі, у лістападзе вызвалена. Перабралася ў Менск, дзе зноў была арыштавана і пераведзена ў Варшаву, потым у Вронкі. З 1921 г. у Коўне. У 1922 г. пераехала ў Латвію, працавала ў Беларускай гімназіі ў Дзвінску. У 1925 г. выехала ў савецкую Беларусь. Працавала ў Інбелкульце і ў Горацкай сельскагаспадарчай акадэміі. У 1930 г. арыштавана па справе „Саюза вызвалення Беларусі” і выселена ў Казань, потым у Маскву. Вызваленая ў 1947 г., працавала настаўніцай у Будславе.

81 Знайсці звесткі не атрымалася.

82 Хведар Данілюк (1887, Сурынка, Слонімскі пав. – 1960, Нью-Ёрк) — беларускі рэлігійны і грамадскі дзеяч, праваслаўны святар. Вучыўся ў Віленскай духоўнай семінарыі. Мабілізаваны падчас Першай сусветнай вайны. У 1917 г. скончыў Гатчынскую школу прапаршчыкаў. У 1919 г. мабілізаваны ў войска Літоўскай рэспублікі, служыў у Ковенскай і ў Аліцкай камендатурах. У лютым 1920 г. атрымаў званне лейтэнанта, а ў чэрвені збег з Літоўскага войска. Сябра Беларускай вайсковай камісіі, удзельнік Слуцкага паўстання. У 1922 г. прыняў святарскае пасвячэнне. У часе нямецкай акупацыі ў 1942 г. браў удзел у саборы Беларускай аўтакефальнай праваслаўнай царквы. З лета 1944 г. у эміграцыі. У жніўні 1950 г. пераехаў у ЗША, быў настаяцелем прыхода БАПЦ у Брукліне, а пазней настаяцелем кафедральнага сабора Св. Кірылы Тураўскага ў Брукліне.

83 Лукаш Дзекуць-Малей (1888, Слонім – 1955, Гданьск) — пратэстанцкі прапаведнік, рэлігійны і грамадскі дзеяч. Да Першай сусветнай вайны скончыў рэлігійныя курсы ў Пецярбургу. Пазней жыў у Гародні. У 1918–1919 гг.— камісар літоўскага ўрада ў павеце

палк. Антонаў, я (палк. Усьпенскі), ахвіцэры Бутовіч[84], Паўчэр[85] і камандант Горадні й павету кап. Калугін[86]. Пасьля гэтага пайшлі арышты беларусаў па ўсёй Горадзеншчыне.

Даведаўшыся аб арыштаваньні свайго сябры пратаерэя Я. Корчынскага, дзяржаўная літоўская тарыба заявіла пратэст (№ 1993 з 25.VII.1919 г.) гэткага зьместу:

"24 чэрвеня 1919 г. Прэзыдыюм Літоўскае Дзяржаўнае Тарыбы даведаўся ад міністра беларускіх спраў (ліст № 786) аб тым, што 16 чэрвеня 1919 г. польская акупацыйная ўлада ў Горадні арыштавала, а 21 чэрвеня вывезла ў Варшаву прадстаўніка Горадзеншчыны ў Літоўскай Дзяржаўнай Тарыбе праваслаўнага сьвяшчэньніка Івана Корчынскага.

Прэзыдыюм Літоўскае Дзяржаўнае Тарыбы з гэтай прычыны выражае свой рашучы пратэст супроць такога распараджэньня польскае акупацыйнае ўлады на тэрыторыі літоўскае дзяржавы, якое нарушае прызнаванае ўсім цывілізаваным сьветам права нятыкальнасьці сябру парлямэнту. Старшыня Дзяржаўнае Тарыбы Ст. Шылінгас[87]. Сакратар В. Пэтруліс[88]. Кі-

---

Крынкі — Лунна. Скончыў Віленскія беларускія настаўніцкія курсы (1919). У пачатку 1920 г.— адзін з кіраўнікоў Беларускага нацыянальнага камітэта ў Гародні, уваходзіў у склад Беларускай цэнтральнай школьнай рады. З 1921 г. жыў у Брэсце. У час вайны прэсвітар беларускіх баптыстаў на акупаванай тэрыторыі. З 1945 гг.— у Германіі, з 1946 г.— у Польшчы. Памёр у Гданьску.

84 Рыгор Бутовіч (? –?) — з лютага 1919 г. служыў у І Беларускім палку. У чэрвені арыштаваны палякамі, адхілены ад службы. Болей звестак не ўдалося знайсці.

85 П. Паўчэр (? –?) — у сакавіку 1919 г. камандзір каманды кулямётчыкаў камендатуры Гародні. У чэрвені арыштаваны палякамі. Прозвішча Паўчэр сустракаецца сярод супрацоўнікаў Вайскова-дыпламатычнай місіі БНР у Рызе.

86 Леанід Калугін (? — 1919, Коўна) — капітан. Са студзеня 1919 г. служыў у І Беларускім пяхотным палку, часовы камендант Гародні. Арыштаваны палякамі, пазней збег у Коўна. З кастрычніка 1919 г. дарадца Міністэрства беларускіх спраў па школьнай адукацыі. Памёр у снежні 1919 г., пахаваны на праваслаўных могілках у Коўне.

87 Стасыс Шылінгас (Stasys Šilingas) (1885, Вільня — 1962, Кельмы) — літоўскі грамадскі і палітычны дзеяч, юрыст. Выпускнік юрыдычнага факультэта Маскоўскага ўніверсітэта. Адзін з лідараў прарасійскай плыні ў літоўскім руху, у 1915 г. выехаў у Пецярбург. З ліпеня 1918 г. у Вільні. Быў кааптаваны ў склад Літоўскай Рады, з лістапада 1918 г. да 1920 г.— яе старшыня. У 1920–1926 гг.— адвакат у Коўне, удзельнік дзяржаўнага перавароту 1926 г. Са снежня 1926 па 1928 г., у 1934–1938 гг.— міністр юстыцыі. У 1928–1938 гг.— старшыня Дзяржаўнай рады. Арыштаваны НКУС у чэрвені 1941 г. Высланы ў Краснаярскі край. У Вільню вярнуўся ў 1954 г.

88 Вітаўтас Пятруліс (Vytautas Petrulis) (1890, в. Каталішкі, Панявежскі пав.— 1941, Ухта, Комі АССР) — літоўскі дзяржаўны і палітычны дзеяч. Выпускнік Маскоўскага камерцыйнага інстытута. Падчас Першай сусветнай вайны ўдзельнік літоўскага руху. Вясной 1918 г. вярнуўся ў Літву. У снежні кааптаваны ў склад Літоўскай Рады, сябра яе Фінансавай камісіі, з красавіка 1919 г.— сакратар Прэзідыума. Пазней кіраўнік спраў Міністэрства фінансаў, сябра праўлення Літоўскага гандлёва-прамысловага банка. У 1923–1926 гг.— дэпутат Сейма ад Саюза фермераў, на пераломе 1925–1926 гг.— старшыня Сейма. Чатыры разы займаў пасаду міністра фінансаў. У 1925 г. прэм'ер-міністр і міністр фінансаў. У 1926 г. адышоў

раўнік канцылярыі Б. Грыгайтытэ[89]”.

Усе стараньні ахвіцэраў разброенага й расфармаванага палка, каб іх прапусьцілі ў Коўню, засталіся бясплоднымі. Зь першых-жа дзён ахвіцэрам палка й камандатуры пачалі рабіць розныя карысныя прапановы служыць у польскай арміі. Мне асабіста прапанавалі становішча камандзера палка ў літоўска-беларускай дывізіі, якую палякі тады ўздумалі стварыць. Але на гэта пайшло толькі тры ахвіцэры. З Варшавы надыйшоў загад: “Ахвіцэрам беларускага палка выплаціць пэнсію, як палонным (каля 100 польскіх марак). Вось калі палякі скінулі з сваёй твары маску ў сваіх адносінах да беларусаў і літоўцаў!

Некаторыя з ахвіцэраў пачалі хварэць на галодны тыфус, або нат спрабавалі скончыць самагубствам. Голад, бязупынныя пагрозы пабіць за ўсялякую драбніцу, розныя беспадстаўныя прычэпкі, арышты й дэпартацыя ў Польшчу ў турмы й лягеры змушалі ахвіцэраў уцякаць у Літву, ня гледзячы на пагрозы й растрэлы пры пераходзе праз літоўска-польскую дэмаркацыйную лінію. Садзілі ў турмы й тых, каторыя й ня ўцякалі. Гэта была выразная помста палякоў за тое, што беларусы не хацелі змагацца за Польшчу, а хацелі, каб жыла Беларусь.

Капітан Калюгін, які на месца Дзямідава быў вызначаны за камэнданта Горадні й павету, быў арыштаваны й спачатку вывезены ў турму ў Кракаў, а потым у канцэнтрацыйны табор у Берасьце. Ён гераічна перанасіў усе польскія зьдзекі за сваю бацькаўшчыну. Безграматныя польскія падахвіцэры жорстка, як толькі гэта могуць рабіць палякі, зьдзекваліся над старым кадравым ахвіцэрам. У такім лягерным рэжыме капітан Калюгін захварэў на нявылечальную хваробу сэрца й калі, дзякуючы місіі аднае дзяржавы, яму ўдалося з польскага пекла вырвацца на свабоду й прыехаць у Коўню, дык ён ужо хутка памёр. З усімі вайсковымі ганорамі мы пахавалі яго на праваслаўных могілках.

***

22 жніўня ўвечары, калі мяне звольнілі з арышту, падаў дождж, а я вяртаўся дадому. На вуліцы да мяне падыйшоў польскі жандарм і загадаў, каб я йшоў зь ім у жандармэрыю. Я адмовіўся, але ён загразіў рэвальвэрам і ска-

ад палітыкі і пачаў займацца гаспадаркай. Летам 1940 г. арыштаваны НКУС і высланы ў Ухтпячлаг. У 1941 г. расстраляны.

[89] Бірутэ Грыгайтыце-Новіцкене (Birutė Grigaitytė-Novickienė) (1898, Капчуны, Панявежскі пав. – 1972, Нью-Ёрк) — літоўская юрыстка, грамадская дзяячка. Выпускніца Рыжскай гімназіі (1915), актывістка літоўскага руху. З 1918 г. працавала ў Літоўскай Радзе, у 1920–1924 гг.— кіраўнік Бюро пратаколаў Літоўскіх сеймаў. Выпускніца юрыдычнага факультэта Літоўскага ўніверсітэта (1924) і Парыжскага Вышэйшага інстытута міжнародных даследаванняў (1925). З 1926 г. працавала ў Літоўскім каапэратыўным банку. У 1944 г. выехала ў Нямеччыну, з 1949 г. у ЗША.

заў, што выконвае загад свайго начальства. У жандармэрыі мяне ўвялі ў пакой камандзера й загадалі чакаць. Так прасядзеў я каля трох гадзін. Урэшце прыйшоў урaднік з канцылярыі й сказаў, што „паручнік” чакае мяне ў другім месцы. Жаўнеры з стрэльбамі павялі мяне па розных калідорах і брудных панадворках у іншы будынак. Увайшлі ў калідор, што вёў, відаць, у карцар, дзе сядзелі й жаўнеры й тоўсты вахмістр таўхнуў мяне сілай у нейкую каморку, пасьля чаго зачыніў дзьверы на замок. Я пачаў крычаць, стукаць кулакамі ў дзьверы, але ўсё аказалася дарэмным. У мокрай ад дажджу вопратцы, у бруднай камэры з маленькім ваконцам я правёў бяз сну ноч. Назаўтра праз гэтае аконца я ўбачыў плот з калючага дроту й зразумеў, што палякі зачынілі мяне ў турму на Станіслаўскай вуліцы[90], дзе яны трымалі сваіх палонных бальшавікоў. Якраз у гэтым часе палонных выпускалі на пагулянку ў панадворак. Хутка мяне разам з другімі арыштаванымі вывелі на панадворак, каб памыцца. Я даў сторажу „на чай” і праз яго паслаў запіску камандзеру кулямётнае роты Шчаглову[91], у якога тады жыў, каб ён паведаміў палк. Антонава аб маім арышце.

Атрымаўшы маю запіску, палк. Антонаў пайшоў да ген. Фалевіча зь інтэрвэнцыей аб маім звальненьні. Ген. Фалевіч заявіў, што яму аб гэтым арышце нічога няведама й абяцаў справу выясьніць. Кап. Шчаглову, аднак, у штабе каманданта крэпасьці сказалі, што мяне арыштавалі на загад з Варшавы, як заложніка за арыштаванага ў Коўні паляка Цьвірка-Гадыцкага[92], які перад тым езьдзіў у Варшаву з фальшывым дакумэнтам, быццам беларусы з Наваградчыны просяць, каб іх далучылі да Польшчы[93]. У той-жа самы дзень начальнік турмы пры абходзе арыштаваных перадаў мне гэтую прычыну, паказаўшы нат тэлеграму з Варшавы й дадаў: „Вы арыштаваны як папулярны чалавек у Ліцьве. Вы можаце тэлеграфаваць аб гэтым у Коўню, й мы вас звольнім тады, калі ліцьвіны звольняць нам Цьвірка-Гадыцкага”. Я яму нічога не адказаў.

Палк. Антонаў праз палякоў даў знаць у Коўню аб маім арышце й шчыра рупіўся аб маім звальненьні. У міжчасе мне ўдалося часова звольніцца з турмы на аснове мэдыцынскага пасьведчаньня аб хваробе. Мне загадалі двойчы ў дзень хадзіць рэгістравацца ў „дэфэнзыву”. Апрача таго, да мяне была прыстаўлена якаясьці асоба, польскі абшарнік, які сачыў кожны мой шаг.

---

90 Зараз вул. Я. Каханоўскага.

91 Шчаглоў (? –?) — вясной 1919 г. камандзір кулямётнай роты I Беларускага пяхотнага палка.

92 Казімір Цвірка-Гадыцкі (? –?) — з вясны 1919 г. у Гародні, арыштаваны пасля візіту ў Варшаву і высланы ў Коўна, дзе ў снежні 1919 г. быў асуджаны за дапамогу палякам у заняцці Віленшчыны. Пазней апраўданы. Далейшы лёс невядомы.

93 К. Цвірка-Гадыцкі выступаў ад імя Беларускага краёвага з’езда Наваградчыны, які нібыта прайшоў у студзені 1919 г. у Наваградку і прэтэндаваў на тое, каб стаць II Усебеларускім з’ездам. 23 сакавіка дэлегацыя сустрэлася з прэм’ерам І. Падарэўскім і ўручыла яму мемарыял, у якім „Беларуская Краёвая Нацыянальная Рада” выказвалася за далучэнне Беларусі да Польшчы.

Трэба, наагул, сказаць, што калі палякі акупавалі Горадзеншчыну, дык некаторыя з польскіх абшарнікаў пайшлі на службу з патрыятызму ў польскую тайную паліцыю.

Нядоўга мне, аднак, прыйшлося карыстацца з гэтае свабоды. Нядарма начальнік жандармэрыі быў вельмі незадаволены тым, калі выпушчаў мяне з турмы, кажучы: „Чаго гэты генэрал плютаецца не ў сваю справу, калі яго ніхто ня пытае? Гэты арышт не ягоная справа, й ён яго зьмяніць ня можа". Па сэкрэту ад аднаго паляка кап. Шчаглову ўдалося даведацца, што штаб крэпасьці дастаў з Варшавы загад арыштаваць шмат беларусаў, дзеячоў і ахвіцэраў, у тым ліку й мяне, каб усіх вывезьці ў Кракаў, у турму. Праз палк. Антонава мне ў тым часе ўдалося дастаць з штабу крэпасьці дазвол у Друзкенікі лечыцца. Я й паехаў, але не пасьпеў я зьлезьці з падводы, як мяне затрымаў польскі патруль. Ня гледзячы на ўсе мае пратэсты й дазвол, палякі йзноў арыштавалі мяне й павялі ў памешканьне разьведкі ў Друзкеніках. Перад адходам цягніка з Парэчча ў Горадню мяне пад вартай скіравалі з Друзкенік у Парэчча. У дарозе начальнік варты сказаў мне, што мяне павязуць у Горадню, у турму, каб адтуль адвезьці ў Кракаў.

На станцыі ў Парэччы неспадзеўкі я спаткаў аднаго польскага ахвіцэра, майго добрага знаёмага з расейскае арміі. Я паказаў яму мае паперы й прасіў паруліцца аб маім звальненьні зь бясправўнага арышту. Ён доўга прасіў начальніка „рэвіру", доўга тэлефанаваў у Горадню і ў канцы дабіўся майго звальненьня й дазволу вярнуцца ў Друзкенікі.

Не даехаўшы, аднак, да Друзкенік, на шашы нас (я ехаў у вялікшай кампаніі) затрымала польная застава з „пазнанчыкаў" і распачала агульную рэвізію. Яна грабіла ў жыхароў прадукты й іншыя рэчы, што каму падабалася, нат падушкі. Помню, як ехаўшы з намі ксёндз зьвярнуў увагу, што так жаўнерам рабіць не выпадае. Але „пазнанчыкі" яго за гэта толькі зьлаялі. Калі дайшла чарга да мяне, „пазнанчыкі", убачыўшы маю форму, ізноў мяне арыштавалі…

Ізноў начоўка ў арыштце без яды й спаньня. На раніцы другога дня да мяне прыйшоў начальнік часьці, што мяне арыштавала, малады й сымпатычны ахвіцэр з палка „татарскай язды" (кавалерыі). Прачытаўшы дазвол камандана крэпасьці, ён зараз-жа перапрасіў мяне за ўсе турботы, што мне зрабілі жаўнеры ягонае часткі, пусьціў мяне ехаць у Друзкенікі, ад сябе даў мне свой пропуск, а нават даў мне сваю хурманку.

Праз 10 хвілін, калі я ўжо маніўся ехаць, увайшоў вахмістр. Даведаўшыся, што ахвіцэр мяне адпусьціў, ён кінуўся да тэлефону, каб выклікаць самога ротмістра Рыхтэра[94], камандзера эскадрону. Не засьпеўшы яго, вахмістр

[94] Уладзімір Рыхтэр (Владимир Гвидович Рихтер, Włodzimierz Rychter) (1886, Івангорад – 1968, Варшава) — расійскі вайсковец, калекцыянер-нумізмат. Выпускнік Мікалаеўскага кавалерыйскага вучылішча. Са студзеня 1919 г. служыў у І Беларускім палку, сябра Ваеннага сакратарыята Міністэрства беларускіх спраў. Пасля расфармавання палка перайшоў на

нарв停аўся, бедаваў, лаяўся: „Што яны робяць? Гэта-ж заложнік, якога трэба адвесьці ў Кракаў, у турму!" Але затрымаць ён мяне ня важыўся. Успомнены ротмістр Рыхтэр — характэрная асоба. Ён спачатку працiснуўся ў беларускі сакратарыят сябрам. А калі прыйшлі ў Горадню палякі, дык ён перайшоў у польскую армію. Перад самым прыходам палякоў у Горадню ён выманіў у літоўскага ўпаўнаважанага 1 000 аўксінаў быццам на выдаткі для разьведкі. Вырозьніваўся нязвычайна жорсткім прасьледаваньнем беларускіх ахвіцэраў.

Я выехаў у Друзкенікі. І, запраўды, польскія жаўнеры, бачучы подпіс свайго камандзера на маім пропуску, усюды мяне пушчалі. На гэты раз я добра даехаў да Друзкенік.

Не чакаючы, каб палякі йзноў у начы мяне арыштавалі з мэтай вывязеньня ў Кракаў, як заложніка, я хутка пераапрануўся й каб ня ўбачылі польскія сакрэтныя заседкі, лесам дабраўся да мосту каля Друзкенік праз Нёман, бо добра ведаў, што на другім беразе ракі ў вёсцы Мізэрах стаяў наш эскадрон. Там мяне з радасьцю сустрэлі й адвезьлі да знаёмага парафіяльнага ксяндза. Як толькі я пад'ехаў да касьцёлу, з плябаніі выскачыў насустрэч перапалоханы арганісты, які пачаў гаварыць: „Пане палкоўніку, уцякайце адсюль, бо ў нас у хаце палякі робяць рэвізію, шукаюць ксяндза. Апрача таго, яны парасьцягаліся па местачку й ваколіцах, шукаючы сваіх 48 коняў, што нашы ноччу адбілі ў іх каля Мэрачы".

Аказалася вось што. Польскі эскадрон маніўся напасьць на літоўскую роту, якая стаяла каля мястачка Мэрэчы. Але аб гэтым хтосьці данёс нашым, і яны першыя напалі на палякаў, забраўшы ў іх 48 асядланых коняў, якіх адаслалі ў Коўню.

Мы тут доўга не затрымаліся й выехалі ў м. Лейпалінг, скуль, каб ня лучыць да палякаў, рознымі ляснымі сьцежкамі дасталіся ў Лазьдзеі.

Цяпер я з прыемнасьцю ўспамінаю, як у літоўскіх вёсках мне хутка зьмянялі коні, а дзе паказваліся польскія часткі, мне давалі добрых праваднікоў, што ведалі кажны куток і сьцежку.

З Лазьдзееў я выехаў у Коўню. Тут я пойшоў да начальніка генэральнага штабу палк. Вэлікіса й здаў яму рапарт аб разбраеньні палка й іншых усіх здарэньнях. Такія-ж рапарты й падрабязныя даклады я зрабіў старшыні рады міністраў Сьляжэвічу й міністру беларускіх справаў Варонку.

На аснове гэтых маіх рапартаў літоўскі ўрад 17.VIII.1919 г. паслаў урадам Антанты й Амэрыкі пратэсты[95], але яны, як і другія да таго часу зложаныя пратэсты, засталіся голасам у пустэльні.

польскі бок, камандзір эскадрона ў Татарскім палку уланаў. З 1921 г. у адстаўцы. Жыў у Польшчы. Пасля 1939 г. у Лондане.

[95] Маецца на ўвазе пратэст міністра беларускіх справаў. Гл.: *Протест Министра белорусских дел Литовскаго правительства пред Представителями Антанты по поводу польских насилий над беларусами* [w:] К. Езовитов, *Белоруссы и поляки. Документы и факты из истории оккупации Белоруссии поляками в 1918 и 1919 годах*, Ковна 1919, с. 110–116.

Такім вянком таннае й ганебнае „перамогі" ўпрыгожылі свае галовы былы ў 1919 г. першы польскі камандант Горадзенскае крэпасьці генэрал Фалевіч і ўся ягоная кампанія.

Pułkownik Aleksander Uspienski i jego wspomnienia o Pierwszym Białoruskim Pułku Piechoty w Grodnie

Czynnik białoruski odegrał ważną rolę w okresie tworzenia państwowości litewskiej po I wojnie światowej. Znaczna cześć społeczności białoruskiej wsparła tworzenie niezależnej Litwy na gruncie politycznym, a jednym z ważniejszych efektów tej współpracy było powstanie w Wojsku Litewskiej narodowych oddziałów białoruskich. Proces ich tworzenia rozpoczął się w grudniu 1918 roku i, aż do rozwiązania kwestii wileńskiej na gruncie międzynarodowym, do roku 1923 w strukturze Wojska Litewskiego stale istniały większe lub mniejsze jednostki białoruskie.

Niniejszy tekst jest tłumaczeniem na język białoruski wspomnień jednego z aktywniejszych białoruskich oficerów w Wojsku Litewskim — płk. Aleksandra Uspienskiego (1876–1951). Wydane oryginalnie po litewsku w 1925 roku wspomnienia, dotyczą jednego z najważniejszych epizodów białorusko-litewskiej współpracy wojskowej, czyli organizacji i funkcjonowania 1. Białoruskiego Pułku Piechoty w Grodnie w pierwszej połowie 1919 roku.

Colonel Aleksandr Uspenski and his memoirs on the First Belarusian Infantry Regiment in Hrodna

The Belarusian factor played an important role in the period of Lithuanian state-building after the First World War. A significant part of the Belarusian community politically supported the creation of an independent Lithuania, and one of the most important effects of this cooperation was the creation of national Belarusian detachments in the Lithuanian Army. The process of their formation began in December 1918 and until 1923, when the question of Vilnius was solved on international level, larger or smaller Belarusian detachments existed in the structures of the Lithuanian Army.

This text is a translation into Belarusian of the memories of one of the most active Belarusian officers in the Lithuanian Army — Col. Aleksander Uspenski (1876–1951). Originally published in Lithuanian in 1925, the memoirs concern one of the most important episodes of Belarusian-Lithuanian military cooperation — the organization and operation of the 1st Belarusian Infantry Regiment in Hrodna in the first half of 1919.

Палкоўнік Аляксандр Успенскі і яго ўспаміны пра Першы Беларускі пяхотны полк у Гродне

Беларускі фактар адыграў важную ролю ў перыяд літоўскага дзяржаўнага будаўніцтва пасля Першай сусветнай вайны. Значная частка беларуска-

га грамадства палітычна падтрымала стварэнне незалежнай Літвы, і адным з найважнейшых эфектаў гэтага супрацоўніцтва стала стварэнне нацыянальных беларускіх частак у складзе Літоўскага войска. Працэс іх стварэння пачаўся ў снежні 1918 г., і да вырашэння „віленскага пытання" на міжнародным узроўні (1923) у структуры Літоўскай арміі працягвалі існаваць большыя ці меншыя беларускія часткі.

Гэты тэкст з'яўляецца перакладам на беларускую мову ўспамінаў аднаго з самых актыўных беларускіх афіцэраў у Літоўскай арміі — палкоўніка Аляксандра Успенскага (1876–1951). Першапачаткова апублікаваныя на літоўскай мове ў 1925 г., успаміны тычацца аднаго з найважнейшых эпізодаў беларуска-літоўскага ваеннага супрацоўніцтва — арганізацыі і дзейнасці І Беларускага пяхотнага палка ў Гродне ў першай палове 1919 г.

ДЫЯЛОГІ

„Przeminęło, ale nie odeszło". Rzecz o latach 1991–1995 w Ambasadzie Rzeczypospolitej Polskiej w Mińsku

Z Elżbietą Smułkową rozmawia Anna Engelking

AE: Rozmawiamy na Suwalszczyźnie 28 sierpnia 2020 roku. Czy mamy już tytuł naszej rozmowy?

ES: Proponuję dwa warianty do wyboru. „Я хотел бы читать Ваши мемуары", jak powiedział wiele lat temu jeden z najbardziej zachodnioeuropejskich dyplomatów białoruskich, Uładzimir Szczasny. A drugi zaczerpnięty z książki Andrzeja Stasiuka *Wschód*: „Przeminęło, ale nie odeszło". Otóż moja misja dyplomatyczna na Białorusi także dawno przeminęła, ale Białoruś pozostała. Jest obecna w moim myśleniu, kontaktach, pracach naukowych i w reakcji na to, co się tam teraz ważnego odbywa.

AE: Jeżeli przyjmiemy za punkt wyjścia zdanie pana Szczasnego, to myślę, że trzeba by zacząć od pytania, jak to się stało, że Pani Profesor, wykładowca uniwersytecki, autorka książek, badaczka terenowa, organizatorka życia studenckiego, nagle rzuca to wszystko i decyduje się na podjęcie pracy dyplomatycznej.

ES: Myślę, że rzeczywiście od tego trzeba zacząć. Tym bardziej, że ta decyzja wcale nie była nagła ani łatwa. Po zasadniczej zmianie ustrojowej, jaka się dokonała w Polsce po wyborach 4 czerwca 1989 roku, chcąc nieco odświeżyć kadrę dyplomatyczną, minister spraw zagranicznych Krzysztof Skubiszewski zwrócił się do środowiska naukowego, poszukując tam specjalistów od krajów, do których zamierzał posłać nowych dyplomatów. Na mnie wskazał Marek Karp, dyrektor Ośrodka Studiów Wschodnich. Pełniłam wówczas funkcję prodziekana do spraw naukowych na Wydziale Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego. Pamiętam, jak przyszedł do mnie na dyżur do dziekanatu w towarzystwie Agnieszki Magdziak-Miszewskiej, też późniejszej ambasadorki, proponując w imieniu ministra stanowisko konsula generalnego w Mińsku na Białorusi. Coś takiego absolutnie nie wchodziło w zakres moich wyobrażeń. Czułam się całkowicie spełniona w tym, czym się zajmowałam. Miałam pełne poczucie wartości swojej pracy naukowej, dydaktycznej i organizacyjnej na Uniwersytecie. Stanowczo odmówiłam.

AE: Spuściła ich Pani ze schodów?

ES: [śmiech] Nie, byłam uprzejma, ale stanowcza.

AE: O ile wiem, Marek Karp nie dał za wygraną i po jakimś czasie znów Panią odwiedził.

ES: Istotnie tak było. Przyszedł i przedstawił argumenty, nad którymi zaczęłam się zastanawiać. Przede wszystkim, że jest ważne nie tylko dla Polski, ale i dla Białorusi, żeby pojechał tam ktoś, kto ten kraj trochę zna. Kto prowadził tam badania naukowe, mówi po białorusku. A ja rzeczywiście znałam Białoruś od strony swoich zainteresowań językowo-tożsamościowych. Miałam sporo znajomych wśród inteligencji twórczej, wśród pisarzy. Na badaniach terenowych poznałam też kilka wsi białoruskich, i to z terenu dialektów północno-wschodnich, czyli całkiem odległych od poznanych na wschodniej Białostocczyźnie.

AE: A ostatecznie co przeważyło?

ES: Niedające się odeprzeć poczucie obowiązku, żeby nie powiedzieć misji dziejowej, w czym poparła mnie profesor Antonina Obrębska-Jabłońska, zawsze umiejąca patrzeć szerzej, z perspektywy ogólnospołecznej. Silny opór natomiast stawiała moja Matka, dla której było autentycznie bolesne, że ja — sybiraczka — chcę dobrowolnie jechać do państwa, które pozbawiło mnie ojca, a nas z matką przez pięć lat niewoliło z dala od domu. W roku 1990, kiedy otrzymałam tę propozycję, Białoruś była jeszcze republiką Związku Radzieckiego.

AE: Zgodę Pani Profesor można postrzegać w kategoriach spójności z etosem czy misją inteligencką — poświęcenia się dla sprawy kosztem własnych interesów.

ES: Trochę zapewne tak. Obiektywnie dużą stratą była dla mnie konieczność rezygnacji z konwersatorium na temat pograniczy językowych, jakie wówczas prowadziłam dla grona młodych zainteresowanych badaczek, specjalistek od różnych języków. Chodziło o białorutenistkę śp. Teresę Chylak-Schroeder, polonistki Anię Zielińską i Halinkę Karaś, lituanistkę i polonistkę Nijolę Kolis i kilka innych osób. Dzisiaj to prawie same profesorki. Ania zrobiła u mnie doktorat już podczas mojej pracy w Mińsku, Teresa chyba nieco później. Pozostałe osoby już nie u mnie.

AE: Pani Profesor zgromadziła grono zaangażowanych uczniów, prowadzi twórcze seminarium, zaczyna kształtować się szkoła naukowa — i nagle trzeba z tego zrezygnować. A przecież tożsamość uczonych lokuje się w nauce. Postrzegamy siebie jako językoznawców, etnologów, historyków, nie wyobrażamy sobie funkcjonowania poza nauką. Więc w tym sensie praca administracyjna czy dyplomatyczna wymaga rezygnacji z własnej tożsamości. To bardzo trudne.

ES: Po podjęciu tej pracy byłam w stałym napięciu, żeby podołać! Tym bardziej, że przygotowanie przedwyjazdowe w Ministerstwie Spraw Zagranicznych trwało tylko pół roku, ale jak na potrzeby owego czasu — aż pół roku.

AE: Czy to były jakieś zorganizowane kursy?

ES: Nie. Raczej rodzaj praktyki. Przechodzenie przez poszczególne departamenty, żeby poznać, który czym się zajmuje, poznać ludzi, samemu się przedsta-

wić. Najdokładniej zajmował się nami tzw. Protokół Dyplomatyczny; poznawaliśmy zasady korespondencji oraz praktykę zachowań dyplomatycznych.

AE: A przygotowanie polityczne?

ES: Trudno o jednoznaczną odpowiedź. Jakichś specjalnych lektur czy wykładów nie było. Ale dyrektorzy odpowiednich departamentów prowadzili z nami indywidualne rozmowy, niewątpliwie kształcące. Z okresu przygotowawczego najwyraźniej, jako ciekawego rozmówcę, zapamiętałam dyrektora Andrzeja Towpika. Później, już w trakcie pracy, było też kilku innych. Warto dodać, że w pewnym sensie do funkcji dyplomatycznej przygotował mnie też uniwersytet — przez to, że pełniłam w nim funkcje organizacyjne. To mi ułatwiło kontakt z ludźmi i dało pewną umiejętność zarządzania zespołem ponad 20 osób, znacznie zróżnicowanych funkcyjnie i charakterologicznie.

AE: Decyzja zapadła. Pani Profesor wyjeżdża do Mińska.

ES: Wyjechaliśmy z mężem wczesną jesienią 1991 roku. Wiktor, specjalista w zakresie chemii radiacyjnej w warszawskim Instytucie Badań Jądrowych, w tym celu przeszedł na wcześniejszą emeryturę. Był mi bardzo pomocny, zwłaszcza ze względu na swobodną znajomość kilku języków obcych. Objęłam stanowisko konsula generalnego po Tadeuszu Myśliku.

AE: Jak wyglądał wtedy konsulat?

ES: Mieścił się przy Rumiancewa 6, w budynku naszej przyszłej ambasady. Kadra administracyjna była częściowo miejscowa, między innymi należała do niej absolwentka warszawskiej białorutenistyki, którą znałam. Z poprzedniej ekipy zostali sprawny attaché ds. gospodarczych i jego żona pracująca w administracji, konsul ds. prawnych i wizowo-paszportowych (Jarosław Czubiński) oraz szef Biura Radcy Handlowego (niejaki pan Zarzycki). Natomiast większość konsulów głównych pionów merytorycznych: ds. prasy i informacji (Marek Ziółkowski), spraw kultury i nauki (Marek Gołkowski), konsularnych i polonijnych (Krzysztof Dłużewski, Ewa Ziółkowska), została wymieniona wraz ze mną jako konsulem generalnym.

AE: Dostała więc Pani pod opiekę sporą grupę początkujących dyplomatów. Spróbujmy odtworzyć kalendarz Pani funkcji i pracy.

ES: Wyliczam. Ponad pół roku Konsul Generalny w Mińsku (12.09.1991–7.05.1992), kolejne prawie pół roku *Chargé d'Affaires* Ambasady RP, minister pełnomocny (7.05.1992–11.09.1992) i wreszcie przez trzy lata Ambasador RP w Republice Białoruś (11.09.1992–30.09.1995). Misję ambasadora zakończyłam na własną prośbę w przekonaniu, że lepiej będzie wrócić do obowiązków profesora uniwersytetu niż pozostawać ambasadorem, któremu pion prezydenta Aleksandra Łukaszenki znacznie ogranicza możliwości działania. Minister Andrzej Olechowski, aczkolwiek zdziwiony, bo jak mi powiedział, ambasadorzy na ogół zabiegają o przedłużenie kadencji, uwzględnił mój wniosek. Dzięki temu mogłam rozpocząć rok akademicki 1995/1996 wraz z jego początkiem. Do momentu mianowania nowego ambasadora w Mińsku placówką kierował radca Marek Ziółkowski

Gmach polskiej ambasady w Mińsku przy ul. Rumiancewa 6. 1994. Z archiwum E. Smułkowej

Pracownicy polskiej misji dyplomatycznej na schodach ambasady. Pani Ambasador pierwsza z lewej w drugim rzędzie. Z archiwum E. Smułkowej

w randze *Chargé d'Affaires*. 1 listopada 1996 r. funkcję ambasadora objęła Ewa Spychalska.

AE: Popatrzmy na te cztery lata z lotu ptaka. Spróbujmy uświadomić sobie ich punkty węzłowe i to, co z nich w Pani pozostało jako najważniejsze doświadczenia, czy to pozytywne, czy negatywne. Doświadczenia poruszające, otwierające, pod różnymi względami pamiętne.

ES: Najważniejszym punktem węzłowym było niewątpliwie powstanie państwa BIEŁARUS', czyli deklaracja suwerenności dotychczasowej republiki radzieckiej (25 sierpnia 1991). Potem Wiskule (7–8 grudnia 1991), czyli rozpad Związku Radzieckiego, powołanie Wspólnoty Niepodległych Państw i, co za tym idzie, tworzenie białoruskiej państwowości. Radykalna zmiana sytuacji. Nie tylko Białorusi, ale i moja personalna. Jako konsul generalny w Mińsku podlegałam ambasadorowi Stanisławowi Cioskowi w Moskwie. Wkrótce po objęciu konsulatu złożyłam mu wizytę. To było dobre i sympatyczne doświadczenie. Spotkałam tam też Jerzego Bahra (późniejszego ambasadora

w Kijowie, Wilnie i Moskwie) w randze radcy politycznego ambasady. Poznałam obu panów jako odpowiedzialnych, ciekawych ludzi, bardzo zresztą różnych. […]

W konsulacie przyjęliśmy rozpad Związku Radzieckiego jako dużą wartość. Jako szansę na usamodzielnienie się Białorusi i jej dalszy rozwój, podobnie jak było to u nas w okresie „Solidarności". Podobne stanowisko głośno i z radością zajmowała białoruska opozycja parlamentarna i członkowie Białoruskiego Frontu Narodowego. Z nadzieją, ale i obawą obserwowała wydarzenia część społeczności inteligenckiej. W parlamencie udało się uchwalić zmianę herbu i flagi państwowej, co później za rządów prezydenta Łukaszenki prędko unieważniono, a powiewającą na gmachu Rady Najwyższej biało-czerwono-białą flagę zniszczono, jak wiadomo, w barbarzyński sposób.

WNP nie zdołało utrzymać, w ZSRR sterowanych centralnie, związków gospodarczych między dotychczasowymi republikami. Na Białorusi bardzo prędko dały o sobie znać trudności w różnych dziedzinach produkcji; BSRR była ostatnim ogniwem wielu ciągów produkcyjnych, a te powiązania się rozpadły. Zilustruję tę sytuację osobistym doświadczeniem z podróży z Mińska do Lwowa, które może zabrzmieć jak anegdota. Jechaliśmy z mężem w przedziale kolejowym zajmowanym tylko przez dwóch mężczyzn i szczelnie zastawionym ogromnymi walizami. Panowie nie byli zbyt rozmowni, ale gdy weszła *prawadnica*, poprosili ją o zarezerwowanie na drogę powrotną całego przedziału, bo będą mieli jeszcze większy bagaż. Okazało się, że byli to dyrektorzy fabryki znanych białoruskich telewizorów *Haryzont* jadący do Lwowa po jakieś niezbędne do produkcji niewielkie detale, których nie mogli uzyskać drogą zwykłego zamówienia, a dawniej dostawali z rozdzielnika.

Środki masowego przekazu były w tym okresie przepełnione niezadowoleniem i protestami dyrektorów dużych, znaczących przedsiębiorstw produkcyjnych. Nie pojawiały się w nich propozycje środków zaradczych, czyli skutecznych reform. Towarzyszyły temu listy zwykłych obywateli protestujące przeciwko zbyt gwałtownie wprowadzanemu językowi białoruskiemu.

I znowu przykład przeżyty. W parku w pobliżu pomnika poety Maksyma Bahdanowicza trwa zorganizowana uroczystość rocznicowa, na którą dostałam zaproszenie. Stoję w towarzystwie przedstawiciela ambasady w pewnej odległości od przemawiającego przewodniczącego BNF Zianona Paźniaka. Nagle widzę podbiegającego do niego leciwego mężczyznę i słyszę ostre: „Zianon!". Dalej przekazuję przybliżoną treść po polsku, bo zupełnie nie pamiętam, czy było to wykrzyczane po białorusku, czy po rosyjsku: „Czy ty wiesz, ile mnie kosztowało, żeby nauczyć się mówić po rosyjsku, jak przyjechałem jako młody chłopak ze wsi do Mińska? Jak się ludzie ze mnie wyśmiewali, że mówię do nich jak do krowy? A ty chcesz, żebyśmy ja i moje dzieci i wnuki do tego prostego języka wracali?". Jego głos stopniowo cichł, więcej już nie słyszałam, ani też odpowiedzi pana Paźniaka. Zamieszanie wokół niego trwało jeszcze kilka chwil. Byłam wstrząśnięta.

I jeszcze wybrane próbki reakcji zwykłych ludzi. Moja fryzjerka, miła, kulturalna osoba. Przychodzę, ona smutna. Tak chciała w tym roku pojechać na urlop

na Krym i nie może, bo przez tę suwerenność nie dostanie *putiowki* (skierowania). Podobnie znajoma nauczycielka — rozżalona, że w tym roku nie pojedzie z klasą na wycieczkę do Moskwy. Żadnej z nich nie przychodzi do głowy, że mogłyby zorganizować wyjazd samodzielnie. Przecież nie ma jeszcze granic i pociągi kursują, jak kursowały.

AE: Radziecka centralizacja wytrzebiła z ludzi samodzielność. Zbyt długo byli od niej odzwyczajani!

ES: Nie na wiele się też zdały kursy samorządowe organizowane za dość duże pieniądze zagranicznych fundatorów (głównie Sorosa).

AE: Ale przed ostatecznym rozpadem Związku Radzieckiego były przecież w Białorusi manifestacje i protesty.

ES: Tak, były. Głównie robotnicze, o podłożu ekonomicznym, albo typowo inteligenckie, jak listy do Gorbaczowa w sprawach kultury narodowej i języka czy książka Aleha Bembela (poety Znicza), krytycznie analizująca stosunek społeczeństwa do języka białoruskiego[1].

AE: BNF traktował też te robotnicze wystąpienia jako probiałoruskie.

ES: W pewnym stopniu takie były. Duże znaczenie miały też „Dziady kuropackie", czyli marsze pamięci w Kuropatach, organizowane w dzień zaduszny począwszy od 1988 roku. Powtarzające się uroczyste pochody i towarzyszące im, mniej lub bardziej gwałtowne, sprzeciwy władz, stopniowo kształtowały świadomość historyczną i tożsamość Białorusinów.

Trzeba jednak zwrócić uwagę, że BNF nie miał wówczas dużej popularności w społeczeństwie. Wielu postrzegało jego działania jako kolejne narzucanie ogółowi własnego punktu widzenia. Przewodniczący Frontu Zianon Paźniak nie był w pełni rozumiany nawet przez zwolenników i nie znajdował należytego wsparcia. Zresztą moje pierwsze oficjalne zetknięcie z BNF-em też nie należało do najprzyjemniejszych.

Umówiliśmy się na spotkanie z panem Przewodniczącym. Wchodzę do siedziby BNF sama, sądząc, że dzięki temu będzie mogło dojść do bardziej bezpośredniej rozmowy. Przede mną długi stół, blisko wejścia jedno krzesło, a po przeciwnej stronie wpatrzone we mnie co najmniej 10 par męskich oczu. Siadam, a w głowie kołacze mi zdanie, które zdawało się wisieć w powietrzu: „Patrz, jaka jesteś malutka, polski ambasadorze, przy nas, świadomych Białorusinach!". Po powitaniu udzielono mi lekcji historii krzywd, jakie spotkały Białorusinów od Polski. Z częścią z nich musiałam się niestety zgodzić, ale gdy doszło do braku parytetu w traktowaniu naszych mniejszości narodowych po obu stronach aktualnej gra-

1 А. Бембель, *Роднае слова і маральна-эстэтычны прагрэс,* Londyn 1985. Przez kilka lat przed wydaniem drukiem praca ta była rozpowszechniana na Białorusi w maszynopisach. Cf. E. Smułkowa, *Wokół problemu poczucia tożsamości mieszkańców Białorusi*, cz. 3. *Problem językowy w Republice Białoruś*, „Przegląd Wschodni", t. IV, z. 3 (15), s. 603–607; przedruk w: tejże *Białoruś i pogranicza. Studia o języku i społeczeństwie,* Warszawa 2002, s. 517–529.

nicy państwowej, i to z krzywdą Białorusinów w Polsce, podjęłam konkretną polemikę. Pozwalam sobie na przytoczenie tego pierwszego zgrzytu tylko dlatego, że przy bliższym poznaniu nabraliśmy do siebie szacunku, sądzę że wzajemnego i zarówno ja, jak i współpracownicy ambasady utrzymywaliśmy potem dobre kontakty z wieloma działaczami BNF, łącznie z samym Paźniakiem.

Ale wracając do Twego pytania, powiem że zachowało mi się w pamięci jeszcze jedno ważne przeżycie, świadczące o tym, że przychylność dla białoruskiej państwowości już wówczas była znacznie większa niż ujawniano to na co dzień. Chodzi chyba o marzec 1992 roku. W dużej sali Filharmonii Narodowej odbywa się uroczystość rocznicowa z okazji powstania Białoruskiej Republiki Ludowej w 1918 roku. Sala wypełniona po brzegi. Podniosły nastrój. Długi stół prezydialny, w centrum Stanisłau Szuszkiewicz i Zianon Paźniak. Publiczność na widowni zróżnicowana. Rzucają się w oczy wojskowi i siostry zakonne, różne służby mundurowe i osoby duchowne, dyplomaci, sporo osób starszych, ale i młodzieży. Żywe, gorące przemówienia przerywane są raz po raz gromkim „Żywie Biełaruś!" Wychodzę podniesiona na duchu, rozumiejąc że oto świętujemy obie niepodległości, zwłaszcza tę aktualną!

AE: O, tak. Jednak ogólnonarodowe zjednoczenie widzimy w Białorusi dopiero tu i teraz, w 2020 roku. Ale wracając do syntezy ambasadorskich doświadczeń z okresu białoruskiego przełomu…

ES: Chciałabym opowiedzieć o rzeczy zupełnie niewidocznej z zewnątrz, a w wykonaniu żmudnej i nieatrakcyjnej, ale od strony prawnej niesłychanie ważnej dla stosunków dwustronnych, w pewnym sensie też w ogóle dla stosunków międzynarodowych. Wobec nowej sytuacji obu naszych państwowości zaszła potrzeba szczegółowego przeglądu dokumentacji prawnej, obejmującej ZSRR i Polskę oraz BSRR i Polskę, pod kątem tego, co z niej należy odrzucić, co można zachować, a co trzeba napisać od nowa. W zespole ambasady nie było prawnika. Białoruski prawnik przychodził z MID (Министерство иностранных дел, sic!)[2] i pracowaliśmy we dwoje. Prawdę mówiąc, byłam dość zdziwiona, że ten przegląd pozostawia się placówce, bo przecież ostateczne decyzje i tak musiały zapaść w warszawskiej centrali. Warto dodać, że pakiet dokumentów polsko-białoruskich stał się dla białoruskiego MSZ wzorcem analogicznych dokumentów przygotowywanych z innymi krajami, zwłaszcza traktatów o przyjaźni i współpracy dobrosąsiedzkiej.

AE: Jak dużo było tych dokumentów?

ES: Za mojej kadencji zostało podpisanych około 40 dokumentów: ogólnopaństwowych (w tym granicznych) oraz międzyresortowych. Z nami Białoruś na szczęście nie miała już w tym czasie problemów granicznych, ale z Litwą i Ukrainą było parę punktów spornych, co natychmiast odbiło się w literaturze białoruskiej prześmiewczymi opowiastkami o tym, jak to przy wytyczaniu granicy chata

[2] W tamtym okresie starano się w kontaktach oficjalnych przechodzić na język białoruski, a nazwa MID pozostała rosyjska.

zostaje w jednym państwie, a wychodek należy już do drugiego. Ten śmiech i satyra mieszał się ze społecznym niezadowoleniem z pogarszającej się koniunktury gospodarczej i tęsknotą za Związkiem Radzieckim.

AE: Czy taki stosunek białoruskiego społeczeństwa do rozpadu Związku Radzieckiego był dla Pani Profesor zrozumiały czy też zaskakujący?

ES: W pewnym sensie zaskakujący jako kontrast do entuzjazmu polskiej przebudowy, ale w gruncie rzeczy zrozumiały, ze względu na to, że Republika Białoruska należała do najlepiej rozwiniętych republik związkowych i jej obywatele w dużym stopniu zyskali ekonomicznie i kulturowo w porównaniu do czasów przedsowieckich.

Mówiąc wcześniej o przyczynach społecznej niemocy, wspomniałam o zupełnym braku przygotowania do samorządności, do zrobienia czegokolwiek pożytecznego społecznie lub indywidualnie bez odgórnego sterowania. Ale mogę też przedstawić przykład przeciwny, budujący. W ramach wizyt składanych władzom i innym znaczącym środowiskom obwodowym, czasem też rejonowym, pojechałam w 1992 roku do Mołodeczna. Przyjmowali mnie mer miasta Hienadź Karpienka i jego zastępca, znany prawnik Wiktar Hanczar. Odebrałam ich działania jako zarodek rodzącej się białoruskiej samorządności, optymistyczny, ale odosobniony. Tak to się zresztą nazywało — eksperyment samorządowy — i było wdrażane w porozumieniu z premierem Wiaczesławem Kiebiczem. Trwało dopiero od roku, ale rezultaty były już widoczne.

AE: Na czym to polegało? Czy na wciąganiu lokalnej społeczności do zarządzania miastem?

ES: Myślę, że można tak powiedzieć. Wprowadzili szerszy krąg ludzi do rady przy merze. I rada ta nie była fasadowa. Po latach zostały mi w pamięci też inne przykłady. W mieście było bardzo czysto. Przedwojenne osiedle domków wojskowych było systematycznie, dom po domu, odnawiane. Miasto zwiedzaliśmy pieszo. Mijani ludzie życzliwie się panom kłaniali. Widać było, że ich znają i poważają. Widziałam nowe budowle, także plac budowy kościoła katolickiego. Zaprowadzili mnie do dużego nowego *uniwiermagu* (domu towarowego), chcieli się nim pochwalić. Opowiadali o jakiejś ważnej fabryce, która właśnie przechodzi restrukturyzację produkcji. Obaj robili wrażenie odpowiedzialnych organizatorów, którym zależy, aby ludziom żyło się twórczo i dobrze. Karpienka powoływał się na staż naukowy w Polsce i przejęcie stamtąd niektórych wzorców organizacyjnych. Nie umiem powiedzieć, jak długo trwała ich praca w Mołodecznie. Później obaj pełnili wysokie funkcje państwowe.

AE: Rozumiem, że dla Pani Profesor Hienadź Karpienka był jedną z ważniejszych postaci w Białorusi.

ES: Niewątpliwie tak. Był człowiekiem samodzielnym i silnym, starającym się konkretnie przyczynić do budowania państwowości, mimo piętrzących się przeszkód. Zmarł nagle 6 kwietnia 1999 roku. Napisałam jego nekrolog do „Tygodnika Powszechnego", ale nie doczekawszy się druku, opublikowałam go dopiero w 2002

roku w wyborze prac *Białoruś i pogranicza*[3], mogąc wówczas dodać, na podstawie „Materiałów Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka" z 21 września 2001, następującą informację: „Żona Hienadzia Karpienki, Ludmiła, jest przekonana, że nie była to śmierć naturalna. Stanęła na czele stowarzyszenia żon zaginionych na Białorusi polityków (Wiktora Hanczara, prawnika, przewodniczącego Centralnej Komisji Wyborczej, byłego wicepremiera; Juryja Zacharenki, generała zdymisjonowanego przez A. Łukaszenkę, ministra spraw wewnętrznych oraz innych osób) i domaga się ujawnienia prawdy o ich losach. Żony zaginionych były w tej sprawie na rozmowach w Moskwie, Stanach Zjednoczonych, Niemczech, Francji i w Polsce. Dzięki ich aktywności niewyjaśnionej dotychczas sprawy zaginięcia znanych opozycjonistów nie udało się zatuszować".

Juryja Zacharenkę znałam osobiście i także szanowałam. Bardzo ciekawą rozmowę odbył z nim, podczas wizyty w Mińsku, również u ministra Uładzimira Jegorowa, nasz minister spraw wewnętrznych Andrzej Milczanowski w styczniu 1995 roku. Obecnie, kiedy prowadzimy tę rozmowę, wiadomo już, że zaginieni w 1999 roku opozycjoniści zostali zgładzeni[4].

AE: Pamiętam bardzo poruszające spotkanie z Ludmiłą Karpienką i jej towarzyszkami w Fundacji Helsińskiej w Warszawie… Wtedy już mieliśmy jasność co do charakteru reżimu Łukaszenki. Ale prawie trzy lata służby Pani Profesor w Mińsku przypadły na czas przed jego prezydenturą. Co można powiedzieć o trudnościach w pracy ambasady w tym okresie?

ES: Podzielę się pewną ogólną obserwacją dotyczącą trudności w dwustronnej współpracy, do czego upoważnia mnie pewna ich powtarzalność. Jeżeli zwracaliśmy się z jakąś propozycją zleconą przez stronę polską do naszych białoruskich partnerów, to przy pierwszym kontakcie wydawało się, że sprawa jest do załatwienia, że trzeba tylko się rozejrzeć, coś sprawdzić, uzupełnić jakiś dokument itp. Przy drugim spotkaniu trudności okazywały się poważniejsze, a przy trzecim — sprawa upadała. Oczywiście nie zawsze tak było i nie dotyczyło to tylko strony białoruskiej. Z pamięci mogę przytoczyć dwa przykłady, w których po długotrwałych negocjacjach z satysfakcją wysłaliśmy do Polski białoruską zgodę i wycofywała się strona polska. Tak było w sprawie założenia w Mińsku banku polskiego. Podobnie na niczym spełzły dyskusje na temat dostępu Białorusi do polskich portów morskich.

AE: A proszę powiedzieć, czy i w jaki sposób wybór prezydenta Łukaszenki wpłynął na Pani pracę i na atmosferę pracy w ambasadzie?

ES: Aleksander Łukaszenka został wybrany w drugiej turze wyborów 10 lipca 1994 roku, wyraźnie zwyciężając Wiaczesława Kiebicza, pod którego zwycięstwo

[3] E. Smułkowa, *Hienadź Karpienka (1949–1999). Białoruś poniosła poważną stratę*, [w:] *Białoruś i pogranicza. Studia o języku i społeczeństwie*, Warszawa 2002, s. 471–473.

[4] *Общественная комиссия по расследованию обстоятельств исчезновения экс-министра МВД РБ Юрия Захаренко,* [в:] *Хроника государственной подлости. Что, как и почему случилось с генералом Юрием Захаренко*, Mińsk 2005.

przygotowana została konstytucja z 15 marca 1994 roku, wzmacniająca władzę prezydenta, który jest w niej traktowany jako głowa państwa i władzy wykonawczej.

Pierwszy bezpośredni kontakt z prezydentem miałam w parlamencie na jego zaprzysiężeniu. Na tę uroczystość przyjechał ówczesny marszałek sejmu Józef Oleksy, a ja mu towarzyszyłam. Prezydent był wyraźnie zadowolony z obecności wysokiego dostojnika polskiego i zapewniał o gotowości ścisłej współpracy. Następnie jednak pojawiły się ograniczenia w działalności przedstawicielstw dyplomatycznych i represje wobec własnych obywateli. Pobito i rozpędzono opozycyjnych posłów XII kadencji, którzy protestując przeciwko podpisaniu traktatu z Rosją i przygotowaniu ratyfikacji umowy o unii celnej oraz przeciw planowanemu referendum, pozostali w sali parlamentu i ogłosili głodówkę. Referendum, po pobiciu posłów, odbyło się w maju 1995 roku.

Warto w paru słowach powiedzieć o wynikach referendum, uwzględniając dodatkowe okoliczności jego przeprowadzenia. Pierwsze pytanie dotyczyło zrównania praw języka rosyjskiego i białoruskiego i uzyskało 83,3% poparcia, co przy faktycznej znacznej przewadze rosyjskiego, zwłaszcza w miastach, musiało prowadzić w praktyce do wyrugowania białoruskiego z komunikacji urzędowej i codziennej. Pytanie o zgodę na nową symbolikę państwową uzyskało 75,1% pozytywnych odpowiedzi. Czytaliśmy w prasie liczne listy, w których głosujący pisali, że za nową uważali niedawno wprowadzone biało-czerwono-białą flagę i herb Pogoń, a nie proponowaną przez władze symbolikę zbliżoną do poprzedniej sowieckiej. Po trzecie, za działaniami prezydenta na rzecz związku ekonomicznego z Rosją opowiedziało się 83,3% głosujących. I wreszcie, upoważnienie prezydenta do rozwiązania Rady Najwyższej w przypadku, jak to zostało sformułowane „naruszania przez parlament ustawy zasadniczej" uzyskało 77,7% głosów za. Opinia zagraniczna interpretowała to bezapelacyjne zwycięstwo prezydenta w referendum brakiem świadomości narodowej Białorusinów. Taki rezultat odzwierciedlał, jak sądzę, stanowisko przeważające wśród obywateli Białorusi, zwłaszcza w sprawach języka i współpracy gospodarczej z Rosją, w której upatrywano zasadniczy warunek poprawy warunków życia.

Trzeba jednak pamiętać o dodatkowych czynnikach, które doprowadziły do tak wysokich wyników. Dniem głosowania był 14 maja 1995 roku — zaledwie kilka dni po wielkich triumfalnych uroczystościach 50-lecia zwycięstwa nad faszyzmem, które odnowiły poczucie dumy z mocarstwowości Związku Radzieckiego i nasiliły niechęć do aktualnej formy państwowości i wszystkiego, co ją symbolizuje. Nastroje te bardzo umiejętnie podsycał prezydent Łukaszenka, jako główny orator licznych spotkań i uroczystości. Nieustająca do ostatniej chwili przed głosowaniem jednostronna propaganda wykorzystała także premierę tendencyjnego filmu Juryja Aziaronka „Nienawiść", oczerniającego BNF jako organizację faszystowską. *Nota bene*, proces o zniesławienie wytoczony w tej sprawie wygrał przed sądem Zianon Paźniak, lider BNF.

Ciekawe jest prześledzenie mechanizmów poprzedzających wybory prezydenckie, świadczących o bardzo przemyślanym, można powiedzieć długodystansowym, działaniu propagandowym Aleksandra Łukaszenki jako posła do parlamentu, ludowego trybuna walczącego z korupcją władzy. Dzięki tej propagandzie wygrał wybory bez poparcia jakiejkolwiek partii. Mechanizmy te opisała para młodych białoruskich autorów, Jelena Striełkowa i Siergiej Owsiannik, w książce *Władza a społeczeństwo. Białoruś 1991–1998* (Warszawa 1998). Polecam zwłaszcza dwa rozdziały: *Warianty walki* (motto: „Oni mogą zwyciężyć, ponieważ są pewni, że mogą", Wergiliusz) i *Tajemnica zwycięstwa* (motto: „Wraz z brakiem bojowników zakończyła się bitwa", Piotr Kornel).

AE: Pomówmy jeszcze o tych najtrudniejszych sytuacjach podczas ambasadorowania.

ES: Z aktem wyraźnie wrogim spotkałam się tylko raz. Oflagowany samochód ambasadora Polski, stojący na oficjalnym parkingu przed gmachem *profsojuzów* (związków zawodowych) w centrum miasta, gdy wróciłam z odbywającej się tam oficjalnej uroczystości, miał wybitą tylną szybę. O incydencie tego samego dnia zawiadomiłam pisemnie Ministerstwo Spraw Zagranicznych Białorusi. Zareagowano zdawkowo dopiero na drugie pismo, sformułowane już w znacznie ostrzejszym tonie.

Drugi przykład, który też odnosi się nie tyle do mnie osobiście, co do pełnionego urzędu, dotyczy protokolarnego zwyczaju witania głowy państwa, gdy wraca z kraju, który reprezentuje dany ambasador. Prezydent Łukaszenka wracał z Polski, wprawdzie nie z oficjalnej wizyty państwowej, ale najprawdopodobniej z międzynarodowego forum gospodarczego. Znaliśmy się już osobiście, wyrażał zainteresowanie współpracą, pomyślałam: uprzejmości nigdy nie za dużo i pojechałam na lotnisko. Zostałam przez niego i całe jego otoczenie całkowicie zignorowana. Zorientowawszy się, że do powitania prezydenta przeze mnie nie dojdzie, wsiadłam do auta i odjechałam. Po pewnym czasie czołówka kolumny prezydenckiej zepchnęła na pobocze nasz oflagowany samochód i kazała się zatrzymać. Mogliśmy ruszyć dopiero, kiedy przejechała cała kolumna z przyległościami.

Opisane incydenty i inne mniej drastyczne przykłady niekompetencji spisuję na karb pewnego nowicjuszostwa pomocniczej kadry dyplomatycznej czy prezydenckiej w nowo powstałym państwie i nie przywiązuję do nich większej wagi. Tym bardziej, że znacznie częściej spotykałam się z zainteresowaniem i życzliwością dla współpracy z Polską.

AE: Pomówmy więc o osiągnięciach czterech lat pracy ambasady oraz ambasadora osobiście.

ES: Jak już wspomniałam, istotne podczas pierwszej kadencji dyplomacji polskiej w Mińsku było tworzenie różnorodnych (prawnych, informacyjnych, ale i materialnych) warunków do dwustronnej partnerskiej współpracy, można powiedzieć podwalin tej współpracy, z równoczesnym stopniowym przezwyciężaniem narosłych historycznie wzajemnych pretensji, zadrażnień i mitów,

co jak wiadomo nie jest najłatwiejsze. Wszystkie sprawy konsularne prowadził jeden z wydziałów ambasady. Nie było jeszcze Instytutu Polskiego, czyli kwestie promocji kultury polskiej i współpracy kulturalnej, także studiów i staży naukowych w Polsce należały do ambasady; podobnie rozbudowane kontakty z miejscową prasą. Jeżeli np. historyk sztuki, odpowiedzialny ze strony polskiej za historyczną wierność wystroju wnętrza Muzeum Mickiewicza, tworzonego właśnie w Nowogródku, miał jakiekolwiek trudności z miejscowymi organizatorami, zgłaszał się do ambasady. Czasem tego typu problemy wymagały naszej interwencji u ministra kultury Białorusi! Bardziej samodzielnie, ale też w obrębie ambasady, działały dwa attachaty: Handlowy i Wojskowy. I to wszystko miało miejsce w jednym budynku mieszkalnym, który podczas wojny był prywatną rezydencją dostojnika niemieckiego, a po jej zakończeniu — wysokich urzędników sowieckich.

AE: Czyli przeważnie była to działalność mało widoczna, ale ważna i bardzo pracochłonna.

ES: Jeśli miałabym mówić o działalności bardziej widocznej na zewnątrz, to powinnam opowiedzieć o przygotowaniu i przeprowadzeniu dwóch oficjalnych wizyt na Białorusi: premier Hanny Suchockiej (listopad 1992) i prezydenta Lecha Wałęsy (czerwiec 1993). Były one dość szeroko omawiane w prasie, przynosiły nowe uzgodnienia, pozostawiły po sobie dobre wrażenie i podpisane dokumenty, jak np. umowę o unikaniu podwójnego opodatkowania (Suchocka). Były pewnego rodzaju świętem nie tylko dla gospodarzy, ale i dla całego środowiska polskiego na Białorusi, ponieważ pani premier złożyła wizytę Polakom w Grodnie i długo z nimi rozmawiała, a prezydent — w Baranowiczach, gdzie m.in. poruszano nurtujące miejscowych Polaków problemy podwójnego obywatelstwa. Ściślej mówiąc, zastanawiano się, jak znaleźć sposób na odzyskanie straconego obywatelstwa polskiego, zachowując aktualne białoruskie. Z tych dyskusji wyrosła później idea tzw. Karty Polaka.

Warto dodać, że od czasu nawiązania stosunków dyplomatycznych dynamika wzajemnych wizyt wyraźnie wzrosła. W roku wizyty Hanny Suchockiej przyjeżdżały na Białoruś polskie delegacje parlamentarne: Komisji Spraw Zagranicznych, Komisji Współpracy Gospodarczej z Zagranicą, Komisji Łączności z Polakami za Granicą, Kongresu Liberalno-Demokratycznego i dwie delegacje Senatu, w tym wicemarszałek Alicji Grześkowiak. Ze strony białoruskiej gościli w Polsce: minister spraw zagranicznych Piotr Krauczanka (marzec), premier Wiaczasłau Kiebicz (kwiecień) i przewodniczący Rady Najwyższej Stanisłau Szuszkiewicz, który podpisał w Warszawie Traktat o przyjaźni i dobrej współpracy (czerwiec)[5].

[5] Warto zwrócić uwagę, że w 25 lat po podpisaniu tego traktatu polskie MSZ wraz z Wydziałem Nauk politycznych i Studiów Międzynarodowych UW zorganizowało na Uniwersytecie konferencję naukową „Stosunki polsko-białoruskie w 25 lat po podpisaniu Traktatu o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy", na podstawie której wydano książkę pod tym samym tytułem (Warszawa 2018), wartą poznania.

Prezydent Polski Lech Wałęsa w Kurapatach. 1993. W centrum Pani Ambasador, z prawej Zianon Paźniak. Z archiwum E. Smułkowej

Upamiętnienie Polaków, zamordowanych przez NKWD w Kuropatach. Krzyż Straży Mogił Polskich

W 1993 roku wizytę Lecha Wałęsy poprzedziła wizyta ministra obrony narodowej Janusza Onyszkiewicza (kwiecień), która zaowocowała konstruktywnym dokumentem o współpracy wojskowej.

W 1994 roku, oprócz Józefa Oleksego, który przybył na uroczystość zaprzysiężenia prezydenta Łukaszenki, gościł na Białorusi minister spraw zagranicznych Andrzej Olechowski (październik). Jego rozmowy z białoruskim ministrem spraw zagranicznych, premierem i prezydentem oraz osobistościami pionu gospodarczego, poza problemami globalnymi, jak przedstawienie prezydentowi polskiego stanowiska w sprawie NATO i współpracy regionalnej (Euroregiony), unormowały kwestie współpracy gospodarczej i zamknęły, za porozumieniem stron, sprawę wspólnego banku. W tym samym roku wizyty na Białorusi odbyli: mini-

ster obrony narodowej Piotr Kołodziejczyk, w Grodnie (styczeń), prezes Najwyższej Izby Kontroli Lech Kaczyński (maj), prezes GUS Józef Oleński (wrzesień), Sekretarz Generalny Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa Andrzej Przewoźnik (kilkakrotnie), wiceminister edukacji narodowej Kazimierz Przybysz (kwiecień), wiceministrowie kultury i sztuki Tadeusz Polak i Michał Jagiełło, prokuratorzy Stefan Śnieżko i Aleksander Herzog (bezskutecznie poszukując tzw. białoruskiej listy katyńskiej), Komisja ds. współpracy gospodarczej z ministrem Lesławem Podkańskim (Brześć, grudzień). Odbyły się też dwustronne konsultacje w MSZ wiceministrów Iwo Byczewskiego i Gieorgija Tarasewicza (marzec). Rok 1994 zaowocował kilkoma umowami międzyresortowymi i umową rządową o pomocy prawnej.

Także w roku 1995 (do 30 września) zorganizowaliśmy kilka ważnych wizyt na Białorusi. Premier Waldemar Pawlak był w Brześciu, odwiedził też Wiskule, gdzie polował na dziki (styczeń). Podczas tej wizyty przyjęto różnorodne uzgodnienia gospodarcze (podpisano kilka porozumień z tego zakresu) oraz podpisano długo i z trudnościami negocjowaną umowę o ochronie grobów i miejsc pamięci wojen i represji, która do czasu mego wyjazdu nie była ratyfikowana, nie tylko z powodu późniejszego kryzysu parlamentarnego. W tym samym roku odbyły się wizyty: ministra spraw wewnętrznych Andrzeja Milczanowskiego w celu nawiązania współpracy resortowej (styczeń), marszałka Senatu Adama Struzika (kwiecień) i ministra spraw zagranicznych Władysława Bartoszewskiego (otwarcie Konsulatu Generalnego w Grodnie w czerwcu).

Ogólnie można powiedzieć, że wizyty te dobrze służyły podtrzymaniu dialogu politycznego Polski z Białorusią w warunkach zwiększonego zainteresowania rządzących polityków białoruskich procesami integracyjnymi z Rosją.

Chciałabym podzielić się też, dla przykładu, jeszcze kilkoma znaczącymi wydarzeniami, już niekoniecznie w porządku chronologicznym. Podpisanie międzyrządowej „Umowy między Rządem RP a Rządem RB o współpracy w dziedzinie nauki i technologii" (1992) otworzyło możliwość zawierania umów między zainteresowanymi ośrodkami. I tak np. doszło do nawiązania współpracy między Instytutem Chemii i Techniki Jądrowej w Warszawie a Instytutem problemów radiacyjnych i fizykochemicznych w Sosnach (ówczesny dyrektor prof. Czigrinow), także z Białoruskim Instytutem Technologicznym w Mińsku, w wyniku czego, między innymi, dzięki zaangażowaniu mego męża, radiochemika, Centralne Laboratorium Ochrony Radiologicznej (CELOR) przekazało, przy udziale finansowym polskiego oddziału Fundacji Sorosa, Instytutowi Hydrometeorologii Białorusi stację monitorowania powietrza na zawartość substancji radioaktywnych. Stacja została zainstalowana w Pińsku, o czym informował „Медицинский вестник" z 28 lipca 1994 r., a uzyskiwane dzięki niej dane miały być przekazywane także do Polski.

Dobrą promocją polskiej książki była wystawa zorganizowana w Bibliotece Narodowej w Mińsku, której cała zawartość została przekazana do zbiorów bi-

bliotecznych. Był to bardzo dobrze dobrany zbiór książek naukowych, dar Fundacji Pomoc Polakom na Wschodzie, istotnie wzbogacający księgozbiór biblioteki, zwłaszcza w zakresie nowszych publikacji z zakresu nauk humanistycznych i społecznych, czego tam realnie brakowało.

Zorganizowaliśmy dwa personalne festiwale filmowe: Andrzeja Wajdy, prezentowany przez Daniela Olbrychskiego, oraz drugi Krzysztofa Zanussiego, w którym reżyser uczestniczył osobiście, odbywając liczne spotkania z miejscowymi filmowcami i publicznością. Zorganizowaliśmy także kilka wystaw problemowych (nawet takich, jak „Sybir Polaków" czy „Armia Krajowa") i artystycznych, które odwiedzała liczna publiczność. W pamięci zapisały mi się zwłaszcza dwie: wystawa monumentalnej twórczości malarskiej Leona Tarasewicza i prezentowana wspólnie z ambasadorem Węgier na Białorusi, stacjonującym w Warszawie, Akoszem Engelmayerem, wystawa „Poznań — Budapeszt 1956".

Na uwagę zasługuje też zaangażowanie ambasady w uroczyste (przy okazji obchodów święta 11 listopada) prezentowanie dorobku kulturalnego polskiej mniejszości narodowej na Białorusi: wystawy twórczości malarzy polskiego pochodzenia, prezentacje zespołów artystycznych itp. Równocześnie promowaliśmy kulturę białoruską w Polsce, aranżując kontakty białoruskich artystów z odpowiednimi instytucjami w kraju. Warto tu podkreślić pracę włożoną w ideę tzw. wspólnego dziedzictwa kulturowego jako tradycji Wielkiego Księstwa Litewskiego i Rzeczypospolitej wielu narodów. W tym duchu doszło do współpracy z muzeum Moniuszki, znajdującym się w miasteczku Smiławicze w pobliżu Ubieli, majątku Moniuszków, gdzie znajduje się pomnik kompozytora oraz krzewienia wiedzy o nim i jego muzyce (koncert Zespołu Wojska Polskiego w Mińsku, kontakty zawodowe śpiewaczki rozmiłowanej w muzyce Moniuszki, pani Marii Fołtyn i powołanie Towarzystwa Moniuszkowskiego w Mińsku, idea odbudowy dworku Moniuszków w Ubieli, nierozpoczętej jednak podczas naszej kadencji). Podobne działania podejmowaliśmy, jeśli chodzi o Tadeusza Kościuszkę i inne ważne postacie polsko-białoruskiej historii i kultury. Dzięki poparciu białoruskich dążeń odrodzeniowych, zwłaszcza języka i kultury narodowej, udało nam się po długotrwałych trudach negocjacyjnych doprowadzić do zawarcia Porozumienia o współpracy pełnomocników rządu ds. wspólnego dziedzictwa kulturowego.

Pracownicy ambasady różnych pionów aktywnie angażowali się też w ochronę miejsc polskiej pamięci narodowej, których na Białorusi jest szczególnie dużo, zarówno tych pochodzących z dawniejszych okresów historycznych, jak i z II wojny światowej. Uczestniczyliśmy w znacznej większości uroczystości odsłonięcia pomników, poświęcenia grobów, konsekracji kościołów. Często też naszej interwencji wymagały pertraktacje z władzami centralnymi i rejonowymi, które stawiały takim uroczystościom przeszkody lub starały się do nich nie dopuścić.

Uroczystość ku czci żołnierzy Uderzeniowego Batalionu Kadrowego w 50-lecie ich rozbicia we wsi Stryjówka rejonu grodzieńskiego[6]. Uczestniczą: przewodniczący ZPB, przedstawiciele duchowieństwa katolickiego i prawosławnego, ambasady RP w Mińsku, delegaci wojskowej marynarki wojennej oraz MSZ. Wrzesień 1993 r. Z archiwum E. Smułkowej

Jeśli chodzi o sprawy kultury i nauki, to chciałabym zwrócić uwagę na pozytywną rolę Marka Gołkowskiego w tym zakresie. Staraliśmy się pokazywać Polskę jako kraj otwarty. Organizowaliśmy w Polsce staże naukowe i dziennikarskie dla Białorusinów. Rekrutowaliśmy miejscową młodzież na studia w Polsce. Prezentowaliśmy informacje o Polsce na dwóch dużych oszklonych tablicach umieszczonych przy wejściu do ambasady. Te wystawy były atrakcyjne i często zmieniane.

Pomijam w naszej rozmowie, nieaktualną już po tylu latach, problematykę stosunków gospodarczych i wiele innych wątków absorbujących nas wtedy prawie na co dzień. Kiedyś wyraziłam wobec premiera Czyhira żal, że jego współpracownicy chętniej angażują się w kontakty handlowe z Rosją niż np. z Polską. I dostałam prostą odpowiedź: „Znamy struktury i zasady postępowania Rosjan.

6 Batalion w sierpniu 1943 roku był włączony do Armii Krajowej i działał w ramach 77 pułku AK na Nowogródczyźnie.

Wiemy, czego się możemy spodziewać. A Warszawa jest dla nas mniej przewidywalna, mniej się jeszcze znamy”. Stwierdzam jednak odpowiedzialnie, że nasz radca handlowy, pan Stanisław Pohoryło, skutecznie pracował dla wzajemnego poznania i rozwoju stosunków handlowych polsko-białoruskich.

Zamykając temat pracy i osiągnięć, chciałabym z przekonaniem podkreślić, że ambasada polska w Mińsku zaistniała wówczas w świadomości białoruskiej i polskiej, jak też współpracujących z nami dyplomatów z innych krajów, jako zespół ludzi kompetentnych, aktywnych, pracujących na rzecz autentycznego rozwoju partnerskich stosunków dwustronnych i poprawy sytuacji polskiej mniejszości narodowej.

AE: W jaki sposób wcześniejsze doświadczenia współpracy z białoruskimi językoznawcami wpływały na ambasadorską pracę Pani Profesor w Mińsku? Chodzi mi o doświadczenia merytoryczne, ale też o kontakty osobiste.

ES: Wcześniejsze kontakty z białoruskim środowiskiem humanistycznym, w tym przede wszystkim z językoznawcami, nawiązane podczas staży naukowych, były mi pomocne na kilka sposobów. Po pierwsze znałam wartość prac białoruskich badaczy. Wiedziałam, jak wiele wnieśli do lingwistyki w zakresie badań historycznojęzykowych i leksykologicznych, a zwłaszcza do słowiańskiej geografii lingwistycznej. Wydany w roku 1963 *Atlas gwar białoruskich* jest uznawany za jeden z najlepszych słowiańskich atlasów. Mają też swój poważny udział w wydawanym od wielu lat, począwszy od 1990 roku, *Общеславянском лигвистическом атласе* (OLA). Mogłam o tym świadczyć w rozmowach z dyplomatami nieznającymi środowiska, a polskim badaczom ułatwiać nawiązywanie współpracy z uczonymi białoruskimi.

Po drugie, dzięki prywatnym rozmowom na tematy absorbujące społeczeństwo, mogłam lepiej rozumieć dany problem i w razie potrzeby zająć oficjalne stanowisko. Tak było na przykład w kwestii leczenia dzieci zagrożonych chorobą popromienną po czarnobylskiej katastrofie nuklearnej. Do obrony polskich wniosków o adopcję, czy o przedłużanie pobytu dzieci na rekonwalescencji w Polsce, czemu sprzeciwiały się władze białoruskie, kompetentnie zagrzewała mnie Gala Wereniczowa, lekarz pediatra, żona kolegi językoznawcy, która przeprowadziła na Polesiu gruntowne badania dużej grupy dzieci w jakiś czas po katastrofie. Na tej podstawie nakreśliła plan ich leczenia i ukazała groźbę skutków zaniedbań w tym zakresie. Niestety nie znalazła u władz dostatecznego zrozumienia i poparcia. Oboje mówili o tym z dużą troską.

Myślę, że dodatkowo trzeba tu podkreślić niszczące Białoruś następstwa katastrofy w Czarnobylu, których byliśmy świadkami. 20% terytorium kraju zostało trwale skażone. Ogromny był koszt budowy nowych osiedli i przesiedlania do nich mieszkańców skażonej strefy oraz tworzenia dla nich miejsc pracy. Także leczenia chorób popromiennych. Pomoc społeczności międzynarodowej nie była wystarczająca. Byliśmy w ambasadzie dość dobrze zorientowani w tych sprawach ze względu na zainteresowanie radców Gołkowskiego i Ziółkowskie-

go i ich osobisty wyjazd do zamkniętej strefy skażonej, po powrocie z której zdali nam szczegółowo sprawę ze swoich obserwacji, ilustrując opowieść filmikami, własnymi i innych.

I wreszcie po trzecie, wśród starych przyjaciół można było po prostu odpocząć od stałego napięcia oficjalności. Pojechać na działkę, spędzić ciekawy wieczór towarzyski lub zwyczajnie, na luzie porozmawiać, pobyć razem. Białorusini umieją się bawić i śmiać nawet w niełatwych okolicznościach.

Dzięki zaprzyjaźnionym językoznawcom można było też zorganizować w ambasadzie seminarium dla Twojej studenckiej grupy badawczej, o czym opowiedz sama.

AE: Z grupą studentów warszawskiej etnologii prowadziłam przez dwa lata badania terenowe na Grodzieńszczyźnie, pod Lidą. Kiedy je zakończyliśmy, chcieliśmy zweryfikować ich rezultaty przed ogłoszeniem w Polsce przez przedstawienie ich badaczom białoruskim. I to się znakomicie udało. Pani Profesor zorganizowała w ambasadzie seminarium (i poczęstunek!), które trwało kilka godzin. Dostaliśmy oczywiście szereg uwag szczegółowych, ale nasze wnioski zostały dobrze przyjęte. To było dla nas ważne.

ES: Gościliśmy też w ambasadzie prof. Jerzego Bartmińskiego z grupą studencką z Lublina, której opowiadałam o stosunkach polsko-białoruskich i pracy polskich przedstawicielstw dyplomatycznych za granicą. Po latach miło wspominał to wydarzenie. Bardzo też byłam rada spotkać się z językoznawcami-slawistami, którzy przyjechali do Mińska na robocze spotkanie zespołu *Atlasu Ogólnosłowiańskiego* (OLA). Była to spora grupa, nie tylko znajomych osób, w tym kilkoro bliskich mi pracowników z NAN Białorusi i BDU, z Rosji i Ukrainy, a z Macedonii profesorowie Zuzanna Topolińska i Božidar Vidoeski (1920–1998).

AE: Te seminaria i spotkania to formalnie domena Instytutu Polskiego (Instytutu Nauki i Kultury Polskiej), którego wtedy jeszcze nie było jako odrębnej instytucji. Ale wróćmy do zaprzyjaźnionych białoruskich lingwistów.

ES: Nie sposób wyliczyć tu wszystkich, którzy by na to zasługiwali, bo nasze kontakty zaczęły się pod koniec lat pięćdziesiątych XX wieku. Chciałabym więc wymienić przynajmniej z nazwiska osoby, którym najwięcej zawdzięczam i te, z którymi bezpośrednio współpracowałam, co znalazło odzwierciedlenie we wspólnych publikacjach. Także te, z którymi się po prostu przyjaźniłam, również po zakończeniu misji dyplomatycznej. Większość z nich już nie żyje. I tu aż się prosi cytat z wiersza XIX-wiecznego poety rosyjskiego, Wasilija Żukowskiego „Воспоминание" (1827): *Не говори с тоской: их нет, Но с благодарностию: были*.

Z wdzięcznością wspominam kierownika mego pierwszego stażu asystenckiego, prof. Lwa M. Szakuna (1926–1996), kierownika Katedry i historyka języka białoruskiego z BDU i kandydata nauk Michaiła R. Sudnika (1910–1995), dyrektora In-

stytutu Mowaznaustwa NAN Białorusi[7], którego podziwiałam za kulturę osobistą, umiejętność doboru pracowników i organizacji ich pracy. Osobiście zawdzięczam mu dużą życzliwość, w tym możliwość przerwania stażu z powodu choroby oraz powrotu do Mińska po wielomiesięcznej nieobecności, bez ponownych formalnych starań. Jak pożyteczna była współpraca Instytutu Mowaznaustwa i Katedry Filologii Białoruskiej Uniwersytetu Warszawskiego, kierowanej przez prof. Antoninę Obrębską-Jabłońską, można wyczytać z listów Michaiła Sudnika i innych osób z Białorusi korespondujących z panią profesor w tamtym czasie i później[8].

Do tych najstarszych lingwistów, od których dużo się nauczyłam i z którymi byłam w dobrym kontakcie do końca ich życia, należy niewątpliwie dr nauk Józefa Mackiewicz (1911–2003), najwybitniejsza przedstawicielka białoruskiej dialektologii, i pod względem naukowym, i jako organizatorka i współautorka wszystkich ważniejszych przedsięwzięć środowiskowych. Była bardzo szlachetnym człowiekiem o niełatwej drodze życiowej[9].

Mogę ten bogaty życiorys uzupełnić informacją o dwudziestoośmioletniej korespondencji Józefy Fłaryjanauny Mackiewicz z Antoniną Obrębską-Jabłońską (por. przypis 8). Z korespondencji obu pań dowiadujemy się o ich ścisłej współpracy, polegającej na druku wspólnych artykułów, wzajemnym recenzowaniu prac, wymianie książek i upominków oraz po prostu o wzajemnym informowaniu się o wydarzeniach naukowych i rodzinnych, o zdrowiu i stanie ducha — tak, jak to czynią ludzie autentycznie zaprzyjaźnieni. Przekazywaliśmy Józefie Fłaryjanaunie materiał leksykalny ze wschodniej Białostocczyzny wschodniej do *Слоўніка беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча*, który ukazał się w 5 tomach w Mińsku pod jej redakcją (1979–1986). Wraz z ostatnim tomem nadeszło piękne podziękowanie za udział w pracach.

Za swoich głównych nauczycieli w białorutenistyce uważam językoznawców z tegoż Instytutu Mowaznaustwa, doktorów nauk Mikołaja Biryłę (1923–1992), dialektologa, onomastę, leksykografa pełniącego wiele poważnych funkcji organizacyjnych w NAN oraz w pracach nad *Atlasem Ogólnosłowiańskim* (OLA) i Arkadiusza Żurauskiego (1924–1999), wybitnego specjalistę w zakresie historii języka białoruskiego i znajomości jego starego piśmiennictwa. Obaj panowie byli pierwszymi profesorami językoznawcami z Białorusi w nowo utworzonej Katedrze Filologii Białoruskiej na UW. Doskonale się uzupełniali. Pierwszy robił, co mógł, żebyśmy poznali współczesny białoruski język literacki; drugi wprowa-

7 Świadomie używam tu nazwy Instytut Mowaznaustwa, nie polonizując jej, ponieważ w ówczesnej Akademii Nauk BSSR były dwa instytuty językoznawcze: ten, w którym pracowałam podczas kilku pobytów, skupiający badaczy języka białoruskiego i innych języków słowiańskich oraz *Институт языкознания*, nastawiony na indoeuropeistykę i inne języki, bez slawistyki.

8 Э. Смулкова, *Прафесар Антаніна Абрембска-Яблоньска ў святле карэспандэнцыі з Беларусі*, [w:] *Беларуска-польскія моўныя, літаратурныя і культурныя сувязі. Да 220-годдзя з дня нараджэння АдамаМіцкевіча*, Мінск 2018, s. 118–136.

9 Dość obszerny życiorys J. Mackiewicz znajduje się w: Дз. Дзятко, П. Міхайлаў, *Мовазнаўцы. Нарысы па гісторыі беларускай лінгвістыкі*, Мінск 2017, s. 414–421.

dzał nas w tajniki pisma staroruskiego, czytanie i analizę językową tekstów starobiałoruskich, pokazywał rozwój oraz przyczyny upadku piśmiennictwa starobiałoruskiego.

Dzięki pracom Żurauskiego zrozumiałam, jak fałszywym uproszczeniem jest potoczne upatrywanie przyczyny tego upadku w postanowieniu sejmu warszawskiego z roku 1696 stanowiące, że dokumenty należy sporządzać po polsku, a nie po białorusku[10].

AE: Czy można krótko sformułować, na czym to uproszczenie polega?

ES: Żurauski pokazał na różnorodnych przykładach piśmiennictwa, że to postanowienie nie było zakazem używania języka starobiałoruskiego, lecz prawną konstatacją faktu jego polonizacji, który już się faktycznie dokonał wcześniej, samorzutnie.

AE: Pomówmy jeszcze o przyjaźniach i współpracy naukowej Pani Profesor z białoruskimi językoznawcami.

ES: Wśród nieżyjących już przyjaciół wymieniłabym Kirę M. Giułumianc (1925–2004), polonistkę, kandydatkę nauk, z perfekcyjną pod każdym względem znajomością języka polskiego, docenta BDU. Była to osoba bardzo mi bliska, głęboka. W kręgu jej oddziaływania wzrastali mińscy poloniści, profesorowie Ałła Kożynowa i Aleksander Kiklewicz oraz współpracujące ze mną w badaniach słownictwa Brasławszczyzny i w innych programach badawczych pograniczy Białorusi jej uczennice, kandydatki nauk Lena Kazancewa, Olga Huszczewa i Inesa Kurian. Kirze i jej grupie studenckiej zawdzięczamy odpisy polskiego materiału gwarowego, zbieranego z jej udziałem w latach 1967–1971 na Brasławszczyźnie, przechowywane w Instytucie Mowaznaustwa im. Jakuba Kołasa NAN[11], które częściowo wykorzystałyśmy w zasobie *Słownika brasławskiego*[12]. W zakresie badań polszczyzny poza granicami Polski Kira Giułumianc współpracowała z Wiaczesławem Wereniczem i Walerym Czekmanem. Jej indywidualnym dużym osiągnięciem naukowym, które sprawiało wiele trudności wydawniczych nie językoznawczej, lecz ideologicznej natury, jest dwutomowy *Polsko-rosyjski słownik frazeologiczny* zawierający 11 000 związków frazeologicznych. Po latach został wydany w 2004 roku w Mińsku, na szczęście jeszcze za życia autorki.

Polskie Ministerstwo Kultury, doceniając zasługi naukowe i dydaktyczne pani doc. Kiry Giułumianc, nagrodziło ją odznaczeniem „Zasłużony dla Kultury Polskiej". Podobnie jak zasłużonego dla polonistyki lingwistę — Wiaczesława Werenicza oraz Adama Maldzisa, dyrektora Centrum Skaryny i przewodniczącego Międzynarodowej Asocjacji Białorutenistów. Miałam niewątpliwy zaszczyt i przyjemność wręczania im tych odznaczeń podczas uroczystego wieczoru w Ambasadzie Polskiej.

---

10 Np. A. I. Жураўскі, *Гісторыя беларускай мовы*, т. I, Мінск 1967, с. 349–254 i nast.

11 Cf. *Польские говоры в СССР*, ч. 1, ч. 2, рэд. В. В. Мартынов, Минск 1973.

12 *Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność*, t. 2, *Słownictwo dwujęzycznych mieszkańców rejonu (Słownik brasławski),* red. Elżbieta Smułkowa, Warszawa 2009.

Na dobrą pamięć zasługuje też Aliaksandr A. Krywicki (1927–2017). To drugi, obok Józefy Mackiewicz, wybitny dialektolog białoruski, zajmujący też ważne miejsce w zespole autorów OLA. Znałam go jako bardzo prawego człowieka i dobrego kolegę, o dużym doświadczeniu w badaniach terenowych (wspólne ekspedycje dialektologiczne), opracowującego ogromny zasób materiału gwarowego, przy równoczesnej dużej dbałości o rozwój teorii geografii lingwistycznej i teorii języka w ogóle. Nie obce mu też były aspekty praktyczne szerzenia wiedzy o dialektach białoruskich i ich związku z językiem literackim oraz nauczanie tegoż języka, o czym świadczą podręczniki dialektologii jego autorstwa oraz kilka wydań współautorskich podręczników typu *Белорусский язык для небеларусов*[13].

Z Lilą Wyhonną, dr nauk (1942–2001), zbliżyły mnie jeszcze podczas moich staży podobne zainteresowania naukowe. Lila pracę kandydacką napisała na temat poleskiego słownictwa rolniczego (1969). Mój doktorat dotyczył tegoż kręgu leksykalnego w gwarach Białostocczyzny wschodniej na tle wschodniosłowiańskim (1968). Po naszym spotkaniu w Instytucie i ciekawych rozmowach powstał na podstawie tych prac nasz wspólny artykuł *Z zagadnień rozwarstwienia semantycznego w słownictwie gwarowym. (Na przykładzie białoruskiej leksyki rolniczej)*. Następnie Lila doktoryzowała się na podstawie monografii: *Інтанацыя. Націск. Арфаэпія* (1991), ja habilitację uzyskałam dzięki rozprawie *Studia nad akcentem języka białoruskiego. Rzeczownik* (1978). Te zbieżności powstawały spontanicznie, bez żadnych uzgodnień. Chciałabym podkreślić, że łączyły nas, podobnie jak z Walerym Czekmanem (1937–2004), wspólne wyprawy dialektologiczne. Dobrze się z nimi pracowało. Cechował ich nie tylko profesjonalizm i imponująca bystrość umysłu, ale energia i pogoda ducha, a także duża rzetelność.

Irena i Walery Czekmanowie przenieśli się do Wilna jeszcze przed moją misją dyplomatyczną. Bezpośredni kontakt z nimi w Wilnie miałam jeszcze w latach osiemdziesiątych ubiegłego wieku w związku z przygotowywaniem do druku w Warszawie wspólnej z Walerym książki *Fonetyka i fonologia języka białoruskiego z elementami fonetyki i fonologii ogólnej* (1988). Przedmowa do niej datowana jest: 1981 Vilnius — Warszawa — Mińsk. Przełomowe lata osiemdziesiąte w Polsce i na Litwie, jak widać, nie sprzyjały wydawaniu prac naukowych. Stąd ta rozpiętość dat. Przez szereg lat prowadziliśmy z Walerym intensywną korespondencję zawodową.

Anna Araszonkawa (1928–2008) i Alena Czebiaruk (1925–2007), kandydatki nauk, to przede wszystkim zasłużone dialektolożki, biorące twórczy udział we wszystkich ważniejszych przedsięwzięciach gwaroznawczych sektora dialekto-

[13] Uczniowie i koledzy Aleksandra Krywickiego przygotowywali wybór jego prac dla uczczenia jubileuszu 90-lecia, którego nie doczekał. Odszedł kilkanaście dni wcześniej. Ale dzięki tym przygotowaniom już w roku jego śmierci dotarł do czytelników prawdziwy skarb: А. А. Крывіцкі, *Выбраныя працы* (Mińsk 2017, s. 675). Książkę poprzedza świetnie napisany artykuł redaktorki książki Wieraniki Kurcowej, charakteryzujący postać Autora i jego poważny wkład do nauki. Serdecznie dziękuję Pani Weronice, że obdarzyła mnie tym tomem.

logii NAN. Laureatki Nagrody Państwowej ZSRR za *Дыялектатагічны Атлас Беларускай Мовы* i Białoruskiej Nagrody Państwowej za *Atlas leksykologiczny* (2000). I osobiście bardzo mi bliskie osoby w tym środowisku. Anna, ciepła i opiekuńcza, we wcześniejszym okresie, podczas moich staży, Alena (Lola) nieco później. Przyjaźń z rodziną Loli odziedziczyłam w spadku po niej, i trwa ona po dzień dzisiejszy.

Praca w Instytucie Mowaznaustwa wykształciła we mnie szacunek dla białoruskiej lingwistyki, na co w Polsce reagowano pewnym niedowierzaniem — co ty tam widzisz? Czym ty się tam zajmujesz?

AE: A więc, „co ty tam widzisz?"

ES: Widzę ludzi zaangażowanych w to, co robią. W ich towarzystwie nabyłam znajomość wsi i Białorusi w ogóle. Byłam traktowana po partnersku w dyskusji naukowej.

Z żyjących pozostał mi z dawnych czasów tylko jeden kolega, nieco młodszy, prof. Hienadź Cychun (ur. w 1936). Zajmuje się on szerokim spektrum badawczym: oprócz tematyki białorutenistycznej jest także znawcą problemów języków południowosłowiańskich.

Z nowszych kontaktów serdecznie dziękuję Pani Profesor Ninie Mieczkowskiej za nasze niekończące się rozmowy naukowe i inne przy każdej okazji spotkania, za jej poważny stosunek do moich prac badawczych i wnikliwe recenzowanie niektórych z nich, za czynne włączenie się z ważnym artykułem do białorusko-polskiej publikacji, prezentującej wyniki badań rekonesansowych na pograniczach Białorusi[14].

Dr. nauk Alaksandrowi Łukaszańcowi pragnę w tym miejscu podziękować za bardzo cenne i potrzebne w trudnych momentach wypowiedzi na temat znaczenia i wartości języka białoruskiego oraz za zaproszenie i opiekę na Międzynarodowym Kongresie Slawistów w Mińsku w roku 2013.

Na wdzięczną uwagę zasługuje Iryna Budźko, historyczka języka białoruskiego, autorka wielu cennych artykułów i współautorka *Historycznego słownika substantywnej leksyki*[15]. Dla mnie jest ona dodatkowo ważna jako jedna z trzech głównych białoruskich współautorek wspólnego dwutomowego wydawnictwa *Brasławszczyzna. Pamięć i Współczesność*[16].

---

14 Н. Мечковская, *Трасянка в континууме белоруско-руских идиолектов. Кто и когда говорит на трасянке?* [w:] *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej*, red. Elżbieta Smułkowa i Anna Engelking, Warszawa 2007, s. 27–57.

15 І. Будзько і інш., *Падручны гістарычны слоўнік субстантыўнай лексікі.*, том 1, А-О; том 2, П-Я, Пад рэд. А. М. Булыкі, Мінск 2013.

16 *Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność,* t. 1, *Historia regionu. Charakterystyka socjolingwistyczna. Świadectwo mieszkańców*, red. naukowy Elżbieta Smułkowa, Warszawa 2011; t. 2, *Słownictwo dwujęzycznych mieszkańców rejonu (Słownik brasławski)*, red. naukowy Elżbieta Smułkowa (zespół autorski: Iryna Budźko, Olga Guszczewa, Helena Kazancewa, Elżbieta Smułkowa, konsultacja lituanistyczna Nijola Birgiel), Warszawa 2009.

AE: Widzę, że czynny twórczy kontakt z białoruską lingwistyką utrzymywała Pani Profesor przez wszystkie lata po zakończeniu misji dyplomatycznej. A co w zakresie tej współpracy wydarzyło się ostatnio?

ES: Ostatnio, to znaczy w roku 2018, odbyła się sesja naukowa (w ramach cyklicznej konferencji „Беларуска-польскія моўныя, літаратурныя і культурныя сувязі. Да 220-годдзя з дня нараджэння Адама Міцкевіча") poświęcona Józefowi Obrębskiemu i Antoninie Obrębskiej-Jabłońskiej, zasłużonym badaczom języka i kultury Białorusi[17], sprawnie zorganizowana przez Ihara Kapyłowa, dyrektora Instytutu Mowaznaustwa im. Jakuba Kołasa.

Listę bliskich mi białoruskich językoznawców mogłabym znacznie wydłużyć, a przecież było jeszcze wielu przedstawicieli innych dziedzin wiedzy, od których uczyłam się Białorusi od wewnątrz. Także osoby ze środowiska literackiego — Janka Bryl, Wasil Bykau, Hienadź Buraukin, Ryhor Baradulin i wielu innych — poznawane m. in. dzięki rodzinie zaprzyjaźnionej ze mną Wali Kuleszowej, córce poety Arkadzija Kuleszowa i jego żony Kseni, odgrywającej dużą rolę w Związku Pisarzy Białorusi podczas moich wczesnych tam pobytów.

Szczególne miejsce w kontaktach ostatnich lat zdobyli sobie niejęzykoznawcy: Iryna Bahdanowicz, poetka i historyczka literatury oraz oddana działaczka Międzynarodowej Asocjacji Białorutenistów i Waler Kalinouski, z zawodu etnolog i dziennikarz, także pisarz. Jest znany jako autor trzech książek reportersko-biograficznych: *Справа Бяляцкага* (Бібліятэка Свабоды, 2012), *Пані Эльжбета. Гісторыя адной прыязьні* (Смаленск 2016) oraz *Дзеці Францыі. Гісторыя сем'яў, якія паверылі Сталіну* (Мінск, 2019).

Myślę, że tę część naszej rozmowy możemy podsumować wyrażeniem przekonania, że idea dyrektora Marka Karpia, aby powierzyć polskie przedstawicielstwo dyplomatyczne osobie obznajomionej z Białorusią, przyniosła dobre owoce. Kierowany przeze mnie zespół pracowników ambasady, znając ciemne strony z przeszłości stosunków polsko-białoruskich, starał się zachowywać jak najbardziej partnersko. Pracowaliśmy na rzecz poprawy wizerunku Polski na Białorusi, podobnie jak Białorusi w Polsce.

AE: Po dzień dzisiejszy jest w Białorusi na różne sposoby wyrażana wdzięczność za to wszystko, co Pani Profesor zrobiła dla stosunków polsko-białoruskich. Proszę o komentarz.

ES: Trudno komentować to, co jest dla mnie wzruszające. Ale równocześnie wszystkie te gesty są ważnym potwierdzeniem ze strony białoruskiej, że nasze ówczesne działania nie były pozorowane, ale pełne dobrej woli. Wielokrotnie nam okazywano, że ta nasza postawa jest rozumiana.

---

[17] *Беларуска-польскія моўныя, літаратурныя, гістарычныя і культурныя сувязі. Да 220-годдзя з дня нараджэння Адама Міцкевіча*, Мінск 2018, s. 118–202.

AE: Pani Profesor była autentycznie zaangażowana na rzecz partnerskich kontaktów polsko-białoruskich w sytuacji, gdy stale dochodziły do głosu nawyki polskiego pana, który ciemiężył białoruską wieś.

ES: Starałam się prostować zafałszowania historii i podkreślałam, że teraz sytuacja się zmieniła, że Białorusini budują własne, samodzielne państwo, a Polsce zależy na tym, żeby im się to udało. Sądzę, że w zewnętrznej ocenie polskiego ambasadora miały też znaczenie moje prace naukowe w zakresie białorutenistyki.

AE: Była Pani Ambasadorem, który swobodnie mówił po białorusku. To miało znaczenie dla kształtowania poczucia wartości tego języka, potocznie raczej niedocenianego.

ES: Nie byłam jedyna. Ambasador Stanów Zjednoczonych David H. Swartz i jego późniejszy młody następca też starali się używać białoruskiego. Później także któryś z dyplomatów niemieckich.

AE: Oni się starali, a Pani Profesor mówiła. Myślę, że to miało znaczenie, że właśnie polski ambasador tak biegle mówi po białorusku.

ES: Uczestniczyłam w dyskusjach w środowiskach naukowych. Angażowałam się w organizację konferencji historycznych, prowadzonych w zasłużonym dla nauki białoruskiej Centrum Skaryny, kierowanym przez prof. Adama Maldzisa. Konferencje koncentrowały się głównie wokół problematyki białorusko-litewsko-polskiej. Była to bardzo żywa debata. Brakowało nam tylko większego zaangażowania badaczy ukraińskich, mimo że z ówczesnym ambasadorem Ukrainy utrzymywaliśmy bardzo miłe stosunki jako sąsiedzi w Drozdach.

AE: Chcę teraz zapytać o stosunek polskich władz do Białorusi. Jak on wyglądał z perspektywy styku ambasada — centrala w Warszawie? Czy odczuwała Pani Ambasador wsparcie dla swojej działalności, czy były w tym obszarze jakieś trudności?

ES: To bardzo ważne pytanie, wymagające rzetelnej odpowiedzi. Niewątpliwie zajmowanie przychylnego stanowiska wobec państwowości Białorusi, oficjalnie wyrażone m.in. jej szybkim uznaniem i podpisaniem podczas pierwszej kadencji dyplomatycznej około 40 ogólnopaństwowych i międzyresortowych dokumentów o współpracy, zaczęło być coraz trudniejsze wobec narastającego autokratyzmu rządów prezydenta Łukaszenki. Cała administracja Białorusi, od rządu w Mińsku po najdrobniejsze komórki rejonowe, została szybko opanowana przez pion władzy prezydenckiej, co uniemożliwiało dalszy demokratyczny rozwój kraju. Polski rząd stanął wobec dylematu, jak zachować dobre stosunki sąsiedzkie i wartościową dla obu stron współpracę międzyresortową, a równocześnie wyrazić brak poparcia dla antydemokratycznej władzy. Zaczęto od ograniczenia kontaktów personalnych na najwyższym szczeblu. Po wizytach prezydenta Wałęsy i premier Suchockiej nie przyjmowaliśmy już głowy państwa ani kolejnych premierów, a pod koniec mego urzędowania pracowaliśmy dwustronnie w Mińsku na poziomie wiceministrów (np. wiceministrowie spraw zagranicznych Iwo Byczewski i Gieorgij Taraziewicz).

Mówiąc o styku ambasady z MSZ, warto zwrócić uwagę na dwie sprawy. Z mego doświadczenia wynika, z jednej strony, że krytyczne głosy publicystów wobec ów-

czesnego ministra spraw zagranicznych Krzysztofa Skubiszewskiego, jakoby nie interesował się polityką wschodnią, nie są uzasadnione. Z drugiej, że być może kwestię materialnych warunków pracy ambasad powierzył administracyjnym służbom MSZ, które nie potrafiły w owym czasie docenić potrzeby zakupu rezerwowanej działki i budowy polskiej ambasady na Białorusi. Ambasada do dzisiaj nie ma w Mińsku swojego budynku.

Rutynowe wsparcie centrali mieliśmy w zakresie materiałów okolicznościowych związanych z oficjalnymi świętami państwowymi, korespondencją informacyjną itp.

Pewne trudności występowały w związku z niezapowiadanymi wizytami posłów różnych ugrupowań parlamentarnych i nieuzgadnianą działalnością polskich organizacji społecznych. Ambasada musiała niejednokrotnie wyjaśniać występujące w związku z tym nieporozumienia lub rozładowywać napięcia. Dla przykładu. Pewnego razu zostałam wezwana na dywanik przez Wiktora Hanczara (wówczas wicepremiera i przewodniczącego Komisji ds. mniejszości narodowych). Chodziło o pochówek szczątków polskich wojskowych, odkopanych na Grodzieńszczyźnie. Na tę uroczystość przybyła, za zgodą władz grodzieńskich, m. in. delegacja wojska polskiego w galowych mundurach. Na mszy pogrzebowej, podczas Podniesienia, odbyła się obowiązująca wojskowych ceremonia prezentowania broni, co zostało bardzo źle odebrane przez stronę białoruską. Prasa potraktowała to jako „manifestację polskiej siły na kresach wschodnich". Zaproszenie na tę uroczystość dostała Ewa Ziółkowska jako osoba odpowiedzialna w ambasadzie za sprawy polonijne. Mnie tam nie było. Wyjaśniłam sytuację panu Hanczarowi i na tym się skończyło.

Mogłam to zrobić tym łatwiej, że wcześniej przeżyłam, z pewną dozą dezaprobaty, analogiczny a nieznany mi wcześniej ceremoniał w nowogródzkiej farze, po przeniesieniu szczątków zamordowanych przez Niemców sióstr zakonnych do specjalnie sprowadzonego sarkofagu. Ku mojej dużej satysfakcji ks. Dziemianko, ówczesny proboszcz nowogródzki, późniejszy biskup pomocniczy grodzieński, po skończonej mszy św. zatrzymał miejscowych uczestników i spokojnie wyjaśnił, na czym polegał i dlaczego się odbył polski wojskowo-kościelny ceremoniał prezentowania broni. Żadnych negatywnych następstw wówczas nie było.

AE: I w ten sposób dochodzimy do omówienia kontrowersyjnej podczas kadencji Pani Profesor kwestii Polaków w Białorusi.

ES: Istotnie, sprawy Polaków, stałych mieszkańców Białorusi, należały na początku mojej pracy do najtrudniejszych. Odczuwałam pewien brak akceptacji dla zmiany na stanowisku konsula generalnego ze strony ówczesnego przewodniczącego Związku Polaków na Białorusi Tadeusza Gawina. Z czasem nabraliśmy do siebie większego zaufania i współpraca potoczyła się lepiej. O ile dobrze pamiętam, różnice zdań między nami dotyczyły głównie trzech spraw: terminów prawnych *grupa etniczna* i *mniejszość narodowa* w odniesieniu do Polaków na Białorusi, charakteru tutejszego szkolnictwa polskiego i języka liturgicznego w Kościele katolickim w Republice Białoruś.

Podczas przygotowywania Ustawy o mniejszościach narodowych w Republice Białoruś udostępniono ambasadzie projektowany tekst do konsultacji. Przewodniczący ZPB zaprotestował przeciwko określeniu *mniejszość narodowa*, twierdząc, że Polacy na Białorusi są *grupą etniczną* zamieszkałą na tym terenie od wieków, że nie są żadną mniejszością. Trzeba było włożyć dużo wysiłku w przekonanie zainteresowanych, że termin prawny *mniejszość narodowa* pociąga za sobą gwarancję szerszych uprawnień, niż te, które przysługują *grupom etnicznym*.

Co się tyczy szkolnictwa, w warunkach budowania państwowości Białorusi po obu stronach granicy trwały dyskusje na temat struktury i charakteru planowanego nauczania dzieci polskich. Biorąc pod uwagę potrzebę dobrego przygotowania do życia na Białorusi jej obywateli, a równocześnie prawo do poznawania własnej narodowej kultury, historii i języka, reprezentowałam pogląd, że język nauczania w tzw. polskiej szkole winien być uzależniony od przedmiotu. Nie chodziło mi o typową szkołę utrakwistyczną, gdzie naucza się paralelnie w dwóch językach, ale o wybór przedmiotów, zwłaszcza humanistycznych, do nauczania po polsku. Szczegóły programowe zostawiałam specjalistom. Zostałam przegłosowana na rzecz polskiego jako języka nauczania. Niestety dzisiaj nie mam już kontaktu z polską szkołą w Grodnie i nie wiem, na ile ta decyzja sprawdziła się w praktyce. Konsekwentne jej przestrzeganie bardzo utrudniałoby absolwentom dostanie się na studia w kraju; przecież nie wszyscy wybierali dalszą naukę w Polsce. W tym kontekście trzeba przypomnieć o akcjach stypendialnych dla młodzieży polskiej studiującej na Białorusi, jako kraju stałego zamieszkania, prowadzonych przez polskie fundacje. Miały one zapobiegać pozostawaniu po studiach w Polsce lub dalszej emigracji.

Pewnego razu złożyła mi wizytę, nie pamiętam czy jeszcze w konsulacie, czy już w ambasadzie, grupa Białorusinów z Katolickiej Hramady z Grodzieńszczyzny ze skargą na określoną społeczność polską, która utrudniała, czy wręcz uniemożliwiała im korzystanie z liturgii po białorusku. Jako dowód przedstawili mi artykuł Tadeusza Malewicza, który w „Głosie znad Niemna" protestował przeciwko językowi białoruskiemu w Kościele katolickim. Nie dysponuję już tym tekstem, nie mogę się więc do niego odnieść. Niewątpliwie przyjęłam go wówczas jako wysoce niestosowny wobec Białorusinów-katolików w ich własnym kraju, równocześnie dobrze rozumiejąc, że mógł on być konsekwencją trudności, z jakimi borykali się katolicy oczekujący liturgii w języku polskim.

Problem języka w białoruskim Kościele katolickim jest mi dobrze znany od dawna. Napisałam na ten temat niejeden artykuł, ale tu nie miejsce, żeby się nad tym zatrzymywać.

Powiem tylko, że ta skarga stała się podstawą do głębszej rozmowy z panem przewodniczącym ZPB Tadeuszem Gawinem, w której starałam się uświadomić mu, że sprawy białoruskich Polaków są dla strony polskiej ważne i że chcemy być pomocni, ale że polska placówka dyplomatyczna ma przede wszystkim na celu reprezentowanie państwa polskiego w Białorusi, tym bardziej, że świeżo doszło

do nawiązania stosunków dyplomatycznych i różnorodnej współpracy z nowo utworzonym państwem. Traktowałam tę rozmowę jako przełomową. Odnosiłam wrażenie, że po niej lepiej się rozumiemy.

Tymczasem niedawno przeczytałam w książce pana prezesa takie jej podsumowanie: „Odbyłem rozmowę z konsulem generalnym RP na Białorusi, Elżbietą Smułkową. Nasze stanowiska dotyczące jej roli wobec nas i miejsca ZPB na Białorusi w życiu społeczno-politycznym kraju nie zawsze są zbieżne" (T. Gawin, *Zwycięstwa i porażki*, Białystok 2003, s. 218). Pewnym optymizmem tchnie jednak dedykacja autora na ofiarowanym mi egzemplarzu, pochodząca ze znacznie późniejszego okresu niż tamta rozmowa: „Wielce Szanownej Pani Elżbiecie Smułkowej z wyrazami ogromnej wdzięczności za pomoc w odrodzeniu polskości na Białorusi, a także kreowanie niezależnego państwa białoruskiego. Z wyrazami szacunku i uznania, T. Gawin, 5.03.2003, Białystok".

Okres mego urzędowania był czasem dość silnych napięć na tle języków narodowych w Kościele katolickim i przyjazdów księży z Polski. Propaganda nie przebierała w środkach. W białoruskiej prasie czytaliśmy o flagach polskich i portretach Wałęsy zawieszanych w kościołach, co było oczywistą nieprawdą. Składając wizyty u władz obwodowych i niektórych rejonowych, starałam się zawsze odwiedzić też kościół czy cerkiew, o ile były dostępne, a także spotkać się ze środowiskiem Związku Polaków, lub po prostu Polakami. W żadnym kościele nie widziałam polskich flag. Jako jedyny wyjątek mogę wskazać pewną grupę pielgrzymkową do Matki Boskiej Budsławskiej, która podchodziła pod sanktuarium z biało-czerwonymi papierowymi chorągiewkami. Przed wejściem do kościoła chorągiewki musiały zostać schowane, bo wewnątrz już ich nie zauważyłam.

Sprawy personalne księży katolickich, jako obywateli polskich, w sposób oczywisty załatwialiśmy w konsulacie. Nie we wszystkich przypadkach udawało się jednak pomóc. W skomplikowanych przypadkach płaszczyznę do dyskusji stanowiła Rada do spraw Wyznań z pełnomocnikiem rządu Alaksiejem Żylskim, a także zwracanie się do arcybiskupa Kazimierza Świątka. Chciałabym podkreślić, że ksiądz arcybiskup, jako zwierzchnik Kościoła katolickiego na Białorusi, zyskał sobie duże uznanie swoim obiektywizmem. Pamiętam jego listy pasterskie w języku białoruskim i takież homilie, wygłaszane gdy nie znajdował się w środowisku ściśle polskojęzycznym. Zwrócił też na siebie moją uwagę ks. Władysław Blin, proboszcz w Mohylewie, który przyjął obywatelstwo białoruskie i chciał tu pozostać na stałe. Był twórcą znanego nie tylko na Białorusi festiwalu muzyki chrześcijańskiej i gorliwym kapłanem, a w latach 1999–2013 biskupem diecezji witebskiej. Nie znam jego dalszych losów. Zdziwiłam się informacją internetową o jego rezygnacji z godności biskupiej. Przyczyna owej rezygnacji nie była podana.

Podczas mego urzędowania władze administracyjno-polityczne wyraźnie ograniczały napływ księży z Polski, hamując w ten sposób odbudowę kościołów i rozpowszechnianie się katolicyzmu.

AE: Sprawy białoruskich katolików to był bardzo delikatny grunt, a więc i dyplomatyczne wyzwanie. Działały stereotypy, w grze były różne interesy i oczekiwania.

ES: Owszem, ale warto tu zaakcentować, że społeczeństwo Białorusi wyznaje zasadę „Boh adzin, wier mnoha" i między ludźmi nie ma na ogół wrogości na tle religijnym. Sporo jest mieszanych małżeństw i międzywyznaniowych przyjaźni, także między duchownymi różnych rytów chrześcijaństwa. Sytuacje konfliktowe mogą się pojawiać na wyższych szczeblach.

AE: Powiedzmy jeszcze o innych Polakach niż grodzieńskie środowisko ZPB.

ES: To była ciekawa mozaika. Podobał mi się oddział ZPB w Wilejce, nazwiska przewodniczącego niestety nie pamiętam. Dobrze zorganizowali nauczanie dzieci języka polskiego, kultywowali zwyczaje narodowe i religijne. Uczestniczyliśmy tam kiedyś w wieczorze jasełkowym. A najbardziej zaimponowało mi to, że tamtejsi Polacy zajęli się zabezpieczeniem i pochówkiem szczątków osób zamordowanych „za pierwszych sowietów" przez NKWD, które odkryto podczas kopania fundamentów pod rozbudowę miejscowego, zdaje się, szpitala.

Ciekawy był Witebsk. Polaków obiektywnie mało, a koło polskie założyła młoda grodnianka Alicja Gałustowa, żona malarza Białorusina. Starsi ludzie z sentymentem powracali w tym gronie do swoich polskich korzeni, odnawiali znajomość języka, ciekawi byli rozmów o historii Polski i jej współczesności.

W Mińsku działało koło ZPB, ale poznałam też ludzi, którzy nie należeli do Związku: byli przedstawicielami białoruskiej inteligencji, np. z branży filmowej, ale mieli silną świadomość korzeni polskich. Pewna starsza kobieta zaskoczyła mnie kiedyś dość kategorycznie wyrażoną pretensją, zresztą w niezłej polszczyźnie, że Józef Piłsudski będąc pod Kijowem nie zajął wschodnich ziem Rzeczypospolitej, przez co naraził całe rzesze narodu na wyrzeczenie się polskości. Takiej żywej historycznej pretensji już się nie spodziewałam.

AE: Tamci ludzie zostali na swojej ziemi, nie wiedząc przecież, na co skazują potomków — na sowietyzację i prześladowania.

Na zakończenie chciałabym nawiązać do białoruskiej rewolucji, którą przeżywamy dzisiaj. Co Pani Profesor powiedziałaby protestującym?

ES: Przede wszystkim to, że jestem pod ogromnym wrażeniem skali i mądrego, pokojowego charakteru ich protestu. Że mój podziw budzą kobiety z różnych pokoleń manifestujące z kwiatami. Że solidaryzuję się z protestującymi i wspieram ich duchowo.

***

Od tej rozmowy do jej publikacji minęło wiele miesięcy. Dużo się w tym czasie wydarzyło. Białorusini przeżywają traumy, tortury, więzienia i nawet śmierć najbliższych, ale się nie poddali. Nie wystarcza już początkowy mój i nasz wspólny entuzjazm, ale podziw i szacunek oraz wiara w Nową Białoruś pozostaje. Tym bardziej, że godna reprezentantka Nowej Białorusi, Swiatłana Cichanouskaja, z grupą współpracowników roztropnie negocjuje rozwiązania na przyszłość.

A jak świadczy historia, każda dyktatura się kończy. Teraz zadanie polega przede wszystkim na tym, żeby ta nowa białoruska rzeczywistość była mądrze skonstruowana i sprawiedliwa społecznie.

„Мінула, але не прайшло". Дыялог пра 1991–1995 гг. у амбасадзе Польскай Рэспублікі ў Менску. З Эльжбетай Смулковай размаўляе Ганна Энгелькінг

Гэта запіс размовы, якая адбылася напрыканцы жніўня 2020 г. У кантэксце імпануючага мірнага пратэсту беларускага народа супраць фальсіфікацыі вынікаў прэзідэнцкіх выбараў суразмоўцы вяртаюцца да пачаткаў беларускай дзяржаўнасці пасля распаду СССР і наладжвання дыпламатычных адносінаў паміж Рэспублікай Беларусь і Польшчай. У той пераломны момант Эльжбета Смулкова спачатку выконвала функцыі Генеральнага консула, а пазней стала першым амбасадарам Польскай Рэспублікі ў Беларусі. Прызначэнне на гэтую пасаду было абумоўлена яе навуковай спецыялізацыяй, звязанай з дыялекталагічнымі даследаваннямі, веданнем беларускай мовы, знаёмствам з беларускімі творчымі і навуковымі асяродкамі, а таксама з беларускай вёскай. Уменне кіраваць Э. Смулкова засвоіла ў Варшаўскім універсітэце, дзе ў яе абавязкі ўваходзіла не толькі навукова-дыдактычная дзейнасць, але таксама і арганізацыйная.

Дыялог двух даследчыц Беларусі аднаўляе атмасферу жыцця і працы амбасады Польскай Рэспублікі ў Менску, яе праблемы і дасягненні. Галоўнай тэмай размовы стала развіццё польска-беларускіх дыпламатычных адносінаў як на дзяржаўным узроўні, так і на ўзроўні асобных ведамстваў, а таксама роля візітаў на вышэйшым узроўні і падпісання ў першай амбасадарскай кадэнцыі каля 40 дыпламатычных дакументаў. Менавіта гэта стварала магчымасці для канкрэтных і ўзаемавыгодных дзеянняў. Таксама закраналіся пытанні жыцця польскай нацыянальнай меншасці ў Беларусі і яе намаганняў па развіццю польскай школы.

Гэта быў час дзейнасці амбасады, калі яшчэ не існавалі ні Польскі Інстытут у Менску, ні асобнае Генеральнае консульства, а адносна невялікая колькасць дыпламатаў была надзвычай абцяжараная працай. Пры гэтым у размове неаднаразова падкрэсліваецца добрая атмасфера працы ў амбасадзе і вялікае значэнне ранейшых кантактаў Эльжбеты Смулковай з беларускімі мовазнаўцамі, якія працягваліся ў форме актыўнай навуковай супрацы і пасля заканчэння яе дыпламатычнай місіі, амаль да апошніх гадоў.

„It has passed, but it has not gone away". A story about the years 1991–1995 at the Embassy of the Republic of Poland in Minsk. Anna Engelking talks to Elżbieta Smułkowa

This is a transcript of an interview conducted at the end of August 2020. In the context of the impressive peaceful protest of the Belarusian people against the rigging of the presidential elections, the interviewees recall the beginnings

of Belarusian statehood after the collapse of the Soviet Union and the establishment of diplomatic relations with Poland. Elżbieta Smułkowa was the Consul General of these breakthrough times and then the first Polish ambassador to Belarus. The nomination of the ambassador was dictated by her professional knowledge of the Belarusian language and the creative and scientific circles of the country, as well as of the Belarusian countryside, thanks to dialectological research conducted. She gained managerial skills at the University of Warsaw, performing there, in addition to research and teaching, organizational functions.

In a vigorous dialogue between two Belarusian researchers, the working atmosphere of the Polish Embassy in Minsk has been presented, as well as its main difficulties and achievements. The talks focused on the well-developing Polish-Belarusian, national and departmental, diplomatic relations, as well as the role of top-level visits and the signing of about 40 diplomatic documents during the first ambassadorial term, enabling specific, mutually beneficial actions. Organizational life of the Polish national minority in Belarus and its efforts to develop Polish education were also discussed. It was a time for the embassy's activity, when neither the Polish Institute nor a separate Consulate General existed yet, and the small diplomatic staff was overburdened. However, the conversation emphasizes the good working atmosphere and the multifariously positive role of the ambassador's former contacts with Belarusian linguists, which continue in the form of active cooperation long after the end of the diplomatic mission, up to the last few years.

НАВУКОВАЕ ЖЫЦЦЁ

Рэцэнзіі

Аляксандр Смалянчук,
доктар гіст. навук (Варшава)

Хаос кампіляцыі або імітацыя навукі

A. Biały, *Mniejszość polska na Białorusi Sowieckiej w latach 1921–1939*, Przasnysz, Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Przasnyskiej, 2018, 839 s.

Польская гуманістыка добра вядомая грунтоўнымі даследаваннямі розных аспектаў беларускай гісторыі і сучаснасці. Дастаткова прыгадаць імёны Юзафа Абрэмбскага, Ежы Тамашэўскага, Антаніны Абрэмбскай-Яблоньскай, Станіслава Александровіча, Крысціны Гамулкі, Аляксандры Бергман, Пятра Эбэрхарта, Рышарда Радзіка, Ганны Энгелькінг, Пятра Ціхарацкага, Ежы Гжыбоўскага, даследчыкаў кола Беларускага гістарычнага таварыства ў Беластоку ды інш. Таксама варта прыгадаць такія перыядычныя выданні, як „Studia Białorutenistyczne" (Люблін), „Acta Albaruthenica" (Варшава), „Zeszyty Historyczne" (Беласток), „Acta Baltico-Slavica" (Варшава) ды інш. Звычайна працы даследчыкаў з Польшчы маюць высокі навуковы ўзровень, выклікаюць водгукі ў Беларусі і спрыяюць развіццю беларускай гуманістыкі.

Інфармацыя пра выданне кнігі Анджэя Бялага, прысвечанай гісторыі польскай супольнасці ў БССР у 1921–1939 гг., адразу прыцягнула да сябе ўвагу. Я быў вельмі ўдзячны аўтару, які даслаў электронны варыянт сваёй кнігі.

На яе першых старонках апублікавана выдавецкая рэцэнзія праф. Здзіслава Юліяна Вінніцкага (Вроцлаў), які ацаніў працу як „піянерскае даследаванне" з выкарыстаннем раней невядомых гістарычных крыніц і матэрыялаў польскага савецкага друку, падкрэсліў аўтарскі ўнёсак у асвятленне праблемы генезісу, размяшчэння, функцыянавання і мартыралогіі польскай супольнасці ў даваеннай БССР, а таксама паказаў асноўныя прынцыпы і кірункі савецкай палітыкі ў адносінах да палякаў. Рэцэнзент звярнуў увагу на каштоўнасць дакументальнага дадатку, які складаецца з фотаздымкаў, дакументаў, спісаў рэпрэсаваных і займае амаль палову кнігі.

Аднак знаёмства з тэкстам кнігі, на жаль, не дазваляе пагадзіцца з ацэнкай праф. Вінніцкага і нават нараджае сумненне ў тым, ці рэцэнзент наогул яе чытаў.

Фактычна А. Бялы апублікаваў уласную доктарскую дысертацыю з захаваннем усіх яе асаблівасцей. З *Уводзін* можна даведацца, што аўтар імкнуўся вырашыць наступныя задачы: „выясніць колькасць польскай грамады, яе прафесійную структуру і эканамічнае становішча; даследаваць праблемы палякаў у Беларусі; паказаць развіццё польскай культуры акрэсленага часу (клубы, асвета, часопісы, газеты); прааналізаваць барацьбу савецкай улады з польскімі абшарнікамі і шляхтай; [а]характарызаваць працэс і вынікі калектывізацыі; адлюстраваць барацьбу бальшавікоў з рэлігіяй і яе вынікі для каталіцкага касцёла; прасачыць працэс гэтак званай польскай аперацыі і яе наступствы"[1].

На мой погляд, тут не хапае яшчэ адной важнай задачы, а менавіта: асвятлення ролі польскай супольнасці ў сацыяльна-эканамічным, грамадска-палітычным і культурным жыцці міжваеннай БССР, а таксама пэўных зменаў гэтай ролі падчас пераўтварэння СССР у таталітарную дзяржаву. Дарэчы, структура працы магла абапірацца на перыядызацыю палітычнай эвалюцыі даваеннага СССР, якая істотна паўплывала на характар савецкай нацыянальнай палітыкі. Звычайна ў ёй вылучаюць тры асноўныя перыяды:

- 1921–1928 гг. — спрыяльны для рэалізацыі правоў нацыянальных супольнасцей у СССР;
- 1929–1935 гг. — перыяд паступовага абмежавання магчымасцей нацыянальна-культурнага развіцця супольнасцей;
- 1936–1939 гг. — ліквідацыя рэшткаў дэмакратычных свабод і ўзмацненне рэпрэсій, у тым ліку супраць культурніцкай эліты нацыянальных супольнасцей[2].

Аднак аўтар прапанаваў уласную структуру, не звязаную з агульнымі працэсамі палітычнай эвалюцыі ў СССР / БССР. Ён назваў яе „храналагічна-праблемнай", хоць у супастаўленні з абвешчанымі задачамі даследавання яе варта было б назваць „хаатычна-праблемнай".

Так, у першым раздзеле „Сітуацыя на паўночна-ўсходніх крэсах Рэчы Паспалітай у 1918–1927 гг." гаворка ідзе пра вынікі Першай сусветнай вайны, падзеі савецка-польскай вайны 1919–1920 гг. і Рыжскі трактат. Прычым, пераказваючы асноўныя падзеі вайны, А. Белы галоўным чынам абапіраецца на кнігу беларускага аўтара Анатоля Тараса „Анатомия ненависти. Русско-польские конфликты в XVIII–XX вв." (Минск, 2010). Між тым А. Тарас не з'яўляецца навукоўцам. У Беларусі ён вядомы як аўтар шматлікіх выданняў рознай тэматыкі, якія маюць папулярны і кампіляцыйны характар.

---

1 Цытуецца паводле беларускамоўнага рэзюмэ кнігі (с. 511–512). У апошняй задачы згадваецца „Польская аперацыя" НКУС БССР (жнівень 1937 – верасень 1938 г.).

2 Гл., напр., Т. Гавін, *Пад прэсінгам палітыкі. Польская нацыянальная меншасць у Беларусі ў 1919–2017 гг.,* Беласток 2018, с. 44.

Змест раздзела толькі часткова адпавядае ягонай назве. Калі аўтар сапраўды імкнуўся паказаць стан польскай супольнасці пасля заканчэння ваенных дзеянняў, а таксама ахарактарызаваць канкрэтна-гістарычны кантэкст, у якім распачынаўся савецкі перыяд яе гісторыі, то варта было б пачаць з нарыса дэмаграфічнай сітуацыі на беларускіх землях, прадставіць колькасць, сацыяльную структуру, культурны ўзровень палякаў ды інш. Таксама варта было б распавесці пра беларускі нацыянальны рух і абвяшчэнне Беларускай Народнай Рэспублікі, імкненне яе палітыкаў да незалежнасці, якое, дарэчы, у 1918 г. мела падтрымку часткі мясцовай польскай супольнасці. Апошняе таксама прымушае згадаць тых палякаў-„краёўцаў", якія лічылі сваёй радзімай не Польшчу, а гістарычную Літву і адыгрывалі прыкметную ролю ў жыцці польскай супольнасці. Менавіта яны сталі галоўнымі героямі надзвычай важных прац Юліюша Бардаха, Яна Юркевіча, Збігнева Соляка, Яна Савіцкага, Рымантаса Мікніса ды іншых даследчыкаў праблемы самасвядомасці палякаў Беларусі і Літвы і г. зв. „краёвасці".

Першы раздзел таксама ўражвае пэўным тэрміналагічным хаосам, абумоўленым тым, што А. Бялы выкарыстоўвае літаратуру розных аўтараў і паўтарае тэрміналогію, якую яны ўжываюць. Але ўлюбёным аўтарскім тэрмінам у першым раздзеле застаюцца „крэсы". Пра семантыку і ўжыванне гэтага тэрміна ў польскай гістарыяграфіі напісана даволі шмат. Як гістарычны і геаграфічны панятак ён застаецца важным элементам польскай культуры і традыцыі. Аднак у Беларусі, Літве і Украіне яго выкарыстанне ў папулярнай і навуковай літаратуры трактуецца як адраджэнне пэўнага каланіяльнага дыскурсу. Многія польскія навукоўцы гэта разумеюць. Так, напрыклад, гісторык Войцех Сляшынскі на старонках часопіса „Biuletyn Historii Pogranicza" (2019) прапанаваў дзеля дыялогу з усходнімі суседзямі Польшчы замест „крэсаў" карыстацца тэрмінам „памежжа" („pogranicze")[3].

Адсутнасць навуковай крытыкі пры выкарыстанні іншых даследаванняў, гістарычных дакументаў з'яўляецца характэрнай рысай усёй кнігі. Часам гэта абарочваецца тым, што ў ёй сустракаюцца процілеглыя ацэнкі тым самым падзеям і асобам. Напрыклад, аўтар слушна адзначае, што адной з галоўных прычын стварэння ў 1932 г. Польскага нацыянальнага раёна імя Дзяржынскага было імкненне аслабіць ідэалагічны ўплыў II Рэчы Паспалітай (с. 147), а пазней заяўляе, што ягонае стварэнне было вынікам „рэалізацыі ленінскай нацыянальнай палітыкі" (с. 148).

Таксама трэба адзначыць, што тэкст першага раздзела, як і ўся кніга, не вычытаны і не адрэдагаваны. У выніку ў бібліяграфічных спасылках амаль не сустракаюцца належна аформленыя і напісаныя без памылак назвы кірылічных выданняў і імёны іх аўтараў. Вось некалькі прыкладаў: *Вялікі Анатолій, Міністэрства адукацыі, Рэспублікі Беларусь Установа аду-*

[3] W. Śleszyński, *Kresy czy pogranicze?*, „Biuletyn Historii Pogranicza. 2019, s. 100–103.

кацыі „Беларускі дзяржаўны педагагічны універсітэт імя Максіма Танка”, Знакамітыя Мінчане Матэрыялы Беларуска — Польскай навунковай конференйыі Мінск 9 лістаппада 2004 г Мінск-Вроцлаў 2005; А. Вялікі, Польскія — Помешчыкі-Хроніка знішчэння 1917–1930 гг. (с. 25); В. А. Ксмач, Первая Мировая Война история геополиктика урокм истории и современность… (с. 65); У У. Ф. Лабысева, Рыжскі мірны дагавор 1921 г. і лёсы народяў Усходняй Еўропы… (с. 102)[4]. Гэта заўвага таксама датычыць спасылак на архіўныя дакументы. Гл., напр.: *НАРБ Ф 34 НКВД, Оп 1, Д 819, Л 523, СЬПІС колькасьці штук зьвестак аб руху зьняволеных які я утрымоўваюцца ш мясцой Зьняволеньня БССР за пэрыяд з Мая м-ца па Каструвік 1927 года уключена (с. 349)* ды інш.

Але вернемся да структуры. Другі раздзел „Палякі і іх лёс напярэдадні стварэння Нацыянальнага раёна (1921–1925)” не выходзіць за храналагічныя рамкі першага раздзела. Затое аўтар менавіта тут закрануў праблемы колькасці польскага насельніцтва ў БССР, яго сацыяльнай структуры і паходжання.

Адносна дэмаграфічнага аспекту заўважу толькі, што найбольш грунтоўным даследаваннем гэтай праблемы з’яўляецца кніга прафесара Пятра Эбэрхарта „Przemiany narodowościowe na Białorusi” (Warszawa, 1994). Яна таксама выйшла ў беларускім перакладзе: „Дэмаграфічная сітуацыя на Беларусі. 1897–1989” (Менск, 1997) — і стала неад’емнай часткай усіх дэмаграфічных даследаванняў. А. Бялы яе чамусьці праігнараваў, таксама як і найбольш грунтоўную крыніцу, а менавіта матэрыялы Першага Усеагульнага перапісу насельніцтва Расейскай імперыі 1897 г. Адносна расейскага перыяду ён абмежаваўся сцвярджэннем, што паводле царскай статыстыкі палякі складалі каля 10% насельніцтва Беларусі (с. 115). Пры гэтым адсутнічае тлумачэнне гэтай лічбы.

Заўважу, што мае ўласныя даследаванні нацыянальнай структуры насельніцтва шасці беларуска-літоўскіх губерняў Расейскай імперыі на рубяжы XIX–XX стст. дазваляюць сцвярджаць, што паводле расейскай статыстыкі палякі складалі 5,6% (563,8 тыс.) усіх жыхароў гэтага рэгіёна[5]. Гэта лічба была вынікам афіцыйнай інтэрпрэтацыі дадзеных згаданага перапісу 1897 г.

Закранаючы дэмаграфічны аспект, А. Бялы прыводзіць фрагменты розных архіўных дакументаў без належнай навуковай ацэнкі крыніцы. Ён не звяртае ўвагу на яе паходжанне, не задумваецца над магчымымі матывамі стваральнікаў крыніцы, не ўлічвае гістарычнага кантэксту. Так, напрыклад, прыгадваецца перапіс насельніцтва ў Менскай губ. у 1917 г. (!?) і сцвярджаецца, што там пражывала 50,5 тыс. палякаў (с. 118–119). Пры гэтым

4 Ідэнтыфікаваць згаданыя працы Г. А. Космача і А. А. Вялікага не атрымалася. У выпадку У. Ф. Ладысева (не Лабысевай!) гаворка ішла пра зборнік матэрыялаў канферэнцыі, рэдактарам якога ён быў.

5 А. Смалянчук, *Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864 – люты 1917 г.*, Санкт-Петербург 2004, с. 38.

аўтар спасылаецца на публікацыю, якая, у сваю чаргу, грунтуецца на матэрыялах фонду ЦК КП(б)Б у Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь. А. Бялы чамусьці не задумваецца над тым, што гэты фонд быў створаны значна пазней, што Менская губерня з восені 1915 г. была перарэзана лініяй фронту, што з усходняга боку гэтай лініі знаходзілася вялікая колькасць вайскоўцаў, а таксама бежанцаў з Каралеўства Польскага і г.д. Цікава, што гэтыя дадзеныя трапілі ў Табліцу 3 „Колькасць палякаў у Беларусі 1914–1939 гг." (с. 412). Спасылаючыся на гэту ж крыніцу ў пераказе іншага даследчыка, аўтар сцвердзіў, што ў Койданаве ў 1917 г. пражывала 482 палякі, і дадаў, што „на гэтай базе савецкая ўлада стварала Польскі нацыянальны раён" (с. 119) (?!). Наогул, паводле польскага гісторыка, колькасць палякаў у БССР у 1924 г. складала 300 тыс. (с. 117). Дарэмна шукаць у тэксце навуковае абгрунтаванне гэтай лічбы.

Аналагічна вырашаецца праблема генезісу польскай супольнасці ў Беларусі, якая, дарэчы, добра распрацавана польскімі гісторыкамі. А. Бялы праігнараваў сучасную гістарыяграфію і паспрабаваў адрадзіць канцэпцыі польскіх даследчыкаў рубяжа XIX–XX стст., якія звязвалі гэты генезіс амаль выключна з хвалямі прымусовых або добраахвотных перасяленняў з Каралеўства Польскага. Першай такой хваляй даследчык лічыць ваеннапалоных палякаў, якія апынуліся ў Літве ў выніку набегаў літоўскіх князёў яшчэ ў XIV ст. Таксама аўтар сцвердзіў факт масавага перасялення палякаў у Вялікае Княства Літоўскае пасля Люблінскай уніі, ігнаруючы вядомыя артыкулы трэцяга Літоўскага статута (1588), якія абмяжоўвалі магчымасці набыцця зямлі і заняцця высокіх пасад у ВКЛ для выхадцаў з Кароны. Апошнюю хвалю масавага перасялення палякаў на тэрыторыю сучаснай Беларусі аўтар звязвае з часамі імператара Аляксандра III. Тут варта прыгадаць, што ў гэты час у поўнай меры дзейнічала „мураёўскае" антыпольскае заканадаўства, якое істотна перашкаджала працэсу масавага перасялення.

Шаноўнаму аўтару трэба пазнаёміцца з артыкулам вядомага польскага гісторыка Яна Юркевіча „Osadnictwo polskie w Wielkim Księstwie Litewskim w świątle badań historycznych" (Acta Baltico-Slavica. 1994. T. 22), які аспрэчвае погляды даследчыкаў пачатку XX ст. і сцвярджае прыналежнасць продкаў польскай супольнасці ў Беларусі і Літве да карэннага насельніцтва гэтых земляў. На сённяшні дзень большасць даследчыкаў Польшчы, Літвы і Беларусі прытрымліваецца меркавання пра пераважна мясцовыя карані гэтай супольнасці, а галоўным фактарам яе фармавання лічаць працэсы паланізацыі або самапаланізацыі. Аналагічнай думкі прытрымліваўся праф. П. Эбэрхарт, які між іншым сцвердзіў, што „паланізацыя беларускай шляхты мела характар эндагенічны, больш культурны, чым дэмаграфічны"[6].

[6] P. Eberhardt, *Polska ludność kresowa. Rodowód, liczebność, rozmieszczenie,* Warszawa 1998, s. 47.

Праф. Эбэрхарт таксама выявіў фальсіфікацыю дадзеных перапісаў у даваеннай БССР адносна польскай супольнасці, абумоўленую палітыкай саветызацыі і русіфікацыі. Ён жа супаставіў дадзеныя перапісаў 1937 і 1939 гг. і сцвердзіў, што колькасць польскага насельніцтва ў БССР за два гады зменшылася на 61,5 тыс., што было вынікам масавых рэпрэсій[7]. Дарэчы, А. Бялы таксама прыгадаў гэту працу П. Эбэрхарта. Праўда, у ягоным тэксце чамусьці фігуруе лічба 65,5 тыс.(?) і сцвярджаецца, што гэта змяншэнне было вынікам г. зв. „Польскай аперацыі" НКУС (с. 352). Пры гэтым раней ён пераказаў апублікаваную беларускім гісторыкам У. Адамушкам статыстыку НКУС БССР па „Польскай аперацыі", дзе фігуравала лічба 21 407 арыштаваных польскіх „шпіёнаў, дыверсантаў і паўстанцаў" (с. 345).

Дарэчы, апублікаваны У. Адамушкам яшчэ ў 1994 г. дакумент знаходзіцца ў Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь (НАРБ) (Ф. 4п, воп. 1, спр. 13231, арк. 19–24)[8]. Тэкст той першай публікацыі ў некаторых пазіцыях не адпавядаў арыгіналу. У прыватнасці, гэта датычыла колькасці спраў, якія разглядаліся ў НКУС СССР і Асобай тройцы БССР. А. Бялы не зазірнуў у арыгінал і паўтарыў гэтыя недакладнасці ў сваім пераказе дакумента. Але яшчэ больш здзіўляе адсутнасць у гэтым пераказе поўных дадзеных нацыянальнага складу арыштаваных „польскіх шпіёнаў". Аўтар прыводзіць колькасць арыштаваных габрэяў, рускіх, украінцаў, літоўцаў ды інш., якія складалі толькі нязначную частку арыштаваных. Дапаўняючы публікацыю А. Бялага, дадам, што ў згаданым дакуменце згадваецца 9 196 арыштаваных палякаў і 10 120 арыштаваных беларусаў.

Асаблівасцю „Польскай аперацыі" НКУС у БССР было дамінаванне беларусаў сярод агульнай масы асуджаных. Як „польскія шпіёны" альбо іх „пасобнікі" былі арыштаваны многія прадстаўнікі беларускай партыйнай, дзяржаўнай і грамадскай эліты, вядомыя дзеячы беларускай культуры. Дарэчы, разуменне таго, што не толькі польская супольнасць, але таксама іншыя народы БССР і ў першую чаргу беларусы былі ахвярамі рэпрэсій, а таксама таталітарнай палітыкі саветызацыі і русіфікацыі, магло б значна паглыбіць дадзенае даследаванне. Нельга вырываць польскую супольнасць з агульнага гістарычнага кантэксту даваеннай БССР.

Наогул вобразы беларусаў, як даследчыкаў, так і гістарычных персанажаў, намаляваныя аўтарам кнігі, патрабуюць асобнай увагі. Так, А. Бялы абвінавачвае беларускіх нацыянал-камуністаў, якія якраз ажыццяўлялі палітыку карэнізацыі, у намеры асіміляваць польскую супольнасць. Са спасылкай на рэзалюцыю XXII Агульнабеларускай партыйнай канферэнцыі (1922) ён сцвярджае, што з гэтага моманту „беларус, які размаўляў па-польску, лічыўся спаланізаваным беларусам" (с. 124). У тэксце даецца спасылка на гэты

---

7 Тамсама, с. 71.

8 Адамушка У. *Палітычныя рэпрэсіі 20-х – 50-х гг. у Беларусі.* Мінск 1994, с. 55–57.

дакумент з вялікай цытатай, у якой між іншым чытаем: „…кожны сам павінен прыняць рашэнне, да якой нацыянальнасці ён належыць. У гэтым сэнсе не можа быць аніякага прымусу". Як бачым, выснова аўтара ніяк не абапіраецца на прыведзены дакумент.

Перакананне польскага гісторыка, што беларусізацыя 1920-х гг. супярэчыла карэнізацыі і была накіравана супраць палякаў, сведчыць пра адсутнасць элементарных ведаў пра нацыянальна-культурнае жыццё даваеннай БССР. Вядома, што гэта была палітыка аднаго кірунку. Толькі ў гэты час існавалі і развіваліся польскія асветныя і культурныя ўстановы. Згортванне беларусізацыі і расправа з беларускімі нацыянал-камуністамі таксама пагоршылі становішча польскай супольнасці.

Але А. Бялы прытрымліваецца іншага погляду. Часам падаецца, што шаноўны аўтар папросту пераказвае дакументы тагачаснай савецкай прапаганды: „Беларускія нацыянал-дэмакраты з мэтаю пашырэння нацыянальных канфліктаў выступілі з тэорыяй, што ў Беларусі няма палякаў, а ёсць толькі паланізаваныя беларусы. Адпаведна, яны імкнуліся цалкам знішчыць польскае школьніцтва" (с. 147–148). Затым даследчык перакідвае масткі ў сучаснасць і сцвярджае, што і „сёння гэтая тэорыя знаходзіць практычную рэалізацыю ў недаацэнцы значэння масавай працы(?) сярод палякаў, у забароне адкрываць польскія асветніцкія ўстановы, адсутнасці [разумення] важнасці будаўніцтва польскай культуры, нацыянальнай" (с. 148). Пры гэтым даецца спасылка на кнігу М. Іванова „Zapomniane ludobójstwo. Polacy w państwie Stalina. «Operacja polska» 1937–1938" (2015). Паўстае пытанне: няўжо аўтар лічыць, што палітычны рэжым Лукашэнкі ў сваім адмоўным стаўленні да нацыянальна-культурных патрэб польскай супольнасці абапіраецца на канцэпцыі расстраляных беларускіх „нацыянал-дэмакратаў"?

Адказ на гэта пытанне даюць наступныя старонкі кнігі, дзе аўтар на падставе публікацыі праф. М. Іванова прыводзіць цытату з артыкула рэдактара польскай савецкай газеты „Orka" Эўгеніюша Прынца, якую варта прывесці цалкам: „Беларускія нацыянал-дэмакраты ў інтарэсах польскага фашызма з мэтаю пашырэння нацыянальных канфліктаў выступілі з тэорыяй, што ў Беларусі няма палякаў, а ёсць толькі паланізаваныя беларусы. Адпаведна гэтай тэорыі распрацоўваліся планы поўнай ліквідацыі польскага школьніцтва. Сёння рэшткі гэтай тэорыі знаходзяць практычную рэалізацыю ў недаацэнцы значэння шырокай масавай працы сярод польскага насельніцтва, у забароне адкрываць польскія асветніцкія ўстановы там, дзе яны неабходныя, у адсутнасці разумення ўсёй важнасці задачы будавання польскай культуры, нацыянальнай па форме і сацыялістычнай па зместу" (с. 158). Думаю, што ў дадзеным выпадку каментары не патрэбныя…

Кур'ёзна выглядае аўтарскае абвінавачванне беларусаў у намеры скрасці выбітных персанажаў польскай гісторыі, бо яно суправаджаецца цытаваннем згаданага папулярызатара А. Тараса, які нібыта пісаў пра „беларускасць"

Фелікса Дзяржынскага (с. 150). Хочацца супакоіць аўтара. Насамрэч беларуская гістарыяграфія ніякім чынам не прэтэндуе на гэтага „героя". Што датычыць самога абвінавачвання беларусаў ва ўяўнай прыватызацыі персанажаў польскай гісторыі ці польскіх месцаў памяці, папулярных сярод маргінальнай часткі польскай грамадскасці, то варта заўважыць, што на працягу многіх стагоддзяў беларусы мелі агульную гісторыю з палякамі і літоўцамі. Сучасная спроба „нацыяналізаваць" тых дзеячаў беларуска-літоўска-польскай гісторыі, што жылі ў перыяд, аддалены ад „эпохі нацыяналізмаў", звычайна не мае ніякага дачынення да гістарычнай навукі.

Што датычыць стаўлення беларускіх „нацыянал-дэмакратаў" ды іх нашчадкаў да нацыянальна-культурнага развіцця польскай супольнасці, то хочацца спаслацца на кнігу „Пад прэсінгам палітыкі. Польская нацыянальная меншасць у Беларусі ў 1919–2017 гг." (2018) праф. Т. Гавіна, які, дарэчы, быў стваральнікам і першым кіраўніком Саюза палякаў Беларусі (СПБ). У сваёй працы ён пераканаўча паказаў неабгрунтаванасць абвінавачванняў Беларускага Народнага Фронту і ягонага кіраўніка Зянона Пазняка ў стварэнні перашкод польскаму нацыянальнаму Адраджэнню. Наадварот, менавіта з боку ідэйных нашчадкаў колішніх беларускіх „нацыянал-дэмакратаў" дзейнасць СПБ атрымала падтрымку[9]. Упэўнены, што тыя, хто сёння абвінавачваюць беларускую нацыянальную і дэмакратычную апазіцыю ў імкненні да „дэпаланізацыі" або асіміляцыі мясцовых палякаў, насамрэч свядома ці несвядома з'яўляюцца прыхільнікамі дактрыны і практыкі г. зв. „рускага міра". Менавіта яны найбольш зацікаўлены ў пашырэнні варажнечы паміж палякамі, беларусамі, украінцамі і літоўцамі. Яны не шукаюць паразумення, а мэтанакіравана працуюць над стварэннем вобраза ворага з суседняга народа.

Але вернемся да структуры працы. Назва трэцяга раздзела кнігі „Стварэнне Польскага нацыянальнага раёна і яго функцыянаванне ў 1925–1932 гг." выклікае пытанне, ізноў датычнае храналогіі. Вядома, што Польскі нацыянальны раён быў створаны ў 1932 г. і праіснаваў да 1937 г.

Большая частка гэтага раздзела прысвечана не функцыянаванню Польскага нацыянальнага раёна, а стварэнню і дзейнасці Польскага бюро пры ЦК партыі бальшавікоў і яго філіялаў (1919–1923), з'ездам польскіх жанчын (1925), сялян-палякаў (1926), забароне паездкі дэлегацыі палякаў з БССР на Варшаўскі з'езд палякаў замежжа (1929), а таксама развіццю польскай асветы ў сярэдзіне 1920-х гг.

Фактычна толькі на пачатку раздзела аўтар звяртаецца да гісторыі стварэння Польскага нацыянальнага раёна, слушна адзначыўшы палітычныя матывы, якімі кіравалася Масква ў гэтым рашэнні. Праўда, і тут не абышлося без пэўных кур'ёзаў, бо менавіта так можна ацаніць сцвярджэнне А. Бяла-

[9] Т. Гавін, *Пад прэсінгам палітыкі…*, с. 310–316.

га, што ЦК УсеКП(Б) прыняў рашэнне пра стварэнне Польскага раёна „самавольна і без узгаднення з камандаваннем Беларускай вайсковай акругі" (с. 149). Таксама на намінацыю „лепшы кур'ёз" прэтэндуюць аўтарскія тэзісы пра тое, што Польскі раён ствараўся дзеля абароны польскай супольнасці ад прыгнёту з боку беларускіх „нацыянал-дэмакратаў" (с. 147), а таксама каб знішчыць „пры першай магчымасці ўвесь інтэлектуальны патэнцыял палякаў, што жылі ў БССР" (с. 148).

Таксама не адпавядае назве змест наступнага радзела „Роля рымска-каталіцкага касцёла ў гісторыі польскай супольнасці". Насамрэч раздзел прысвечаны барацьбе супраць касцёла, якую вялі расейскія і савецкія ўлады, і пачынаецца з часоў імператрыцы Кацярыны II (?!).

Апошні раздзел кнігі „*Ліквідацыя Польскага раёна. Тэрор і генацыд савецкай дзяржавы ў адносінах да палякаў у Беларусі (1937–1938)*" толькі ўзмацняе ўражанне бездапаможнасці аўтара ў працы з дакументамі і навуковай літаратурай. Так, ягонае асвятленне „Польскай аперацыі" НКУС у БССР цалкам заснавана на пераказе працы даследчыкаў расейскага міжнароднага гісторыка-асветніцкага таварыства „Мемарыял", імёны якіх не называюцца. Аналіз тэксту дазваляе сцвярджаць, што аўтарам быў выкарыстаны вядомы артыкул Мікіты Пятрова і Арсенія Рагінскага, у якім дамінуе агульнасаюзны аспект гэтай аперацыі[10]. Таксама падрабязна і без належнага навуковага аналізу пераказваюцца архіўныя дакументы (напр., „Дакладная запіска аб мерапрыемствах у сувязі з ліквідацыяй Дзяржынскага раёна" ды інш.), а некаторыя спасылкі на навуковую літаратуру недакладныя. Так, напрыклад, А. Бялы паведаміў пра высылку 1 500 польскіх сем'яў з БССР (с. 294) і пры гэтым спаслаўся на кнігу Леаніда Лыча і Уладзіміра Навіцкага „Гісторыя культуры Беларусі" (1997). Насамрэч у названай працы такой інфармацыі няма.

Апрача ўсяго вышэйсказанага ў кнізе адсутнічае параўнанне лёсу польскай супольнасці БССР з сітуацыяй палякаў у РСФСР і Украінскай ССР. Акрамя таго гісторыя польскай супольнасці вырвана з агульнабеларускага кантэксту, які б стварыў магчымасці для параўнання становішча палякаў БССР з лёсам і станам іншых народаў гэтай савецкай рэспублікі.

Амаль палову кнігі складаюць дакументальныя дадаткі. На вялікі жаль, яны, як правіла, вырваны з кантэксту і пазбаўлены ўласнай „міні-гісторыі", што не дазваляе імі карыстацца і ператварае дакументы ў звычайны ілюстрацыйны матэрыял.

Крытычныя заўвагі выклікае складзеная аўтарам бібліяграфія. У прыватнасці, А. Бялы пры асвятленні дэмаграфічных працэсаў часта цытуе артыкул

10 Н. В. Петров, А. Б. Рогинский, „*Польская операция" НКВД 1937–1938 гг.* [online], htpp://old.memo.ru/history/polacy/00485art.htm [дата доступа: 8.01.2021].

Яна Гайдэля пра колькасць і размеркаванне палякаў у БССР (2003)[11]. Аднак гэта пазіцыя адсутнічае ў бібліяграфіі. Затое ў ёй прадстаўлены А. Тарас, кнігі якога ніякім чынам не належаць да навуковага даробку беларускай гістарыяграфіі, шматлікія выданні польскіх аўтараў часоў ПНР, а таксама дакументальныя стужкі Беларускага тэлебачання, у т.л. пра г. зв. „Лінію Сталіна” (псеўдамузей, створаны ідэолагамі Лукашэнкі). Ізноў жа назвы многіх кірылічных выданняў больш нагадваюць рэбусы, чым бібліяграфічнае апісанне. Гл., напр.: *Biały Andrzej, Белларусь в Взрожденной Польше, Научное Труды Республиканского Института Высшей Щколы, Исторические и психолого-педагогичесуие науки, Сборник научных статей, Выпуск 13 Минск РИВШ 2013.* (с. 377).

Што атрымалася ў выніку? Замест абяцанага ў выдавецкай рэцэнзіі „піянерскага даследавання” з выкарыстаннем раней невядомых гістарычных крыніц маем кампіляцыю фрагментаў чужых навуковых і папулярных прац, ужо вядомых архіўных дакументаў, газетных артыкулаў і… шэрагу кур’ёзных сцвярджэнняў. Гэту кнігу, як і дысертацыю, што стала яе асновай, няма падстаў лічыць навуковым гістарычным даследаваннем. Яна выпадае з кантэксту польскай навуковай беларусістыкі, добра вядомай і шанаванай у Беларусі, і больш нагадвае спробу дыскрэдытацыі польскай навукі.

11 J. Gajdel, *Liczba i rozmieszczenie Polaków na Białorusi Radzieckiej w świetle powszechnych spisów ludności w okresie międzywojennym* [w:] *Problemy świadomości narodowej ludności polskiej na Białorusi*, Grodno 2003

Андрэй Чарнякевіч,
канд. гіст. навук (Варшава)

Некананічны прыклад распутвання „гістарычных вузлоў”

Węzeł polsko-białoruski 1918–1921 Dokumenty i materiały. Wybór i opracowanie Wojciech Materski, współpraca Uładzimir Snapkouski. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, 2018. 859 s.

Не так даўно пабачыла свет рэцэнзія прафесара Войцеха Матэрскага на падрыхтаваны Інстытутам гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі зборнік дакументаў „Польшча — Беларусь (1921–1953)” (Мінск, 2012)[1]. Рэцэнзент акрэсліў працу беларускіх калег як „монатэмічную”, анахранічную ды ўпрост — несумленную. На ягоную думку, прычына гэтага не толькі ў ідэалагічнай замове: „Беларуская гістарыяграфія функцыянуе ў спецыфічных палітычных умовах, што можа многае растлумачыць. Але не ўсё”. Фактычна, польскі даследчык закідваў беларускім гісторыкам свядомую адмову ад навуковай аб’ектыўнасці на карысць асабістага канфармізму. Здавалася б, што падобны крытычны водгук з боку аднаго з найбольш аўтарытэтных і абазнаных спецыялістаў павінен стаць падставай для дыскусіі ці, прынамсі, выклікаць рэакцыю складальнікаў згаданага зборніка[2]. На жаль, гэтага не адбылося. Чарговы раз спрацавала спраўджаная ў Беларусі практыка ігнаравання апанента[3].

Тым больш цікава было пабачыць зборнік дакументаў, прысвечаны польска-беларускім адносінам, складзены ўжо самім В. Матэрскім разам з беларускім гісторыкам Уладзімірам Снапкоўскім, вядомым грунтоўнымі публікацыямі крыніц па гісторыі знешняй палітыкі Беларусі[4]. Вынікам

---

1 В. Матэрскі, *Да стандартаў савецкай эпохі?* Рэцэнзія на выданне: *Польша — Беларусь (1921–1953): сб. документов и материалов* / сост.: А. Н. Вабищевич [и др.]. Минск 2012, 423 с., „Беларускі гістарычны агляд” 2013, т. 20, сш. 1–2 (38–39) [online], http://www.belhistory.eu/vojcex-materski-da-standartau-saveckaj-epohi [доступ: 27.01.2021].

2 Сярод шматлікіх прац В. Матэрскага перш за ўсё варта ўзгадаць публікацыі на тэму польска-савецкіх дыпламатычных адносін: *Tarcza Europy. Stosunki polsko-sowieckie 1918–1939* (1994); *NKWD o Polsce i Polakach. Rekonesans archiwalny* (1996); *Pobocza dyplomacji. Wymiana więźniów politycznych pomiędzy II Rzecząpospolitą a Sowietami w okresie międzywojennym* (2002); *Na widecie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918–1943* (2005) ды інш.

3 Беларускі зборнік вытрымаў ужо некалькі перавыданняў без змен і дапаўненняў.

4 Між іншым У. Снапкоўскі з’яўляецца адным са складальнікаў зборнікаў дакументаў: *Беларусь у палітыцы суседніх і заходніх дзяржаў (1914–1991 гг.)* (2015), *Государственные границы Беларуси. Сборник документов и материалов* (2012–2013); аўтарам манаграфіі

гэтага супрацоўніцтва стала выданне рэцэнзуемага зборніка, дзе сабраны сведчанні няпростых узаемадачыненняў суседніх народаў у надзвычай драматычны момант іх гісторыі.

Структура самой кнігі празрыстая. Яна ўключае прадмову; рэестр скарачэнняў; галоўную частку, у якой дакументы прадстаўлены ў храналагічным парадку; дадатак, дзе змешчаны матэрыялы, якія выходзяць за межы акрэсленага перыяду, але сэнсоўна звязаныя з папярэдняй часткай; геаграфічны ды іменны паказальнікі. Усё гэта робіць працу са зборнікам простай ды эфектыўнай. У *Прадмове* складальнікі заўважылі, што пытанне, якое „праілюстраванае змешчанымі ў томе дакументамі, ужо мае сваю літаратуру", таму яны абмяжоўваюцца пералікам, на іх погляд, найбольш істотных ды актуальных публікацый (с. 46).

Усе дакументы публікуюцца на польскай мове. Тым самым укладальнікі адышлі ад класічных правілаў публікацыі крыніц, аднак, як яны самі заўважылі, зрабілі гэта наўмысна, з разлікам прыцягнуць шырокае кола чытачоў, а не толькі даследчыкаў дадзенай тэмы (с. 45). Дзеля параўнання заўважу, што ў сваёй рэцэнзіі прафесар В. Матэрскі палічыў расійскую мову беларускага акадэмічнага выдання, якая, паводле ўкладальнікаў, таксама павінна была спрыяць росту зацікаўленасці з боку чытачоў, „прыкметай саветызацыі" нацыянальнай навукі і культуры[5].

Абраныя храналагічныя рамкі апублікаваных дакументаў падаюцца цалкам абгрунтаванымі, ахопліваючы перыяд паміж заканчэннем Першай сусветнай вайны і польска-савецкім ваенным канфліктам, якія адыгралі вызначальную ролю ў нацыянальна-дзяржаўным будаўніцтве палякаў і беларусаў. Заключнай падзеяй гэтага перыяду разглядаецца Рыжскае мірнае пагадненне, пра што гаворка ідзе ў *Прадмове* (с. 39). Пачатковай — Брэсцкая дамова, падпісаная ў сакавіку 1918 г. паміж савецкай Расіяй ды Нямеччынай і яе хаўруснікамі, пра што чытач можа здагадацца толькі з кантэксту зборніка.

Таксама з *Прадмовы* мы можам даведацца, што „гульня" Берліна з „беларускім пытаннем" пачалася яшчэ раней, а менавіта падчас нямецкай акупацыі ў сярэдзіне 1915 г.?! Фактычна, паўтараецца адзін з тэзісаў „Кароткага нарыса беларускага пытання"[6], аналітычнага матэрыялу, распрацаванага ў міжваенны час на падставе аперацыйных данясенняў II аддзела польскага Генштаба, паводле якога беларускі рух на тэрыторыі Обер-Ост не меў уласнай суб'ектнасці ды зводзіўся да нейкай „нямецкай інтрыгі". Праўда,

Шлях скрозь стагоддзе: беларуска-польскія адносіны 1918–2017 гг. (2017) ды інш. Гл.: М. Стралец, *Снапкоўскі У. Е. як заснавальнік новага кірунку ў беларускай гістарычнай навуцы* [online], https://rep.bntu.by/handle/data/61670?show=full [доступ: 27.01.2021].

5 В. Матэрскі, *Да стандартаў савецкай эпохі?…*

6 *Кароткі нарыс беларускага пытаньня*, рэд.: А. Вашкевіч, А. Пашкевіч, А. Чарнякевіч, Мінск 2009, с. 45.

у адрозненне ад згаданага „Нарыса…” аўтары прадмовы ўпэўнены ў тым, што мэтаю гэтай меркаванай „інтрыгі” быў падзел „адзінага шматнацыянальнага грамадства гэтых зямель, дзеля адмысловай ізаляцыі палякаў” (с. 10– 12). Ці сапраўды ў эпоху нарастаючых нацыяналізмаў можна было казаць пра адзіную шматнацыянальную супольнасць? Пытанне хутчэй рытарычнае.

Затое ў складальнікаў не знайшлося месца нават для кароценькай згадкі „заходнерускай” традыцыі, якая вельмі істотна паўплывала на пераемнасць антыпольскай рыторыкі паміж былой Расійскай імперыяй і выходзячым на палітычную авансцэну беларускім рухам. Таксама варта было б прыгадаць шматтысячнае бежанства, а дакладней прымусовае высяленне жыхароў заходніх беларускіх губерняў царскімі ўладамі ў гады Першай сусветнай вайны, якое не толькі змяніла дэмаграфічную карту рэгіёна, але істотна прычынілася да змены палітычных поглядаў самога насельніцтва. Аўтары абмежаваліся толькі канстатацыяй факта, што на момант распаду Расійскай імперыі „беларускі эмансіпацыйны рух дзейнічаў у вельмі складанай сітуацыі” (с. 13). У выніку гэтага спрашчэння ў разглядзе „польска-беларускага вузла” згубіліся тыя ўнутраныя перадумовы, якія ў далейшым будуць адыгрываць выключную ролю ў стасунку беларускіх дзеячаў да Польскай дзяржавы як палітычнага партнёра.

Замест гэтага складальнікі зборніка галоўную ўвагу звярнулі на знешнія вытокі польска-беларускага канфлікту. Невыпадкова значнае месца ва ўводзінах адводзіцца бальшавіцкаму перавароту ў Расіі ды разгляду нацыянальнай палітыкі бальшавікоў. Але і тут мы не знаходзім нават павярхоўнага аналізу самой праблемы. Маем толькі выснову, што польскія ўлады не мелі магчымасці канкурыраваць з прапагандысцкай рыторыкай бальшавіцкага дэкрэта „Аб зямлі” (с. 13–15)

Разам з тым апісанне ў *Прадмове* вытокаў польска-савецкага канфлікту не адыходзіць ад традыцыйнай для польскай гістарыяграфіі канстатацыі, што польская самаабарона і войска імкнуліся выключна бараніць польскае насельніцтва ад „хаосу” ды бальшавіцкай рэвалюцыі, у той час як польскія палітыкі з непакоем прыглядаліся да „нямецка-беларускай кааперацыі” (с. 16). Цікава, што аналізуючы пазіцыю польскага ўрада адносна дыпламатычных крокаў кіраўніцтва Літоўска-Беларускай ССР, аўтары ставяць пад сумненне не толькі легітымнасць апошняга, але і легітымнасць нібыта „створанай немцамі” літоўскай Тарыбы (с. 21).

Падобных палемічных сцвярджэнняў у *Прадмове* даволі шмат. Напрыклад, сцвярджаецца, быццам Першы Беларускі полк у Гародні пачаў фармавацца ўрадам БНР са згоды нямецкіх улад (с. 23); а беларуска-польскія перамовы летам 1919 г., распачатыя ў Парыжы Ігнацыем Падарэўскім ды Антонам Луцкевічам, не знайшлі свайго працягу па прычыне адсутнасці падтрымкі з боку Францыі (с. 23); што „сацыял-дэмакратычная частка беларускага руха” (чытай: беларуская партыя сацыял-дэмакратаў) была схільная да бальшавіз-

му (с. 25). Таксама нельга пагадзіцца з апісаннем абставін г. зв. „інтэрнавання” Антона Луцкевіча ў Варшаве, якое было хутчэй свайго роду палітычнай гульнёй беларускага прэм’ера, чым свядомым крокам польскіх улад (с. 26). Таксама ў *Прадмове* варта было ўзгадаць беларускі антыпольскі партызанскі рух на Віленшчыне ды Гарадзеншчыне ў пачатку 1920-х гадоў, які скончыўся судовымі працэсамі ў Беластоку (1923) і Гародні (1925). Усё ж такі адным з ягоных арганізатараў польскі бок лічыў урад БНР Вацлава Ластоўскага[7].

Змешчаныя ў зборніку дакументы паходзяць з розных архіваў Польшчы, Беларусі, Літвы, Расіі, Вялікабрытаніі і нават Злучаных Штатаў Амерыкі. Праўда, пераважная колькасць прадстаўленых матэрыялаў ужо была апублікавана, пра што сведчаць адпаведныя спасылкі. Выключэнне складаюць матэрыялы з Цэнтральнага вайсковага архіва ў Рэмбертове і Архіва новых актаў у Варшаве, а таксама — Архіва Інстытута Юзафа Пілсудскага ў ЗША, фонда Галоўнай ад’ютантуры, прычым на апошні прыпадае амаль 20% усіх дакументаў (74 пазіцыі)[8]. Гэта невыпадкова. Паводле ўкладальнікаў, менавіта вайсковыя інстытуты — II аддзел польскага Генеральнага штаба, Ад’ютантура, Міністэрства вайсковых спраў з’яўляліся галоўнымі інструментамі рэалізацыі планаў Юзафа Пілсудскага ў вырашэнні „беларускага пытання”. Яшчэ адной унікальнай першакрыніцай стала публікацыя матэрыялаў брытанскіх дыпламатычных службаў.

З навуковых зборнікаў найбольш шырока на старонках кнігі прадстаўлены выдадзеныя пад рэдакцыяй Сяргея Шупы „Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі” (каля 50 дакументаў)[9]. У гэтым выпадку пераклад дакументаў на польскую мову падаецца цалкам абгрунтаваным, бо знаёміць польскамоўнага чытача з „унутранай кухняй” тагачаснай беларускай палітыкі. Акрамя афіцыйных матэрыялаў беларускага ўрада на старонках выдання публікуюцца вытрымкі з асабістай перапіскі дзеячаў БНР, іх развагі адносна магчымага беларуска-польскага збліжэння і ягоных наступстваў, абмеркаванне стратэгіі і тактыкі падчас перамоў у Рызе ды інш. Гэтыя матэрыялы дапоўнены перадрукам дакументаў з архіваў Мінска і Масквы, якія адлюстроўваюць савецкую пазіцыю па „беларускім пытанні”[10].

Зборнік распачынаецца Другой Устаўнай граматай Выканкама Рады Усебеларускага з’езда 9 сакавіка 1918 г., якая была адказам на падпісанне Брэсцкага міру. Такі пачатак з’яўляецца цалкам апраўданым, калі б не сцвярджэнне ўкладальнікаў у *Прадмове*, што стварэнне БНР „адбылося са

[7] На гэту тэму глядзі зборнік дакументаў: W. Śleszyński, *Walka instytucji państwowych z białoruską działalnością dywersyjną*. Białystok 2005.

[8] Centralne Archiwum Wojskowe w Rembertowie, Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Instytut Józefa Piłsudskiego (USA).

[9] Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі, уклад. С. Шупа. Кніга 1, тт. 1, 2. Вільня ды інш. 1998.

[10] Найбольш цікавымі ў гэтым сэнсе падаюцца ўжо згаданыя зборнікі *Беларусь у палітыцы суседніх і заходніх дзяржаў (1914–1991 гг.)* і *Государственные границы Беларуси*.

згоды нямецкіх улад”, і за гэту „ілюзію дзяржаўнасці” беларусы расплаціліся „пратэстам на заняцце польскімі войскамі часткі беларускіх зямель” (с. 16). Падобныя высновы не знаходзяць пацвярджэння ў даследаваннях гісторыі БНР, таксама іх нельга абгрунтаваць вядомымі гістарычнымі крыніцамі[11].

Сярод іншага ў зборніку ёсць новыя звесткі адносна пытання, якое даўно цікавіць даследчыкаў, а менавіта прызнання Фінляндыяй незалежнасці БНР — фактычна адзінага афіцыйнага прызнання на міжнародным узроўні. Пра гэта яшчэ 17 снежня 1919 г. з Хельсінкі паведамляў свайму кіраўніцтву лорд Актон. Праўда, брытанскаму дыпламату беларускі ўрад прадстаўляўся не інакш як урад „Заходне-Рускай Рэспублікі” (с. 346). Дарэчы, працяг гэтай гісторыі мы знаходзім ужо сярод дакументаў II аддзела польскага Генштаба, якія захоўваюцца ў Нью-Ёрку. Так, даведаўшыся, што ўраду БНР удалося разарваць дыпламатычную блакаду, польскі прадстаўнік у Фінляндыі пераканаў фінскі бок ануляваць гэта прызнанне (с. 363, 379).

Менавіта складальнікі вызначалі, якія крыніцы найбольш поўна перадаюць змест тых ці іншых падзей. Так, напрыклад, у зборніку друкуецца цэлы шэраг матэрыялаў, прысвечаных дзейнасці г. зв. „бацькі беларускіх паланафілаў” Паўла Алексюка. Гэта справаздачы з сустрэчы беларускай дэлегацыі з Генеральным камісарам Ежы Асмалоўскім вясной 1919 г. (с. 202–203), шматлікія рапарты афіцэраў II аддзела (с. 210–211, 216–217, 219 ды інш.), рапарты самога П. Алексюка пра дзейнасць Беларускай вайсковай камісіі, адрасаваныя польскаму камандаванню (с. 470–471 ды інш.). Пры гэтым выразна не хапае поглядаў „бацькі паланафілаў” на сутнасць беларуска-польскіх адносін, іх ідэалагічнае абгрунтаванне[12].

Яшчэ больш паказальнай выглядае сітуацыя з генералам Станіславам Балаховічам і ягоным „Палескім паходам”. Пры тым, што прозвішча С. Балаховіча ўзгадваецца больш за паўсотню разоў, з прадстаўленых дакументаў мы амаль нічога не даведаемся пра ягоныя ўзаемаадносіны з беларускім рухам. Перыяд г. зв. Асобнага атрада БНР у біяграфіі генерала прадстаўлены ў зборніку эпізадычна, напрыклад, праз справаздачу брытанскай вайсковай выведкі (с. 386–388). А вось пра падзеі восені 1920 г. распавядаюць фрагменты працы С. Ліс-Блонскага, які выконваў абавязкі афіцэра сувязі Польскай арміі пры групе С. Балаховіча (с. 640–642, 656–657). Аднак пра-

[11] Гл.: D. Michaluk, *Białoruska Republika Ludowa 1918–1920. U podstaw białoruskiej państwowości*, Toruń 2010, s. 232–234; А. Смалянчук, *„Нямецкі напрамак” знешняй палітыкі БНР: першы крок (люты – сакавік 1918 г.),* „Гадавік Цэнтра беларускіх студыяў” 2018. т. 4, с. 93–98; А. Траццяк, *Абвяшчэнне Беларускай Народнай Рэспублікі ў кантэксце Брэст-Літоўскай міжнароднай сістэмы*, „Весці Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі”. Серыя гуманітарных навук. 2002, № 2, с. 56–61.

[12] У якасці прыкладу можна прывесці пратаколы г. зв. „маршалкаўскага суда” па справе С. Ваяводскага, на якім П. Аляксюк вельмі падрабязна апісаў вытокі асабістага канфлікту з гэтым афіцэрам II аддзела. Гл.: *Sylwester Wojewódzki przed Sądem Marszałkowskim*, Warszawa 1997, s. 97–111.

блема ў тым, што працытаваныя гэтыя фрагменты з’яўляюцца часткай пазнейшых белетрызаваных успамінаў, якія істотна адрозніваюцца ад надрукаваных раней арыгінальных справаздач таго ж аўтара[13].

На жаль, па-за ўвагай укладальнікаў засталася дзейнасць на тэрыторыі Беларусі Першага Польскага корпуса генерала М. Доўбар-Мусніцкага, якому прысвечаны ўсяго два дакументы — фрагмент звароту Народнага Сакратарыята БНР да Рэгенцыйнай Рады і рапарт Дэпартамента па палітычных справах самой Рады (с. 62–65). Як падаецца, гэтага недастаткова для ілюстрацыі той сітуацыі, якая склалася вакол Корпуса і істотным чынам паўплывала на лёс беларуска-польскіх адносін.

Зразумела, што пры велізарным даведкавым апараце зборніка цяжка пазбегнуць некаторых памылак і недарэчнасцей. Напрыклад, згаданы вышэй Павел Аляксюк прадстаўлены ў якасці кіраўніка „эміграцыйнага Беларускага палітычнага камітэта” (с. 203), што не адпавядае рэчаіснасці. Кузьма Цярэшчанка фігуруе як „тайны супрацоўнік бальшавікоў са снежня 1918 г.” (с. 247), але гэта патрабуе тлумачэння[14]. Недакладна перакладзена назва дакумента № 188: „Фрагмент пратакола з сустрэчы дэлегацыі БНР на Парыжскай мірнай канферэнцыі…” (с. 310). Насамрэч гэта быў сход у Берліне прадстаўнікоў БНР на Парыжскай мірнай канферэнцыі[15]. Недакладнасць перакладу змяніла не толькі геаграфію падзеі, але і абставіны. З іншага каментара можна зразумець, быццам Антон Луцкевіч сустракаўся з Юзафам Пілсудскім падчас ягонага візіту ў Мінск у верасні 1919 г. (с. 319), але такой сустрэчы не было. Аляксей Азнабішын не быў „баронам” (с. 372); а дзеяч Гродзенскай управы Курлоў меў імя Яўген, а не Васіль (с. 571). Недакладна тлумачыцца паняцце „варшаўскія беларусы”, бо паводле яго Антон Луцкевіч у ліпені 1920 г. павінен быў знаходзіцца ў Варшаве (с. 580), чаго насамрэч не было. У іншым месцы — гэты тэрмін датычыць ужо ўсіх сяброў Найвышэйшай Рады (с. 602). Адзін з лідараў беларускіх эсэраў Тамаш Грыб другі раз арыштоўваўся польскімі ўладамі ў ліпені 1920 г., тады як у каментары ідзе гаворка толькі пра ягоны першы арышт летам 1919 г. (с. 602).

Некаторыя з дакументаў недакладна датаваныя, а таму публікуюцца з парушэннем храналогіі. Так, дакумент № 192 „Тэлеграма беларускіх дзеячаў да старшыні Рускага палітычнага камітэта” (с. 314–315) не мог з’явіцца ў лістападзе 1919 г. Яго трэба датаваць восенню 1920 г. Дакумент № 263 „Мемарыял сябраў Найвышэйшай Рады” трэба датаваць вераснем, а не сакавіком 1920 г. (с. 422). Дакумент № 451 „Ліст Міністра замежных спраў БНР Аляксандра Цві-

13 A. Garlicki, „*Dwójka” o Grupie gen. Bałachowicza* [w] *Państwa europejskie na drodze do niepodległości (w drugiej połowie XIX i XX wieku)*, red. I. StawowyKawka, W. Rojek. Kraków 2003, s. 283–300.

14 Больш падрабязна гл.: У. Ляхоўскі, А. Чарнякевіч, *Кузьма Цярэшчанка: Acta non verba*, „Arche-пачатак”. 2011, № 11, с. 23–64.

15 Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі. Кніга 1. Т. 1. Ст. 499.

кевіча да старшыні Лігі Народаў…”, які пазначаны сярэдзінай снежня 1920 г., паводле зместу не мог з’явіцца раней лютага 1921 г. (с. 695–696).

Апошні дакумент зборніка — фрагмент Рыжскай дамовы ад 18 сакавіка 1921 г., што з’яўляецца лагічным і абгрунтаваным. Але ў зборніку змешчаны яшчэ *Дадатак*, у якім прадстаўлены каля двух дзясяткаў дакументаў больш позняга часу, але зместам звязаных з папярэднім перыядам. *Дадатак* заканчваецца вытрымкамі са следчай справы ДПУ Аркадзя Смоліча (с. 777–780), „успамінамі” Браніслава Тарашкевіча, якія насамрэч з’яўляюцца часткай ягонай следчай справы ў ДПУ (с. 782–788)[16], і фрагментам з паказанняў Антона Луцкевіча, таксама запісаных падчас допыту ў савецкай вязніцы (с. 790–793). Пры ўсёй значнасці гэтых дакументаў іх з’яўленне ў дадзеным зборніку павінна суправаджацца адпаведнымі каментарамі ўкладальнікаў.

Відавочна, што ўкладальнікі не збіраліся рабіць вычарпальны агляд усіх падзей, якія паўплывалі на „зацягванне” польска-беларускага вузла супярэчнасцей, а абмежаваліся пералікам найбольш істотных момантаў, пакідаючы апошняе слова за крыніцамі.

Перад намі яскравая мазаіка мінулага, складзеная з больш чым пяцісот дакументаў рознага кшталту — мемарыялаў, лістоў, службовых справаздач, фрагментаў успамінаў і паказанняў падчас следства, газетных артыкулаў ды інш. Адпаведна, перад абазнаным у тэме чытачом непазбежна паўстаюць пытанні. Чаму ўкладальнікамі быў абраны той, а не іншы дакумент? Ці можна было яго дапоўніць або замяніць, пашырыўшы пры гэтым прапанаваны ракурс?

Спіс таго, што не трапіла ў кнігу, а насамрэч заслугоўвала публікацыі, даволі вялікі. Перш за ўсё гэта запісы з гродзенскага „Дзённіка” кіраўніка ўрада БНР Антона Луцкевіча за студзень — сакавік 1919 г., дзе між іншым ён апісаў свае кантакты з польскім камісарам Станіславам Іваноўскім[17], а таксама публіцыстыка А. Луцкевіча таго самага перыяду[18], вытрымкі з ідэалагічнага маніфеста Аляксандра Цвікевіча „Адраджэнне Беларусі і Польшча”, выдадзенага адразу пасля падпісання Рыжскага трактата[19], ды шмат чаго іншага.

Аднак, як заўважыла адна з рэцэнзентак выдання прафесар Іаана Гяроўска-Калаўр: „Кожны выбар заўсёды з’яўляецца вынікам суб’ектыўнага погляду на праблему і кожны аўтар мае права на ўласны выбар”.

Навуковы характар выдання абумоўлены шырокім выбарам тэм, палемічным характарам прадстаўленых матэрыялаў, якія часта супярэчаць адзін аднаму, і змястоўнымі каментарамі.

---

16 А. Валахановіч, У. Міхнюк, *Споведзь у надзеі застацца жывым: Аўтабіяграфія Браніслава Тарашкевіча,* рэд. А. С. Ліс. Мінск 1999.

17 А. Луцкевіч, *Дзённік,* „Полымя” 1991, № 4, с. 205–224; тамсама, № 5, с. 168–191.

18 Гл.: W. Kalinowski [А. Луцкевіч], *Kwestia wschodnia a Białoruś*. Warszawa 1920. 43 s.; ён жа. *Польская акупацыя на Беларусі*. Вільня 1920.

19 А. Цвікевіч, *Адраджэнне Беларусі і Польшча*. Менск – Вільня – Берлін 1921. 191 с.

PhD Таццяна Касатая (Варшава)
Ірына Чарнякевіч, канд. гіст. навук (Гродна)

Памяць вяскоўцаў і выклікі сучаснасці

В. Іванова, *Ліпляны: біяграфія і штодзённасць беларускай вёскі,* Мінск: Галіяфы, 2019, 404 с., іл. + 1 электрон. апт. дыск.

Паколькі прадстаўленая рэцэнзія з'яўляецца вынікам супрацы двух аўтараў — гісторыка і этнолага,— маналагічнае выкладанне пэўнага пункту гледжання тут немагчымае. Адзіным прыдатным шляхам мы палічылі фармат дыялогу, які дазволіць не толькі адысці ад „рытуальнай" формы рэцэнзіі, але і выказаць уласныя погляды на пэўныя аспекты даследавання, якія могуць не супадаць.

Кантэкст стварэння кнігі. Ідэя і змест выдання

Аўтаркай рэцэнзаванай кнігі з'яўляецца Вольга Іванова — кандыдат гістарычных навук, адна з пачынальніц Беларускага архіва вуснай гісторыі (www.nashapamiac.org), архівіст, арганізатарка і ўдзельніца шматлікіх палявых даследаванняў па вуснай гісторыі ў Беларусі. Асноўнымі сферамі навуковых інтарэсаў Вольгі Івановай з'яўляюцца архівазнаўства і вусная гісторыя. Рэцэнзаванае выданне — гэта ўжо другая яе кніга, заснаваная на вусных успамінах. Першая — *Прамоўленая гісторыя: XX ст. у памяці жыхароў беларускай вёскі* (2018) — была вынікам шматгадовай працы па запісе ўспамінаў і іх аналізе. *Прамоўленая гісторыя…* — гэта спроба інтэрпрэтацыі гісторыі Беларусі на падставе індывідуальнага вопыту сведак мінулага. Праца над гэтай кнігай і вопыт, атрыманы даследчыцай падчас вуснагістарычных экспедыцый, сталі грунтоўнай базай для падрыхтоўкі рэцэнзаванага выдання.

Ініцыятарам з'яўлення кнігі пра Ліпляны стаў беларускі бізнесмен і фундатар Ігар Жабароўскі, дзяды якога паходзілі з гэтай вёскі. Ягоныя дзіцячыя ўспаміны звязаны з Ліплянамі. Ігар Жабароўскі ў інтэрв'ю, якое змешчана ў прадмове да выдання, зазначыў: „Ліпляны — гэта тая адзіная маленькая радзіма, з якой свет успрымаецца іначай" (с. 13). Напісанне кнігі па ініцыятыве спадара Жабароўскага шмат у чым прадвызначыла яе асноўную ідэю і змест.

У *Прадмове* В. Іванова адзначыла: „Расказ пра вёску Ліпляны мы будзем весці разам з яе жыхарамі, каб захаваць памяць для тых, хто ўжо даўно жыве ў гарадах, па-за сусветам сваіх продкаў" (с. 8). Захаванне памяці, якая павінна стаць арыенцірам для будучыні, на нашу думку, з'яўляецца галоўнай ідэяй кнігі. Гэту ідэю аўтарка рэалізуе пры дапамозе шырокага даследавання гісторыі Ліплян, штодзённасці ліплянцаў, асаблівасцей іх светапогляду і светаадчування. Кніга напісана ў асноўным на аснове вусных успамінаў жыхароў Ліплян.

Кніга мае праблемна-храналагічную паслядоўнасць, дзе аўтарка спрабуе прасачыць гісторыю вёскі ад яе першых жыхароў да сучаснасці, наколькі гэта дазваляе зрабіць разнародны і часам фрагментарны матэрыял даступных для аналізу крыніц. З гэтай прычыны найбольш грунтоўна прадстаўлена гісторыя вёскі ў перыяд ад сярэдзіны да канца XX ст., у тым ліку працэсы калектывізацыі, савецкія рэпрэсіі, падзеі Другой сусветнай вайны (спаленне вёскі, знішчэнне яўрэяў, гісторыя остарбайтэраў), пасляваеннае жыццё (гаспадарчыя, сацыяльныя працэсы, культурныя падзеі). Асобна вылучаны канец стагоддзя, дзе ў якасці дамінуючых тэм успамінаў фігуруюць штодзённасць, Чарнобыльская катастрофа і служба ў войску.

Таксама ў кнізе апублікаваны сучасныя фальклорныя запісы і сюжэт пра каменныя крыжы, аб'яднаныя ў раздзел пад назвай *Этнаграфія вёскі.* Тэматычную разнастайнасць дапаўняе *Дадатак*, у якім змешчаны інвентары, што адносяцца да сярэдзіны XVIII ст. і 1840-х гадоў, са спісамі жыхароў Ліплян, дадзеныя пра ліплянцаў, якія загінулі падчас сусветных войнаў, былі вывезены на прымусовыя працы ў Германію падчас Другой сусветнай вайны, а таксама пра тых, хто быў рэпрэсаваны савецкай уладай. Асобным дадаткам з'яўляецца *Слоўнік ліплянскай гаворкі*. Таксама выданне мае электронны дадатак з фільмам пра вёску Ліпляны, які быў зняты па сцэнарыю Вольгі Івановай. Гэты фільм дапаўняе выданне візуальнымі вобразамі ліплянцаў і сучаснай вёскі, а таксама рэпрэзентуе мясцовую гаворку і тым самым выдатна адлюстроўвае галоўную ідэю кнігі.

Агульныя ўражанні

Ірына Чарнякевіч (далей І. Ч.): Аб чым гэта кніга? Падаецца, што перш за ўсё аб памяці ў самым шырокім сэнсе. Нават тыя раздзелы, якія на першы погляд успрымаюцца ў якасці фону для асноўнага, найважнейшага, для „ядра" кнігі. У гэтым сэнсе тут усё падпарадкавана памяці — прадстаўляе і выражае яе, папярэднічае ёй. Думаю, сюды можна таксама аднесці рубрыкі, прысвечаныя першым этапам гісторыі вёскі і краю, нават этнаграфічныя нататкі,— фактычна ўсё, што папярэднічае жывому ўспаміну. А гэты ўспамін заварожвае, зацягвае, пагружае ў свет суразмоўцаў.

Таццяна Касатая (далей Т. К.): Кніга сапраўды стварае атмасферу для пагружэння ў штодзённасць ліплянцаў. Апрача атрымання новай інфарма-

цыі і разважанняў пра даследчыя праблемы выданне дае магчымасць суражываць жыхарам Ліплян, радавацца разам з імі, сумесна спяваць песні, чытаць вершы. Перадусім гэта заслуга аўтаркі, якая на працягу ўсёй кнігі дэманструе паважлівае і далікатнае стаўленне да ліплянцаў.

Гэта кніга пра сучасную беларускую вёску, пра тое, кім сябе лічаць вяскоўцы, на чым грунтуюць сваю ідэнтычнасць, што захоўваюць у сваёй памяці.

Метады рэалізацыі асноўнай ідэі кнігі

Асноўнай мэтай даследавання, як адзначыла Вольга Іванова, з'яўляецца „вывучэнне калектыўнай памяці вяскоўцаў пра гісторыю і штодзённасць вёскі, а таксама выяўленне іх найбольш архаічных уяўленняў, асаблівасцей карціны свету і жыццёвых стратэгій" (с. 21). Праблема калектыўнай памяці[1] дагэтуль знаходзіцца на перыферыі даследаванняў беларускай гуманістыкі, хоць збліжэнне памяці і гісторыі ў заходнееўрапейскім навуковым дыскурсе назіраецца з сярэдзіны XX ст. А ў 2002 г. Пьер Нара (французскі даследчык, які ўвёў у навуковы зварот паняцце „*месцы памяці*") сцвердзіў, што мы жывём у эпоху сусветнай перамогі памяці, мемарыяльную эпоху[2]. Кніга пра Ліпляны і ліплянцаў якраз з'яўляецца адным з нешматлікіх прыкладаў мемарыяльнага дыскурсу ў гістарычных даследаваннях у Беларусі.

І. Ч.: У гэтай сувязі паўстае пытанне: дзеля каго стваралася гэта кніга? Яе шматслойнасць дае магчымасць быць запатрабаванай living рознымі коламі грамадства. Безумоўна, гэта важная падзея для беларускіх вуснагістарычных даследаванняў. У гэтым сэнсе кніга адрасавана перш за ўсё навуковай супольнасці, рэакцыя якой будзе паказчыкам зацікаўленасці працаю. Прычым рэакцыя важная як такая. Станоўчасць альбо адмоўнасць рэцэнзіі ў справе зацікаўленасці, калі адкінуць суб'ектыўныя пачуцці, прынцыповага значэння не мае. Як вядома, „крытык, які дыскваліфікуе кнігу, успрымаецца як больш кампетэнтны, чым крытык, які яе хваліць"[3]. З іншага боку, гэта манаграфія вёскі. Яна стваралася для жыхароў вёскі і тых людзей, што вёску пакінулі, для іх дзяцей, якія ўжо нарадзіліся ў іншых мясцовасцях, але для якіх актуалізацыя памяці аб каранях (даруйце мне пафаснасць) можа стаць

1 Калектыўная памяць і гістарычная свядомасць знаходзяцца ў цэнтры ўвагі такога міждысцыплінарнага накірунка, як *memory studies*. З ім цесна звязана вусная гісторыя. Спецыялісты ў сферы *memory studies* выкарыстоўваюць вусную гісторыю ў якасці метадалогіі вывучэння калектыўнай памяці. Таксама практыкі вуснай гісторыі маюць самі па сабе камемаратыўнае значэнне і з'яўляюцца аб'ектам вывучэння *memory studies*. Гл. падрабязней: Е. А. Ростовцев, *Российская наука об устной истории*, „Вестник СПбГУ. История" 2018, т. 63, вып. 2.

2 П. Нора, *Всемирное торжество памяти* [online] https://fly-uni.org/stati/per-nora-vsemirnoe-torzhestvo-pamyati/ [дата доступу: 07.03.2021]

3 T. M. Amable, *Brilliant But Cruel: Percepcions of Negative Evaluators,* „Journal of Experimental Social Psychology" 1983, № 19, p. 146–156. Цыт. паводле: S. Pinker, *Nowe Oświecenie*, Poznań 2018, s. 70.

важным чыннікам фармавання ўласнай ідэнтычнасці. Адсюль метадалагічная разнароднасць. Паклаўшы ў аснову мікрагістарычнага даследавання метады вуснай гісторыі (с. 21), аўтарка ўсведамляе, што заяўлены праект не можа быць рэалізаваны выключна гэтымі сродкамі, што ён патрабуе выкарыстання таксама іншых метадаў.

У *Крыніцах і метадах даследавання* Вольга Іванова змясціла сваю працу сярод мікрагістарычных даследаванняў, падкрэсліваючы арыентаванасць кнігі не толькі на новую лакальную гісторыю, пастулаты якой былі сфармаваныя ў брытанскай гістарыяграфіі яшчэ ў 1960-я гады, але і на пошук месца сярод сучасных мікрагістарычных даследаванняў, актуальнасць якіх выходзіць за межы лакальнай супольнасці (с. 18).

Т. К.: Так, аўтарка грунтоўна падышла да аналізу метадалогіі даследавання. Яна шмат увагі надала апісанню метадалогіі штодзённасці, мікрагісторыі, „*сялянaзнаўчым даследаванням*", антрапалагічнаму падыходу ў сучасных даследаваннях гісторыі вёскі. Вольга Іванова спрабавала знайсці метадалагічныя рамкі для рэпрэзентацыі вусных успамінаў ліплянцаў. Сканцэнтраваўшы ўвагу на штодзённасці і лакальнай гісторыі, даследчыца даволі сціпла прадставіла *oral history*, а таксама ўскосна згадала пра сацыяльную памяць[4], вывучэнне якой, як ужо адзначалася, аўтарка лічыла асноўнай мэтай.

Паняцце памяці часта згадваецца ў кнізе (у першую чаргу ў высновах), але непадрыхтаванаму чытачу, які не валодае тэрміналогіяй *memory studies*, будзе складана зразумець, пра што ідзе гаворка і ў чым заключаецца асноўны пасыл даследчыцы. Так, напрыклад, В. Іванова заўважыла, што ўспаміны ліплянцаў „ілюструюць найперш тое, якой вёска ёсць сёння і кім лічаць сябе яе жыхары. Мінулае для іх хаця і з'яўляецца моцным фундаментам ідэнтычнасці, аднак не дастаткова адрэфлексавана і таму ўжо праз тры пакаленні забываецца […] Сярод прычын (такой сітуацыі — Т. К.) расійскі даследчык Таццяна Шчаглова называе адсутнасць у сялян навыку вербальнага выражэння свайго светапогляду, а таксама яго пераважную адрознасць ад афіцыйнай гісторыі" (с. 22).

Тут, па-першае, агучаны агульныя асаблівасці вусных наратываў як спосабу інтэрпрэтацыі падзей мінулага на падставе жыццёвага вопыта суразмоўцаў, а таксама пад уплывам сацыяльнай рэальнасці. Распавядаючы пра былое, сведкі ўздымаюць актуальныя пытанні, звязваюць мінулае з сённяшнім днём. Па-другое, датычна памяці пра мінулае ў якасці падмурка ідэнтычнасці і існавання яе на працягу трох пакаленняў, гэта тэза з'яўляецца адной

4 Тут будзем выкарыстоўваць тэрмін „сацыяльная памяць" для пазначэння з'явы, адрознай ад нацыянальнай і палітычнай памяці, бо, на мой погляд, у кнізе прадстаўлена менавіта сацыяльная памяць. Падрабязней пра адрозненні сацыяльнай памяці ад нацыянальнай і палітычнай гл.: А. Ассман, *Длинная тень прошлого: Мемориальная культура и историческая политика*, Москва 2018, с. 16–24.

з агульных характарыстык сацыяльнай памяці (паводле тэорыі французскага даследчыка, аднаго з заснавальнікаў *memory studies* Морыса Хальбвакса)[5], а не толькі спецыфікі ўспамінаў (памяці) ліплянцаў. Адпаведна тэзіс пра прычыны асаблівасцей сацыяльнай памяці і неадрэфлексаванасці[6] мінулага, на маю думку, з'яўляецца спрэчным[7]. Можна дапусціць, што адметнасці вербальнага выражэння свайго светапогляду і адрознасць памяці вяскоўцаў ад афіцыйнай гісторыі з'яўляюцца асаблівасцямі сацыяльнай памяці ліплянцаў. Такім чынам, адсутнасць тлумачэння тэрмінаў сацыяльнай памяці і вусных успамінаў уплывае на недастатковую выразнасць кантэксту аналізу вусных наратываў, а таксама функцыянавання сацыяльнай памяці.

Верагодна, Вольга Іванова вырашыла не змяшчаць у рэцэнзуемым выданні пастулаты вуснай гісторыі і раскрываць паняцце калектыўнай памяці, якія былі падрабязна прадстаўлены ў яе папярэдняй кнізе *Прамоўленая гісторыя…*

Вусная гісторыя — асноўны метад даследавання

Працягваючы дыялог на тэму метадалогіі, асобна вылучым пытанне пра *oral history*. Вусная гісторыя — адзін з моцных бакоў рэцэнзаванай кнігі. Ананімная і абстрактная гісторыя набывае канкрэтны змест пры дапамозе індывідуальных біяграфій, жыццёвага вопыту[8]. Вусныя наратывы ліплянцаў, прысутнасць іх прозвішчаў пачынаючы з XVIII ст., партрэтныя фотаздымкі спрыяюць пагружэнню ў атмасферу вясковага жыцця. Эфектыўным для ўспрыняцця інфармацыі з'яўляецца выкарыстанне цэласных тэматычных нарацый. Напрыклад, гэта ўспаміны Ганны Лось пра вайну (с. 135–136) і Міхаіла Гарэліка пра Халакост (с. 148–151).

Т. К.: Вуснагістарычны метад, як адзначыла аўтарка, стаў асноўным даследчыцкім метадам вывучэння біяграфіі вёскі (с. 21). Пад кіраўніцтвам даследчыцы былі арганізаваны дзве экспедыцыі ў вёску Ліпляны, падчас якіх былі запісаны ўспаміны 22 ліплянцаў. Вольга Іванова дала кароткую сацыяльнадэмаграфічную характарыстыку суразмоўцаў. Пры гэтым няма інфармацыі пра працэсы знаёмства з рэспандэнтамі і запіс успамінаў. Вусная гісторыя —

5 М. Хальбвакс, *Социальные рамки памяти*, Москва 2007; М. Хальбвакс, *Коллективная и историческая память*, „Неприкосновенный запас" 2005, № 2–3 (40–41), с. 45.

6 Даследчыца пісала ў *Заключэнні* пра імкненне ліплянцаў да рэфлексіі мінулага, сцвярджаючы, што яны шукаюць і выпрацоўваць новыя механізмы перадачы памяці, напрыклад, праз мастацкую самадзейнасць, летапіс вёскі, Дзень вёскі, традыцыйныя святы, стварэнне фільмаў, вершаў, апавяданняў (с. 351).

7 Адна з заснавальніц тэорыі культурнай і камунікатыўнай памяці нямецкая даследчыца Алейда Асман трапна заўважыла, што вусная камунікацыя звязвае нас з сацыяльным асяроддзем, а вось літаратурны тэкст дазваляе дыстанцыравацца ад сацыяльных камунікатыўных рамак, каб зрабіць яго прадметам рэфлексіі. А. Ассман, *Длинная тень прошлого…*, с. 100.

8 А. Ассман, *Длинная тень прошлого…*, с. 155.

гэта дыялог інтэрв’юера і рэспандэнта. Адпаведна, у кнізе, на мой погляд, не хапае інфармацыі пра працу інтэрв’юераў, апісанне якой, магчыма, стала б часткай метадалогіі, запатрабаванай іншымі даследчыкамі *oral history*. Тым больш у *Заключэнні* аўтарка, характарызуючы „лакальнасць і насцярожанасць да чужынцаў” ліплянцаў, пісала, што інтэрв’юеры толькі падчас другой экспедыцыі адчулі давер з боку вяскоўцаў, калі пачалі арыентавацца ў сваяцкіх стасунках і гісторыі вёскі (с. 350). Вядома, што ў вуснай гісторыі вельмі важны кантэкст і асоба інтэрв’юера. І менавіта з апісання працэсу збору ўспамінаў ужо пачалося б знаёмства з вёскай і яе жыхарамі. Варта адзначыць, што ў *Дадатку* змешчаны кароткія біяграфіі кожнага суразмоўца і апісанні інтэрв’ю. Але гэтыя разнародныя кантэксты не даюць агульнага ўяўлення пра „працу ў полі”. Таксама карысным для іншых даследчыкаў было б знаёмства са спісам пытанняў.

І. Ч.: З улікам асноўнай задачы кнігі Вольга Іванова, магчыма, не бачыла неабходнасці развіваць тэкст у гэтым напрамку. Тут мы выходзім на пытанне аб прысутнасці аўтара ў гэтай кнізе. У антрапалогіі ёсць паняцце „ўмяшальніцтва даследчыка”. У ідэале класічная антрапалогія патрабуе мінімізацыі ўмяшальніцтва і ўздзеяння на суразмоўцу і праз яго на даследуемае асяроддзе. Аднак гэтага ўздзеяння пазбегнуць немагчыма. Менавіта таму даследчык мусіць ясна ўсведамляць напрамкі і ступені ўздзеяння, каб ягоныя высновы ўлічвалі гэту „пагрэшнасць”. У кнізе, прынамсі ў той частцы, дзе лейтматывам з’яўляецца нарацыя жыхароў Ліплян, як заўважыла Таццяна Касатая, аўтара практычна не відаць. Гэта можа расцэньвацца станоўча, бо незаўважальнасць аўтара дае магчымасць пачуць суразмоўцу. Аднак з іншага боку, неакрэсленасць пазіцыі аўтара не дае магчымасці ацаніць ступень яго ўмяшання і ўплыву. Балансаванне ў гэтай сітуацыі — справа цяжкая.

Т. К.: Мінімізацыя прысутнасці аўтаркі, магчыма, звязана з уплывам адной са сфер яе навуковай зацікаўленасці — архівазнаўства. Архівісты звычайна вельмі педантычна ставяцца да крыніц, стараюцца дыстанцыравацца ад іх, каб даць магчымасць іншым даследчыкам самім прыйсці да высноў[9]. Прадстаўлены ў кнізе багаты этнаграфічны матэрыял — замовы, спевы, вершы — адназначна можна выкарыстаць у якасці крыніц.

І. Ч.: Хачу звярнуць увагу яшчэ на адзін момант: пераклад асобных інтэрв’ю на літаратурную беларускую мову. Можна пагадзіцца, што тут ёсць пэўны рэзон. Асабліва калі ўлічыць цяжкасці перадачы на пісьме розных адценняў маўлення ў мяшаных гаворках. Аднак В. Іванова, праўда ў іншым кантэксце, сама адзначыла, што „вусныя і пісьмовыя наратывы заўсёды

9 Варта ўзгадаць, што ў кнізе *Прамоўленая гісторыя…* змешчаны суцэльныя біяграфічныя наратывы беларускіх вяскоўцаў з апісаннем методык і ўмоў стварэння ўспамінаў, што *„робіць іх прыдатнымі для выкарыстання ў якасці крыніцы ў іншых гістарычных даследаваннях”* (с. 37).

ўтрымліваюць нашмат больш сэнсаў, чым можа прааналізаваць навуковец, абмежаваны метадамі і методыкай даследавання” (с. 26). У такой сітуацыі ці не было б больш лагічным пакінуць наратывы без перакладаў, прадастаўляючы чытачу магчымасць самому спасцігаць гэтыя пласты і сэнсы?

Т.К.: Рэпрэзентацыя вусных успамінаў патрабуе іх інтэрпрэтацыі і пэўнай уніфікацыі. Пераклад наратываў ліплянцаў з’яўляецца адным са спосабаў абагульнення ўспамінаў, што робіць тэкст чытальным і зразумелым у кантэксце аўтарскага тэксту. З прычыны адсутнасці агульных і строгіх правіл рэпрэзентацыі вусных крыніц даследчыца прадставіла ўласны спосаб падачы ўспамінаў.

Гісторыя вёскі праз прызму вусных наратываў ліплянцаў

Асноўная частка кнігі *Ліпляны: біяграфія і штодзённасць беларускай вёскі* прысвечана гісторыі вёскі ў ХХ ст. Напісана яна на падставе вусных наратываў. У аўтарскі тэкст з апісаннем гістарычнага кантэксту ўбудаваны вытрымкі з успамінаў ліплянцаў. Ніжэй звернем увагу на некаторыя аспекты асноўнага зместу кнігі.

Т. К.: Прыярытэтам *oral history* з’яўляецца шматлікасць інтэрпрэтацый падзей. Напрыклад, у вусных успамінах няма адназначнай ацэнкі як калабарантаў (паліцэйскіх), так і партызанаў (с. 142–143). У вуснай гісторыі, як трапна заўважыла даследчыца, няма аднароднасці і ўніфікаванасці, што дамінавалі ў афіцыйным дыскурсе савецкай і нямецкай улад (с. 158).

І. Ч.: У гэтым кантэксце звяртае на сябе ўвагу асаблівая роля вусна-гістарычных даследаванняў у айчынным гістарычным дыскурсе. Так склалася, што прафесійная акадэмічная гісторыя часта канцэнтруецца на пэўнай пазіцыі, абумоўленай поглядамі даследчыка, і дыскурс у межах вуснай гісторыі ў пэўным сэнсе дазволіў запоўніць лакуны, што ўтварылася ў выніку недастатковай увагі да „нязручных” альбо „небяспечных” тэм, якія з розных прычын аказваюцца на ўзбочыне акадэмічнай гісторыі. І тут варыятыўнасць і амбівалентнасць ацэнак суразмоўцаў ствараюць тое поле, з якім даследчык мусіць даць сабе рады, аналізуючы яго і робячы высновы.

Т. К.: Успаміны ліплянцаў актуалізуюць тыя падзеі, якія амаль цалкам выціснуты з афіцыйнага мемарыяльнага дыскурсу. Гэта ў асноўным траўматычная гісторыя, звязаная з пакутамі ад савецкіх рэпрэсій,— раскулачванне, вывазы ў глыб Расіі (с. 119–127). У дачыненні да гэтых падзей выкарыстоўвалася стратэгія замоўчвання як з боку злачынцаў, так і з боку ахвяр і сведак. „Пражылі пад страхам усю жызнь” (с. 126),— так гучыць калектыўная інтэрпрэтацыя падзей, звязаных з рэпрэсіямі. Забыццё пра злачынствы савецкай улады — адна са стратэгій гістарычнай палітыкі сучаснай улады ў Беларусі.

Таксама ў адрозненне ад палітычнай памяці, якая накіравана на гераізацыю Другой сусветнай вайны, у вусных успамінах ліплянцаў пераважаюць трагіч-

ныя падзеі. Аўтарка зазначае: „Спаленая вёска і хаванне ад карнікаў у балоце — цэнтральны і найбольш траўматычны сюжэт у памяці вяскоўцаў не толькі пра вайну, але і пра ўсё апошняе стагоддзе” (с. 164). Траўматычны характар маюць таксама ўспаміны пра лёс кіраўніка ліплянскай прыгараднай гаспадаркі Янкеля Готліба, якога разам з жонкай, дачкой і сынам расстралялі немцы (с. 152–155). Месца пахавання Готлібаў, як і сама гісторыя гэтай сям’і, стала часткай калектыўнай памяці ліплянцаў. Помнік Готлібам паставіў сын Янкеля, які выжыў. Сёння помнікам апякуюцца вучні і настаўнікі ліплянскай школы.

Дэтальныя і эмацыйныя апісанні спалення вёскі і трагічнай смерці Готлібаў з’яўляюцца прыкладам культурнай траўмы, пра якую заяўлена ў публічнай прасторы. У Ліплянах адбылася мемарыялізацыя гэтай падзеі, злачынцы панеслі пакаранне, а ахвяры адчулі салідарнасць. Менавіта таму, на мой погляд, абагульняючы вывад аўтаркі пра тое, што „траўматычнасць не спрыяла фарміраванню рэфлексіўнасці, падзейнасці і шматаспектнасці тых успамінаў, якія дайшлі да нашага часу” (с. 350), недастаткова абгрунтаваны. Справа не ў самой траўматычнасці, а ў сучаснасці: ці была траўма перапрацавана, ці адчулі жыхары Ліплян эмпатыю?[10] Датычна спалення вёскі і Халакосту — так. А вось што тычыцца калектывізацыі і рэпрэсій, то, на мой погляд, рэпрэсаваныя і сведкі рэпрэсій не атрымалі належнай падтрымкі. Пераасэнсаванне і прыняцце гэтых падзей не адбыліся, што ўплывае на іх сціплую рэпрэзентацыю ва ўспамінах (с. 127).

І. Ч.: Я думаю, што варта ўлічваць таксама абставіны палявых даследаванняў, спецыфіку камунікацыі з суразмоўцамі. Тут можна казаць пра „схаванасць” траўматычных перажыванняў, якая мае аснову як у асаблівасцях функцыянавання псіхікі чалавека, дзе выштурхоўванне з памяці разбуральнага досведу выступае як форма самазахавання[11], так і ў акалічнасцях

---

10 Амерыканскі сацыёлаг Джэфры Аляксандэр, апісваючы канструяванне культурнай траўмы, зазначаў, што траўма — гэта ўласцівасць, якая прыпісваецца падзеі пры дапамозе грамадства, бо гэта падзея згубна ўплывае на калектыўную ідэнтычнасць. Для таго каб усвядоміць калектыўную траўму, а тым больш убудаваць яе ўрокі ў ідэнтычнасць, трэба ажыццявіць „працэс траўмы”: шырока заявіць пра траўму праз пераканаўчыя наратывы; злачынцаў прымусіць прызнаць сваю маральную адказнасць; урокі сацыяльнай траўмы павінны быць рытуалізаваныя і ўвекавечаныя; таксама трэба пашырыць сацыяльную салідарнасць і эмпатыю. Зыходзячы з гэтай тэорыі, можна меркаваць, што ў сучаснай Беларусі працэс траўмы, звязанай з савецкімі рэпрэсіямі, пачаўся ў гады перабудовы, прыпыніўся на мяжы стагоддзяў на ўзроўні дзяржаўных мерапрыемстваў, але працягвае ажыццяўляцца з ініцытывы грамадства. Варта прыгадаць гісторыю з Курапатамі. Дж. Александер, *Культурная травма и коллективная идентичность*, „Социологический журнал”, 2012 № 3, с. 6–39.

11 У даследаваннях па клінічнай псіхалогіі гэта тэма прадстаўлена надзвычай шырока. Гл., напр.: О. Ван дер Харт, Э. Р. С. Нейенхэюс, К. Стил, *Призраки прошлого: Структурная диссоциация и терапия последствий хронической психической травмы*, Москва 2013; Э. Лофтус, *Память. Пронзительные откровения о том, как мы запоминаем и почему забываем,* Москва 2018.

самога даследавання[12]. У якасці прычыны можа выступаць занадта малая колькасць часу, каб суразмоўца адчуў магчымасць і патрэбу „раскрыцца" перад даследчыкам, выбар таго, што, на погляд суразмоўцы, можа быць пераказана, урэшце — што вартае пераказу. Як адзначыла Вольга Іванова, „ліплянцам было цяжка расказваць уласную гісторыю. Пераважна з-за неразумення яе значнасці" (с. 350).

Шматграннасць кнігі

Кніга пра Ліпляны мае шырокі кантэкст — апісанне геаграфіі і старажытнай гісторыі, пераказ апісанняў побыту этнографамі XIX ст. і г.д. Даследчыца апрацавала вялікі масіў крыніц, у тым ліку апублікаваныя дакументы, архіўныя матэрыялы, фотаздымкі. Такі падыход прадвызначыў стварэнне сапраўднай энцыклапедыі вёскі. Кожны чытач знойдзе ў кнізе тое, што яму цікава. Але трэба зазначыць, што пры апрацоўцы вялікага масіву інфармацыі цяжка пазбегнуць некаторых недакладнасцей[13].

І. Ч.: Адным з сюжэтаў, да якога звяртаецца Вольга Іванова, з'яўляюцца нататкі этнографаў. Я думаю, аўтарка слушна пакінула іх у якасці замалёвак, не падвяргаючы якому-небудзь сур'ёзнаму аналізу, бо перавод гэтага матэрыялу ў рэчышча гістарычнага дыскурсу непазбежна пацягнуў бы за сабою скрыўленні, выкліканыя эмацыйнай і ацэначнай насычанасцю некаторых апісанняў, у прыватнасці замалёвак Мікалая Улашчыка. З падобным матэрыялам трэба абыходзіцца надзвычай асцярожна, бо шырокія даследаванні даюць падставы таксама для іншых сцвярджэнняў. Так, аналізуючы ўсходнебеларускі варыянт калектывізацыі, крыніцай для якога паслужыла сярод іншага значная колькасць усходнепалескіх матэрыялаў, аўтарка фундаментальнага даследавання калектыўнай ідэнтычнасці беларускіх калгаснікаў Ганна Энгелькінг адзначыла: „Гісторыя аб калектывізацыі ва Усходняй Беларусі — міф аб заснаванні мясцовай супольнасці калгаснікаў — пацвярджае асноўныя пастулаты гісторыкаў. […] Праз апавяданні […] праступае вобраз прадпрымальнай і па меншай меры нябеднай дакалгаснай вёскі"[14].

Аўтарскія высновы

У *Заключэнні* прадстаўлены погляд аўтаркі, заснаваны на аналізе разнароднага матэрыялу, гетэрагенных успамінаў, вопыце даследчыцы. Вольга Іванова прадставіла не толькі падсумаванні на тэмы памяці, свядомасці,

[12] Пра асаблівасці даследавання траўматычнага досведу ў кантэксце вуснай гісторыі гл., напр.: Н. А. Артёменко, *Устная история и проблема доступа к травматическому опыту*, „Studia Culturae" 2019, вып. 2 (40), с. 128–138.

[13] Так, напр., са зместу кнігі вынікае, што рэлігійная праваслаўная секта чырвонадраконаўцаў — гэта пратэстанты.

[14] A. Engelking, *Kołchoźnicy. Antropologiczne studium tożsamości wsi białoruskiej przełomu XX i XXI wieku*, Toruń 2012, s. 82–83.

ідэнтычнасці, традыцыйных сялянскіх каштоўнасцей, але таксама адзначыла важнасць падобных даследаванняў, якія даюць магчымасць вяскоўцам падаць „свой голас у бязмежжным маўчанні жыхароў тысяч беларускіх вёсак, якія доўгі час не мелі права на ўласную гісторыю” (с. 352).

Т. К.: У *Заключэнні* зноў паўстае праблема памяці, таксама назіраюцца некаторыя супярэчнасці ў тэзісах аўтаркі. Даследчыца сцвярджае, што праца па выбудоўванні ўласнай памяці і ідэнтычнасці мала знаёмая вясковым жыхарам (с. 350). Не зразумела, што мае на ўвазе аўтарка — „выбудоўванне” сацыяльнай памяці ці індывідуальнай, лакальнай ідэнтычнасці ці нацыянальнай? Тут мы вяртаемся да пытання адлюстравання ў кнізе праблемы функцыянавання калектыўнай памяці (сацыяльнай, нацыяльнай, культурнай). Трэба адзначыць, што фармаванне сацыяльнай памяці адбываецца ў выніку камунікацыі. Гэта натуральны працэс, які не патрабуе вялікіх інтэлектуальных высілкаў. Што тычыцца ідэнтычнасці, то вывучэнне інтэграцыйных працэсаў з'яўляецца асобнай даследчай праблемай. Але з фрагментаў успамінаў відавочна ўсведамленне ліплянцамі ўласнай адрознасці ад „іншых”. Гэта зазначыла сама даследчыца, сцвярджаючы, што „сучасная свядомасць ліплянцаў будуецца пераважна на настальгічным вобразе вёскі, на спробах аднаўлення і захавання старажытнай вясковай культуры для замацавання ўласнай і калектыўнай ідэнтычнасці” (с. 351).

І. Ч. Тут я б хацела выйсці за межы ўласна *Заключэння*, паколькі аўтарскія высновы і падсумаванні мы сустракаем на працягу ўсяго тэксту. Аналізуючы такую вялікую колькасць дастаткова складанага і разнароднага матэрыялу ў заяўленых межах, аўтарка часам аказваецца ў палоне абранай метадалогіі і прыкладаў яе выкарыстання. Не сакрэт, што часам перапрацаваная намі літаратура прадмету наўпрост падштурхоўвае нас да высноў, якія ў сціслым сэнсе не заўсёды вынікаюць з прыведзенага матэрыялу (пры гэтым велізарны масіў крыніц, выкарыстаных аўтарам, зразумела, застаецца па-за аўтарскім тэкстам).

Для мяне такім месцам з'явілася выснова з сюжэта пад назвай „Вяскоўцы і ўлада”, дзе даследчыца зазначыла: „Надзвычай мала вяскоўцы кажуць пра тагачасных кіраўнікоў дзяржавы Сталіна, Хрушчова і Брэжнева, вельмі рэдка спрабуюць ацаніць іх унёсак у развіццё грамадства. І гэтыя нешматлікія ацэнкі цалкам супадаюць з ужо зафіксаванымі і найбольш характэрнымі для сялянскай супольнасці” (с. 213). Тут аўтарка спасылаецца на даследаванне Таццяны Шчагловай, прысвечанае сялянству Алтайскага краю[15]. Падаецца, што пераносіць такія высновы рызыкоўна нават у меншых тэрытарыяльных маштабах. А ў пункце адносна даверу сялян да вярхоўнай улады ў адрозненне ад мясцовых функцыянераў (с. 29–30) стрыманасць крытыкі ў адрас

[15] Т. К. Щеглова, *Деревня и крестьянство Алтайского края в XX веке. Устная история*, Барнаул 2008.

першых можа быць трактавана не столькі як доказ на карысць гэтага даверу, колькі як спроба прымірэння з абсурдам дзеля выжывання.

Звяртае на сябе ўвагу і сціпласць аўтарскай высновы, што „асноўнай стратэгіяй штодзённасці ліплянцаў з часоў вайны было спачатку фізічнае выжыванне, а пазней пошукі матэрыяльнага дабрабыту праз выезды на заробкі, адукацыю, міграцыю ў горад і нават мастацкую самадзейнасць” (с. 351). Падаецца, што „пошукі матэрыяльнага дабрабыту” — занадта вузкі фундамент стратэгіі, тым болей што далей ідзе гаворка пра спробы захавання ідэнтычнасці. А гэта ўжо зусім іншы ўзровень.

Высновы дыялогу

У прадстаўленай рэцэнзіі мы звярнулі ўвагу толькі на некаторыя аспекты кнігі. Кожны, хто будзе чытаць гэту кнігу, безумоўна, знойдзе для сябе новыя бакі і адценні гэтай сапраўды вартай увагі працы.

Т. К.: Кніга Вольгі Івановай *Ліпляны: біяграфія і штодзённасць беларускай вёскі* з’яўляецца запатрабаванай як з боку прафесійных даследчыкаў, так і шырокай грамадскасці. Што тычыцца навуковай сферы, то, па-першае, рэцэнзаванае выданне дае пэўныя метадалагічныя арыенціры для даследчыкаў, якія працуюць з вуснымі ўспамінамі, займаюцца вывучэннем лакальнай гісторыі і вясковай штодзённасці. Па-другое, гэта выданне з’яўляецца цікавым прыкладам збліжэння памяці і гісторыі, развіцця *memory studies* у Беларусі.

Аўтарка гэтай кнігай і сваёй дзейнасцю ў сферы вуснай гісторыі робіць значны ўнёсак у развіццё беларускай гістарычнай навукі, актуалізуючы важныя і рознабаковыя даследчыя праблемы гісторыі Беларусі XX ст., прапаноўваючы новыя практыкі працы з вуснымі ўспамінамі.

Запатрабаванасць кнігі ў шырокіх грамадскіх колах таксама праяўляецца ў некалькіх аспектах. Асабістыя ўспаміны пашыраюць погляд на мінулае, указваюць на адсутнасць універсальнасці, да якой імкнецца нацыянальная памяць. Шмат чаго з асабістых успамінаў (пакуты, траўмы і г.д.) не адлюстравалася ні ў афіцыйнай гістарыяграфіі, ні ў нацыянальнай памяці.

Мы ўжо адзначалі асноўную ідэю кнігі, менавіта захаванне памяці, якая накіравана ў будучыню і дае ўстойлівыя арыенціры для грамадства. Рэцэнзаваная кніга з’яўляецца перадумовай пераходу ліплянцаў ад камунікатыўнай да культурнай памяці[16]. Па-першае, сабраныя ўспаміны зафіксаваны на матэрыяльных носьбітах і знаходзяцца ў архіве, які забяспечвае матэрыяльную даўгавечнасць. Па-другое, частка ўспамінаў рэпрэзентавана ў кнізе, што дае падставы для іх больш шырокага распаўсюду. Праўда, на дадзены момант, выкарыстоўваючы тэрміналогію нямецкіх даследчыкаў Яна і Алейды Асман, можна сцвярджаць, што памяць ліплянцаў мае хутчэй

[16] А. Ассман, *Длинная тень прошлого…*, с. 147.

накапляльны, а не функцыянальны характар. Веды пра жывы вопыт павінны быць прыняты шырокай супольнасцю і ўплываць на яе ідэнтычнасць.

І. Ч.: Пагаджаючыся з Таццянай Касатай, я хачу дадаць, што падобныя даследаванні не толькі працуюць на захаванне памяці, асэнсаванне і ўключэнне канкрэтнага досведу ў калектыўную памяць, спрыяюць фармаванню, актуалізацыі і дэкляраванню нашай ідэнтычнасці, але таксама дазваляюць паставіць новыя пытанні. Напрыклад, як гэтыя досвед і памяць, іх асэнсаванне трансфармаваліся ва ўсведамленні саміх сябе сённяшнімі жыхарамі шматпавярховых дамоў — колішнімі ліплянцамі альбо нашчадкамі перасяленцаў з падобных вёсак?

Аляксандр Краўцэвіч
доктар гіст. навук (Варшава)

Мяжа, якой не было

Е. Ахманьскі, *Літоўская этнічная мяжа на ўсходзе ад племяннай эпохі да XVI стагодзьдзя*, „Arche", 2016, № 2 (147), с. 13–96.

Рэдакцыя часопіса „Arche" ў аб'ёмным нумары пад агульнай назвай „Гісторыя старажытнага Наваградка" апублікавала сярод іншага кнігу польскага гісторыка Ежы Ахманьскага (1933–1996) „Літоўская этнічная мяжа на ўсходзе ад племяннай эпохі да XVI стагодзьдзя" ў перакладзе на беларускую мову.

Праца Е. Ахманьскага была выдадзена ў Польшчы ў 1981 г.,[1] і было цікава паглядзець на яе беларускае перавыданне праз тры з паловай дзесяцігоддзі. Напэўна, найперш трэба адказаць на пытанне, чым невялікая кніга (84 старонкі) польскага гісторыка-літуаніста з пачатку 80-х гадоў XX ст. заслужыла ўвагу беларускіх выдаўцоў у другім дзесяцігоддзі XXI ст. Відавочна, важнасцю і цікавасцю праблемы балта-славянскіх кантактаў для сённяшняй Беларусі, якая працягвае шукаць свае карані.

Напрошваецца і другое, важнейшае пытанне: што дае гэта перавыданне гістарычнай навуцы, якая за тры з паловай дзясяткі гадоў пры сучасным тэмпе жыцця, несумненна, пасунулася наперад? Пошуку адказу і прысвечана гэта рэцэнзія. Акрамя іншага, беларускае выданне для мяне — нагода верыфікаваць уласныя ацэнкі працы Е. Ахманьскага, выказаныя яшчэ ў мінулым стагоддзі[2].

Тэхнічнае параўнанне беларускага тэксту з арыгіналам паказвае, што пераклад выкананы даволі старанна, беларусізавана нават тапаніміка на прыкладзеных картах. Дакладна, амаль без змен перанесена нумарацыя спасылак.

Праўда, здараецца не зусім адпаведная перадача тэрмінаў і проста памылкі друку. Напрыклад, імя летувіскага[3] князя напісана недакладна — Будзівіл (с. 47). Трэба Будзівід. Гэта імя важнае для летувіскіх калег, якія лічаць гэту асобу вялікім князем літоўскім, наступнікам Трайдэна. Замак у Лоску, названы ў польскім арыгінале стражніцай (strażnica), не быў „вартавой вежай" (с. 30), а хутчэй заставай. Выраз з польскага арыгінала „Litwy ściślejszej"

1 J. Ochmański, *Litewska granica etniczna na wschodzie od epoki plemiennej do XVI wieku*, Poznań 1981. 84 s. [Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu. Seria Historia. Nr 96].

2 А. К. Краўцэвіч, *Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага*. Мінск 1998, с. 56, 104.

3 Тэрміны „Летува" і „летувіскі" тут ужываюцца адносна сучаснай краіны і яе народа, дзеля адрознення ад гістарычнай Літвы і літоўцаў / ліцвінаў.

больш адпаведна перакладаць не „дакладнейшай Літвы" (с. 83), а „Літвы ў вузкім сэнсе". Паняцце „źródła językowe" па-беларуску гэта не „моўныя" крыніцы (с. 24), а мовазнаўчыя або лінгвістычныя. Некаторыя важныя цытаты прыводжу ва ўласным, больш дакладным, перакладзе з арыгінала.

Е. Ахманьскі выбраў для даследавання некалькі этапаў найбуйнейшай з'явы ў гісторыі Беларусі і Летувы — працэсу балта-славянскіх кантактаў, які працягваўся паўтара тысячагоддзя — ад VI да XXI ст.— і з'яўляўся аднačасова працэсам утварэння беларускага народа[4]. Выбар верхняй храналагічнай мяжы — канец XVI ст.— даследчык патлумачыў не зусім зразумела: ад таго часу „…паходзяць дадатковыя крыніцы, а менавіта земскія інвентары, прыдатныя для кантролю вынікаў, атрыманых на іншай падставе" (с. 14). Задачу даследавання Е. Ахманьскі акрэсліў як „рэканструкцыя ўсходняй, найбольш зьменлівай літоўскай этнічнай мяжы ў як мага ранейшы гістарычны пэрыяд", дзеля чаго дэклараваў комплекснае выкарыстанне разнастайных крыніц: гістарычных, археалагічных і лінгвістычных (с. 14).

Менавіта пастаянная зменлівасць і адсутнасць лінейнай этнічнай мяжы (насамрэч існавала даволі шырокая кантактная зона) адлюстравана ў назве гэтага рэцэнзійнага артыкула.

Е. Ахманьскі пачаў сваю працу з грунтоўнага апісання гісторыі даследавання „літоўска-рускай" этнічнай мяжы ў перыяд часу ад племянной эпохі да XVI ст. Ужо ў назве гэтага раздзела, дакладней, у выразе „літоўска-рускай" праяўляецца характэрная рыса для ўсёй працы, менавіта, бачанне існавання летувісаў як народа з часоў племяннога ладу і „нябачанне" беларусаў да найноўшага часу. Яны выступаюць пад тэрмінам „русіны", „рускія" як частка ўсходнеславянскай супольнасці. І ў XVI ст. у Е. Ахманьскага беларусы — рускія, адпаведна, і мова ў іх „руская" (напрыклад, с. 65–67).

Пастаяннае ўжыванне гэтага тэрміна адносна беларусаў увогуле ўласціва польскай гістарыяграфіі, якая „не заўважае" існаванне беларускага этнасу ў Сярэднявеччы і ў Новым часе[5]. Прычына крыецца ў адсутнасці незалежнай беларускай дзяржавы ў міжваенны перыяд. Палякі і летувісы ў той час актыўна распрацоўвалі свае гістарычныя парадыгмы пры падтрымцы ўласных нацыянальных дзяржаў, беларусы ў БССР (гэтаксама і ў пасляваенны час да пачатку 90-х гадоў XX ст.) не мелі магчымасці ствараць нацыянальную гістарыяграфію, ім навязвалі расейска-савецкую. Адпаведна беларусы і Беларусь ігнараваліся ды не разглядаліся як суб'ект уласнай гісторыі.

Узнікаюць цяжкасці і з разуменнем Е. Ахманьскім тэрміна „літоўцы", бо акрамя атаясамлення яго з этнасам, які сёння мае саманазву lietuviai (летувісы, літоўцы), у працы можна сустрэць уласцівае для даўняй гістарыя-

[4] *Гісторыя Беларусі*: *у 6 т., т. 1*, Рэдкал. М. Касцюк і інш, *Старажытная Беларусь: ад першапачатковага засялення да сярэдзіны XIII ст*., Мінск 2000, с. 324–325.

[5] A. Krawcewicz, *Relacje Białoruś — Wielkie Księstwo Litewskie w polskiej historiografii, „Biuletyn Historii Pogranicza"* 2007, nr 8, s. 17–22.

графіі (да сярэдзіны XIX ст.) ужыванне тэрміна „літоўцы” як адпаведніка сучаснаму паняццю „балты”. Так, на стар. 80 у Е. Ахманьскага літоўцамі з’яўляюцца таксама яцвягі.

Назва аднаго з наступных раздзелаў „Барацьба Літвы з Руссю за палітычную мяжу да XIII ст.” паказвае таксама на прысутнасць недакладнага, сфармаванага яшчэ ў XIX ст., гістарыяграфічнага стэрэатыпу агульнай ацэнкі сярэднявечных славяна-балцкіх міжэтнічных адносін як канфрантацыйных. У XIX ст. у атмасферы варожасці ўсіх да ўсіх у Цэнтральна-Усходняй Еўропе фармаваліся нацыяналізмы[6], і дух свайго часу гісторыкі часта пераносілі на даўнейшыя перыяды.

У час, калі пісалася праца Е. Ахманьскага, ужо існавала даволі значная гістарыяграфія працэсу балта-славянскіх кантактаў, якая, наадварот, сцвярджала ягоны агульна мірны, а не канфліктны характар[7]. Аднак у даследчыка менавіта **канфрантацыя / змаганне** ляжыць у аснове і праходзіць праз усю гісторыю адносін паміж летувісамі і беларусамі (русінамі, паводле Е. Ахманьскага). Прычым заўважна, што сам аўтар у гэтым уяўным змаганні заўзее за летувісаў.

Ведаючы вынікі працэсу кантактаў, Е. Ахманьскі не можа сцвердзіць канчатковую перамогу летувісаў над беларусамі „ў змаганні за межы”, але пастаянна знаходзіць нагоды (на жаль, уяўныя), каб адзначыць хоць бы невялікі поспех першых.

Даследчык неаднакроць канстатуе непарыўнае пашырэнне беларускага („рускага”) абшару коштам летувіскага: „Трэба прыняць за гістарычную аксыёму зьяву няспыннага адступленьня літоўскага элемэнту на захад, г. зн. скарачэньня літоўскага моўнага абшару і пашырэньня рускага абшару. У пэрыяд, асьветлены ў пісьмовых крыніцах, г. зн. з XVI ст. па нашыя часы, не зафіксаваныя істотныя калянізацыйныя рухі літоўцаў на ўсходнім памежжы” (с. 25). Вось яшчэ характэрная цытата: “У ходзе шматвяковага працэсу рутэнізацыі і палянізацыі літоўскасьць на сваіх усходніх межах панесла вялізныя страты, у вялікай ступені незваротныя (с. 14).

Е. Ахманьскі канстатуе, што на лініі Вільня — Менск летувіская мова цягам вякоў адступіла прынамсі на 150 км на захад. Пры гэтым у аўтара „Вільня **апалячаная** раней за літоўскую вёску”, ужо ў XVIII ст. апынулася ў **славянскім** атачэнні (вылучэнні мае — А. К.). Пад эўфемізмам „славянскае атачэнне” крыецца беларускамоўнае сялянства (с. 14).

Е. Ахманьскі крытычна падышоў да вядомай працы Яна Якубоўскага з 1912 г.[8] пра міжэтнічныя адносіны, падтрымаў адныя высновы і не пры-

---

[6] *Historia Europy Środkowo-Wschodniej*, Redakcja Jerzy Kłoczowski, t. 1, Lublin 2000, s. 283.

[7] A. Krawcewicz, *Powstanie Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Białystok 2003, c. 88–93.

[8] J. Jakubowski, *Studia nad stosunkami narodowościowymi na Litwie przed Unią lubelską*, Warszawa 1912.

няў іншыя (с. 17–18). Як слушную ён ацэньвае выснову Якубоўскага пра шматвекавое адступленне летувіскай мовы і як памылковую — выснову пра большасць карэнна летувіскага насельніцтва ў Вялікім Княстве Літоўскім XVI ст. у параўнанні з „рускім".

Разам з тым у працы Е. Ахманьскага можна сустрэць процілеглыя сцвярджэнні, напрыклад, пра канчатковы „трыумф" Летувы ў выніку ўзнікнення Вялікага Княства Літоўскага: „Барацьба Летувы з Руссю за палітычныя межы, якая працягвалася больш двух стагоддзяў, урэшце законьчылася каля сярэдзіны XIII ст. трыумфам Летувы. Паўстаўшая каля сярэдзіны XIII ст. летувіская дзяржава аб'яднала пад сваёй уладай усе этнічныя летувіскія землі і заняла таксама тэрыторыі, прылеглыя да карэннай Летувы і заселеныя русінамі. Летува вярталася ў свае старыя этнічныя межы, якія былі перад рускай экспансіяй"[9]. Аднак, як аказалася, беларусізацыя летувісаў з утварэннем Вялікага Княства Літоўскага не спынілася, і пасля даволі эмацыйнага выказвання пра перамогу Летувы Е. Ахманьскі зноў вяртаецца да будзённасці — апісання далейшага адступлення „літоўскага элементу" „пад ціскам славянскага расьсялення" (с. 35).

Ці яшчэ ў падсумаванні: „Барацьба Літвы з Русьсю за палітычныя межы скончылася больш чым праз два стагодзьдзі змаганьняў посьпехам Літвы, якая ў першую чаргу ліквідавала неакрэплае і мала самастойнае Менскае княства разам зь меншымі княствамі — памежным Заслаўскім і Лагойскім, прымаючы іх пад сваё непасрэднае панаваньне ўжо на мяжы XII–XIII стст. […] Такім чынам, у межах так званай уласна Літвы (*Lithuania Propria*) апынуліся амаль усе землі, населеныя літоўцамі, але адарваныя дагэтуль ад карэннай Літвы рускімі князямі" (с. 95). У гэтых падсумаваннях недакладна амаль усё: і пра летувіскае панаванне, прынесенае з уласна Літвы (яна тады ўжо не была этнічна летувіскай) і пра населеныя летувісамі землі (там заставаліся адно паасобныя летувіскія выспы).

Апрыёры канфрантацыйны падыход даследчыка да асвятлення гісторыі беларуска-летувіскіх адносін скажае сапраўдную карціну іх развіцця. Так, пасля сцвярджэння нібыта „трыумфу" Летувы ў сярэдзіне XIII ст. у чытача можа скласціся ўражанне, што прасоўванне беларуска-летувіскай этнічнай мяжы на паўночны захад у гэты час было затрымана. На самой справе ніякага заўважнага перапынку ў перамяшчэнні мяжы не было, а прыняцце старабеларускай мовы ў якасці дзяржаўнай для Вялікага Княства Літоўскага, несумненна, яшчэ больш паспрыяла далейшай беларусізацыі летувіскага абшару.

Часам Е. Ахманьскі спрабаваў разгледзець розныя версіі развіцця беларуска-летувіскіх адносін падчас засялення Беларусі ўсходнімі славя-

[9] Прыводжу тут уласны, больш дакладны пераклад з арыгінала. У прыватнасці, у перакладзе „Arche" апушчана ключавое слова „ўрэшце" (ostatecznie). J. Ochmański, *Litewska granica*…, s. 24.

намі, менавіта лёс г. зв. старалітоўскага насельніцтва, якое насяляла гэтыя землі да славян (с. 69). Ён назваў чатыры варыянты таго, што магло быць са „старалітоўскім насельніцтвам”: 1) выцеснена на захад; 2) вынішчана фізічна; 3) патрапіла пад працяглую культурна-моўную асіміляцыю; 4) магло захаваць сваю этнічную адметнасць.

Аднак аргументацыя знайшлася толькі на карысць мірнай асіміляцыі: удзел балтаў у этнагенезе беларусаў, літуанізмы ў беларускай мове і г.д. Тым не менш, Е. Ахманьскі не выключаў і гвалту: „Ці частка старалітоўскага насельніцтва пакінула свае паселішчы, адступаючы на захад пад ціскам славянскага расьсялення, або была зьнішчана, можа адказаць толькі археалёгія” (с. 69). Але якраз археалогія гэтага не пацвердзіла. За мінулыя дзесяцігоддзі археалагічныя даследаванні, у тым ліку праведзеныя мною на Панямонні, не выявілі слядоў беларуска-летувіскай канфрантацыі.

Беларуска-летувіскае змаганне Е. Ахманьскі бачыў ужо ў IX–XI стст. на мяжы між Полацкай дзяржавай і Летувай (тады яшчэ кангламератам плямёнаў): „…экспансія крывічоў на ўсходнія літоўскія землі ў IX–XI стст. ужо атрымала выразны характар тэрытарыяльнай заваёвы” (с. 26).

Даследчык спрабаваў знайсці ўмацаваную „літоўска-рускую мяжу”, менавіта памежныя летувіскія замкі-гарадзішчы, пастаўленыя насупраць полацкіх, каб бараніць мяжу. „Вартавым рускім паселішчам” у X ст. назваў Менск на рацэ Менцы. Потым яго нібыта замяніла Заслаўе, далей нейкі не лакалізаваны Гарадок на Бярэзіне, а „пэўнай супрацьвагай для Гарадка маглі быць літоўскія Бакшты…” (с. 28), пра існаванне якіх у той час нічога не вядома. У якасці летувіскай загароды „экспансіі Русі” беспадстаўна называюцца Лоск і Крэва (с. 28) і г.д. На лініі найбольшай актыўнасці Полацка ягонаму апорнаму пункту Браславу, на думку гісторыка, супрацьстаяла гарадзішча Мажулёніс на возеры Велёнай (с. 29) і г.д.

На некаторых адрэзках той нібыта ўмацаванай мяжы Е. Ахманьскі не здолеў знайсці нават уяўных летувіскіх адпаведнікаў беларускім замкам (с. 30) і тлумачыў гэта іх адсутнасцю. Маўляў, не маглі летувісы стварыць суцэльную лінію абарончых замкаў, бо полацкі і кіеўскі націск былі надта магутнымі, а летувісы ў X–XII стст. яшчэ не мелі ўласнай дзяржавы (с. 31). Тым не менш, паводле Е. Ахманьскага, ужо пад канец XII ст. летувісы падпарадкавалі сабе Менскае княства (с. 34).

Падобныя нестыкоўкі ў працы трапляюцца пастаянна — прычына іх у супярэчнасці паміж прынятымі Е. Ахманьскім a priori тэзамі пра славяна-балцкую (беларуска-летувіскую) канфрантацыю, пра пачатковае Вялікае Княства Літоўскае як нацыянальную летувіскую дзяржаву і неаспрэчным фактам шматвекавой непарыўнай беларусізацыі балтаў.

Можна меркаваць, што сітуацыя ў крывіцка-летувіскай памежнай зоне ў XII–XIII стст. была падобнай да гістарычнай Літвы ў Панямонні, менавіта ўсходнеславянскія (беларускія) гарады выконвалі функцыі адміністра-

цыйных і гаспадарчых цэнтраў змешанай балта-славянскай вясковай ваколіцы[10]. Дзвюх ліній памежных замкаў насупраць не існавала, як не існавала і лінейнай мяжы, а была даволі шырокая кантактная зона[11].

Е. Ахманьскі неправамерна лічыць этнічна летувіскімі гарады, названыя ў вядомым „Спісе гарадоў рускіх дальніх і бліжніх", „А се Литовьскыи" Крэва, Лоск, Гальшаны і Лебедзева (с. 29). Аўтар спіса, складзенага ў канцы XIV ст., бачыў іх часткай усходнеславянскай („рускай") прасторы ў складзе Вялікага Княства Літоўскага. Да літоўскіх сярод многіх іншых залічваў таксама Полацак і Віцебск[12]. Навуцы ўвогуле невядомая такая з'ява, як сярэднявечны летувіскі горад, гэтаксама як латышскі ці эстонскі. Гарады ў прыбалтыйскіх народаў узніклі ў выніку каланізацыі: у Латвіі — нямецкай, у Эстоніі — нямецкай і дацкай, у Летуве — беларускай.

Археолагі сабралі агромністы аб'ём інфармацыі пра ўсходнеславянскія, у тым ліку беларускія, гарады, вылучылі дэфініцыю сярэднявечнага горада, менавіта крытэрыі адрознення яго ад сельскага паселішча, спецыфіку гарадской матэрыяльнай культуры ў параўнанні з вёскай[13]. У Летуве нічога падобнага няма.

Важная праблема ў вывучэнні працэсу балта-славянскіх кантактаў і гісторыі беларускай і летувіскай дзяржаўнасці — месцазнаходжанне гістарычнай Літвы (уласна Літвы, *Lithuania Propria*, Літвы ў вузкім сэнсе) як пачатковага ядра Вялікага Княства Літоўскага. Е. Ахманьскі высвятліў яе лакалізацыю па крыніцах XV–XVII стст. і экстрапаліраваў на сярэдзіну XIII ст.: „Межы *Lithuania Propria*, якія можна акрэсьліць на падставе крыніц XV–XVII стст., несумненна адпавядаюць межам літоўскай дзяржавы (устаноўленым пры Міндоўгу), якая стала ядром будучага Вялікага Княства Літоўскага" (с. 88–89). Тут можна пагадзіцца з усім, акрамя слоў „літоўскай дзяржавы", таму што няма ніводнага факта пра яе этнічна летувіскі характар. Гэта выдумка гістарыяграфіі XIX ст. Гэтаксама недакладнае акрэсленне Е. Ахманьскім пачатковага ядра Вялікага Княства Літоўскага (уласна Літвы) як этнічна летувіскай тэрыторыі. Археолагі даўно давялі, што гарады Наваградак, Гародня, Слонім і інш. былі ўсходнеславянскімі (беларускімі), а вясковая ваколіца — змешанай балта-славянскай[14].

Апісанне лакалізацыі ўласна Літвы ў Е. Ахманьскага пярэчанняў амаль не выклікае: „Згодна з крыніцамі, уласна Літвой у XV–XVI стст. трэба пры-

---

10 А. К. Краўцэвіч, *Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага*, Беласток 2008, с. 86.

11 А. К. Краўцэвіч, *Працэс балта-славянскіх кантактаў на Панямонні і ўтварэнне Вялікага Княства Літоўскага*, „*Białoruskie Zeszyty Historyczne*", 1989, nr 9, s. 13–15.

12 М. Н. Тихомиров, *Список русских городов дальних и ближних „Исторические записки"*, Москва 1952, т. 40, с. 224.

13 *Белорусская археология: Достижения археологов за годы Советской власти*, Минск 1987, с. 85.

14 А. К. Краўцэвіч, *Працэс балта-славянскіх кантактаў на Панямонні…*, с. 15. Бібліяграфія археалагічных даследаванняў гарадоў у: A. Kraucevič, *Badania archeologiczne starożytnych miast Białorusi*, „*Archaeologica Pragensia. Archeologický sbornik Muzea hlavního města Prahy*", Praha 2006, nr 18, s. 295–304.

знаць два этнічна літоўскія ваяводзтвы — Віленскае і Троцкае, Браслаў, Менск, Наваградак з так званай Чорнай Руссю (Ваўкавыск, Слонім, Камянец) і Горадню" (с. 88). Але і тут у даследчыка не ўсё выйшла гладка. Для ілюстрацыі сваёй дэфініцыі ён прыклаў карту, на якой паказаны іншыя межы *Lithuania Propria*: без Менска, Наваградка, Слоніма, Ваўкавыска, затое з Жамойцю. Акрамя гэтай прыкрай памылкі яўна не адпавядае рэальнасці акрэсленне Троцкага і Віленскага ваяводстваў як этнічна летувіскіх, паколькі ў XV–XVI стст. да іх належалі тыя ж Гародня, Наваградак і іншыя беларускія гарады.

Пасля Е. Ахманьскага праблемай лакалізацыі гістарычнай Літвы, менавіта яе мяжой з Руссю, грунтоўна займаўся беларускі гісторык Міхал Спірыдонаў. Гэты даследчык не толькі ўдакладніў дэфініцыю Е. Ахманьскага, але на падставе скрупулёзнага вывучэння пісьмовых крыніц дакладна размежаваў асноўныя рэгіёны Вялікага Княства Літоўскага Літву і Русь. У прыватнасці, лакалізаваў 122 населеныя пункты, якія ў пісьмовых крыніцах узгадваюцца як размешчаныя на Русі, што дазволіла даследчыку вызначыць найбольш дакладную на сённяшні дзень лакалізацыю гістарычнай Літвы: „Выкладзеныя даныя дазваляюць сцвярджаць, што ў XVI ст. сучаснікі адносілі да Літвы перш за ўсё этнічна летувіскія Віленскі, Вількамірскі, Ковенскі, Троцкі і Упіцкі паветы, а таксама поўнасцю ці часткова "беларускія„ паветы ВКЛ: Браслаўскі, Віленскі, Ваўкавыскі, Гарадзенскі, Лідскі, заходнюю частку Мінскага, большую частку Наваградскага, амаль увесь Ашмянскі і Слонімскі"[15].

Важнай і супярэчнай генеральнай ідэі працы Е. Ахманьскага пра славяна-балцкае змаганне за этнічную мяжу з'яўляецца выснова М. Спірыдонава, падмацаваная дзесяцігоддзямі спецыяльных даследаванняў: „Гістарычныя рэгіёны ВКЛ істотна не супадалі ні з этнічнымі тэрыторыямі насяляўшых яго розных этнасаў, ні з адміністрацыйна-тэрытарыяльнымі адзінкамі ВКЛ"[16].

Па сутнасці, праца Е. Ахманьскага — сцвярджэнне на падставе разнастайных крыніц даўняй прысутнасці балтаў (у Е. Ахманьскага — літоўцаў) на тэрыторыі Беларусі з акцэнтаваннем працяглага, да XX ст., захавання выспаў балцкага насельніцтва сярод беларускага этнічнага абшару. Гэта прысутнасць навукоўцам даўно вядомая і нікім не аспрэчваецца. Укладам Е. Ахманьскага ў вывучэнне праблемы балта-славянскіх кантактаў з'яўляецца сістэматызацыя даных розных навуковых дысцыплін, крытычны аналіз і верыфікацыя даўнейшай гістарыяграфіі.

Разам з тым, аўтарам не заўсёды вытрыманы крытычны падыход, месцамі праявы асабістага летуанафільства зашкодзілі навуковай аб'ектыўнасці. Гэта праявілася ў сцвярджэнні пра векавое (з кантэксту вынікае, што

---

15 М. Ф. Спиридонов, *„Литва" и „Русь" в Беларуси* в XVI в. [у:] *Наш Радавод*, Гродна 1996, ч. 7, с. 208; В. Насевіч, М. Спірыдонаў, *„Русь" у складзе Вялікага княства Літоўскага ў XVI ст.* [у:] *„З глыбі вякоў. Наш край"*, Мінск 1996, вып. 1, с. 4–27.

16 М. Ф. Спиридонов, *„Литва" и „Русь"*…, с. 208.

часта збройнае) змаганне летувісаў з беларусамі за тэрыторыі, пра перамогі летувісаў у гэтым змаганні, у той час як навукова даказаны агульна мірны характар працэсу балта-славянскіх кантактаў. Сёння, прачытаўшы працу Е. Ахманьскага, староннi чалавек можа палічыць, што ў часы, калі яна пісалася (канец 70-х — пачатак 80-х XX ст.), Беларусь была яшчэ часткова занята летувіскім насельніцтвам.

Не адпавядае гістарычнай рэальнасці сцвярджэнне пра нацыянальную летувіскую дзяржаву ў сярэдзіне XIII ст., якая нібыта затрымала славянскую каланізацыю. Тое ж можна сказаць пра спробу прадставіць ядро Вялікага Княства Літоўскага (*Lithuania Propria)* як выключна летувіскую этнічную тэрыторыю.

Ранейшая мая ацэнка гэтай працы Е. Ахманьскага, як памылкова ўгрунтаванай на генеральнай тэзе славяна-балцкай канфрантацыі, не змянілася.

Беларуская публікацыя даўняй працы Е. Ахманьскага шмат бы выйграла пры навуковым да яе падыходзе. Маю на ўвазе дапаўненні / узбагачэнні каментарамі і хоць бы пералік асноўных публікацый па тэме за мінулыя тры з паловай дзесяцігоддзі. Пры тым, што найбольш зроблена якраз беларускімі даследчыкамі. Перакананы, што польскія ці летувіскія выдаўцы не прамінулі б акцэнтаваць дасягненні свайго гісторыка. У беларусаў здараецца інакш. У выніку атрымалася не прафесійная публікацыя помніка гістарыяграфіі, а перадрукоўка састарэлай працы.

ЛЮБЛІНСКАЯ ЧАЦВЁРКА: ІДЭЯ І РЭЧАІСНАСЦЬ. Форум інтэлектуалаў Літвы, Польшчы, Украіны і Беларусі.

Вільня, 24 верасня 2020 г.
Прэзідэнцкі палац Літоўскай Рэспублікі

Форум быў прымеркаваны да 20-й гадавіны смерці славутага польскага інтэлектуала Ежы Гедройца (1906–2000), ідэі якога адыгралі важную ролю ў наладжванні кантактаў паміж культурніцкімі элітамі Польшчы, Украіны, Беларусі і Літвы. Месцам гэтага паразумення на пачатку стагоддзя стаў менавіта Люблін. У верасні 2020 г. Вільня працягнула гэтыя традыцыі. Ініцыятыва сыходзіла ад літоўскіх інтэлектуалаў, сярод якіх асабліва важную ролю адыграў дырэктар Інстытута гісторыі Літвы прафесар Альвідас Нікжэнтайціс.

У асноўных тэматычных напрамках Форуму дамінавала арыентацыя на вядомы тэзіс Ежы Гедройца, што вольная Польшча немагчымая без вольных Літвы, Беларусі і Украіны. Сёння відавочна, што вольнасць і суверэнітэт кожнай з названых дзяржаў недасяжны без вольнасці суседзяў.

Рэдактар легендарнага польскага часопіса „Культура” таксама сцвярджаў, што Польшча павінна адмовіцца ад „гістарычнага імперыялізму”. Ён быў упэўнены, што аднабаковыя гістарычныя ацэнкі без паглыблення ў меркаванне іншага могуць толькі нашкодзіць міждзяржаўным адносінам. Гэта ўніверсальнае правіла нагадвае, што ў дыскусіях на тэмы гісторыі і памяці важна пачуць думку іншага. Менавіта на гэта была арыентавана праграма Форуму, які праходзіў у Прэзідэнцкім палацы і распачаўся прывітальным зваротам прэзідэнта Літвы Гітанаса Наўседы.

У першым дыскусійным блоку (мадэратар Віціс Юрконіс) абмяркоўвалася геапалітычная сітуацыя чацвёркі названых дзяржаў, якія імкнуцца быць самастойнымі суб’ектамі ў міжнародных адносінах, але адначасна застаюцца пасрэднікамі паміж Захадам і Усходам. У дыскусіі ўдзельнічалі Славамір Дэмбскі і Павал Коваль (Польшча), Франак Вячорка і Павал Латушка (online) (Беларусь), Марус Януконіс (Літва) і Уладзімір Фясенка (Україна).

У другім дыскусійным блоку (мадэратар Анджэй Пукшта) гаворка ішла пра выпрацоўку найбольш аптымальнай і эфектыўнай мадэлі адносін з Расіяй. У абмеркаванні ўдзельнічалі Пшэмыслаў Жураўскі вэль Граеўскі (Польшча), Андрэй Дынько (Беларусь), Яўген Кісялёў (Украіна—Расія) і Гедымінас Кіркілас (Літва).

Дзве апошнія дыскусіі (мадэратары Аўрымас Швядас і Віргініюс Савукінас) былі прысвечаны ролі гістарычнай памяці і адказнасці гісторыкаў, дзейнасць якіх можа істотна паўплываць як на падзел, так і на паразуменне суседніх народаў. Абмяркоўваліся праблемы інтэрпрэтацыі гістарычных падзей супольнай мінуўшчыны Літвы, Польшчы, Беларусі і Украіны. Удзельнікамі гэтых дыскусій былі Міраслаў Шуміла, Ян Маліцкі і Агнешка Рамашэўска-Гузі (Польшча), Антон Драбовіч, Еўстраці Зара і Тарас Вазняк (Украіна), Аляксандр Смалянчук і Тадэвуш Кандрусевіч (online) (Беларусь), Рымвідас Пятраўскас і Альвідас Нікжэнтайціс (Літва).

У заключнай частцы і выніковай дыскусіі таксама прыняў удзел былы прэм’ер-міністр Літвы Андрус Кубілюс.

Напрыканцы Форуму Альвідас Нікжэнтайціс прадставіў праект Дэкларацыі, які быў прыняты, а пазней дапрацаваны і набыў форму пэўнага звароту да палітыкаў Літвы, Польшчы і Украіны, а таксама да беларускага грамадства.

Зварот ініцыятараў Першага форуму інтэлектуалаў Беларусі, Літвы, Польшчы і Украіны „Люблінская чацвёрка: ідэя і рэчаіснасць”, што адбыўся 24 верасня 2020 г. у Вільні, да прэзідэнтаў Літвы, Польшчы і Украіны, ініцыятараў „Люблінскай тройкі” — міністраў замежных спраў і да беларускага грамадства

Звяртаемся да вас, каб падкрэсліць гістарычную еднасць нашых дзяржаў і народаў, супольныя каштоўнасці і адказнасць за будучыню рэгіёна.

Першы форум „Люблінская чацвёрка: ідэя і рэчаіснасць”, праведзены ў Вільні, стаўся важным складнікам у стварэнні пастаяннай сеткі супрацоўніцтва паміж навукоўцамі, палітычнымі экспертамі, палітыкамі, СМІ, рэлігійнымі канфесіямі і іншымі прадстаўнікамі грамадскасці, якая дапаможа ў ацэнцы развіцця чатырох дзяржаў, перспектыў будучыні рэгіёна на аснове супольнай гісторыі, светапогляду і еўрапейскіх каштоўнасцей.

Спадзяемся, што пасля спынення рэпрэсій цяперашняй беларускай улады супраць сваіх грамадзян-іншадумцаў, забеспячэння павагі да правоў чалавека і захавання агульнапрызнаных дэмакратычных стандартаў у нас і іншых дэмакратычных дзяржаў з’явіцца магчымасць аднавіць паўнавартаснае супрацоўніцтва з нашай суседкай. Падчас Форуму мы выказалі падтрымку і салідарнасць беларусам, якія вядуць барацьбу за свабоду, а таксама перакананасць, што гэта ўнікальная мірная барацьба мае патрэбу ў максімальнай падтрымцы.

Гэтым зваротам адзначаем, што суседнія Літва, Польшча і Украіна будуць з павагай ставіцца да любога геапалітычнага выбару жыхароў Беларусі. Ра-

зам з тым заўважаем, што для дэмакратычнай Беларусі заўсёды адчынены дзверы ў фармат „Люблінскай чацвёркі” і ў яе ініцыятывы.

Запрашаем усіх да пастаяннага аналізу і ацэнкі цяперашніх падзей у рэгіёне ды да дыскусіі аб супольных выкліках і будучыні рэгіёна. Мяркуем, што наша думка будзе мець значэнне для прадстаўнікоў улады і грамадства Беларусі, Літвы, Польшчы і Украіны, і імкнёмся, каб Форумы, падобныя да арганізаванага ў Вільні, сталі рэгулярнымі.

Мэтай такіх Форумаў мае стаць стварэнне фармалізаваных і нефармальных рэгіянальных сетак. Інфармуем, што падчас Віленскага Форуму была створана супольная Камісія беларускіх, літоўскіх, польскіх і ўкраінскіх гісторыкаў, якая мае на мэце ўзмацненне аб’ектыўных даследаванняў гістарычнай мінуўшчыны нашага рэгіёна, распаўсюд акадэмічнай думкі нашых навукоўцаў у Еўропе і свеце, выхаванне маладога пакалення. Запрашаем органы ўлады Польшчы, Літвы, Украіны, грамадскія арганізацыі і неабыякавых да будучыні рэгіёна грамадзян чатырох краін зрабіць унёсак у рэалізацыю гэтых ідэй.

Вашыя Яснавяльможнасці Прэзідэнты і міністры замежных спраў Літвы, Польшчы, Украіны!

Хочам запрасіць вас стаць апекунамі форумаў гэтай „Люблінскай чацвёркі”, тым самым выражаючы палітычную падтрымку рэгіянальнаму супрацоўніцтву і пазіцыі беларускай, літоўскай, польскай і ўкраінскай грамадзянскай супольнасці.

Арганізатары Форуму таксама выказалі спадзяванне, што ідэі Ежы Гедройца і сфармаваная на іх аснове праграма Форума паспрыяюць глыбіні інтэлектуальных дыскусій і спрычыняцца да стварэння прасторы бяспекі, стабільнасці і супрацы дзяржаў і народаў паміж Балтыйскім і Чорным морамі.

Аляксандр Смалянчук (Варшава)

ЗБРОЙНАЕ ЗМАГАННЕ ЗА БЕЛАРУСКУЮ ДЗЯРЖАЎНАСЦЬ У 1917–1923 гг.

Да 100-годдзя Слуцкага збройнага чыну. Міжнародная навуковая канферэнцыя. Варшава, 13 лістапада 2020 г.

У мінулым 2020 годзе Беларусь адзначала стагоддзе Слуцкага збройнага чыну. Натуральна, што дзяржаўная ўлада гэту дату цалкам праігнаравала. Гэта ж самае можна сказаць і адносна афіцыйнай гістарыяграфіі. Ніводная акадэмічная ўстанова Беларусі не арганізавала навуковых мерапрыемстваў,

прысвечаных азначанай даце. Адзіную навуковую канферэнцыю правёў 13 лістапада 2020 г. Цэнтр беларускіх студыяў пры Варшаўскім універсітэце. Падрыхтоўка канферэнцыі ўскладнялася эпідэміялагічнай сітуацыяй у сувязі з пашырэннем эпідэміі каранавіруса. У выніку арганізатарам прыйшлося адмовіцца ад традыцыйнага фармату на карысць анлайн-канферэнцыі. На жаль, з гэтай прычыны не змаглі прыняць удзел некалькі вядомых даследчыкаў, паколькі азначаны фармат пакуль не ўспрымаецца часткай навуковай супольнасці як паўнавартасная замена непасрэднага жывога дыспуту.

У выніку ў працы канферэнцыі прынялі ўдзел 13 даследчыкаў з Беларусі, Польшчы і Літвы. Анлайн-фармат сябе цалкам апраўдаў. Канферэнцыя суправаджалася вельмі цікавымі дыскусіямі. Распачаў яе даклад вядомай даследчыцы беларускага антысавецкага супраціву Ніны Стужынскай „Паўстанцкі рух на Случчыне: працяг супраціву ў 1921–1922 гг." Выступленне прафесара Алены Глагоўскай было прысвечана постаці палкоўніка Гасана Канапацкага — камандзіра беларускіх аддзелаў у польскім войску ў 1919–1920 гг. Прафесар Варшаўскага ўніверсітэта Юры Грыбоўскі распавёў пра вайскова-палітычную дзейнасць Кастуся Езавітава ў 1917–1921 гг. Даклад д-ра Тамаша Блашчака з Універсітэта Вітаўта Вялікага ў Коўне (Літва) быў прысвечаны беларускім вайсковым фармаванням у літоўскім войску, а таксама памяці пра іх у міжваеннай і сучаснай Літве.

Другую частку канферэнцыі распачаў вядомы беларускі даследчык вайсковай справы Ігар Мельнікаў з дакладам на тэму „Уніформа беларускіх збройных фармаванняў у 1918–1920 гадах. Ад тэорыі да практыкі". Прафесар Беластоцкага ўніверсітэта Яўген Міратовіч распавёў пра беларускі партызанскі рух на тэрыторыі Польшчы ў 1921–1923 гг. Даклад гарадзенскага гісторыка і супрацоўніка Цэнтра беларускіх студыяў Андрэя Чарнякевіча быў прысвечаны яркай постаці Станіслава Булак-Балаховіча. Іншы супрацоўнік Цэнтра Сяргей Токць распавёў пра дзейнасць беларуска-літоўскіх партызанаў у Гарадзенскім і Лідскім паветах у 1922–1923 гг.

Трэцяй, завяршальнай, часткай у працы канферэнцыі стаў круглы стол „Здабыткі і страты: вынікі збройнага змагання за беларускую дзяржаўнасць у 1917–1923 гг.". Мадэратарам круглага стала выступіў выбітны знаўца беларускай вайсковай гісторыі прафесар Беластоцкага ўніверсітэта Алег Латышонак. У дыскусіі прынялі ўдзел удзельнікі і госці канферэнцыі. Большасць дыскутантаў падзяляла меркаванне, што беларускі збройны чын не дасягнуў сваёй галоўнай мэты — заваявання беларускай дзяржаўнасці. І гэта мэта была недасяжная з прычыны той геапалітычнай сітуацыі, у якой апынулася Беларусь у час бурлівых перамен. Аднак Слуцкае паўстанне, як і іншыя збройныя выступленні беларусаў, якія яшчэ чакаюць ушанавання на ўзроўні дзяржаўнай улады, сталі выключна важным элементам гістарычнай памяці нацыянальна свядомай часткі сучаснага беларускага грамадства.

Сяргей Токць (Варшава)

100 JAHRE FRIEDENSVERTRAG VON RIGA: Die belarusische Frage und die europäische Nachkriegsordnung. Fachdiskussion der Deutschen Gesellschaft für Osteuropakunde in Kooperation mit der Justus-Liebig-Universität Gießen. 12.03.2021 (online)

The Riga Peace Treaty, signed on March 18, 1921, between the Republic of Poland on the one hand and the Russian Soviet Federative Socialist Republic and the Ukrainian Soviet Socialist Republic on the other, is not well known in Germany. But for Belarusian history this is a very significant date, because the agreement was a brake, even a step back in the development of the Belarusian statehood.

Therefore, it was time to discuss the genesis, results and meaning of this agreement at an international online conference which took place in Belarusian and German language with simultaneous translation on March 12, 2021.

The "right to self-determination" of peoples and nations, which was given importance during and after the First World War, was completely ignored in this treaty, as today's territory of Belarus was divided into two parts. Why that?

Frank Golczewski (Universität Hamburg) noted that the young Polish state had given little promise to the Belarusian movement, but very much to the Ukrainian one. And Soviet Russia added the Ukrainian SSR as a potential signatory state for a probably peace, on which talks begun in 1920. But the Soviet Socialist Republic of Belarus (SSRB), which had been solemnly proclaimed two months earlier, had no place at the negotiating table.

Voĺha Baroŭskaja (Instytut Istoryi, Nacyjanaĺnaja Akademija Navuk Bielarusi) explained why the border was drawn where it was drawn. Neither linguistic, nor ethnic, nor historical arguments could be made in favor of this boundary. Rather, military-geographical issues played a role as well as simply the front line at that time. In any case, peace was made regardless of the interests of Belarusian national actors. With time, the 1,400-kilometer-long Polish-Soviet border was able to ensure peaceful demarcation between Poland and the Soviet Union, but not the security of Belarus and the peoples of Eastern Europe.

Taking this into account, the 18-year duration of the border was actually more stable than originally expected. Anatoli Vialiki (Uniwersytet Warszawski) noted that we can rightly speak of a Versailles-Riga order in postwar Europe.

There was also a discussion about the concepts of Pilsudski against Dmowski, about federalism against incorporationism.

Alieś Smaliančuk (Uniwersytet Warszawski) made it clear in his commentary that federalism was seriously meant only by a small part of Pilsudski's political camp; for the most of them, however, it was simply a tactical moment: Polish rulers only shifted between ignoring, exploiting, restraining, and fighting the Belarusian movement.

Ironically, the Riga Peace Treaty guaranteed the "independence" of "Belarus"; but this did not mean that there was an independent Belarusian statehood. On the contrary.

Welcome speech: Thomas Bohn, Universität Gießen, Historisches Institut

Moderation and introductory speech: Diana Siebert, Universität Gießen, Historisches Institut

Organizer: Deutsche Gesellschaft für Osteuropakunde (Berlin) and Universität Gießen, Historisches Institut.

Dr Diana Siebert (Gießen)

ZBRODNIA W KUROPATACH 1937–1941: PRAWDA I WOLNOŚĆ. Polsko-białoruska konferencja online. 24 lutego 2021 roku.

22 lutego 2021 roku na platformie zoom odbyła się konferencja pt. „Zbrodnia w Kuropatach 1937–1941: prawda i wolność: polsko-białoruska konferencja online" zorganizowana przez Instytut Pileckiego oraz Fundację Dom Białoruski w Warszawie. Konferencja poświęcona była masowym represjom, których Białorusini i Polacy doświadczyli ze strony totalitarnej władzy sowieckiej w latach 1937–1941. Celem konferencji była prezentacja obecnego stanu wiedzy na temat zbrodni w Kuropatach, która pozostaje poza głównym nurtem świadomości historycznej Polaków, a na Białorusi jest bliżej znana tylko w kręgach opozycyjnych. Zależało nam na podkreśleniu wspólnoty doświadczeń Białorusinów i Polaków w konfrontacji z komunizmem. Chcieliśmy także zastanowić się nad rolą pamięci o Kuropatach i — szerzej — sowieckim terrorze w procesie upodmiotowienia społeczeństwa białoruskiego i kształtowania się nowej białoruskiej tożsamości politycznej. Czy wspólna historia narodów Europy Środkowo-Wschodniej może być podstawą porozumienia i współpracy? Jakie znaczenie ma doświadczenie komunizmu dla wysiłków na rzecz budowy i poszerzenia przestrzeni wolności i demokracji w naszym regionie? Jak wprowadzać tę perspektywę do głównego nurtu pamięci europejskiej?

W konferencji wzięli udział wybitni naukowcy z Polski i Białorusi. I panel „Białorusini i Polacy — ofiary komunizmu. Zbrodnie w Związku Sowieckim"

poprowadzony przez Koordynatorkę Sekcji Wschodniej Archiwum Instytutu Pileckiego Olgę Lebedewą poświęcony był badaniom historycznym represji w Białoruskiej Republice Sowieckiej. Słuchacze mogli się dowiedzieć o zbrodniach sowieckich na Białorusi w okresie międzywojennym oraz problemach i wyzwaniach badawczych.

Uczestnicy II panelu „Przebudzenie pamięci: Kuropaty w świadomości historycznej" skupili się na pamięci o zbrodniach reżimu sowieckiego. Panel moderował historyk i antropolog kultury dr Jerzy Rohoziński. Prelegenci opowiadali o pamięci i niepamięci o represjach na obszarze poradzieckim, przede wszystkim na Białorusi i w Federacji Rosyjskiej. Ponadto Słuchacze mieli okazję lepiej poznać badania nad pamięcią z punktu widzenia archeologii.

Trzeci panel pt. „Negacja, trolling, fake news: jak się fałszuje historię komunizmu Dwugłos polsko-białoruski" dotyczył współczesnych wojen pamięci na obszarze poradzieckim. Ze strony polskiej w debacie uczestniczył Kamil Kłysiński z Ośrodka Studiów Wschodnich, perspektywę białoruską zaś prezentowali dziennikarz i bloger Zmicier Mickiewicz oraz założycielka EAST Center Veranika Laputska. Rozmowę poprowadził pracownik naukowy Instytutu Pileckiego dr hab. Andrzej Zawistowski.

Zwieńczeniem konferencji była debata „Siła antykomunizmu. Historia i podmiotowość polityczna w Europie Środkowo-Wschodniej", moderowana przez Tomasza Stefanka. O obecnej sytuacji na Białorusi, stosunkach polsko-białoruskich i zbrodniach komunizmu rozmawiali Agnieszka Romaszewska-Guzy, dr Alaksandr Milinkiewicz, Andrzej Poczobut oraz dr Paweł Ukielski.

Konferencja spotkała się z dużym odzewem zarówno ze strony Słuchaczy z Polski, jak i z Białorusi. Była to okazja do poznania różnych punktów widzenia na wspólne doświadczenie totalitaryzmu sowieckiego, a jednocześnie pole do zastanowienia się nad przyszłością stosunków polsko-białoruskich.

Olga Lebedewa (Warszawa)

Пётр Эбэрхарт (1935–2020)

10 верасня 2020 г. адышоў у нябыт прафесар Пётр Эбэрхарт, адзін з найбольш выбітных польскіх географаў. Гэта высокая пазіцыя стала вынікам яго незвычайных разумовых здольнасцей, эрудыцыі і працавітасці. Пералічаныя рысы былі абумоўлены як унікальнасцю асобы даследчыка, так і выдатнымі сямейнымі традыцыямі, бо як з боку бацькі, так і з боку маці ў радаводзе прысутнічалі асобы, надзвычай важныя для польскай навукі і тэхнікі, культуры і грамадска-палітычнага жыцця.

Пётр Эбэрхарт нарадзіўся ў 1935 г. у сям'і Рамана Эбэрхарта і Галіны з Вакараў. Бацька быў вядомым радыёлагам, маці — укладальніцай збору казак для дзяцей. Прадзед прафесара і пачынальнік варшаўскай лініі роду Ян Эбэрхарт паходзіў з Мекленбургіі, з нямецкага рэгіёна, дзе пражывалі нашчадкі колішніх палабскіх славян. Яго сыны займалі высокія пазіцыі ў грамадскім жыцці Варшавы і Польшчы. Адным з братоў дзеда Прафесара быў выбітны інжынер (між іншым кіраўнік будаўніцтва моста Панятоўскага ў Варшаве) Юліян Эбэрхарт, які ў міжваеннай Польшчы займаў пасаду міністра чыгуначнага транспарту. Іншы брат дзеда Герман Эбэрхарт быў вядомым юрыстам, сябрам Галоўнай рады адвакатаў і адначасна актыўным свецкім дзеячам польскага Евангелічна-Лютэранскага касцёла Аўгсбургскага вызнання.

Вакары, на працягу стагоддзяў звязаныя з Усходняй Беларуссю, былі шляхецкім родам літоўскага паходжання, які меў вялікія заслугі перад Польшчай, Рэччу Паспалітай абодвух народаў і іншымі краінамі Цэнтральна-Усходняй Еўропы. Народжаны ў Расіі (Тамбоў) прадзед Прафесара Анатоль Вакар быў юрыстам і ўзначальваў Генеральную пракуратуру Каралеўства Польскага. Яго сын і дзед Прафесара Уладзімір Вакар у 1920-я гады быў прафесарам дэмаграфіі і статыстыкі Вышэйшай школы гандлю ў Варшаве, а таксама адыгрываў важную ролю ў дзяржаўным і грамадскім жыцці II Рэчы Паспалітай (між іншым належаў да аўтараў сакавіцкай Канстытуцыі 1921 г.). Брат

дзеда Алексы Вакар быў прафесарам эканомікі, а пасля вайны — рэктарам Галоўнай школы планавання і статыстыкі.

Усе гэтыя абставіны паўплывалі на кола інтарэсаў і свядомасць маладога Пятра Эбэрхарта. Тут варта прыгадаць, што навучальную ўстанову, з якой былі звязаны Уладзімір і Алексы Вакары (Вышэйшая школа гандлю / Галоўная школа гандлю / Галоўная школа планавання і статыстыкі) таксама закончыла жонка Прафесара Ёлянта з Южыкуў.

Дзяцінства і маладосць Прафесара прыйшліся на час вайны і акупацыі, на цяжкія пасляваенныя гады. Васьмігадовы хлопчык перажыў два месяцы Варшаўскага паўстання ў родным Жалібожы. Пасля вайны сям'я пасялілася ў Макатове, дзе ў 1954 г. будучы прафесар закончыў гімназію імя Рэйтана, а потым распачаў навучанне ў Інстытуце геаграфіі Варшаўскага ўніверсітэта. Магістарскую працу „Lokalizacja przemysłu mięsnego w Polsce" ён напісаў у 1960 г. пад кіраўніцтвам Станіслава Ляшчыцкага (Stanisław Leszczycki). Пасля абароны Прафесар адразу знайшоў працу ў Інстытуце геаграфіі і засваення прасторы ПАН (Instytucie geografii i przestrzennego zagospodarowania PAN), якому быў верны да канца жыцця. Яго навуковы варштат сфармаваўся пад уплывам згаданага Станіслава Ляшчыцкага, а таксама такіх выбітных даследчыкаў, як Казімір Дзявоньскі (Kazimierz Dziewoński), Андрэй Урубель (Andrzej Wróbel) і Антоні Кукліньскі (Antoni Kukliński).

Апрача гаспадарчай праблематыкі ў коле навуковых інтарэсаў Прафесара апынулася таксама геаграфія асадніцтва, што між іншым знайшло адлюстраванне ў яго доктарскай працы „Rola wielkich miast w strukturze regionalnej powiązań przestrzennych w Polsce" (1968), напісанай пад кіраўніцтвам Казіміра Дзявоньскага, а таксама ў прыцягнуўшым да сябе ўвагу прагнозе развіцця агламерацый у Польшчы „Aglomeracje miejsko-przemysłowe w Polsce (1966–2000)", якую ад імёнаў трох яго аўтараў (Leszczycki, Eberhardt, Heřman) называлі LEH-em (1971) і габілітацыйнай працы „Koncentracja przestrzenna osadnictwa a produktywność przemysłu" (1976).

Пазнейшыя навуковыя інтарэсы Прафесара былі звязаны з геаграфіяй насельніцтва і дэмаграфіяй, дзе таксама прысутнічала тэма асадніцтва. Менавіта гэтымі праблемамі ён займаўся да канца жыцця. Варта прыгадаць такія яго працы, як „Regiony wyludniające się w Polsce" (1989), „Geografię ludności Rosji" (2002) і „Migracje polityczne na ziemiach polskich (1939–1950)" (2010).

Асобнае месца ў дэмаграфічных даследаваннях Прафесара займала нацыянальная праблематыка, у першую чаргу звязаная з усходнімі абшарамі даўняй Рэчы Паспалітай, якія сёння з'яўляюцца тэрыторыяй незалежных Украіны, Беларусі, Літвы, Латвіі і Эстоніі. Варта прыгадаць такія яго працы, як „Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku" (1994), „Przemiany narodowościowe na Białorusi" (1994), „Przemiany narodowościowe na Litwie" (1997), „Polska ludność kresowa. Rodowód, liczebność, rozmieszczenie" (1998). Пазней гэта сфера навуковых інтарэсаў пашырылася на ўсю Цэнтральна-

Усходнюю Еўропу, што адлюстравалася ў кнізе „Ethnic groups and population changes in twentieth-century Central-Eastern Europe. History, data and analysis" (2003), якая выйшла ў прэстыжным выдавецтве ў Нью-Ёрку.

Чарговым полем навуковых інтарэсаў Прафесара была палітычная геаграфія і геапалітыка. Як і ў выпадку вывучэння нацыянальных працэсаў, пасля перыяду камуністычнага застою Прафесар належаў да піянераў гэтай тэматыкі. Адначасна ён працягваў і творча развіваў даследаванні, якімі займаўся яго дзед Уладзімір Вакар, а таксама прадстаўнікі геаграфічна-палітычнага падыходу ў Польшчы і ў свеце. Першай працай з гэтага навуковага абшару стала кніга „Polska granica wschodnia" (1993). Сярод найбольш важных варта назваць такія працы, як „Polska i jej granice. Z historii polskiej geografii politycznej" (2004), „Twórcy polskiej geopolityki" (2006), „Słowiańska geopolityka" (2017), а таксама калектыўныя манаграфіі і выданні пад яго рэдакцыяй „Problematyka geopolityczna ziem polskich" (2008) і „Studia nad geopolityką XX wieku" (2013). У гэтай праблематыцы Прафесар выступіў як уважлівы і крытычны рэцэнзент розных канцэпцый, якія даволі часта не столькі тлумачылі рэчаіснасць, колькі з'яўляліся ідэалагічнымі маніфестамі розных імперскіх намераў і спроб стварэння пэўнага палітычнага ладу.

Даследаванні Прафесара патрабавалі вялікіх ведаў з геаграфіі, гісторыі, эканомікі, дэмаграфіі, этнаграфіі і паліталогіі. Этнічная і палітычная тэматыка патрабавала таксама далікатнасці і асаблівага аб'ектывізму, каб пры разглядзе праблем, што выклікалі наймацнейшыя эмоцыі, заставацца ў межах навуковага аналізу. У Прафесара гэта атрымлівалася як найлепей, менавіта таму яго працы атрымалі прызнанне як у Польшчы, так і за яе межамі.

У перыяд ад 1961 па 2020 год ён апублікаваў больш за 400 прац, у тым ліку 35 кніг. Яны выходзілі на польскай, англійскай, расійскай, нямецкай, украінскай, беларускай, балгарскай, чэшскай і французскай мовах.

Пётр Эбэрхарт быў выбітным навукоўцам і цудоўным чалавекам, у чым меў магчымасць асабіста пераканацца аўтар гэтых слоў, які на працягу многіх гадоў быў блізкім супрацоўнікам Прафесара, разам з ім удзельнічаў у навуковых праектах, канферэнцыях і працяглых палявых даследаваннях у краіне і за яе межамі. Прафесар ставіўся да сваіх супрацоўнікаў па-сяброўску, з тактам і памяркоўнасцю.

Ён ніколі не выкарыстоўваў сваёй службовай пазіцыі ў прафесійных стасунках. Падтрымліваў маладых адэптаў навукі і імкнуўся ім дапамагаць самымі рознымі спосабамі, нават калі яны непасрэдна не супрацоўнічалі з ім. Гэта датычыла таксама навукоўцаў з па-за ўсходняй мяжы, галоўным чынам з Беларусі, Літвы і Украіны. Яны маглі разлічваць на дапамогу Прафесара, калі прыязджалі ў Польшчу, але таксама калі працавалі на сваёй радзіме. Пётр Эбэрхарт вельмі шмат зрабіў у справе паяднання і паразумення народаў Усходняй Еўропы.

Супраца з Прафесарам будавалася на падмурку навуковых аргументаў і асабістай культуры. Ён уплываў на супрацоўнікаў сваімі разумовымі здольнасцямі, эрудыцыяй, працавітасцю, дабрынёй і гумарам. Гэта быў найлепшы стымул для інтэнсіўнай навуковай працы, пашырэння кола навуковых інтарэсаў і выканання прафесійных абавязкаў. Дзякуючы гэтаму дасягаліся супольныя і індывідуальныя поспехі.

Дзейнасць і паводзіны Пятра Эбэрхарта атрымалі прызнанне асяродка навукоўцаў, што суправаджалася кар’ерным ростам і новымі тытуламі. Падчас працы ў Інстытуце геаграфіі ён прайшоў усе ступені навуковай кар’еры ад асістэнта (1960), старэйшага асістэнта (1964), ад’юнкта (1968), дацэнта (1977), надзвычайнага прафесара (1992) да звычайнага прафесара (1996).

У 1999–2005 гг. Прафесар кіраваў Аддзелам засваення прасторы Інстытута геаграфіі ПАН. Адначасна быў сябрам Камітэта засваення прасторы краю ПАН (1980–2004), Камітэта геаграфічных навук ПАН (1995–2002) і Навуковай рады факультэта геаграфіі і рэгіянальных студыяў Варшаўскага ўніверсітэта (1993–2006). За сваю навуковую дзейнасць атрымаў шматлікія ўзнагароды, у тым ліку ўзнагароды ПАН (1973, 1980, 2002), узнагароду Старшыні Рады Міністраў (2004), узнагароду „Przeglądu Wschodniego” (1994), узнагароду і медаль Зыгмунта Глогера (2009), ганаровы дыплом Камісіі геаграфіі асадніцтва і насельніцтва Польскага геаграфічнага таварыства (2016) і памятны медаль таго ж Таварыства ў сувязі са 100-годдзем яго існавання (2018).

Даследуючы праблемы гаспадаркі і палітыкі, асадніцтва і дэмаграфіі ў гістарычнай і прасторавай перспектыве, Пётр Эбэрхарт працягваў лепшыя традыцыі польскай і сусветнай антрапагеаграфіі і сацыяльных навук наогул. У гэтай галіне ён знайшоў шматлікіх вучняў, паслядоўнікаў і тых, хто працягнуў ягоныя даследаванні. Між іншым па гэтай дарозе пайшоў яго сын Адам Эбэрхарт, вядомы палітолаг і спецыяліст па ўсходнееўрапейскай праблематыцы, дырэктар Цэнтра ўсходніх студыяў (Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia) у Варшаве.

Пад кіраўніцтвам Прафесара абаранілі доктарскія дысертацыі Анджэй Мішчук (Andrzej Miszczuk) (1991), Вальдэмар Гожым-Ількоўскі (Waldemar Gorzym-Wilkowski) (1999), Марыуш Кавальскі (Mariusz Kowalski) (2001). Ён быў аўтарам некалькіх дзясяткаў рэцэнзій на доктарскія і габілітацыйныя працы. Неаднаразова даваў ацэнку заявам на атрыманне тутыла звычайнага прафесара. Шмат гадоў Прафесар перадаваў свае веды студэнтам на факультэце сацыяльных навук Каталіцкага ўніверсітэта ў Любліне. Ягоныя дасягненні назаўсёды ўвайшлі ў скарбніцу польскай і сусветнай навукі.

Д-р габ., прафесар Варшаўскага ўніверсітэта
Марыюш Кавальскі
(пераклад з польскай мовы А. Смаленчука)

***

Упершыню пачуў пра прафесара Пятра Эбэрхарта ў 1994 г., калі з цікавасцю прачытаў яго кнігу „Przemiany narodowościowe na Białorusi", а пазней напісаў рэцэнзію, якая была апублікавана ў II томе (1995) „Беларускага гістарычнага агляду" (рэдактар Генадзь Сагановіч). Рэцэнзія месцамі была даволі крытычнай, бо пісаў яе зусім малады беларускі гісторык, які скрупулёзна адзначаў факталагічныя памылкі ў даволі смелых разважаннях польскага даследчыка пра гісторыю Беларусі ў XIX–XX стст. Пры гэтым самое даследаванне было ацэнена станоўча. У рэцэнзіі адзначыў, што даследаванне польскага географа і дэмографа значна ўзбагаціла польскую беларусістыку і паставіла важныя пытанні перад беларускай гістарыяграфіяй. Кніга Пятра Эбэрхарта прысвячалася ў першую чаргу лёсу польскай супольнасці Беларусі, але пры гэтым яна была далёкай ад палонацэнтрызму. Аўтар таксама пазбег дыскурсу „крэсаў усходніх" і вітаў незалежнасць Беларусі.

У 1995 годзе на міжнароднай канферэнцыі ў Любліне пашчасціла асабіста пазнаёмцца з Прафесарам. Пётр Эбэрхарт ужо ведаў пра маю рэцэнзію і горача падзякаваў за яе „вастрыню". Апошняе моцна ўразіла, бо ў айчыннай гістарыяграфіі часцяком крытычныя заўвагі адносна пэўнага тэксту ўспрымаюцца яго аўтарам як асабістая знявага, асабліва калі іх выказвае даследчык маладзейшага пакалення.

На той канферэнцыі мы шмат размаўлялі пра праблемы мінулага і сучаснага Беларусі. Гэта сустрэча стала пачаткам больш чым 10-гадовай супрацы, якая была надзвычай важнай у першую чаргу для мяне. Яна стварыла рэдкую для беларускага гісторыка магчымасць кантактаў з выбітным навукоўцам еўрапейскага ўзроўню і цудоўным чалавекам, які вырашыў падтрымаць маладога калегу з Беларусі.

Дзякуючы Пятру Эбэрхарту бліжэй пазнаёміўся з асяродкам вядомых польскіх географаў, у тым ліку тых, хто схіляўся да антрапалагічнага разумення геаграфіі, прыняў удзел у шэрагу міжнародных навуковых канферэнцый, а ўлетку 1995 г. як „вучань" Летняй школы Студыяў Усходняй Еўропы (дырэктар Ян Маліцкі) атрымаў магчымасць праслухаць лекцыі выбітных польскіх і еўрапейскіх гісторыкаў і палітолагаў. Усё гэта стала сапраўдным адкрыццём свету польскай і еўрапейскай гуманістыкі.

У наступныя гады пашчасціла прыняць удзел у шэрагу навуковых падарожжаў па Беларусі і Літве, якімі кіраваў Прафесар і ў якіх удзельнічаў д-р Марыуш Кавальскі. Фактычна гэта былі палявыя даследаванні, падчас якіх даволі часта закраналіся праблемы польска-літоўска-беларускіх адносін, вывучаўся вобраз Польшчы і палякаў у камунікатыўнай памяці беларусаў і літоўцаў, а таксама адносіны мясцовай польскай супольнасці да Літоўскай і Беларускай дзяржаў.

Трэба адзначыць адкрытасць і цікавасць Прафесара да меркавання кожнага ўдзельніка гэтых падарожжаў, павагу да чужой думкі, уменне спакойна

абмяркоўваць самыя вострыя пытанні мінулага польска-літоўска-беларускіх узаемадачыненняў. Гэта таксама было выдатнай школай. Магчыма, менавіта ў тых падарожжах канца 1990-х–пачатку 2000-х гг. нараджалася мая цікавасць да вуснай гісторыі і закладваліся падмуркі ўласнай працы ў галіне *memory study*.

Навуковая дзейнасць Прафесара і яго асабістыя якасці, у першую чаргу жаданне падтрымаць сваіх супрацоўнікаў і калег і дапамагчы ім у творчых пошуках і жыццёвых праблемах выклікаюць вялікую павагу.

Сёння магу сказаць, што сустрэча і супраца з Прафесарам былі сапраўдным падарункам навуковага лёсу, які між іншым дапамог зразумець важнасць і значэнне кантактаў з польскімі навукоўцамі і даследчыкамі з іншых краін, неабходнасць шырокага дыялогу прадстаўнікоў розных нацыянальных гістарыяграфій і навуковых школ. Гэта сустрэча таксама дапамагла зразумець асаблівую місію гісторыка і навукоўца-гуманітарыя ў рэгіёне Цэнтральна-Усходняй Еўропы, дзе праблематыка памяці і гістарычнай палітыкі ўсё яшчэ не развіталася з эпохай нацыяналізмаў.

Доктар гістарычных навук
Аляксанд Смалянчук (Варшава)

Макота Хаясака (19.XI.1948–17.XII.2020)

Напрыканцы мінулага года адышоў у вечнасць прафесар Макота Хаясака, вядомы японскі славіст — гісторык, даследчык Цэнтральна-Усходняй Еўропы эпохі Новага часу. Навуковая зацікаўленасць асабліва моцна звязала яго з Польшчай. На працягу некалькіх дзясяткаў гадоў ён знаёміў сваіх суайчыннікаў з мінулым нашага краю, імкнучыся ў пэўным сэнсе стаць яго пасланнікам у Японіі. Адначасна даследчык адыграў ролю піянера ў японскіх даследаваннях гісторыі Беларусі, Літвы і Украіны.

Макота Хаясака нарадзіўся ў Сапара, і менавіта там падчас навучання ва Універсітэце Хакайда пачалі фармавацца яго навуковыя інтарэсы. Іх выбару і развіццю моцна паспрыяла навуковая стажыроўка ў Польшчы ў 1974–1979 гг. Японскі гісторык як удзельнік доктарскага семінара прафесара Стэфана Кяневіча асабліва зацікавіўся гісторыяй Польшчы XIX ст., якая з таго часу стала галоўнай сферай яго навуковых даследаванняў.

Ён вывучаў палітычную думку Вялікай эміграцыі, займаўся дыпламатыяй „Гатэля Ламбер", праблематыкай „працы арганічнай", польскай гістарыяграфіяй пасля Студзеньскага паўстання. Даследаванні польскай славянафільскай думкі накіравалі ўвагу на гісторыю Усходняга прадстаўніцтва „Гатэля Ламбер" і на постаць яго кіраўніка Міхала Чайкоўскага. Заінтрыгаваны незвычайным лёсам Садыка Пашы, М. Хаясака зацікавіўся польска-турэцкімі адносінамі ў XIX ст. і гісторыяй Украіны эпохі Новага часу, асабліва зменамі ў нацыянальнай свядомасці ўкраінцаў. Вынікамі гэтых даследаванняў сталі дзве кнігі (на японскай мове): *Усходняе прадстаўніцтва — палітычнае жыццё Міхала Чайкоўскага* (Токіа, 1987) і *Украіна — шляхамі яе гісторыі* (Токіа, 1994).

У 1983 г. Макота Хаясака атрымаў ступень доктара ва Універсітэце Хакайда. Яго далейшая кар'ера — ад ад'юнкта да звычайнага прафесара — была звязана з Універсітэтам Ібаракі, у якім ён працаваў у 1983–1996 гг. Пазней быў прафесарам *Tokio Institute of Technology* (1996–2014).

Гісторык пастаянна пашыраў свае навуковыя зацікаўленасці. Паступова да праблематыкі гісторыі Польшчы і, у меншай ступені, Украіны далучыліся даследаванні гісторыі Беларусі і Літвы. Яго найбольш цікавілі нацыянальныя і канфесійныя змены, а таксама той уплыў, які на працягу стагоддзяў аказвала суседства Польшчы і Расіі. Даследчык ужо не абмяжоўваўся

ўлюбёным XIX ст., а пашыраў кола сваіх інтарэсаў як на перыяд Вялікага Княства Літоўскага і Кіеўскай Русі, так і на першую палову XX ст.

Але незалежна ад гістарычных экскурсаў у больш ці менш аддаленае мінулае прафесар Макота Хаясака заставаўся перш за ўсё гісторыкам XIX ст. Яго навуковая цікавасць датычыла ўжо ўсяго абшару Рэчы Паспалітай, і, адпаведна, ён стаўся *de facto* даследчыкам гісторыі Цэнтральна-Усходняй Еўропы. Ён звяртаў увагу на агульнаеўрапейскія, а ў пэўнай ступені і пазаеўрапейскія аспекты гісторыі гэтага краю, а таксама на значэнне гістарычных сувязяў, якія яднаді асобныя яго часткі. Адначасна гісторык аналізаваў спецыфіку кожнай з іх і асвятляў мінулае з розных пунктаў погляду, якія параўноўваў і ацэньваў.

У багатай навуковай спадчыне Макоты Хаясакі вылучаюцца працы, прысвечаныя гісторыі Цэнтральна-Усходняй Еўропы. Апрача ўжо згаданых варта прыгадаць тры кнігі (на японскай мове), якія выйшлі на мінулай дэкадзе ў Токіа, а менавіта: *Гісторыя Памежжа: разважанні над мінулым Беларусі* (2013); *Літва: уплыў гістарычнай традыцыі на фармаванне нацый. „Краёвая ідэя" з перспектывы сучаснасці (2017)*; *Спецыфіка і ўніверсалізм гісторыі Польшчы ў XIX ст. Розныя шляхі фармавання сучасных нацый* (2019).

У апошняй Аўтар рэпрэзентаваў найважнейшыя накірункі і вынікі сваіх „польскіх" даследаванняў з асаблівай увагай да праблематыкі гісторыі палітычнай думкі і міжнародных аспектаў змагання за незалежнасць. Увесь тэкст падпарадкаваны галоўнай думцы, якая адлюстравалася ў назве кнігі і сведчыць пра пэўную падвоенасць польскай мінуўшчыны. Гэта кніга, таксама як і іншыя працы Макоты Хаясакі, адрозніваецца шматлікімі гісторыясофскімі і кампаратывісцкімі акцэнтамі, што надае ёй дадатковую навуковую вартасць.

Еўрапейскія даследчыкі знаёміліся з навуковай працай Макоты Хаясакі пераважна па яго артыкулах, якія публікаваліся на розных мовах (англійская, французская, польская, расійская, беларуская ды інш.), а таксама па выступах на навуковых з'ездах і канферэнцыях, напр., на з'ездах польскіх гісторыкаў, кангрэсах замежных даследчыкаў гісторыі Польшчы, міжнародных кангрэсах даследчыкаў Беларусі.

Выбітныя рысы яго навуковай творчасці былі хутка заўважаны. Ужо ў 1990-х гадах Макота Хаясака здабыў высокі аўтарытэт сярод спецыялістаў і далучыўся да групы вядучых японскіх даследчыкаў гісторыі Польшчы і іншых краін Цэнтральна-Усходняй Еўропы. У 2018 г. журы ўзнагароды імя Ежы Скаўронка ўзнагародзіла яго спецыяльным дыпломам за сукупнасць даследчай дзейнасці і навуковы ўнёсак у пашырэнне ведаў пра мінулае Польшчы ў Японіі і ва ўсім свеце.

Асабістыя рысы навукоўца — сціпласць, імпануючая працавітасць і заўсёдны даследчы энтузіязм, а таксама душэўны спакой і сяброўскі стасунак

да іншых — гарантавалі яму прызнанне і добрае стаўленне. Сярод яго сардэчных калег і сяброў было шмат палякаў, асабліва з асяродка гісторыкаў. Іх прываблівала наватарскі погляд японскага даследчыка на мінулае нашага рэгіёна. Адначасна яны дапамагалі зразумець складаныя моманты яго гісторыі. Макота Хаясака праз шмат гадоў з удзячнасцю згадваў тую дапамогу, якую ў свой час атрымаў ад прафесараў Ежы Скаўронка, Славаміра Калембка, Ежы Здрады ды інш.

Асабіста пазнаёміўся з прафесарам Хаясака ў 1990-я гады, і тагачасная знаёмасць з часам ператварылася ў сяброўства. Мяне прывабліваў ягоная адданасць навуцы, уражлівасць да праблем іншых людзей і да прыгажосці прыроды, а ў апошнія гады — вытрымка ў змаганні з анкалагічнай хваробай. Ён мужна трымаўся, не спыняючы навуковай працы. Яшчэ вясной мінулага года планаваў напісаць кнігу пра польскія гістарычныя школы — варшаўскую і кракаўскую. Чарговыя атакі хваробы перашкодзілі рэалізацыі гэтага плана. Затое ён паспеў закончыць і аддаць у друк кнігу, якую прэзентаваў як нарыс уласных „навуковых падарожжаў па гісторыі даўняй Рэчы Паспалітай”. Гісторык спадзяваўся, што ў снежні будзе мець магчымасць парадавацца асобнікам новай кнігі. Кніга выйшла як і планавалася, але Аўтар яе ўжо не дачакаўся.

Смерць прафесара Макоты Хаясакі засмуціла сяброў гістарычных асяродкаў Японіі і Польшчы, а таксама яго калег і сяброў у розных краінах. Ён пакінуў арыгінальную і багатую навуковую спадчыну, якая будзе інспіраваць далейшыя даследаванні і спрыяць развіццю навуковых кантактаў паміж Японіяй і Цэнтральна-Усходняй Еўропай. Засталася памяць пра выбітнага навукоўца, сябра Польшчы, чалавека з вялікім сэрцам.

Прафесар, д-р габ. Ян Юркевіч (Познань)
(пераклад з польскай мовы А. Смаленчука)

***

З далекого Токіо надійшла сумна звістка — помер відомий японський славіст, професор університетів в Саппоро і Токіо, друг України, Макото Хаясака.

Він народився 19 листопада 1948 року в сім’ї бухгалтера на півночі Японії (острів Хокайдо). Після закінчення університету в Саппоро зацікавився історією слов’ян, почав з старообрядців, але невдовзі зосередився на історії Речі Посполитої XVIII ст. та польського національно-визвольного руху XIX — початку XX ст., опанував польську й російську мови, дещо пізніше — українську й білоруську. У 1974–1979 рр. він проходив наукове стажування у Польщі (переважно у Варшаві і Кракові), наполегливо працював в польських архівах, відвідав Підляшшя — прикордонний регіон, де поляки, білоруси й українці живуть поруч і який зберіг свій строкатий культурний ландшафт. Вже тоді Макото Хаясака зацікавився народами, які населяли Річ Посполиту і навіть мали свою державність.

У 1983 р. він здобув у своїй „альма матер" науковий ступінь (PhD) і став працювати в університеті Ібаракі (ад'юнкт, доцент, професор), у 1997–2014 рр.— професором в Технологічному инстытуце Токіо.

Ще у 1983 р. професор Хаясака видав важливе дослідження „Русские якобинцы и М. П. Драгоманов — споры о путях решения национального вопроса". У 1992–1993 рр. Макото був на стажуванні в Росії, після чого видав монографію „Одне з джерел ідеї революційної диктатури: російське якобінство і польське питання" (Токіо, 1999). В ній він звернув увагу на українські сюжети, насамперед на постать К. Турського з Херсонщини.

Пізніше він приділив увагу постаті Міхала Чайковського — творця козацтва в Османській імперії в роки середини — третьої чверті XIX ст., яке збройно боролося з царатом. Хаясака відзначав, що козацький проект М. Чайковського знайшов своєрідну аналогію в Японії, де на о. Хокайдо виникла військова колонія, котра мала стати початком сучасної армії під особистим контролем і владою імператора. Дослідив учений і постать сподвижника Чайковського Ф. Духінського, який підтримував контакти з Кирило-Мефодіївським товариством у Києві, а в часи Кримської війни висунув тезу „Росіяни — не слов'яни".

У 1992 р. М. Хаясака відвідав Україну (Київ, Дніпропетровськ, Львів). Це спричинилося пізніше до написання його монографії про Україну „Україна: як відбудувати свою вітчизняну історію" (Токіо, 1994). Пізніше вчений перебував у Польщі (1993), Литві (1996–1998), бував в Україні та Білорусі (2012, 2017).

Важливим було те, що науковець звернув увагу на Україну й Білорусь, які досі були в тіні Росії та Польщі, Без перебільшення можна сказати, що завдяки таким авторам як Макото Хаясака в Японії були закладені підвалини сучасного слов'янознавства, в т.ч. українознавства. Чи варто казати яким дорогим для українських і білоруських славістів є неупереджене і доброзичливе слово закордонного дослідника, тим більше з далекої Японії.

Хоча історія визвольного руху в Польщі, його ідеологія, зв'язки і впливи на європейські країни, а також Японію, посідає центральне місце у творчості спадщині Хаясаки, але не меншу увагу він приділяв історії держав, які виникли на теренах колишньої Речі Посполитої, тобто Білорусі, Литви, України, відповідно і народів. Цій проблемі він присвятив своєрідну трилогію, видану в Токіо: „Історія прикордоння: роздуми про історію Білорусі" (2013), „Литва. Вплив історичної традиції на формування народів — крайова ідея з сучасної перспективи" (2017), „Специфіка і універсалізм історії Польщі XIX столітті (мінливі шляхи формування сучасних націй)" (2019).

Важливим є те, що японський славіст підкреслював прогресивність національно-визвольних рухів, піддавав справедливій критиці імперську політику Росії, русифікаторські теорії, позитивно оцінював роль видатних українських (М. Грушевський) і білоруських (М. Довнар-Запольський) істориків, які вплинули на розвиток національної самосвідомості українців

і білорусів. Знайшов Хаясака місце і для розгляду політики білорусизації та її трагічному завершенню в 30-х роках XX ст.

Цікаво, що він зупинився на незвичних для слов'янської історіографії сюжетах: скажімо влучно порівнював польську політику щодо України й Білорусі з політикою японського уряду в Маньчжурії. Врешті він критично розглядав період брежневського застою в СРСР і розвиток історіографії цього періоду, критикував репресивний режим Лукашенка.

На жаль, онкологічне захворювання змусило вченого покинути викладання в університеті. Він вийшов на пенсію і проживав у скромному будинку на березі моря разом із своєю дочкою, але не полишав наукової діяльності. До останнього подиху він невтомно працював…

До його 70-річчя науковці Японії, Білорусі, Польщі й України підготували збірник статей на його пошану, який ось-ось має вийти. На жаль, Макото Хаясака не дочекався цього. 17 грудня 2020 р. його життя обірвалося. Вічна йому пам'ять…

Професор, доктор історичних наук
Юрій Мицик (Кіїв)

****

Няма Макоты Хаясакі… Адышоў у нябыт вядомы гісторык, аўтар першай „японскай" гісторыі Беларусі (2013), чалавек, які цікавіўся яе мінулым і перажываў за яе сучаснае становішча, спачуваў праблемам беларускіх навукоўцаў-гуманітарыяў.

Макота Хаясака наведаў Беларусь толькі аднойчы, напрыканцы лета 2012 г. У гэты час ён працаваў над кнігай *Гісторыя Памежжа: разважанні над мінулым Беларусі*, якая выйшла з друку ў наступным годзе. А тады мы здзейснілі аўтападарожжа па маршруце Гародня — Наваградак і воз. Свіцязь — хутар Залессе — Мір і Нясвіж — Менск — Мядзел і воз. Нарач — Ушачы і вёска Бычкі — Полацак. Дарога пачыналася ў Гародні, дзе прафесар выступіў з адмысловым рэфератам, параўноўваючы гістарычныя лёсы Японіі і Беларусі.

Вельмі важнай падзеяй таго падарожжа стала сустрэча з сярэднявечным мастацтвам у царкве Святога Спаса ў Спаса-Еўфрасіннеўскім манастыры ў Полацку. Гаворка ідзе пра фрэскі XII ст., якія былі адкрыты ў тым самым 2011 г. Толькі дзякуючы прысутнасці японскага гісторыка нам дазволілі ўбачыць гэты выдатны твор мастацтва непасрэдна з „лясоў", збудаваных дзеля рэстаўрацыі, а таксама распавялі пра асаблівасці гэтага ўзору фрэскавага жывапісу.

На працягу ўсёй паездкі падкупала адкрытасць і шчырасць спадарожніка, ягоная цікаўнасць да розных аспектаў беларускай мінуўшчыны, з якой раней ён сустракаўся пераважна ў інтэрпрэтацыі польскіх і расійскіх гісторыкаў.

Упэўнены, што тое падарожжа паўплывала на канчатковую канцэпцыю першай гісторыі Беларусі, напісанай японскім даследчыкам.

Потым была працяглая сяброўская перапіска. Па просьбе Макоты Хаясакі я высылаў у Токіа беларускую гістарычную літаратуру, дзяліўся выданнямі з уласнай электроннай бібліятэкі і, нарэшце, перакладаў з польскай мовы ягоную прадмову да *Гісторыі Памежжа…* У апошнія гады новай тэмай у размовах стаў стан яго здароўя, бо даводзілася змагацца з анкалагічным захворваннем. Зрэшты, гэта праблема заўсёды прысутнічала на другім плане і ніколі не дамінавала.

Адной з тэм, якая найбольш зацікавіла японскага даследчыка, была тэма краёвай ідэі і яе ролі ў гісторыі нацыянальных працэсаў у Беларусі і Літве. Гэты сюжэт знайшоў адлюстраванне ў артыкуле *Краёвая ідэя ў гістарычнай перспектыве. Параўнаўчы аналіз,* апублікаваным на старонках гадавіка *Homo Historicus* (2012, том 3). Варта адзначыць, што ў навуковай творчасці Макоты Хаясакі важнае месца займала якраз кампаратывістыка.

У траўні 2013 г. па запрашэнні Макоты Хаясакі мне пашчасціла наведаць Японію. У памяці засталіся не толькі цікавосткі прыроды і культуры Японіі, але таксама працяглыя размовы з гісторыкам, які ўжо прыняў рашэнне пакінуць *Tokio Institute of Technology*. Пры гэтым галоўнай тэмай размоў былі яго новыя навуковыя праекты, што датычылі гісторыі земляў і народаў былой Рэчы Паспалітай. Ствралася ўражанне, што чалавек жыве толькі навукай, але гэта было не зусім так. Макота Хаясака як адзінокі бацька з маленства выхоўваў дачку. Ён балюча ўспрымаў праблемы захавання і трансфармацыі культурных традыцый Японіі. Адначасна быў адкрыты на кантакты з калегамі, у тым ліку з самага далёкага замежжа, і гатовы прыйсці ім на дапамогу.

…Апошняя наша сустрэча адбылася ў чэрвені 2018 г. у Варшаве. Макота Хаясака прыляцеў у Польшчу, каб пабачыцца з сябрамі і паразмаўляць пра новую кнігу па гісторыі Польшчы, працу над якой толькі распачаў. Нягледзячы на захворванне, ён быў настроены на новыя навуковыя пошукі і знаходкі. Аднак падчас нашых размоў мелася адчуванне, што Макота развітваецца са старымі сябрамі, з краінай, з якой пачалася ягоная асабістая гісторыя як даследчыка народаў Цэнтральна-Усходняй Еўропы. На жаль, гэта адчуванне не падманула…

Доктар гістарычных навук
Аляксандр Смалянчук (Варшава)

Аляксандр Ільін (1956–2020)

Rok 2020 okazał się trudnym, a niejednokrotnie smutnym okresem także dla kręgu osób zajmujących się dziejami Europy Środkowo-Wschodniej. W listopadzie nadeszła z Pińska informacja, że zmarł Aleksander Ilin — matematyk, historyk i krajoznawca. Człowiek zafascynowany przeszłością ziem tworzących polsko-białorusko-ukraińskie pogranicze. Szczególnie pochłonęły go dzieje Polesia, a więc tego wyjątkowego regionu, na terenie którego krzyżowały się, mieszały, a nierzadko i konkurowały wpływy nie tylko wspomnianych przed chwilą nacji, ale gdzie swoje piętno mocno odcisnęły również społeczności rosyjskie i żydowskie.

Aleksander Ilin opublikował samodzielnie i we współautorstwie około 250 prac z zakresu historii. Reprezentowane są wśród nich takie kategorie tekstów jak monografie, biogramy, hasła encyklopedyczne, artykuły popularno-naukowe[1]. Wśród nich szczególną uwagę zwracają pozycje zwarte. Znalazły się tu m. in. opracowania mniejsze, kilkudziesięciostronicowe[2], ale i ujęcia obszerniejsze, od stu kilkudziesięciu do kilkuset stron[3]. Jest to dorobek znaczący pod względem wartości poznawczej, zróżnicowany zarówno jeśli chodzi o spektrum podjętych zagadnień, jak i urozmaicony jeśli mowa o formie. Tu chciałbym spojrzeć na dokonania historiograficzne Aleksandra Ilina przez pryzmat tych jego prac, które przyjęły postać książek i broszur, autorskich i współautorskich monografii, zbiorów studiów, wreszcie wydawnictw źródłowych. Odwołam się również do własnych doświadczeń z kilku wspólnych przedsięwzięć, zazwyczaj przezeń inicjowanych.

Jego warsztat cechował kilkoma charakterystycznymi znamionami. Jednym z nich było udostępnianie czytelnikowi na szeroką skalę materiałów źródłowych, przytacza-

---

1 Bibliografia prac Aleksandra Ilina udostępniona przez Elenę Ignatiuk, [list do autora z 20 IV 2021].

2 А. Л. Ильин, *Дятловицкий Спасо-Преображенский монастырь*, Лунинец 2013, ss. 20; А. Ильин, *Архимандрит Маркиан (Пётр Платонович) — писатель, лекарь, благотворитель и церковный деятель*, Лунинец 2017, ss. 19 c; А. Ільін, А. Ігнацюк, *Аўген Бартуль — беларускі паэт і старшыня Лунінецкага гарадскога суда*, Лунінец 2018, ss. 30.

3 О. Ільїн, С. Шандрук, П. Мазур, А. Гудима, *Для тебе, Україно… З архіву К. Л. Берез-Картунки (1934–1935), часів II Речі Посполитої Польської*, Тернопіль 2010 [II wyd. 2014, ss. 535]; А. Ильин, Е. Игнатюк, *Очерки истории культуры Пинщины (IX — нач. XX в.)*, Пинск 2013, ss. 220; О. Ільїн, *Борiс Ольхівський — письменник-есеїст, співець та дослідник Полісся*, Пінск 2017, s. 102 [II wyd. 2020, ss. 144]; О. Ільїн, П. Мазур, *Нарисі історії Береза-Картуського концтабору (липен 1934 – вересень 1939)*, Тернопіль 2019, ss. 640; А. Ильин, Е. Игнатюк, *Непростые и загадочные судьбы братьев Русецких и их потомков*, Пинск 2020, ss. 163.

nych *in extenso*. Metodę tę można uznać za dyskusyjną z punktu widzenia klasycznego warsztatu historycznego. Niemniej to dzięki niej i przekonaniu o słuszności takiego działania wprowadził wiele archiwaliów do obiegu naukowego, z pożytkiem dla przyszłych badań. Należy podkreślić, że dzięki prowadzeniu przez Aleksandra Ilina bardzo intensywnych, szeroko zakrojonych tematycznie i terytorialnie kwerend dysponował on interesującym zestawem odpisów. Miałem niejednokrotnie możliwość bezpośredniej obserwacji prac poszukiwawczych Aleksandra Ilina. Prowadził je w sposób bardzo sumienny, nadzwyczaj metodyczny. Konsultował na bieżąco pojawiające się wątpliwości, także językowe. Z rzadka kopiował dokumenty mechanicznie.

Wyróżniającym, a jednocześnie symbolicznym dla Aleksandra Ilina, Jego zainteresowań historycznych, ale także pojmowania przezeń przeszłości wydaje mi się fakt, że swoje książki publikował w trzech językach: białoruskim, rosyjskim i ukraińskim, a dodać wypada, że teksty rozproszone ukazywały się także w języku polskim.

Tematem, który zaowocował najobszerniejszymi publikacjami okazała się historia tzw. Miejsca Odosobnienia w Berezie Kartuskiej (w historiografii białoruskiej często określanego jako *концлагер*). Początkowo A. Ilin skoncentrował swoją uwagę na zagadnieniach związanych z grupą przetrzymywanych, którzy zostali uznani przez władze polskie za osoby powiązane z narodowym ruchem ukraińskim, a zwłaszcza z tą jego odmianą, której symbolem stała się Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów. W efekcie powstał rodzaj słownika biograficznego ludzi zakwalifikowanych do tak określonej grupy, którzy znaleźli się w Berezie Kartuskiej w pierwszych latach funkcjonowania obozu (1934–1936).

Ukoronowaniem zaś tego nurtu badań był ponad sześciusetstronnicowy tom, w którym Aleksandrowi Ilinowi udało się zebrać m.in. wątki z dziejów „Miejsca Odosobnienia", które nie funkcjonowały w historiografii mu poświęconej. Na kartach wspomnianej książki mamy nawiązania także do takich spraw jak stosunki polsko-sowieckie, czy geneza II wojny światowej. Jak często dzieje się w publikacjach A. Ilina, tekst wzbogacany jest obszernymi wyciągami z dokumentów, w tym wypadku przechowywanych w Państwowym Archiwum Obwodu Brzeskiego.

Tu pozwolę sobie na odnotowanie kolejnego osobistego doświadczenia. Jesienią 2019 r. miałem okazję uczestniczyć w promocji wskazanej przed chwilą książki, zorganizowanej przez Narodową Akademię Nauk Ukrainy w Kijowie. Pytania, które wówczas padły z sali świadczyły z jednej strony o tym, że wydawnictwo wywołało zainteresowanie, z drugiej dowodziły, że rozpowszechniona orientacja na temat tego, czym było tzw. Miejsce Odosobnienia zawiera niemało uproszczeń. Kijowskie przedsięwzięcie pozostawiło wrażenie, że dalsze prace nad dziejami obozu są wskazane, ale przede wszystkim uzmysłowiło, że ich prowadzenie bez uwzględnienia ustaleń dokonanych przez Aleksandra Ilina jest niemożliwe.

Innym z obszarów badawczych, które były mocno eksploatowane przez A. Ilina okazała się biografistyka. Szczególnie intensywnie zajmował się życiorysami duchownych prawosławnych, ziemian, ludzi związanych z szeroko rozumianą kulturą, wreszcie postaciami działaczy politycznych, często o lokalnym znaczeniu, ale istot-

nych dla tamtejszych społeczności. W swojej twórczości sięgał często po te życiorysy, które wydawały mu się albo niesłusznie zapomniane, albo ujmowane w sposób niepełny bądź taki, który wymagał korekt. Nie będzie przesadą stwierdzenie, że niektóre z nich niejako przywracał świadomości historycznej Białorusinów, Ukraińców i Polaków. Kwerendy archiwalne przynosiły jednakże interesujące szczegóły dróg życiowych i osób znanych. Biografie, które Aleksander Ilin wydał pod postacią książek, oglądane łącznie, zdają się kumulować wspomniane już cechy badań (bogate cytowania jak i aneksy źródłowe) oraz stanową prezentację postaci związanych z historią Polesia. Wydaje się więc, że to właśnie biografistyka była tą sferą, do której w największym stopniu zdaje się odnosić wypowiedź Aleksandra Ilina, jaka ukazała się w 2016 r. na łamach białorusko-ukraińskiego czasopisma „Справа": „[…] sowiecka i postsowiecka nauka historyczna przesiąknięta jest kłamstwem, stereotypami, komunistycznym i szowinistycznym mitotwórstwem. Współczesna nauka historyczna potrzebuje świeżego spojrzenia pozbawionego uprzedzeń".

Cechą prac Aleksandra Ilina była również kreatywność, jeśli chodzi o inicjatywy wydawnicze. Takie przedsięwzięcia jak czasopismo „Гістарычная Брама", czy rozpoczęcie wydawania serii „Палеская бібліятэчка часопіса" świadczą o tym, że myślał w kategoriach poczynań długofalowych. Zapraszał do współpracy historyków spoza Białorusi, sam wiele na jego łamach publikował. Nie udało Mu się jednak podtrzymać klasycznie wydawanego periodyku (Los pisma „Гістарычная Брама" skłania do przypuszczeń, że przeszkody natury organizacyjnej bywały zbyt poważne). Tym bardziej więc należy docenić upór, z jakim walczył o zaistnienia nowego przedsięwzięcia w postaci wspomnianej wyżej serii, w której w latach 2017 i 2020 zdążyły ukazać się dwie pozycje książkowe[4].

Na zakończenie ponownie odwołam się do osobistego doświadczenia. Kilka tygodni przed śmiercią Aleksandra Ilina wymieniliśmy kolejną porcję korespondencji. Pytał o plany badawcze, a kiedy zasygnalizowałem Mu zupełnie wstępnie rysujące się pomysły, natychmiast wskazał na wiążące się z nimi wątki, jednocześnie oferując pomoc i możliwość współpracy. Historia była Jego pasją, którą starał się realizować bez względu na istniejące granice i ograniczenia.

Dr hab. Piotr Cichoracki (Wrocław)

Мінулы год быў даволі цяжкім для беларускай гістарычнай навукі. Многія вядомыя даследчыкі страцілі працу ў акадэмічных інстытутах і ўніверсітэтах, што было помстай за іх удзел у пратэстах супраць фальсіфікацыі вынікаў прэзідэнцкіх выбараў 2020 г. Многія сталі ахвярай пандэміі *covid-19*. Адным з іх быў Аляксандр Ільін.

Яго смерць — гэта вялікая страта не толькі для блізкіх і сяброў, але таксама для гістарычнай навукі. Аляксандр Ільін не заўсёды ўпісваўся ў каноны беларускай акадэмічнай гістарыяграфіі, дзе з савецкіх часоў прыкметную

4 О. Ільїн, *Борис Ольхівський…*; А. Ильин, Е. Игнатюк, *Непростые и загадочные судьбы…*

ролю адыгрываюць пасады і адабрэнне чыноўнікаў ад ідэялогіі, але натхненне даследчыка і вялікая працаздольнасць зрабілі яго імя вядомым на ўсю краіну і па-за яе межамі.

Нашы кантакты распачаліся ў другой палове 1990-х гг., калі я толькі пачынаў паглыбляцца ў даследаванне жыццяпісу краёўца, дзеяча беларускага нацыянальнага руху, сенатара II РП і ўладальніка Парэцкага маёнтка Рамана Скірмунта (1868–1939). А. Ільін падтрымаў мяне і на працягу многіх гадоў шчодра дзяліўся ўласнымі архіўнымі знаходкамі, што датычылі роду Скірмунтаў. Пераважна гэта былі дакументы Дзяржаўнага архіва Брэсцкай вобл., які ён дасканала ведаў.

Таксама мы кантактавалі ў пытаннях публікацыі тэкстаў на старонках „Гістарычнай брамы", дзяліліся меркаваннямі і дыскутавалі па пытаннях беларускай гісторыі, абменьваліся выданнямі. Варта адзначыць зацікаўленасць Аляксандра Ільіна ў належным камплектаванні бібліятэк Пінска і Брэста навуковай гістарычнай літаратурай.

Ведаю, што цікавасць да гісторыі роду Скірмунтаў ніколі не пакідала яго. Пацвярджэнне гэтаму — пасмяротнае выданне кнігі *Палескія Скірмунты ў архіўных дакументах (2021).* У гэтым зборніку разам з дакументамі апублікаваны артыкулы А. Ільіна, прысвечаныя як асобам, так і пэўным падзеям з гісторыі палескіх Скірмунтаў. Гэтыя тэксты выходзяць за рамкі ўласна скірмунтазнаўства і дазваляюць разважаць пра ролю шляхты ў гісторыі Палесся, пра яе стасункі з сялянамі, нарэшце, пра трагедыю гэтага сацыяльнага слоя ўвосень 1939 г. Якраз тады з дазволу або па загаду савецкай улады адбываліся расправы са Скірмунтамі, Друцкімі-Любецкімі ды інш.

Аляксандр Ільін найчасцей пісаў пра падзеі лакальнага жыцця Палесся, пра мясцовых палітыкаў і дзеячаў культуры. Аднак, ацэньваючы значэнне яго навуковай дзейнасці ў галіне вывучэння мінулага, можна канстатаваць, што ён часта выходзіў за межы краязнаўства. Вонкава малы фармат яго даследаванняў насамрэч шмат значыў як для вывучэння агульнабеларускай гісторыі, так і стасункаў Беларусі з Украінай, Польшчай і Расіяй. У дачыненні да навуковай дзейнасці А. Ільіна можна ўжываць тэрмін „мікрагісторыя". Гэты адносна новы накірунак гістарычных даследаванняў ставіць сваёй мэтай аднаўленне суцэльнай карціны мінулага ў маштабах мікрарэгіёна ці вузкай сацыяльнай групы, а часам нават у маштабе аднаго роду, адной сям'і альбо індывідуальнай біяграфіі. Магчыма, не заўсёды высновы яго прац датычылі згаданай „суцэльнай карціны", але яны заўсёды набліжалі да яе.

Пасмяротны зборнік Аляксандра Ільіна — гэта не толькі пэўнае падсумаванне ўнёску Аўтара ў скірмунтазнаўства, але таксама запрашэнне працягваць даследаванні. Упэўнены, што яно знойдзе водгук сярод даследчыкаў.

Доктар гістарычных навук
Аляксандр Смалянчук (Варшава)

ЗВЕСТКІ ПРА АЎТАРАЎ

PhD Tomasz Błaszczak — historyk, pracuje na *Vytautas Magnus University* (Kaunas), *Faculty of Humanities.* Zakres badań obejmuje mniejszości narodowe w Rzeczpospolitej Obojga Narodów oraz historię XIX i XX wieku państw bałtyckich i Białorusi. Obecnie bada biografie Władysława Wielhorskiego i Klaudiusza Dušauskasa-Duża.

Najważniejsze publikacji:

Wielhorski Władysław, Pamiętnik: z archiwów Biblioteki Narodowej, Wilno 2019 (kompilacja i badania naukowe); *Białorusini w Republice Litewskiej 1918–1940*, Białystok 2017; *Między państwowością a pochodzeniem etnicznym. Budowa polityki interpretacji i pamięci na lata 1918–1939 w Polsce, na Litwie, Białorusi i Ukrainie* [w:] *Narracje narodowe i bohaterowie w Europie Środkowo-Wschodniej po 1989 roku*, Kowno — Wilno 2015, s. 239–316; T. Błaszczak; I. Matiash, D. Michaluk, *Iwan Kraskowski (1880–1955): w służbie Białorusi i Ukrainy,* Białystok 2019.

Dr hab. Piotr Cichoracki — historyk, profesor Uniwersytetu Wrocławskiego. Zajmuję się historią polityczna Polski pierwszej połowy XX wieku, zwłaszcza dziejami obozu sanacyjnego, województw północno-wschodnich II Rzeczypospolitej, kwestiami bezpieczeństwa wewnętrznego w okresie międzywojennym.

Najważniejsze publikacje:

Polesie nieidylliczne. Zaburzenia porządku publicznego w województwie poleskim w latach trzydziestych XX wieku, Łomianki 2007; *Droga ku anatemie. Wacław Kostek-Biernacki (1884–1957)*, Warszawa 2009; *Stołpce — Łowcza — Leśna 1924. II Rzeczpospolita wobec najpoważniejszych incydentów zbrojnych województwach północno-wschodnich,* Łomianki 2012; *Województwo poleskie 1921–1939. Z dziejów politycznych*, Łomianki 2014; *Oblicza buntu społecznego w II Rzeczypospolitej doby wielkiego kryzysu (1930–1935). Uwarunkowania, skala, konsekwencje*, Kraków 2019 (wspólnie z J. Dufrat i J. Mierzwą); *Rzeczpospolita niedoskonała. Dokumenty do historii buntu społecznego w latach 1930–1935*, Łomianki-Kraków 2019 (wstęp i opracowanie wspólnie z J. Dufrat, J. Mierzwą i P. Rucińskim).

Dr hab. Anna Engelking — etnografka i antropolożka, profesorka Instytutu Slawistyki PAN w Warszawie. Zajmuje się antropologią wsi białoruskiej (w tym pamięcią zbiorową) i historią polskiej etnologii. Prowadziła badania terenowe w Białorusi i Ukrainie.

Opublikowała dwie monografie: *Kołchoźnicy. Antropologiczne studium tożsamości wsi białoruskiej przełomu XX i XXI wieku* (2012) i *Klątwa. Rzecz o ludowej magii słowa* (2000, wyd. angielskie 2017) oraz kilkadziesiąt artykułów naukowych. Redaktorka naukowa pierwodruków prac dawnych etnografów: *Józefa Obrębskiego Polesie. Studia etnosocjologiczne*, t. 1 (2007) i *The Giaours of Macedonia. Selected writings* (2020) oraz Czesława Pietkiewicza *Kultura społeczna Polesia Rzeczyckiego* (2013).

Dr hab. Helena Głogowska — historyk, absolwentka Wydziału Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego. Profesor na Wydziale Historycznym Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. Członek zespołu redakcyjnego i publicystka miesięcznika polsko-białoruskiego „Czasopis". W polu zainteresowań badawczych znajdują się zagadnienia narodowościowe i etniczne oraz stosunki polsko-białoruskie.

Autorka m.in. książek: *Białoruś 1914–1929. Kultura pod presją polityki* (Białystok 1996), *Białorusini na Wybrzeżu Gdańskim* (Toruń 2003), *Stosunki polsko-białoruskie w XX wieku, Od Imperium Rosyjskiego do Unii Europejskiej* (Białystok 2012) oraz ponad 600 artykułów, zamieszczonych w pracach zbiorowych oraz w czasopiśmiennictwie polskim i zagranicznym.

Dr hab. Jan Jurkiewicz — historyk, profesor, pracuje na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Członek zagraniczny Litewskiej Akademii Nauk (od 2000 r.), członek Komisji Lituanistycznej Polskiej Akademii Nauk. Zainteresowania badawcze: Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII w., stosunki narodowościowe na Litwie i Białorusi w XIX — pierwszej połowie XX w., początki Litwy w historiografii wczesnonowożytnej.

Najważniejsze publikacje:

Rozwój polskiej myśli politycznej na Litwie i Białorusi w latach 1905–1922, Poznań 1983; *Powinności włościan w dobrach prywatnych w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVII w.*, Poznań 1991; *Od Palemona do Giedymina. Wczesnonowożytne wyobrażenia o początkach Litwy, cz. I: W kręgu latopisów litewskich*, Poznań 2013; *Mykolas Römeris, Dienoraštis: 1921 m. sausio — 13-oji — lapkričio 7-oji [Dziennik: 13 styczeń — 7 listopad 1921]*, red. Rimantas Miknys, polski tekst opracowali i opatrzyli objaśnieniami Jan Jurkiewicz i R. Miknys, przekł. z języka polskiego Vaiva Grigaitienė, Vilnius 2011; *Deductio herbu Pogonia — zapomniany zabytek piśmiennictwa historycznego z początku XVII w.*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne" 2015, [t] 44, s. 28–44.

Dr hab. Mariusz Kowalski pracuje naukowo w dziedzinie antropogeografii (geografia polityczna i historyczna, geografia ludności). Profesor Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, wykładowca Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego. Zainteresowania badawcze: problematyka wyborcza, zagadnienia etniczne, historyczne i współczesne podziały tery-

torialne, ewolucja systemów politycznych i społeczno-gospodarczych, zagadnienia z pogranicza geozofii i historiozofii oraz genealogia i genetyka genealogiczna. Autor ponadto stu publikacji naukowych.

Najważniejsze publikacje:

Ariowie. Słowianie. Polacy. Pradawne dziedzictwo Międzymorza. Warszawa 2017; *Księstwa Rzeczpospolitej: państwo magnackie jako region polityczny*, Warszawa 2013; *Społeczne, polityczne i ekonomiczne stymulanty i destymulanty rozwoju Mazowsza,* Warszawa 2012 (M. Kowalski, D. Świątek, W. Dziemianowicz, K. Smigiel-Rawska); *Drogi i bezdroża Pomarańczowej Rewolucji*, Warszawa 2005. (M. Nowakowski, M Przełomiec, J. Urbanowicz, M. Kowalski, J. Malicki, A. Korniejenko); *Geografia wyborcza Polski. Zróżnicowanie przestrzenne zachowań wyborczych Polaków w okresie 1989–1998*, Warszawa 2000.

Dr Jan Jerzy Milewski — historyk (Polskie Towarzystwo Historyczne, oddział w Białymstoku). Specjalizuję się w badaniach historii represji sowieckich wobec Polaków oraz problematyki historii pogranicza polsko-białoruskiego w pierwszej połowie XX wieku. W latach 2001–2020 — redaktor naczelny czasopisma *Biuletyn Historii Pogranicza*.

Wybrane publikacje:

Samorząd miejski w Wilnie w latach przełomu (1919–1920), „Przegląd Historyczny", 2009, t. 100, Nr 1, s. 71–83; Województwo Białostockie. Zarys dziejów (1919–1975), Białystok 2011; *Represje sowieckie wobec ludności polskiej na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941* [w:] *Z dziejów represji sowieckich wobec Polaków w latach 1937–1952. Białoruś, Litwa, ziemie północno-wschodniej Polski*, red. Jan Jerzy Milewski, Białystok–Warszawa 2017, s. 102–125; *Паміж чырвонай зоркай і свастыкай* [у:] *Гародня X–XX стст. Каралеўскі горад з правінцыйным лёсам*, рэд. А. Смалянчук, Гародня, 2014, с. 370–394; *Z dziejów Grodna w okresie międzywojennym*, Białystok 2021.

Dr hab. Elżbieta Smułkowa — emerytowany profesor zwyczajny. Uniwersytet Warszawski. Zainteresowania badawcze: słowiańskie językoznawstwo porównawcze (specjalizacja w zakresie języka białoruskiego i problematyki pogranicza polsko-białorusko-litewskiego).

Najważniejsze publikacje:

Słownictwo z zakresu uprawy roli w gwarach wschodniej Białostocczyzny na tle wschodniosłowiańskim, Wrocław 1968; *Studia nad akcentem języka białoruskiego*, Warszawa 1978; *Białoruś i pogranicza. Studia o języku i społeczeństwie, Warszawa 2002; Brasławszczyzna pamięć i współczesność. T. I. Historia regionu. Charakterystyka socjolingwistyczna. Świadectwo mieszkańców*. Warszawa 2009; T. II. *Słownictwo dwujęzycznych mieszkańców rejonu (Słownik brasławski)*, Warszawa 2011. (koncepcja, współautorstwo i redakcja naukowa); *Moje pogranicza w historii, języku i wspomnieniach*, Warszawa 2016.

Анатоль Вялікі — гісторык і архівіст, кандыдат гістарычных навук. Сфера навуковых даследаванняў: польска-беларускія адносіны, Беларусь у перыяд Другой сусветнай вайны, нацыянальныя супольнасці (палякі ў Беларусі і беларусы ў Польшчы), гістарычная палітыка, архівы і архівістыка ў Беларусі ў XX ст.

Найважнейшыя публікацыі:

На раздарожжы. Беларусы і палякі ў час перасялення (1944–1946 гг.), Мінск 2005; *Беларусь — Польшча. Невядомая рэпатрыяцыя. 1955–1959 гг. XX ст.*, Мінск 2007; *Беларусь у савецка-польскіх міждзяржаўных адносінах. 1944–1959 гг.*, Мінск 2009; *Беларусь у палітыцы суседніх і заходніх дзяржаў (1914–1919 гг.)* (зб. дакументаў), т. 1, ч. 1–2 (у суаўт.), Мінск 2008; *Polska — Bialorus. Wspólne dziedzictwo historyczne. Przewodnik po materiałach archiwalnych 1918–1939,* t. 1. (у суаўт.), Warszawa 2013.

Dr hab. Ежы Гжыбоўскі — гісторык, прафесар кафедры міжкультурных даследаванняў Цэнтральнай і Усходняй Еўропы Варшаўскага ўніверсітэта. Сфера навуковых даследаванняў: палітычная, вайсковая і рэлігійная гісторыя Беларусі XX ст.; польска-беларускія ўзаемадачыненні ў 1918–1945 гг.; беларуская дыяспара на Захадзе; гісторыя праваслаўнай царквы ў Беларусі і Польшчы. Аўтар каля 250 навуковых публікацый, у тым ліку 7 манаграфій.

Найважнейшыя публікацыі:

Беларусы ў польскіх рэгулярных вайсковых фармаваннях у 1918–1945 гг., Санкт-Петербург 2006, 2-е выданнне, Warszawa 2007; *Pogoń między Orłem Białym, Swastyką i Czerwoną Gwiazdą. Białoruski ruch niepodległościowy w latach 1939–1956*, Warszawa 2011; *W służbie Rzeczypospolitej. Duszpasterstwo wojskowe wyznania prawosławnego w Wojsku Polskim w latach 1919–1949,* Warszawa 2016; *Emigracja zarobkowa z Polski na Łotwę i do Estonii w latach 1928–1939*, Warszawa 2021; *Arcybiskup generał brygady Sawa (Sowietow) 1898–1951: duszpasterz, żołnierz, obywatel,* Warszawa 2021.

PhD Таццяна Касатая — гісторык, сябар Цэнтра беларускіх студыяў Студыюма Усходняй Еўропы Варшаўскага ўніверсітэта. Сфера навуковых зацікаўленасцей: гісторыя баптыстаў у савецкі час, *oral history*, гісторыя Гародні ў XX ст.

Найважнейшыя публікацыі:

Самвыдат евангельскіх хрысціян-баптыстаў у БССР, „Arche-пачатак", 2017, № 3, с. 190–212; T. Kasataja, S. Sturejka, *Der Tag des Sieges als belarussischer Staatsfeiertag. Administrative Steuerung und ihre Ergebnisse* [w:] *Kriegsgedenken als Event Der 9. Mai 2015 im postsozialistischen Europa*, Mischa Gabowitsch, Cordula Gdaniec, Ekaterina Makhotina (Hg), Paderborn 2017, s. 141–171; *Евангельскія хрысціяне-баптысты ў 1945–1980-я гг. у БССР: вопыт ганенняў і яго рэпрэзентацыя ў памяці вернікаў*, [у:] *Збожжа: зборнік міжканфесій-*

ных і міждысцыплінарных даследаванняў, выпуск 2, Вільня — Мінск — Смаленск 2020, с. 116–126.

Аляксандр Краўцэвіч — гісторык, доктар гістарычных навук, сябар Цэнтра беларускіх студыяў Студыюма Усходняй Еўропы Варшаўскага ўніверсітэта. Займаецца гісторыяй Беларусі і Вялікага Княства Літоўскага.

Найважнейшыя публікацыі:

Гісторыя Вялікага Княства Літоўскага. 1248–1377 гг., Гародня — Уроцлаў, 2015; *Краіна Пагранічча: выбраныя творы*, Смаленск 2014; *Белорусы: нация Пограничья*, Вильнюс 2011, (у суаўт.); Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага, Менск 1998, 2-е выданне, Rzeszów 2000, польскае выданне: *Powstanie Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Białystok, 2003; 4-е выданне, на беларускай мове: Беласток, 2008; *Гарады і замкі Беларускага Панямоння XIV–XVIII стст. (планіроўка, культурны слой)*, Менск 1991.

Ігар Мельнікаў — гісторык, кандыдат гістарычных навук, вядоўца блога *historiapobach.livejournal.com*. Даследуе гісторыю даваеннай савецка-польскай мяжы ў Беларусі, вайсковую гісторыю.

Найважнейшыя публікацыі:

Мяжа ля Заслаўя 1921–1941 гг. (2016); *Мяжа была пад Мінскам 1921–1941 гг.* (2017); *Верасень 1939-га. Магілы „неаб'яўленай" вайны* (2019); *На „мяжы цывілізацый". Старонкі гісторыі даваеннага савецка-польскага кардона ў Беларусі* (2020); *Чэрвень 1941-га. Спыніць на „старой" мяжы* (2021).

Юрій Мицик — історик, доктор історичних наук, джерелознавець, археограф, дослідник історії України козацької доби, церковної історії, збирач усних свідчень про Голодомор в Україні 1932–1933 років, публіцист, українiст, священник.

Наукови праці:

Украинские летописи XVII века, Днепропетровск 1978; *Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.*, Дніпропетровськ 1996; *Козацький край*, Дніпропетровськ 1997; *Умань козацька і гайдамацька*, Київ 2002; *Український голокост 1932–1933 рр.: Свідчення тих, хто вижив*, т. 1–6, Київ 2003–2008; *Гетьман Іван Виговський*, Київ 2004; *Історія України*, Київ 2005; *Чигирин — гетьманська столиця*, Київ 2008.

Аляксандр Смалянчук — гісторык, доктар гістарычных навук, прафесар Інстытута Славістыкі ПАН, сябар Цэнтра беларускіх студыяў Студыюма Усходняй Еўропы Варшаўскага ўніверсітэта. Галоўны рэдактар гадавіка антрапалагічнай гісторыі „Homo Historicus" (з 2008), „Гадавіка Цэнтра беларускіх студыяў" (з 2020). Адзін з аўтараў анлайн-праекта „Беларускі архіў

вуснай гісторыі". Праблематыка даследаванняў датычыць гісторыі нацыянальных рухаў у Беларусі і Літве ў XIX–XX стст., палітычнай гісторыі Беларусі ў XX ст., гістарычнай урбаністыкі, memory studies (вусная гісторыя, *lieux de memoire*).

Найважнейшыя публікацыі:

Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй. Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864 — люты 1917, Санкт-Петербург 2004; *Краёвая ідэя ў беларускай гісторыі,* Мінск 2017, *Раман Скірмунт (1868–1939): жыццяпіс грамадзяніна Краю,* Мінск 2018; *Мітрафан Доўнар-Запольскі (1867–1934): асоба ў дакументах і ўспамінах* (рэд.) (2020); *Za pierwszych Sowietów. Pogranicze polsko-białoruskie w latach 1939–1941 w relacjach ustnych mieszkańców Białorusi* (red.) (2021) ды інш.

Ніна Стужынская — гісторык, кандыдат гістарычных навук. Старшыня грамадскага аб'яднання „Беларуская жаночая ліга". Тэматыка даследаванняў звязана з беларускім антысавецкім супрацівам у 1917–1939 гг.

Найважнейшыя публікацыі:

Беларусь мяцежная. З гісторыі антысавецкага ўзброенага супраціву. 1920-е гг., Мінск 2012; *Атаман Грач: путь к „Зеленому Дубу"* [в:] *От „германской" к гражданской: становление корпуса народных вожаков русской смуты*, Москва 2014; *Вожаки белорусских и смоленских повстанцев* [в:] *Вожаки и лидеры смуты. 1918–1922 гг. Биографические материалы*, Москва 2017; *Слуцьке збройне повстання 1920: історія воювання та демакратичноі соціальноі перебудови* [в:] *Ідеологія українського націоналізму на сучасному етапі розбудови Украінськоі держави*, Івано-Франківськ 2017; *Буденовцы против галаковцев: 11-я кавалерийская дивизия в борьбе против повстанцев на Гомельщине* [в:] *Феномен красной конницы в Гражданской войне*, ред. А. В. Посадский, Москва 2021.

Сяргей Токць — гісторык, доктар гістарычных навук, сябар Цэнтра беларускіх студыяў Студыюма Усходняй Еўропы Варшаўскага ўніверсітэта. Займаецца сацыяльнай і палітычнай гістарыяй Беларусі XIX–XX стст., мікрагісторыяй.

Аўтар звыш 150 навуковых публікацый, у тым ліку манаграфій: *Беларуская вёска на мяжы эпох: змены этнічнай самасвядомасці сялянства ва ўмовах распаду традыцыйнага аграрнага грамадства (па матэрыялах Гарадзеншчыны XIX — першай трэці XX ст.)* (2003), *Zmiany struktury narodowościowej na pograniczu polsko-białoruskim w XX wieku* (2005), *Беларуская вёска ў эпоху зменаў: другая палова XIX — першая трацiна XX ст.* (2007), *Белорусы: нация Пограничья* (у суаўт.) (2011), *Скідзель і ваколіцы. Жывая гісторыя* (2013), *Сацыяльныя і культурныя працэсы ў беларускай вёсцы ў другой палове XIX — пачатку XX ст.* (2015), *Мясцовая шляхта і дзяржаўная адмі-*

ністрацыя Расійскай імперыі ў Гродзенскай губерні: лаяльнасць і супраціў (1802–1860-я гады) (2019).

Андрэй Чарнякевіч — кандыдат гістарычных навук, магістр культуралогіі. Дактарант факультэта паліталогіі і журналістыкі Універсітэта імя Адама Міцкевіча ў Познані (з 2013). Сябар Цэнтра беларускіх студыяў Студыюма Усходняй Еўропы Варшаўскага ўніверсітэта. Займаецца даследаваннем беларускага нацыянальнага руху, беларуска-польскіх адносін, гісторыяй БНР.

Найважнейшыя публікацыі:

Нараджэнне беларускай Гародні. З гісторыі нацыянальнага руху 1909–1939 гг., Мінск 2015; *Памяць пра Гродна. Матэрыялы да біяграфічнага слоўніка міжваеннага горада 1919–1939*, Гродна 2015; *Постаці беларускага нацыянальнага руху ў Гродне 1909–1939: біяграфічны даведнік*, пад рэд. І. Коўкеля, Мінск 2003; *Чужы сярод чужых: Павел Аляксюк і беларускія "паланафілы*, Мінск 2017; *БНР: триумф побежденных*, Минск 2018.

Ірына Чарнякевіч — гісторык і этнолаг, кандыдат гістарычных навук, старшы выкладчык кафедры сацыяльна-гуманітарных навук Гарадзенскага дзяржаўнага медыцынскага ўніверсітэта. Навуковыя інтарэсы: цывілізацыйныя змены на Беларускім Палессі напрыканцы XIX — пачатку XXI ст. Трансфармацыя традыцыйнай культуры Палесся. Рэдактар і ўкладальнік двух тэматычных нумароў часопіса „Arche-пачатак": *Палессе: войны, улады, народы* (2011, № 3) і *Беларусь у цяні Палесся*" (2013, № 4).

Найважнейшыя публікацыі:

У пошуках Палесся, „Arche-пачатак", 2011, № 3, с. 7–12; *Wedding Rituals on the Territory of Belarusian Palesse*, „Folklorica. Journal of the Slavic and East European Folklore Association", 2011, volume 16, p. 43–64; *Стратэгіі выжывання заходнепалескіх сялян ва ўмовах пасляваеннай калектывізацыі* [у:] *Социокультурная жизнь: история повседневности*: сб. материалов регион. науч.-практ. конф., Брест, 27 ноября 2015 г., ред. Т. Тохиян, Е. Розенблат, Брест 2016, с. 153–162; *Трансфармацыя ўяўленняў аб зямлі як базавай каштоўнасці заходнепалескага селяніна напачатку XXI стагоддзя (па матэрыялах экспедыцыі 2015 года)* [у:] *Традыцыі і сучасны стан культуры і мастацтваў*: зб. навук. арт., рэд. А. Лакотка, вып. 2, Мінск 2021, с. 573–577.

Варшаўскі ўніверсітэт
Студыюм Усходняй Еўропы
Цэнтр беларускіх студыяў

VII Міжнародная навуковая канферэнцыя

БЕЛАРУСКІ ШЛЯХ ДА НЕЗАЛЕЖНАСЦІ.
Да 30-годдзя абвяшчэння Рэспублікі Беларусь
(анлайн-фармат, 26.11.2021)

Васіль Быкаў аднойчы напісаў, што кожнаму наканавана прайсці ўласны шлях да свабоды. Абвяшчэнне незалежнасці Беларусі летам 1991 г. якраз павінна было прынесці гэтую свабоду, але сталася толькі крокам, вельмі важным, аднак далёка не апошнім на шляху беларускага народа да ўласнай дзяржавы. Гэты шлях быў вызначаны яшчэ раней намаганнямі тых беларусаў, якія марылі пра свабодную Айчыну, спрабавалі знайсці ёй месца на палітычнай мапе тагачаснай Еўропы і гінулі ў змаганні за нацыянальную дзяржаву.

У 1991 г. палітычная мара стваральнікаў Беларускай Народнай Рэспублікі ператварылася ў рэчаіснасць. Беларуская дзяржава стала фактам палітычнага жыцця. Аднак палітычныя падзеі лета і восені 2020 г. зрабілі відавочным тое, што незалежная дзяржава сама па сабе не з'яўляецца гарантам свабоды і дэмакратыі. Грамадзянам Беларусі за апошнія трыццаць гадоў часта даводзілася рабіць няпросты выбар паміж свабодай і канфармізмам. У выніку большасць з нас наогул аказалася пазбаўлена магчымасці выбіраць. Сёння Рэспубліка Беларусь ці не адзіная еўрапейская дзяржава, для якой пытанне палітычных свабод кожнага асобнага з яе грамадзян наўпрост звязана з яе далейшым існаваннем, з яе незалежнасцю.

Якую ролю адыграла ў гэтых падзеях гістарычнае мінулае? Ці беларусам сапраўды была наканавана гэта „доўгая дарога дадому"? І калі так, дык чаму? Якія маем арыенціры на шляху нацыі да палітычнага сталення? Як яны бачацца на адлегласці? Менавіта на гэтыя ды іншыя пытанні мы запрашаем паспрабаваць адказаць з нагоды чарговага юбілею.

На канферэнцыі плануюцца выступы з рэфератамі ў двух праблемных панэлях: „Шлях да незалежнасці Беларусі" і „Радавод беларускай дзяржаўнасці ў гістарычнай палітыцы і калектыўнай памяці" — а таксама круглы стол на тэму „Актуальныя пытанні гісторыі беларускай нацыянальнай і дзяржаўнай сімволікі".

Запрашаем да ўдзелу.

Сябры Аргкамітэту па падрыхтоўцы канферэнцыі
Іна Соркіна, канд. гіст. навук (i.sorkina @ uw.edu.pl)
Андрэй Чарнякевіч, канд. гіст. навук (a.charniakevich @ uw.edu.pl)